

श्रीमदनन्तभट्टविरचितः

विधानपारिजातः

तृतीयः खण्डः

वाराणसी

सम्पादकः

पण्डित ईश्वरचन्द्र शास्त्री

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

विष्णु-पञ्चाङ्ग

विधानपारिजातः

(संग्रहितः)

संग्रहितः

संग्रहितः

संग्रहितः

संग्रहितः

संग्रहितः

संग्रहितः

संग्रहितः

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० सं० २०४९

मूल्य : रु० २५०-०० (१-४ भाग)
(रुपये दो सौ पचास)

The publication has been brought out with the Financial assistance from the Govt. of India, Ministry of Human Resource Development.

© कृष्णदास अकादमी

पो० बा० नं० १११८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी- २२१००१ (भारत)

फोन : ५२३५८

द्वयं च प्राप्तस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर डेन

पो० बा० नं० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ३३३४५८

REPRINTED AND PUBLISHED FROM THE EARLIER EDITION OF
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, CALCUTTA.

VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

OF

SRIMAD ANANTA BHATTA

VOL. III

EDITED BY

Pandita Iswar Chadra Sastri

(If any defect is found in this book, please return the
copy by V. P. P. for postage to the publisher
for exchange free of cost.)

KRISHNADAS Academy

1992

© **KRISHNADAS ACADEMY**

Oriental Publishers & Distributors

POST BOX No. 1118

**Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001
(INDIA)**

Phone : 52358

The publication has been brought out with the Financial
assistance from the Govt. of India, Ministry
of Human Resource Development.

Reprinted

1992

**Price : Rs. 250.00 (Rs. Two Hundred, Fifty)
(Vols. 1-4)**

Also can be had from

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 333458

विधान-पारिजातः ।

अथ चतुर्थस्तवकः ।

(१) अत्र दानानुक्रमणिका१(+)

विश्वस्य योनिं विश्वेशं विश्वस्याप्ययकारणम् ।

विश्वरूपमनन्तं मे कुलदेवं नमाम्यहम् ॥१॥

सन्ति दानविधौ ग्रन्थाः प्रणीता बहवः पुरा ।

कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वथा ॥२॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।

निबन्धो रच्यते किन्तु विदुषां परितुष्ट्यै ॥३॥

यदत्र मम चापल्यं क्षम्यतां^२ (ः) तद्विचक्षणैः ।

गुणगृह्याः सदा सन्तोषालस्य पितराविव ॥४॥

ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि नानादानानि कृत्स्नशः ।

प्रोच्यन्तेऽत्र मया तानि^३ (ः) विष्णुप्रीतिमभीप्सता ॥५॥

ग्रन्थस्यास्यानुक्रमस्तु प्रोच्यते ज्ञानसिद्धये ।

आदौ दानप्रशंसेह तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥६॥

ततश्च दानदोषाणां गुणानाञ्च^४ (॥) निरूपणम् ।

दानाङ्गानान्तथा दानुरथ पात्रनिरूपणम् ॥७॥

१ (+)

‘प्रकीर्णानि विधानानि प्रोच्यन्तेऽत्र चतुर्थके’ इति परिभाषाप्रकरणे उक्तम् । दानविषये
कान्दोग्ये प्रोक्तम्—

“वयो धर्मस्कांसा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति” ।

अतश्च “दानमेकं कर्त्तव्यं युगे” ।

२ (•)

‘चक्षुष्य’मिति कचित् पाठः ।

३ (ः)

‘सम्यगिति’ कुवचित् पाठान्तरम् ।

४ (॥)

‘तद्देदाना’मिति भिन्नः पाठः ।

अपात्रोक्तिरथ श्रद्धोदयद्रव्यनिरूपणम् ।
 ग्राह्यद्रव्यं तथाऽग्राह्यमदेयञ्च निरूप्यते ॥८॥
 दानदेशाश्च तत्काला निषिद्धा अपि तत्र ये ।
 इतिकर्तव्यता दाने परिभाषा ततः परम् ॥९॥
 तत्राधिकारी मन्त्रार्थज्ञानादिनियमा अपि ।
 प्रतिमा द्रव्यमानञ्च कलशादेश्च लक्षणम् ॥१०॥
 दर्भादिलक्षणञ्चान्यनियमानां निरूपणम् ।
 अनुक्तौ दक्षिणादाननिर्णयः प्रोच्यते तथा ॥११॥
 द्रव्यमानं धान्यमानं मानं स्वार्थ्यादिकस्य च
 भूमानमङ्गुलादीनां भेदाः सविनियोगकाः ॥१२॥
 प्राच्या दिशः साधनन्तु प्रोच्यते वास्तुनिर्णयः ।
 सतीरणपताकादेर्मण्डपस्याथ लक्षणम् ॥१३॥
 कुण्डानां विनियोगोऽथ तन्निर्माणं सविस्तरम् ।
 मेखलायोनिः कुण्डादिलक्षणं योन्यवस्थितिः ॥१४॥
 तुलापुरुषपूर्वाणि महादानानि षोडश^१(०) ।
 अथ पर्वतदानानि विन्ध्यादीनां^२(+) क्रमेण हि ॥१५॥

१ (०)

षोडशदानानि यथा,—

'वायन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।

हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥

कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।

हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥

हिरण्याश्वरथस्तद्वद् हेमहस्तिरथस्तथा ।

पुञ्चलाङ्गलकल द्वादशादानं ततः परम् ॥

द्वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।

सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥

महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः^३ । इति मत्स्यपुराणे ।

एतेषां दानानां फलमुक्तत्वेन,—

षोडशैतानि यः कुर्यात् महादानानि मानवः ।

न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

२ (+)

१ (०) अत्र 'महादानानि' कश्चित् 'षोडश' इति मत्स्यपुराणे ।

सुवर्णदानानि तथा तथानन्दनिधेर्विधिः ।
 ततो भद्रनिधेर्दानं दानञ्च शतमानकम् ॥१६॥
 हेमदानं रूप्यदानमश्वदानमतः परम् ।
 तिलदानानि दानञ्च कांश्य(१)पात्रस्य कीर्त्यते ॥१७॥
 तिलराशेस्ततो दानं तिलपद्मस्य वै पुनः ।
 रुद्रैकादशदानञ्च दानञ्च तिलगर्भकम् ॥१८॥
 गजदानं देवताभ्यो गजदानं द्विजाय च ।
 दास्या दानं रथस्यापि शिविकाभूमिवेश्मनाम् ॥१९॥
 मठप्रतिश्रयस्यापि दानमाश्रमकस्य च ।
 कन्यादानञ्च कपिलाद्रशभिर्दानसंयुतम् ॥२०॥
 गोदानञ्च ततोहेमशृङ्गिणो दानमेव च ।
 समानवत्सगोदानं दशवर्णगवान्ततः ॥२१॥
 त्रिरात्रगोदानमथो गोदानन्दैवतेषु च ।
 दानञ्चोभयतोमुख्या वैतरण्यास्ततः परम् ॥२२॥
 ततो वृषभदानञ्च गुडधेन्वाद्यो दश ।
 विद्यादानञ्च वेदानां साङ्गानामितरस्य च ॥२३॥
 दानं त्रिपुरुषाणाञ्च प्रहाणां दानमीर्यते ।
 दशावतारदानञ्च द्वादशादित्यदानकम् ॥२४॥
 चन्द्रादित्यप्रतिकृतेः कालाख्यपुरुषस्य च ।
 आत्मप्रतिकृतेर्दानमुदकुम्भस्य चैवहि ॥२५॥
 अन्तकप्रतिमायाश्च लोकपालाष्टकस्य च ।
 मेघ्यजामहिषीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥२६॥
 गृष्टिकृष्णाजिनस्योक्तमार्द्रकृष्णाजिनस्य च ।
 तिथिवारऋक्षयोगमासर्तुपक्षदानकम् ॥२७॥
 दानं सम्ब्रत्सरस्यापि प्रकीर्णानाञ्च दानकम् ।
 जलाशयारामवापी कूपादीनां प्रतिष्ठितिः ।
 उच्य(ते)न्ते स्तवकेह्य(२)त्र विदुषां प्रीतये मया ॥२८॥

१ (*) 'कांश्य' इत्यपि पाठः कचित् ।

२ (+) चतुर्थस्तवकस्य अन्तिमोऽस्ति कवित्वपाठः ।

इति दानानुक्रमणिका ३(*).

अथदानप्रशंसायां प्रथमविधानम् ।

तत्र प्रकीर्णकानि विधानानि कथ्यन्ते ।

तत्रादौ दानविधानानि । तत्र दानप्रशंसाऽऽ(*).

1. तैत्तिरीयश्रुतौ—

दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति

दानेन सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मादानं परमं वदन्तीति ।

2. वाजसनेयकेऽपि—५(†)

तदेतत् त्रयं शिक्षेदानं दमं दयामिति ।

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरिति वेदविदो विदुः ॥

3. नन्दिपुराणेऽपि—६(*).

दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणम् ।

दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कोशो ह्यनुत्तमः ॥

दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणिर्नृणाम् ।

दानमेव परो ह्यर्थो दानं माता पिता तथा ॥

न दानेन विना किञ्चित् परमस्ति जगत्तूये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

३ (*)

एकस्मिन् 'आधियाटिकसोसाइटी' आदर्शपुस्तके अन्यस्मिन् संस्कृतमहाविद्यामन्दिराद्यादर्श-
पुस्तके च दानानुक्रमणिका वर्तते, तदनुरोधेनैवमुद्धृता ।

४ (*)

अत्र शतपथश्रुताविति पाठो हैमाद्रौ दृश्यते ।

५ (†)

अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥

दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड् विदुः ॥

'मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् ।

वियते सागरस्यान्तं दानस्यान्तं न वियते' ॥ इति धर्मशास्त्रे ।

याज्ञवल्क्यः—

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वञ्च शक्तिः ॥

६ (*)

हैमाद्रौ 'वीरपरायण' इत्येवमपि पाठो दृश्यते ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिदानेन नश्यति ।
दानेन प्राप्यते विद्या दानेन युवतीजनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दानन्तत् परमं स्मृतम् ॥

4. यमः—

यतीनान्तु शमो र्मधस्त्वनाहारो वनौकसाम् ।
दानमेवगृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

5. मात्स्येऽपि—

न्यायेनाज्जनमर्थानां वर्द्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
अप्यधर्मसमायुक्तं पतन्तं नरकेऽशुचौ ।
त्रायते दानमेकन्तु पात्रभूते द्विजेऽर्पितम् ॥
उक्तसर्वगुणोपेतमुक्तदोषैश्च वर्जितम् ।
कामधुग्धेनुवदानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥
इह कीर्त्तिं वदान्याख्यां स्फीतान् भोगांस्त्रिपिष्टपे ।
दानं श्रद्धां तृतीयेऽपि जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
दानमेव परो धर्मो दानमेव परन्तपः ।
नहि दानात्परतरमिह लोके परत्र च ॥
दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
प्रसवोत्तमे कुलोत्तमे ।

6. आग्नेयेऽपि—

प्रासादद्धर्मपि प्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवेऽप्यन्नं आत्मनो भूतिमिच्छता ॥

7. व्यासः—(†) ७

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ।

(२) दानविधानम् ।

यदि नाम न धर्म्मयि न कामाय न कीर्त्तये ।
यं परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥

8. मनुः—

दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम्^(*) ।
परितुष्टेन भावेन याचमानाय शक्तिः ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापापनुत्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥

9. देवलः—

दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मिन् मनुष्यता^(०) ।
मानुष्ये ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतम् ॥
विपन्ने सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।
तत्र न्यायार्जितार्थाप्तिस्तत्र भक्तिः गरीयसी ॥
लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्व च^(†) ।
दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

८ (*) श्रीभारते च— 'दरिद्रान् भर कौन्त्य सा प्रयच्छेत्परे धनम् ।
व्याधितस्त्र्योषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥

'पुष्करिण्यस्तथा वाष्प्यो देवतायतनानि च ।

अन्नदानमथारामपूर्त्तमित्यभिधीयते' ॥ इति व्यासः ।

गङ्गोपरागं यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ तु यद्दानं तद्वत्पूर्त्तमुच्यते' ॥ इति नारदः ।

९ (०) 'उत्तरं यत् समुद्रस्य द्विमाद्रं शैव दक्षिणम् ।

वर्षन्तद्भारतं नाम भारती यत् सन्ततिः' ॥

'वर्षस्थानं विदुः प्राञ्चा-इमं लोकञ्च भारतम्' इति भारविः ।

'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमद्य मम वर्त्तते वर्ष' इति माघः ।

१० (†) 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्' ॥ इति श्रीभगवद्गीता ।

—तीर्थं काश्यादि । पात्रं शास्त्रीकम् । पर्व चतुर्दश्यादि ।

10. अगस्त्यः—

गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
 अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते जगत् (मही) ॥
 यैर्न भुक्तं न च हुतं न तीर्थे मरणं कृतम् ।
 हिरण्यमन्नमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्पितम् ॥
 दीना विवसना रुक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ।
 दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ११(†) ॥

11. कूर्मपुराणे—

यस्तु द्रव्याज्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥

12. ब्रह्मपुराणे—

दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
 अदत्तदाना जायन्ते परभाभ्योपजीविनः ॥१२(※)

13. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
 तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
 देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
 यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥

14. कौर्मै—

दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।
 इह लोके परे लोके नादत्तमुपतिष्ठते ।
 तस्माद् विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
 इति दानविधानम् ॥१३(†)

११ (†)

‘सौदते हिजसुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये सति दुर्वृद्धिनरकायोपपद्यते’ । इति विष्णुधर्मै ।

१२ (※)

‘सदाचाराः कुलीनाय रूपवन्तः प्रियंवदाः ।

बहुश्रुताश्च धर्मज्ञा याचमानाः पराद गृह्णातु’ ॥ इति हेमाद्रौ ।

१३ (†)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

(३) अथ दानस्वरूपम् ।

15. आदित्यपुराणे—१(*)

अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्^१(†)
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य कथ्यते ॥
 उदिते-शास्त्रनिरूपिते, प्रतिपादनं पात्रं प्रति-
 स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्त्यागः । तच्चतुर्विधम् ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं चेति तद्विदुः ॥

एषां लक्ष्णान्याह^२(‡)

अहन्यहनि यद्दानं तन्नित्यमिति कथ्यते ।
 यत्तु पापापनुत्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
 तन्नैमित्तिकमुद्दिष्टं दानं मद्भिरनुष्ठितम् ॥
 अपत्यविजयैश्चर्यस्वर्गार्थं यन् प्रदीयते ।
 दानन्तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
 यदीश्वरप्रीणनार्थं दीयते विदुषां करे ।
 चेतसा भक्ति युक्तेन तद्दानं विमलं स्मृतम् ॥
 भगवता तु सात्त्विकादिभेदेन दानस्य त्रैविध्यमुक्तम्—

16. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

१ (*)

सम्यदानस्वत्वापादकवैधाय्यत्यागी दानमिति तदर्थः ।

—“उदिते” शास्त्रविहिते इति ।

२ (†)

कर्मपुराणे ।

३ (‡)

तन्मित्रेण शौभ्यम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

17. मनुः—

येन येन हि भावेन यद्व्यहानं प्रयच्छति ।
तेन तेनैव भावेन तत्तदाप्रोति पूजितः ॥
भावेन-सात्त्विकराजसादिना ।

18. हेमाद्रावपि—१(*)

तामसानां फलं भुंक्ते तिर्य्यक्त्वे मानवः सदा ।
वर्णसंस्कारभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥,
वाल्ये वा दासभावे वा नात्र कार्य्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसावां फलम्भवेत् ॥
सात्त्विकानां फलं भुंक्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

19. मत्स्यपुराणेऽपि—

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ।
कायिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ॥२(†)
अर्हते यत्सुवर्णादि-दानन्तत्कायिकं मतम् ।
आर्त्तानामभयं दद्यात्येतद्ब्रै वाचिकं स्मृतम् ॥
विषया स्याद् यथायोगि तद्दानं मानसं स्मृतम् ।
इति दानस्वरूपम् ॥

(४) अथ दानाङ्गानि ।

—*—

20. हेमाद्रौ—३(‡)

प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः ।
श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम् ॥

- १ (*) कृतानि विधिविहीनानि वञ्चनार्थं परस्य वा
क्रोधलोभाभिभूतेन तामसानि विनिर्दिशेत्
सात्त्विकानि भवन्तीह श्रद्धया परया हिज ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरं ।
- २ (†) इत्यारभ्य श्लोकद्वयं गारुडप्रोक्तम् ।
अन्यद् हारीतयुतौ पुष्कलमस्ति ।
- ३ (‡) भविष्यपुराणोक्तमेतद्वयम् ।
हेमाद्रौ दानानां षडङ्गान्युक्तानि ।
यथा---दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा दीयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालाद्युपायैश्च द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥
उपाय—इतिकर्तव्यता ।

21 तत्रैव—

धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडाहर्षभयानि च ।
अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
तानि विवृणोति—
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् (१)* ।
केवलं-त्यागबुद्ध्या यद्धर्मदानन्तदुच्यते ॥
प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
तदर्थं दानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते २(×) ।
अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥
संसदि ब्रीडया स्तुत्याऽचार्य्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।
यद्दीयते च तद्दानं ब्रीडादानमिति स्मृतम् ॥
दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद् यत् प्रदीयते ।
हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
आक्रोशानर्थहिसानां प्रतीकाराय यद्वेत् ।
दीयते तापकर्तृभ्यो भयदानन्तदुच्यते ॥

(५) अथ दातृ-स्वरूपम् ।

22. हेमाद्रौ—

अपापरोगी धर्मात्मा दितसुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्योजीवकर्मा च षडभिर्दाता प्रशस्यते ॥
अपापरोगी-राजयक्ष्मादिरोगरहितः ३(ः) ।

- १ (*) —प्रयोजनमनपेक्ष्य-दृष्टफलाननुसन्धानेनैतदर्थः ।
२ (×) स्त्री, एतद्विषये अत्यासक्तिः निन्दा वा । पानं सुरादीनाम् । मृगया, मृगादि-
पशुमारणम् । अजः अन्नक्रीडा । एतेषां प्रसङ्गादनर्हेषु पात्रेषु रागादयद्दानं क्रियते
तत् कामदानम् शास्त्रकृद्भिर्निरुच्यते ।
३ (ः) महापातकचिह्नानि सतजन्मसु जायन्ते । तानि कुष्ठादिरोगरूपेण देहे उत्पद्यमानानि
लोकान् बाधन्ते । अर्थं प्रमत्तयोरीगा नृणामतिपापजाः स्युः ।
(—) छान्दोग्यश्रुतौ च, “सेनो हिरण्यस्य सुरां पिवन्त्य गुरोस्तस्यमावसन् ब्रह्महा न्वेते पतन्ति
पतारः पञ्चमयाचरन्सौरिति” ।

23. मनुरपि—

क्रियावान् श्रद्धधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
 धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं त्रति दुष्कृतम् ॥
 षण्णान्तु कर्मणां यस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
 याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

24. प्रभासखण्डे च—

आत्मा पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।
 यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥
 एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतम्भवेत् १(*) ॥
 इति दातृ स्वरूपम् ।

(६) अथ पालतक्षणम् ।

—*—

25. मदनरत्ने—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयादृत्यर्थं साधुतः सदा ।
 अव्यश्चमणिमातङ्ग तिल लोहांश्च वर्जयेत् ॥

26. याज्ञवल्क्यः—

तपस्तप्त्वाऽसृजद्वद्वा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
 तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंस्थापनाय च ॥
 सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
 तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥
 न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते २(†) ॥

१ (*)

सुती च, ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भाता भागिनीयोऽथ विट्पतिः ।

एभिरेव हतं यत् तद्धुतं स्वयमेव हि ॥

अथ विट्पतिर्जाता । हुतमित्युपलक्षणम्, कर्तुरनुज्ञया यदयद्वर्माकार्यं सन्निहितम्
 तत् सर्वं स्वकृतमिव भवति ।

२ (†)

सुती च, ददाति विप्राय बह्वशुताय, वेदान्तविज्ञानतपस्विने च ।

किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तपोमयम् ।
 असङ्कीर्णन्तु यत् पात्रं तत् पात्रन्तारयिष्यति ॥
 असङ्कीर्णं—योनिःसङ्कररहितम् १(*) ।
 ग द्विजाय शुद्धाय नरोयाति शुभांगतिम् ।
 विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥
 शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
 प्रज्ञा संकथनाद् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्षयेत् ॥
 क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यमृतं घृणा ।
 विद्या विनय आस्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् २(†) ॥

27. कौर्मै—

स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्ता स्तेभ्योदद्याद्ब्रिजोत्तम ! ॥
 श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥
 श्रोत्रियलक्षण माह—३[‡]

28. यमः—

एकां शाखां सकल्पां वा पङ्क्तिरङ्गैरधीत्य वा ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

29. भारतेऽपि—

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

30. वशिष्ठः—

स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥

१ (*) सङ्करो नरकाधेव इति श्रीगीतायाम् ।

२ (†) शमो दमस्तपः शौचं चान्तिरार्जवमेव च ।

विद्या विज्ञानमास्त्रिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ श्रीगीतायां विप्रगुणा उक्ताः ।

३ (‡) श्रोत्रियश्चन्द्रोऽधीति, इति महाभाष्ये ।

” ” विप्रविषये तैत्तिरीयोपनिषदि—

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलङ्घ्याधर्मकामाः स्व रिति ।

योनिमन्तं-प्रशस्तकुलोद्भवं मुखजमिति ।

वैतानस्थं-अग्निहोत्रादिकर्मपरम्, गोशरण्यं गोशुश्रूषारतम् ।

31. देवल :—

मात्रं ब्राह्मणश्चैव ओत्रियश्च ततःपरः ।

अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥

इत्येते ऋषी समुद्दिष्टा ब्राह्मणा उत्तरोत्तराः १(*) ।

तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ।

(७) एषां लक्षणानि—

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

अनुपेत-उपनयनरहितः ।

मन्त्रस्य वा ब्राह्मणस्य वेत्ता ब्राह्मण उच्यते २(†) ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः क्रियावान् ओत्रियो भवेत् ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

अह्मन्तः क्रियावांश्च अनूचानः स उच्यते ३(‡) ॥

स्वाध्यायकर्मसम्पन्नः श्रद्धावाननसूयकः ।

भ्रण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थोवशी नित्यमृषिकल्पः स उच्यते ॥

ऊर्ध्वरेता तपस्युः नियताशो न संशयी ।

शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ४(+) ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तः(†)तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ५(†) ॥

१ (•) प्रथमं स्मृतौ इति हेमाद्री पाठः ।

२ (+) 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' । मन्त्रो हि ऋग् यजुः साम्नाम् ।
ब्राह्मणः शतपथेतरयादिः । एतेषां वेत्ता ब्राह्मणसंज्ञकः ।

३ (†) 'अनूचानो विनोते स्वात् साङ्गवेदविचक्षणः' । इति विश्वः ।
'योऽनूचानः स नो महान्' इति स्मृतौ ।
अन्ववोचत् ; 'उपेयिवान्' (३।२।१०६) इत्यादिना साधुः ।

४ (+) 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादी दीधितोच पुमानयम्' इति मेदिनी ।
एते सप्तविधाः—महर्षि-देवर्षि-ब्रह्मर्षि-परमर्षि-काण्डर्षि-सिद्धर्षि-स्मृतर्षयः ।
'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः—साक्षात्कृतधर्माणाः' इति निरुक्ते ।

५ (•) 'दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहाः ।

” बौतरागभय-क्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते' ॥ इति भगवद्गीताश्लोकः ।

” ब्रह्मनिष्ठा धर्माविर्गसु स्थितश्चिन्तितः पाठः ।

आश्रमस्थो गृहस्थाश्रमस्थः ।
 एवमन्वयविद्याभ्यां वित्तेन च समुच्छ्रितः ।
 त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते वसनादिषु ॥
 सममन्त्राक्षणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणव्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 प्राधीतः प्रारब्धवेदः ।
 सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 इदमुभयोः साम्ये । असाम्ये तु—
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे मन्त्रविवर्जिते ।
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥

32. तथा—

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुन् ददापयेत् ॥
 विट्पतिर्जामाता १(०) ।

33. विष्णुधर्मात्तरे—

आत्मनस्तु भवेत्पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।
 पुरोहितेषु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते ॥
 उपाध्यायत्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।
 वर्णापेक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

34. तथा—

मानृष्वसा स्वसा चैव तथैवच पितृष्वसा ।
 मातामही भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ।
 दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं महाफलम् ।

३५. ब्राह्मे—

यत् कन्यासु पिता कुर्व्याद् दानं पूजनमर्चनम् ।
कृतं तत् सुकृतं विद्यात् तदत्तं दत्तमक्षयम् ॥
अत्र पूजनं-सत्कारः ।

३६. पद्मपुराणे—

दीनान्वक्त्रपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा ।
विकलेषु तथान्येषु जडवामनपङ्गुषु ।
रोगार्तेषु च यदत्तं तत् स्याद्बहुगुणं धनम् ॥

३७. तथा—

अब्राह्मणास्ते षट् प्रोक्ता ऋषिभिः शौनकादिभिः ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः ग्रामविक्रयी ।
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च १(※) ।
अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां सषष्ठ इति कीर्तितः २(†) ।
अयं निषेधो दानविशेषपरः ।

३८. तथा—

मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानं अमन्त्राय प्रयच्छति ३(‡) ।
दातुर्निकृत्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

- १ (※) बहुवो यान्या यजमाना यस्य स बहुयाज्यः ।
" ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । इति हेमाद्रिः ।
२ (†) 'सषष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः' इति यस्यान्तरं ।
" 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इति श्रुतिः ।
" 'उद्यन्तसप्तं यान्तामादित्यमुपास्य ब्राह्मणः सकलभद्रमश्नुते नाकमेति विधूतपाप्मा' इति श्रुतिरपरा ।
" ब्रह्मपुराणे च 'सन्धान्मुपासते येन सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्' ॥
" अतीव 'सन्धाहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते किञ्चित् तस्य फलभाग्भवेत्' ॥
३ (‡) अमन्त्राय इत्यत्र अपात्रायति हेमाद्रौ पठः ।

दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमत्तन्द्रितः ।
 अश्रद्धया हुतं दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह १(*) ॥
 यद् यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतदानलक्षणम् ॥

39. तथा—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥
 प्रयोगः— शास्त्रीयमार्गेण कुसीदं, कर्मयोगः—आर्त्विज्यम् २(†) ।

40. एतानाह गौतमः—

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य धनं जितम् ।
 क्रयश्च विक्रयश्चैव निर्दिष्टौ वैश्यशूद्रयोः ३(†) ।

41. यमः—

कुटुम्बभक्त-वसनादेयं यदतिरिच्यते ।
 मध्वास्वादो विषं पश्चाद्वातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ।
 कुटुम्बं पीडयित्वापीति तु आवश्यकार्थं वेदितव्यम् ।

42. तथा—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ ।
 दाता त्वन्नस्य दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः ॥
 संश्रुत्य यो नदित्सेत याचितश्च न यच्छति ।
 उभावनीतिकावेतौ वृथापापमव षुतः ॥

43. मनुः—

सान्त्वानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
 गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्याया ह्युपतापिनः ॥

१ (*)

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

२. (†)

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ इति भगवद्गीताश्रयम् ।

”

ऋत्विजमिदं यज्ञादिकर्त्तव्यार्त्विज्यम् ।

”

‘वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञं ऋत्विजो याजकाश्च ते’ इति कात्यायनः ।

१ (†)

ऋत्विक् ऋतो यजतीति । ‘ऋत्विग्’ (३।२।५.६) इत्यादिना साधः ।

”

निर्विष्टमिति हिमाद्रौ पाठः । ऋत्यादिना यज्ञभ्यन्तन्निर्विष्टम् ।

‘निर्विष्टो मृतिभोग्यो’ इति सूरणात् ।

नवैतान् स्नातकाञ्चैव ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् १(*) ।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ।

एतेभ्यो हि द्विजाप्रेक्ष्यभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते ॥

सान्तानिकः-सन्तानप्रयोजनकविवाहवान्, तादृशविवाहार्थीति यावत्, अध्वगः
तीर्थार्थं प्रचलितः ।

सर्व्ववेदाः-सर्व्वस्व दक्षिणयागकृत् ।

‘सर्व्व वेदाः स येनेष्टो यागः सर्व्वस्वदक्षिणः इत्यभिधानात्’ २(†) ।

गुरुरत्र गोवलीवर्हण्यायेन मातापितृव्यतिरिक्तो ज्ञेयः । उपतापी रुद्रः । विद्या-
विशेषत इति-अल्पविधाय अल्पं, बहुविधाय बहुदातव्यमित्यर्थः ।

44. दक्षः—

व्यसनापट्टणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ॥

व्यसनं-राजचौराद्युपद्रवः । आपहुर्भिक्षादिजनिता । अत्र आयोऽर्थशब्दो-
निवृत्तिवचनः ।

45. महाभारते —

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवाः (व) ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

46. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

यक्ष्यतश्चतथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् ३(‡) ।

दुःखान्वितानां दीनानां लक्षणं परिचोदितम् ॥

विवाहमेखलाबन्ध-प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

आपत्रेषु च यदत्तं तदक्षयमुदाहृतम् ।

१ (*) ‘स्नातकक्षुप्राव्रती’ इति । ‘स्नातकव्रतलोपे च भोजनं-
न समाचरेत्’ इति स्मृतिः । णा शौचे, स्नातिस्व । ‘गत्यथा’ इत्यादिसूत्रेण क्तः-
(१-४-७२) । ततः ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ।

२ (†) —इत्यमरः । विश्वजिदयागादौ सर्व्वस्वं दक्षिणात्वेन देयम् ।
सर्व्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः स सर्व्ववेदाः । तथाच काठकश्रुती—
‘उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसन्ददौ’ । इत्यादि १।१ ।

३ (‡) यक्ष्यतश्च इत्यत्र यियक्ष्यतामिति हेमाद्रौ पाठः
CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

47. दक्षः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्य्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥
 द्विगुणं साहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमं दाने विशेषः ।
 समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलविशेषः स्याद्विसाया एवमेव हि । इति दक्षोक्तेः ॥

48. भारते----

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।
 सरहस्यं सकल्पञ्च वेदं भरतसत्तम ।
 तमाचार्य्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ४(*) ।

(८) अथ पातलक्षणम् ।

—*—

49. याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ।
 सम्भावयति चान्त्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते ।
 एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग् यज्ञकृदुच्यते ॥

50. बृहस्पतिः—

शूद्रे (शत) समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं मतम् ।
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ।
 श्रौत्रिये चैव साहस्रं आचार्य्ये द्विगुणं मतम् ।
 आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिणि ॥

४ (*) श्रुतिषु च 'आचार्य्यवान् पुरुषो रुद' ।

" 'आचार्य्यस्य गतिर्वैका' ।

" 'वेदमनूचाचार्य्योऽन्तर्वासिनसनुशासि' ।

'आचार्य्यदेवो भव' ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.
 एवमेव मानव धर्मशास्त्र प्रमाणमस्ति (२१४०)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

51. विष्णुधर्मोत्तरे—

अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलन्तथा ।
 द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा (या) त्रैवर्ण्यसङ्करे ।
 शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं स्मृतम् ।
 क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मवन्द्यौ तदेव तु ।
 द्वात्रिंशद्ब्रह्मं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे १(ः) ।
 शतब्रह्मं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम् ।
 अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे २(x) ।

एतेषु केषाञ्चिद्ब्राह्मणादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदान-
 व्यतिरिक्तदानविषयं वेदितव्यम् ।

यद्वा, अन्नदानपरमेतत्—

52. [तत्रैव]

अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि ।
 अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन सर्वदा । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।
 इति पात्रलक्षणम् ॥

(६) अथ अपात्रनिरूपणम् ।

—*—

53. मनुः—

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
 प्रेषान् वादुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
 ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
 द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

१ (ः) तैत्तिरीयसूतिः—'यावती वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती'ति ।

२ (+) 'वेदमेव सदाभ्यसेत् तपस्तपस्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते' ॥ अतः ।

” 'अनधीत्य द्विजो वेदान् अनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

54. वशिष्ठः—

उदक्यान्वासते येषां ये च केचिदनम्रयः ।
कुलम्बा श्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥
अन्वासते-कर्मकाले समीप एव तिष्ठति ।

55. महाभारते—

यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो भोजयेद्भव्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलन्तस्य वैदिकीयं तथा श्रुतिः ॥

56. यमः—

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

57. भविष्यपुराणे—

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये ।
न ब्राह्मणश्रुवे चैव नच दुब्राह्मणे धनम् ॥

58. व्यासः—

ब्रह्मवीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजोवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयने नच ।
न कर्मविन्न चाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः ॥

59. वराहपुराणे—

अन्नती वैश्यराजन्यौ शूद्रस्याब्राह्मणास्त्रयः ।
वेदप्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणश्रुवः ॥
यस्य विदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुब्राह्मणो नाम यश्चौर वृषलीपतिः ।
न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि वा ।
स पाषण्डिषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥

नास्तिकः-परलोकवासनाशून्यः । हेतुकः-हेतुभिः परलोकं
निराकरिष्णुः १(+)

यथा प्लवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

दानृ-प्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥ इति विष्णूक्तेः (61) ।

इति सामान्येतिकर्तव्यतानिरूपणपूर्वकमपात्रनिरूपणम् ॥

(१०) अथेदानीं परिभाषा निरूप्यते ।

—*—

61. तत्राधिकारिणो व्यासेनोक्ताः—

वर्णानामाश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्यं युधिष्ठिर ।

दानधर्मप्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

62. स्कान्दे—

अद्वावान् पापभीरुश्च मददम्भविवर्जितः ।

पूर्वनिश्चयमाश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥

63. शूद्रे तु विशेषमाह जातुकर्ण्यः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे न वैदिके २(०) ।

- १ (+) 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।
हेतुकान् वकत्रतींश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्चयेत्' ।
- ” 'सन्देहकृद्हेतुभिर्यः सर्वकर्मसु हेतुकः' विष्णुपुराणे ।
- ” अन्यत्र हेतुकः सदयुक्त्यवहारी वैतण्डिको वा । ८० अंशः १८ अः ।
- ” 'भष्टः स्वधर्मात् पाषण्डः' ।
- ” 'नास्तिकः 'अस्ति नास्ति द्विष्टं मतिः' पाणिनिः (४।४।६०)—
- ” नास्ति परलीकादीश्वरस्येतिमतिरस्येति ।
- २ (०) पुष्करिण्य स्या वाप्यो देवतायतनानि च ।
- अन्नदानमथारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ इति व्यासः
- ” अथ पाठान्तरञ्च—'आरामस्य विशेषेण पूर्तं कर्मविनिर्दिशत्' ।
- ” तथा—'ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु च ।
- ” द्वादश्यांदौ च यद्दानं तदेतत् पूर्तमुच्यते' इति नारदः
- अपरञ्च—'शरणागतसन्नातं भूतानाञ्चाप्यहिसनम् ।
- वह्निर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते' ।
- अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।

64. याज्ञवल्क्यः—

आर्पच्छन्दश्च देवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
 अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाभ्ययनं जपम् ।
 होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलम्भवेत् १(+)
 यश्च जानाति तत्त्वेन आर्पं छन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।
 एकैकस्य क्रमेः सोऽपि वन्धो ह्यतिथिवद्भवेत् ।
 देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

65. तथा—

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
 मन्त्रेण तस्य तन् प्रोक्तमृषर्भावस्तदार्पकम् २(+)
 छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वामसी इव चाकृते ।
 आत्मा मन्त्रादितो देवैर्मृत्योर्भूतैस्तु वै पुरा ।
 आदित्यैर्वसुभिरुद्रेस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ।
 यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
 तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।
 पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।
 अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 नैरुक्तं यच्च मन्त्रस्थ विनियोग-प्रयोजनम् ।
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।

66. गृह्यपरिशिष्टै—

बह्वर्णं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
 तस्य नावति शास्त्रार्थं कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥

प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्तं-प्रारब्धम् । अन्यथाभूतं-क्रमाद्यन्यत्वेन वैपरीत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदि जानीयान् मयैतदन्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

67-68. अदेयान्याह—मनुर्याज्ञबल्क्यश्च—

सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् १(+). ।

अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि न च वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

सामान्यमनेकस्वामिकम् ।

69. देवलः—

पक्रमन्नं गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य गोरसः २(:) ।

वृत्तिश्च भैक्ष्य वृत्तीनां न देयं पुण्य मिच्छता ।

दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असाधोरपि गृहीयादृणापाकरणार्थकम् ।

वृत्तिर्भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

इति परिभाषानिरूपणम् ॥

१ (+)

‘याचितं’—संव्यवहारार्थं याचित्वानीतं वसनाभरणादि ।

‘न्यासस्तु’—गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिनेऽपेक्षणीयमिति गृहजन—
हस्ते स्थापितं द्रव्यं ‘न्यासः’ । आधि, मानसीव्यथा । ‘दाराः’ भार्याः ।

‘तद्धनं’ दारधनम् । एतत्तु षड्विधं मनुना परिकीर्तितम् ।

२ (:)

‘पक्रमन्नं’ खिन्नमन्नमित्यर्थः । तथाच स्मृती—

‘सस्यं चेन्न गतं प्राहुः सतूषं धान्यमुच्यते ।

आमं वितूषमित्याहुः खिन्नमन्नमुदाहृतम् ।

” ”

‘गोरसः’ गोक्षीरम् । अन्ये त्वाहुः—दधि क्षीरं हवि रामिका च ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

(११) अथ अग्राह्यद्रव्याणि ।

—*—

70. स्कान्दे—

अजिनं मृतशय्याञ्च मेपीं चोभयतोमुखीम् १(०) ।
कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

71. आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यत् २(ः) ।
कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्स्वपि यो द्विजः ।
तथोभयमुखीं घोरां सशैलं मेदिनीन्तथा ३(+) ।
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ।
मासिकेऽपि मृतश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतत्वमाप्नुयात् ४(†) ॥

72. तथा—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्ज्ययेत् ।
प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥

73. ब्रह्मवैवर्ते—

पितृमातृगुरोरर्थे विवाहार्थे च धर्ममतः ।
अध्वरार्थे च विदुषां ग्रहीतव्यं धनं मदा ॥

74. यमः—

राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनघ्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥
अनृचे वेदज्ञानरहिते ।
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

१ (०) मेपीमित्यत्र शङ्खीमिति हिमाद्रौ पाठः ।

२ (ः) 'तथोभयतोमुखीं गाञ्जे'ति पाठान्तरमस्ति ।

३ (+) 'मृतशय्यासनादयः' इति भिन्नः पाठः । प्रेतसुदृश्य दत्तशय्या इत्यर्थः ।

४ (†) 'मृतश्राद्धे' इत्यत्र 'यव श्राद्ध' इति हिमाद्रौ पाठः ।

75-76. व्यास-शातातपौ—

नष्टशौचे-व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।

रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

77. सत्पात्रासन्निधाने षट्त्रिंशन्मते—

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देशे काले च संप्राप्ते देयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

78. भारतेऽपि—

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् १(+) ।

दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रयम् २(x) ।

इति अग्राह्यद्रव्यनिरूपणम् ॥

(१२) अथ दानधर्माः ।

—*—

ॐकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं स-कुशोदकम् ।

गृहीयादक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ।

कोऽदादिति च मन्त्रेण ३(†) सर्व्वं ग्राह्यं सुबुद्धिना ॥

79. भविष्ये—

अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ।

विफलन्तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ।

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।

देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

१ (+) 'मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तं दानस्यान्तं न विद्यते' ॥ इतिस्मृतिः ।

२ (x) सम्प्रदानकाले तु सम्प्रदेयस्य प्रतिग्रहितु नाम-गोत्र-प्रवरोच्चारणपूर्व्वकं आसनञ्च तैपुरुषिकोच्चारणं भवति । एवमेव विवाहादौ गृहीतुश्चेति पुत्रयम् ।

३ (†) 'कोऽदात् काम्या अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।

काम्योऽदात् काम्या अदात् कामोऽदात् कामायादात् । यजुः सं.—७, ४८. मः ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।
 नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्व्वमेतददक्षिणम् ।
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वापन-दोहनैः १(×) ॥

80. ब्रह्मवैवर्त्ते—

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनूनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्वै दानकाले तु द्रव्यन्तदिति निश्चयः ।
 दानसम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ॥
 ततस्त्वं विदूषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ।
 कुटुम्बभरणं कार्य्यं धर्मकार्य्यञ्च सर्व्वशः ॥

इति दानधर्म्माः ॥

(१३) अथ मूल्याध्यायो निरूप्यते ।

—*—

वराटिकानां दशकद्वयन्तु सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः

इत्यादि २(*) ।

द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुष्कार्षापणो वरः ३(+) ॥

वृषे षट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ।

दश कार्षापणा धेनावश्वे पञ्चदशैव तु ॥

१ (×) पाठ-वापन-दोहनैरित्यत्र—‘दोह-वापन-पाठनै’ रिति । ‘एते’ इत्यत्र एता इति च पाठः सङ्गच्छते ।

” एतानि अतिदानत्वेन व्यपदिष्टानि दृश्यन्ते ।

तथाचाव्यचीकृतं “त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती”ति ।

(*) अन्यद् भास्कररीयलीलावल्यामस्ति । विषये एतस्मिन् स्मृतौ, पुराणे, अर्थशास्त्रे, शिल्प-शास्त्रे, वैद्यके चास्ति प्रमाणम् । हेमाद्रौ पुष्कलानि प्रमाणानि समुद्धृतानि ।

‘मावो विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

काकिणी तु चतुर्भागी माषस्य च पणस्य च’ इति कात्यायनः ।

३ (+) ‘कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रीष्यं प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणस्य तु’ इति नारदः ।

‘चतुःकार्षापणो वर’ इत्यत्र ‘वतसः पौराणिको मतः’ इति पाठः स्यात्संशयतः ।

हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ।
 वस्त्रे कार्षापणश्छागोऽष्टौ पणा द्वादशाधिके ॥
 दृषल्यामथ पञ्चाशन् मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ।
 निष्के षञ्चाशदेव स्याद् गजे पञ्चशतानि च ॥
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ता दोलायां षड् रथे तथा ।
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकास्ताम्रे कार्षापणः स्मृतः ॥
 ताम्रकर्पेऽपि च पण इत्येषा मूल्यकल्पना १(+) ।
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं वृत्तानुसारतः ॥
 एतन्मूल्यं दक्षिणाविषये आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे च ग्राह्यम् ।
 अधमो ह्ययं पक्षः सति वित्ते न ग्रहणीयः २(×) ॥
 निष्काः पञ्च च दातव्या धेनोः पञ्च पुराणिकाः ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ३(*) ॥
 निष्कं निष्कार्द्धं पादं वा तदूर्द्ध्वमथापि वा ।
 तृतीयांशस्तु दातव्यः पञ्च कार्षापणानि वा ॥
 त्रयः कार्षापणा यद्वा शक्तितो मूल्यकल्पना ।

निष्को दीनारः ४(†) ॥

दीनारस्तु भवेत् कर्षैः शतैः कार्षापणैस्तथा ५(‡) ।
 दोनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥
 सुवर्णसप्ततितमो भागो रौप्यक इष्यते ।
 जाल-सूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम् ॥
 तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते ।
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥

१ (+) 'इति च मूल्यकल्पना' पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ (×) 'ग्रहणीयः' इति ग्रन्थान्तरे भिन्नः पाठः ।

३ (*) प्रायश्चित्तप्रकरणे सूत्रानुक्तं—

'प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः' ।

४ (†) 'दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमरः ।

'साष्टशतसुवर्णः' इति मेदिनी ।

'द्वाविंशद्रुतिकापरिमितं काञ्चनं दीनारः' इति आर्त्ताः ।

५ (‡) 'इति मूल्यकल्पना' इति मूल्यकल्पना, इति मूल्यकल्पना ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश १(+)
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ।
 ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्पिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः २(×) ।
 इति मूल्याध्यायः ॥

(१४) अथ देयद्रव्यदैवतानि ।

—*—

81. विष्णुधर्म्मोत्तरे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
 कन्या दासस्तथादासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ३(*) ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
 तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
 महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैऋतो भवेत् ।
 रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा त्यागआग्नेय उच्यते ॥
 मेघन्तु वारुणं विशाद्वराहो वज्रैवः स्मृतः ।
 आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ॥
 जलाशयानि सर्वाणि वारिवानीं कमण्डलुम् ।
 कुम्भश्च करकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥

१ (+)

विष्णुगतः-कौटिल्यः, एतन्मते 'दीनारो रौप्यैरष्टाविंशत्या प्रकीर्त्तितः ।
 सुवर्णस्य सप्ततितमो भागो रौप्यक इष्यते' ।

२ (×)

पुष्कलन् प्रमाणं हिमाद्रावन्ति ।

३ (*)

वेधदानकाले कस्य देयद्रव्यस्य किं दैवतं शास्त्रोक्तान्तर्दनेन कथ्यते ।

”

सर्वेषां वस्तूनात्तत्तदभिमानि-दैवताया—

”

अधिष्ठातृदैवताया वा विद्यमानत्वेन तत्तदुद्देशः आवश्यकः,

”

तथा च ब्रह्मसूत्रम्—“अभिमानित्यपदेशस्तु विशेषानुगतिक्याम्” अ. [२. १. ५] इति ।

”

श्रुतिशिवे अधिष्ठाता, दैवता, विद्यन्ते इति ।

समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि तथैव च ।
 आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥
 प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः १(+) ।
 ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्व्वाणि विचक्षणैः २(×) ॥
 वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या ज्ञेया रसास्तथा ।
 पक्षिणश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ।
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥
 सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा तु दैवतम् ३(†) ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह ॥
 फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥
 छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
 उपानहौ तथा यानं यज्ञान्यत् प्राणवर्जितम् ४(‡) ॥
 उत्तानाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृहीत मानवाः ५(§) ।
 शूरोपयोगि यतु सर्वं शस्त्रचर्मध्वजादिकम् ६(*) ॥
 रणोपकरणं सर्वं कथितं शक्रदैवतम् ७(०) ।
 गृहन्तुसर्वदैवत्यं यत्वनुक्तं द्विजोत्तमाः ॥
 तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदैवतम् ।
 इति देयद्रव्यदैवतानि ॥

- १ (+) सस्यानीत्यत 'सर्वाणीति' हेमाद्रौ पाठः ।
 २ (×) 'ज्ञेयाश्च सर्वगन्धानां गान्धर्वा वै' इति हेमाद्रौ पाठः, अयमेव समीचीनः
 गन्धशब्दस्य नियतपुंलिङ्गत्वात् ।
 ३ (†) 'माख्यभाण्डाना'मिति हेमाद्रौ पाठः ।
 ४ (‡) यानमित्यथ 'मञ्च'मिति कुवचित् पाठः ।
 ५ (§) 'तत्तु-आङ्गिरसत्वेन' इति हेमाद्रौ पाठः ।
 ६ (*) चर्म—व्याघ्र-मृग-कृष्णसार-खड्ग-सर्पागजगदादीनाम् ।
 ७ (०) सर्वदैवतमिति हेमाद्रौ पाठः ।

(१५) अथ देयप्रतिग्रह-स्थलम् ।

—*—

82. प्रातिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात् ।

आग्नेयस्तु देयद्रव्यस्य मध्यभागः १(+) ॥

83. 'मध्य आग्नेय' इति श्रुतेः ।

84. कात्यायनः—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलम्भवेत् ॥

ॐकारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च २(*) ।

प्रणवो जगतां बीजं वेदानामादिरेव च ॥

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यौ दानप्रतिग्रहौ ॥

85. इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

86. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

हरे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजः ३(+) ॥

प्रतिग्रहं स्वीकारम् ।

करन्तु हृदि त्रिन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरूढ्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥

तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः ।

प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनन्तथा ॥

सामान्येनैकशफानां कर्णे प्रतिग्रह उक्तः, ये त्वेकशफाः

१ (+) ॐ स्मृतिरिति वा ग्रहणकाले वदेदिति केचित् सूरयः ।

दक्षिणहस्त इति हेमाद्रौ पाठः, अथमेव पाठः साधुः । अमरेणापि तथैवोक्तः ।

२ (*) 'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु श्रोमित्यादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि' इति महर्षिध्यान्नवन्करः ।

३ (1) CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

शृङ्गिणस्तान् विशेषतः शृङ्गे प्रतिगृहीतेत्यर्थः ।
 आरण्यापशवश्चान्ये पुच्छे प्राह्या विचक्षणैः १(‡) ॥
 प्रतिप्रहमथोष्टस्य आरुह्य च तथा भवेत् २(x) ।
 वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ॥
 वस्त्रं दशान्तादादद्यात् परिधायाथवा पुनः ।
 आरुह्यौषानहौ यानमारुह्यैव तु पादुके ॥
 ईशायान्तु रथो प्राह्यश्छत्रं दण्डे च धारयेत् ।
 आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 वर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ।
 अवतीर्य्य च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ॥
 द्रुमांश्च प्रतिगृहीयान्मूलेन्यस्तकरो द्विजः ।
 छत्रं च चामरं मूले फलं संगृह्य गौरवात् ॥

87. परिशिष्टे—

प्रतिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूर्ध्नि दासीमजाञ्चैव पृष्ठेऽश्वतरगर्दभौ ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ॥
 शुचिनाऽशुचिना वापि प्राह्या चाभयदक्षिणा ।
 द्रव्यान्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
 कोऽदादित्याद्यमुं मन्त्रं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ३(*) ।
 इति देयद्रव्यप्रतिग्रहस्थलम् ॥

(१६) अथ दानदेशः ४(०) ।

—*—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षन्तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

१ (‡)

‘आरुह्य’ इत्यत्र कर्णजा इति हेमाद्रौ पाठः ।

२ (x)

‘दानानां चापिरीह्यात्’ ” ” ” ।

३ (०)

मन्त्रोऽयं प्रागुक्तः, युक्तयशः ४:७ । ४८ मन्त्रः ।

”

चक्षुषरिचने संसृतीति नूयात् ।

४ (०) देवीपुराणे,—

‘सर्व्वे शिवायमाः पुण्याः सन्ती नद्यः शुभप्रदाः ।

नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महाभुने
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गमपीच्छताम् ॥

४८. मनुः—

“सरस्वती-दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तन्देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु दक्षिणात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्तं प्रचक्षते ॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः
स ज्ञेयो यज्ञीयो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः १(+) ।
एषु दानं महापुण्यं संसार-भयनाशनम्” २(+) ।

इति दानदेशः ॥

(१७) अथ दानकालः ।

—*—

अयनेविषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अमायां पूर्णिमायाञ्च संक्रान्तौ हरिवासरे ॥
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशास्त्र्यं विना जनैः ३(*) ।

इति दानकालः ॥

—तथैव व्यासः,—

‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।
नगरे चाङ्गहासे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गथायाञ्च तीर्थे वामरकरणके ।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमच्यतामियात् ।
सर्व्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम् ॥
चातुर्वर्त्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेयः आर्यदेशस्ततः परः ॥

१ (+) विशुः,—

अपरा स्मृतिय,—

२ (+)

‘तीर्थं वायतमे गोष्ठे कूपारामसरित्सु च ।
गृहे वाय वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा ।
महादानानि देयानि संसारभयनाशकाः’ ॥

३ (•) मनुः,—

‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

(१८) अथ दानप्रकारः संक्षेपेणोक्तः ।

—*—

तत्रादौ विष्णुरोम् तत्सदृश इत्याद्युच्चार्यामुकप्रवराद्यन्वितं भवन्त-
ममुकदानसम्प्रदानत्वेन वृणे इति सङ्कल्प्य पुगीफलं १(x)
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा उदङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखं ब्राह्मणं गन्ध-
पुष्पवासोभूषणैरभ्यर्च्य देयञ्चालङ्कृत्य स्वप्रवराद्युच्चारणपूर्वकं
ब्राह्मणाय दत्त्वा पूजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।
ततो दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।

इति दानसामान्यविधौ तत्प्रकारः ॥

(१९) दशदानद्रव्यपरिमाणम् ।

—*—

89. मदनरत्ने—

तत्र गोमूल्यं सुवर्णनिष्कयो (रूप्ययो) निष्कं मुख्यम् । तदर्द्धं तदर्द्धं वा
गौणम् । भूमिपरिमाणन्तु उत्तमपक्षे गोचर्ममात्रम् ।

90. तल्लक्षणन्तर्गैव—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् २(०) ।

दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । इत्युक्तम् ।

१ (x)

'पुगीफल'मित्यत्र हरितकीफलं शस्तमिति केचित् ।

“हरीतकी फलं श्रेष्ठं न गुवाकं कदाचन” ।

तदभावे कदली सङ्कल्पे विधिपूर्वकम् ॥

सङ्कल्पपात्रमुक्तं भविष्ये—

'शक्तिशङ्कास्मदस्तैश्च कांस्यरौप्यादिभिलसा ।

संकल्पो नैव कर्त्तव्यो मन्त्रयेन कदाचन' ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दभैश्च यं सायमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्' । इति तत्रैव ।

२ (०) मतस्यपुराणे तु अन्यथोक्तम्,—‘दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ।

त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः’ ॥

इत्यतिना तल्लक्षणमुक्तं मिताचरायामाचाराध्याये,—

‘यत्किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शङ्कति’ ॥

अस्य पाठान्तरम्—

‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते’ ।

वि—३

मध्यमपक्षे, दशहस्ताः समन्ततः ।

अधमपक्षे पञ्चहस्ताः समन्ततः ॥

एतदक्षिणा निष्कसुवर्णम् । तिलदानं तिलराशिदानम् । राशिपरिमाणञ्च
पुरुषपरिमितम् । द्रोणमात्रं वा । द्रोणपरिमाणञ्च—

पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ।

पलपरिमाणञ्च—

मुष्टिरैकपलं स्मृतम् १(†) ।

91. इति महार्णवनिबन्धानुसारेण ज्ञेयम् ॥

तथाच षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं मुष्टयो द्रोण इति ।

यद्वा पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः ॥

इतिमते षोडशसेरा अष्टादशसेरा वा तिला भवन्ति २ *) । तिलदानं-तिलपात्र-
दानमिति केचित् ।

पात्रमानञ्च षोडशपलानि । एतदक्षिणा माषचतुष्टयमितं सुवर्णम् । हिरण्य-
प्रमाणमेकस्तोलः । तावत्येव दक्षिणा । अथवा रजतं दक्षिणा ।

हिरण्ये दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ।

अन्यस्मिन् दीयमाणे तु रजतं दक्षिणेष्यते ३(+) ॥

92. इतिस्मृतैः ४(†) ।

आज्यमुत्तमपक्षे षष्टिपलानि । मध्यमे चत्वारिंशत् । अधमे द्वादश । दक्षिणा
सुवर्णमासे । लवणमपि आज्यवत् । गुडस्तद्विगुणो ज्ञेयः । दक्षिणा पूर्ववत् ।
यान्यं द्रोणपरिमितम् । तद्दक्षिणा यथाशक्ति । सूक्ष्ममष्टहस्तमात्रं वस्त्रम् । दक्षिणा
पूर्ववत् । रूप्यमानं चत्वारस्तोलकाः । एकस्तोलको दक्षिणा ।

इति दशदेयद्रव्यपरिमाणम् ॥

१ (†)

मृत्तानरेतु मुष्टादीनां प्रमाणं यथा,—

‘षट्मुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षेरष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकाः परिकीर्तिताः ।

चतुराढको भवेद्द्रोणः स्वाढी तस्य चतुष्टयम्’ ।

अन्यत् परिमाणप्रमाणं भास्कराचार्यैः पाटोगणिताध्याये उक्तम् :

२ (+)

दानमहासंयमस्यैवेत्यर्थः । सेरा—सेटकावा एति ।

”

रजतं मित्यत्र सुवर्णमिति पाठो बहुषु निबन्धेषु दृश्यते ।

३ (†)

‘अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा कृता ।

४ (†)

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्येते” रूप्यमिदमाढी ।

(२०) अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः १(❀) ।

—*—

१३-१४. हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—

शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।

अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

हेमालङ्कारिणः कार्य्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ।

अष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः, अष्टौ जापकाः, एको गुरुरित्येवं पञ्चविंशतिर्वरणीयाः २(†) ।

तत्र तुलापुरुषदानं करिष्यन्नादौ साङ्गं प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतस्नानः परिहिताहत-
वासा दर्भपाणिः प्रसन्नमनाः कुशोपहितपीठोपविष्ट आचम्य प्राणानायस्य देशकालादि
संकीर्त्यामुककाम पापक्षयकामः श्रीलक्ष्मीनारायण प्रीतिकामो वा श्वोवाऽयामुक-
प्रवरोऽमुकगोत्रोऽमुकपुत्रोऽमुकशर्माऽहममुकतुलापुरुषमहादानं करिष्ये इति (सङ्कल्प्य)
प्रारिप्सित कर्मणोर्निर्व्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं मानृकापूजनं
नान्दीश्राद्धं गोविन्दोमापतिविनायकादिपूजन-माचार्यादिवरणं मण्डपप्रतिष्ठादीनि च
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा (ततो) गोविन्दमुमापतिं
विनायकञ्च व्याहृतिभिस्तत्तल्लिङ्गकमन्त्रैर्वा—

१ (❀) श्रीमत् तारानाथतर्कवाचस्पतिभिः तुलादानपद्धतियस्य तुलापुरुषदान प्रयोगादयः पुष्कलत्वेन
उक्ताः । महादानेषु आद्यं दानं तुलापुरुषाख्यम् । तथाहि 'वायन्तु सर्व्वदानानां
तुलापुरुषसंज्ञितम्' इति मातृस्ये । अपरं दानसागराख्यसन्दर्भे चास्ति ।

२ (†) 'शुभास्तत्राष्टहोतारः द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ जापकाः कार्य्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः द्विजा वै पञ्चविंशतिः' इति मातृस्ये ।
सत्यं श्रुत्वा अन्ये सदस्याश्चनुवादकादयो वरणीयाः ।

॥ 'नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।

तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथा वदनुपूर्व्वशः ।

तुलापुरुषमोक्षं विनायकं विनायकं । इति मातृस्ये ।

ते च ॐ कुर्वन्त्विति १(०) सहर्षं ब्रूयुः । ततो यथोक्तं गुर्व्वादिवरणं कृत्वा तांश्च सम्पूज्य यथाविधि गुर्व्वादिकर्म कुर्वन्तु इति बद्धाञ्जलिस्तान् प्रार्थयेत् । ततस्ते यथाज्ञानं करवामेति प्रतिब्रूयुः । तत आचार्य्य ऋत्विग्भिः सह मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वा महावेद्यां षोडशारं सर्वतोभद्रं वा विलिख्य पुष्पैरवाकिरेत् । ततस्तदुपरि चित्रं वितानं बन्धीयात् ।

तत ईशानकोणस्थितग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विरचय्य तदुपरि फलपुष्पादिसहितं चित्रं वितानं वध्नीयात् । ततोमहावेद्याश्चतुर्दिक्षु पूर्वस्यामेव वा कुण्डचतुष्टये वा स्थण्डिलचतुष्टये वा कुण्डेवा स्थण्डिले वा अग्निं प्रणीय ग्रहवेद्यां सर्वतोभद्रदेवताः सम्पूज्य नवग्रहमखोक्तविधिनारः(ः) नवग्रहान् सर्वान् नवाधिदेवतानवप्रत्यधिदेवता गणपत्यादिपञ्चक मिन्द्रादिदशलोकपालांश्चावाह्य—

ध्रुवोऽध्वरस्तथासोम आपश्चैवानिलोऽनलः ३(*) ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

इत्यष्टवसूनिन्द्रेषानयोर्मध्ये स्थापयेत् ।

- १ (०) कुर्वन्तित्यत्र करोलिति पाठः । समीचीनतया प्रतिभाति विश्वापकस्य यज्ञमानस्यैकत्वेन क्रियाया बहुवचनान्तत्वानुपपत्तेः । तेच प्रार्थितं विप्रादयः ।
- २ (:) मातृस्ये नवग्रहमखः सम्यग्वर्णितोऽस्ति । तत्र वेदोक्तमन्त्रेण साधिदैवतप्रत्यधिदैवत-नवग्रहान् ग्रहमण्डले आवाह्य प्रत्येकेन स्व-स्वरूप गन्ध-मात्य-ध्वज-वसन-वलि-धूप-प्रदीपादिभिः समर्च्य तत्तद्ग्राह्यनुसारेण होमो विधेयः । विनायकादिपञ्चदेवानामिन्द्रादि-दशलोकपालानाञ्च वेदोक्तमन्त्रैः पूजन-हवने कुर्यात् ।

१ (*) **अवायसी वसुधः कुम्भादिव्यादौ न कालाः ।** In Public Domain.

96. पुराणे—

धाताऽऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्ट्रा ततो विष्णु रजघन्योजघन्यजः ।
इति द्वादशादित्यानिन्द्राग्निमध्ये आवाहयेत् ।

97. पुराणे—

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशः ।
अर्जैकपादाहिर्यूधयः पिनाकी चापराजितः ।
मुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थानुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः १(†) ।
इत्येकादश रुद्रानग्निममध्ये आवाहयेत् ।

98. भविष्यपुराणे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
धृतिः पुष्टिः तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता २(०) ।
इति षोडशमातृत्यमनिर्ऋतिमध्ये आवाहयेत् ।
पुनर्गणपतिन्तन्मन्त्रेण नाममन्त्रेण वा निर्ऋतिवरुणमध्ये आवाहयेत् ।

99 वायुपुराणे—

आवहः प्रवहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा ।
परावहश्च विवहस्तथा परिवहोऽनिलाः ३(ः) ।
इति सप्त मरुतो वरुणवायुमध्ये आवाहयेत् ।

- १ (†) रुद्रा एकादश प्रोक्ताः । हिमाद्रौ दानखण्डे पुष्कलं वर्णितमस्ति ।
२ (०) च च 'माताया लोकमातका' इति हिमाद्रौ पाठः ।
" 'दृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह' इत्यपि पाठान्तरम् ।
" तदाह शातातपः—
'नानिष्टा पितृयज्ञेन वेदिकं किञ्चिदाचरेत् ।
अथापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयवतः' इति ।
अतएव—'पूज्याश्चैवैवार्चायां वरदाभयपात्रयः' इति च ।
३ (ः) सप्तवायुनामेकोनपञ्चाशद्वायुनास्त्रीस्त्री हिमाद्रौ वसि ।

होमे क्रियमाणे द्वारजापकाः स्वशाखोक्तां शान्तिं प्रठेयुः ।
 तत्तद्देवतान्यपि सूक्तानि पठेयुः १(†) ।
 ततोऽग्निं प्रहादिपूजां स्विष्टकृत्तवाहुतयश्च ।
 तत इन्द्रादिभ्यो बलिदानं कुर्या देतैर्मन्त्रैराचार्य्यः ।
 ते च मन्त्रा यथा—
 एष्टेहि सर्वाभिरसिद्ध (संघैः) साध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
 संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन, रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥
 ॐ इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं
 (सदीपं) बलिं समर्पयामि ।
 एष्टेहि सर्वाभिरहव्यवाह, मुनिप्रवीरै २(s) रभितोऽभिजुष्ट ।
 तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्, ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते ।
 अग्नये साङ्गायेत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एष्टेहि वैवस्वत धर्मराज सर्वाभिरैरिषित धर्ममूर्ते ।
 शुभाशुभानन्दशुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥
 यमाय इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एष्टेहि रक्षोगणनायक त्वं विशाल-वेताल पिशाचसंघैः ।
 ममाध्वरं पाहि पिशाचनाथ ३(०) लोकेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते ॥
 निर्वर्तये इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एष्टेहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य महाप्सरोभिः ।
 त्रिधाधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भुगवन्नमस्ते ॥
 ॐ वरुणाय त्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एष्टेहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः ।
 प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥
 ॐ वायवे इत्यादि पूर्ववत् ।
 ॐ एष्टेहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।
 सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

- १ (†) चतुर्वेदीकृताप्य-पाठ्य-सूक्तानि तुलादानादि पद्धतिप्रत्ये
 लिखितानि सन्ति ततोऽनुसन्धेयानि ।
 २ (s) 'प्रवीरै' रित्यत्र प्रवर्त्येति प्रयोगपद्धतौपाठः ।
 ३ (०) 'शुभाधिनाथ' इति तुलापुरुषदानपद्धतौ पाठः ।
 अपरमपि एतत् पद्धतिं गत्येऽस्ति ।

ॐ सोमायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एहोहि विश्वेश्वर नखिशूल कपालखट्टाङ्गनाणेन सार्द्धम् ।

लोकेश-भूतेश्वर यज्ञसिद्धये गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानायेत्यादि पूर्ववत् ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—

ॐ एहोहि पातालधराधरेन्द्र नागाङ्गनाकिनरगीयमानः ।

यक्षोरगेन्द्रामरसिद्धसङ्घै रनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्तायेत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—

ॐ एहोहि सर्वाधिप देववर्य लोकेश सार्द्धं पितृदेवताभिः ।

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरं नः सततं शिवाय ॥

ॐ ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् ।

ततः पूर्वस्यान्दिशि उपलिप्य कुशानास्तीर्य च वद्धाञ्जलिः—

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालगणैः सह ।

रक्षन्तु मण्डपं सर्वे घ्नन्तु रक्षांसि सर्वतः १(०) ॥

एतानावाह्य त्रैलोक्यस्थेभ्यः स्थावरेभ्यो (जङ्गमेभ्यश्च) भूतेभ्यो बलिं समर्पयामि
येवं प्रयोगेण देवमात्रन्तं सार्वभौतिकं बलिन्दत्वा-आचम्य भूमिं स्पृशेत्—

104. तत्र मन्त्रः—

भूमिर्भूमिमगान्माता माता मातरमप्यगात् ।

(१) 'इत्यावाह्य सुरान्दद्याद्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।

कुण्डलानि च सूत्राणि हेमानि कटकानि च ।

अथाङ्गुलीयचिवाणि वासांसि शयनानि च ।

विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम्'

इतिहेमाद्रावचाधिकः पाठोऽस्ति ।

ततो यथोक्त प्रकारेण तोरणस्पर्शनं द्वारपूजनञ्च कृत्वा बलीञ्च दत्त्वा
मण्डपस्तम्भेषु सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । वंशेषु किन्नरेभ्यो नमः । पृष्ठे पन्नगेभ्यो नमः ।
इति स्तम्भपूजनम् ।

105. ततो ध्वजपूजनम्—

कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।

शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

ब्रह्मा नागश्च पूर्वादि दशैते ध्वजनायकाः ।

ततश्चैवं प्रयोगः । कुमुदसहिताय पूर्वध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि इति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥

कुमुदाक्षसहिताय आग्नेयध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

पुण्डरीकसहिताय दक्षिणध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

वामनसहिताय नैऋतध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

शङ्कुकर्णसहिताय पश्चिमध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सर्वनेत्रसहिताय वायव्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

सुमुखसहितायोत्तरध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सुप्रतिष्ठितसहिताय ऐशान्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ब्रह्मसहिताय ऊर्ध्वदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

नागसहिताय अधोदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ततः साचार्य्यं ऋत्विग् आचान्तो यजमानो मध्यवेद्यामुपविश्य मण्डपोपरि
यथोक्तलक्षणं तुलादण्डं दक्षिणोत्तरायतं १(†) स्थापयित्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य
तत्तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् ॥

106. ताश्च यथा,—विश्वकर्म्मोक्ते—२(‡)

ईशः शशी मारुतरुद्रसूर्याः, स्याद्विश्वकर्म्मगुरुरङ्गिरोऽग्नी ।

प्रजापतिर्विश्वजगद्विधाता, पर्जन्यशम्भू पितृदेवताश्च ॥

सौम्यश्च धर्म्मामरराजमश्वि-जलेशमित्रावरुणौ मरुद्गणाः ।

धनेश-गन्धर्व्व-जलेश-विष्णु-रेताश्चतुर्विंशतिरेव देवताः ॥

१ (†) तुलादण्डकोष्ठतन्मानादि निर्माणादिच सर्वे हेमाद्री वर्णितमस्ति ।

” एवमेव तुलादानपद्धतौ च विद्यते ।

” विश्वकर्म्मण्युक्तम् यथा—

२ (‡) विश्वकर्म्मोक्तेः ताश्च यथा—
CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

स्यात् पञ्चविंशः पुरुषः पुराणो यस्तोल्यमानस्तुलया महत्या १(†) ।
 अत्राङ्गिरोऽप्रद्योः पर्जन्यशम्भोर्मित्रावरुणयोश्च मिलितयोरेव देवतात्वम् । एतासां
 लक्षणानि आकरे ज्ञेयानि । गोविन्दप्रतिमा तुलामध्येमौक्तिकस्रजा सुवर्णशृङ्गलया
 वा द्वादशाङ्गुलया अवलम्बनीया । यथा तुलास्थितः कर्त्ता तन्मुखं पश्यति । अतएव
 गोविन्दप्रतिमा स्थूला कार्या । हस्तधारणार्थं सूर्यधर्मराजप्रतिमाद्वयं कार्यम् ।
 नेति केचित् । एता देवतास्तासु तासु प्रतिमासु आवाह्य अमुद्यत्तारणं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य
 नाममन्त्रैः सम्पूज्य तुलादण्डस्थचतुर्विंशतिधातुबन्धे यथागाढं पौराणैर्वैदिकैश्च मन्त्रैः
 स्थापयेत् ।

107. ते च मन्त्राः—

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचन ।
 कपालशूलवद्वाङ्मिन् चन्द्रमौले सदाशिव ॥
 आगच्छ भगवन्नीशतुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 तमीशानमिति २(ः) ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानं स्थापयामि ।
 अत्रिपुत्र जगत्प्राण यमुनाविषयोद्भव ॥
 दशाश्ववाहन श्वेत गदापाणे वरप्रद ।
 आगच्छ भगवंश्चन्द्र तुलाबन्धमलङ्कुरु ॥
 सोमो धेनुम् ३(*) ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमं स्थापयामि ॥
 मृगारूढ महाबाहो मारुत त्वं सदागते ।
 ध्वजहस्त महाकाय प्राणरूप महाबल ॥
 आगच्छ भगवन् वायो तुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 वायो ये ते ४(†) ॥

- १ (†) 'महात्मा' इति भिन्नः पाठः ।
 २ (ः) तमीशानमिति तस्यैव प्रतिमिन् जन्मवसे ह्रमहे वयम् ।
 पृषाणोयथा वेदसामसदृशे रचिता पायूरदधः स्वस्तये ॥ अः २५, मः १८ यजुः ।
 ३ (*) सोमो धेनुं सोमो अश्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्म्मणं ददाति ।
 सादयं वितथं समेयं पितृश्रवणं योददाशदक्षी ॥ अः १८, मः २१ यजुः ।
 ४ (†) वायो ये ते सहस्रिणी रथासक्तेऽभि रागहि ।
 नियुक्तात् सोमपीतये । अः, मः, २७ । ३२ यजुः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः वायुं स्थापयामि ।

वृषारूढं महादिव्यं व्यक्ताव्यक्त स्वरूपधृक् ॥

नागहार महाकाय सृष्टिसंहारकारक ।

आगच्छ भगवन्तु तूलाबन्धमलङ्कृत १(s) ॥ इमा रुद्राय २(*) ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः रुद्रं स्थापयामि ।

पद्मासनपद्महस्त सिन्दूरारुण स प्रभ ॥

रथारूढं महाबाहो काश्यपेयमहाद्युते ।

आगच्छ भगवन् सूर्यं तूलाबन्धमलङ्कृत ॥

ॐ षट्सूर्य ३(*)—

ॐ भूर्भुवः स्वरादित्यं स्थापयामि ।

दंशपाणेमहावीर सुचित्रकर्मकारक ॥

विश्वकृद् विश्वधृक्चतुर्वं रशनामानदण्डधृक् ।

ॐ विश्वकर्म्मन् हविषा ४(†)—

ॐ भूर्भुवः स्व विश्वकर्म्मणं स्थापयामि ।

दण्डाक्षसूत्रवरद कमण्डलुधर प्रभो ॥

चतुर्भुजहयारूढ पीताम्बरवृहस्पते ।

वाचस्पते समागच्छ तूलादण्डमलङ्कृत ॥

ॐ वृहस्पते अति ५(॥)—

ॐ भूर्भुवः स्ववृहस्पतिं स्थापयामि ।

कमण्डलुश्च शक्तिश्च यष्टिं दर्भमयीक्रमात् ॥

१ (s) 'आगच्छ भगवन्नरं यज्ञेच्छिन् सन्निधिं कुरु' इति तूलादानपद्धतौ पाठः ।

२ (०) इमा रुद्रायतव(प) से कपर्दिने चयहीराय प्रभरामहे मतौः ।

यथाशमसहिपदे चतुष्टये विश्वं पुष्टं यामेऽस्मिन्नातुरम् । अः १६, मः ४८ यजुः ।

३ (०) षट् सूर्यस्य श्रवसा मर्हः २ । असिसंवादेवमर्हः २ । असि । मन्त्रादेवानाम सूर्यः
पुरोहितोविभु व्योतिरदाभ्यम् ॥ अ ३३, मः ४० यजुः ।

४ (†) विश्वकर्म्मन् हविषा व्यावधानः स्वयंयज्ञस्य पृथिवीं मुतयाम् ।

सुह्यन्तु न्ये अभितः सुपदाइहास्माकं मघवा सरिरस्त ॥ अ १७, २२ मः, यजुः ।

५ (॥) वृहस्पते अतियदर्थो अर्हाद द्युमहिभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यदौदयच्छ्रवस नतप्रजात तदव्यास द्रविणं देहि चित्रम् ॥

हृत्पुत्रमस्तु श्रीरोहिणि वृहस्पते ॥ उपनेधोतिष्ठ वृहस्पते ॥ अः २६, मः ३ यजुः ।

कलयन्नङ्गिरोनाम कराम्राभ्यां समन्ततः ।

आगच्छ भगवन् विप्र तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराः १(×) —

प्रणयश्चाग्निनामाच कलयंश्चजपास्रजम् ।

शक्तिं च पुस्तकञ्चैव क्रमदेव कमण्डलुम् ।

आगच्छ भगवन्नग्ने तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ अग्निं दूतम् २(५) —

ॐ भूर्भुवः स्वरङ्गिरोमी स्थापयामि ।

यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥

प्रजापते समागच्छतुलादण्डमलङ्कुरु ।

अक्षस्रुचं स्रुवं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ॥

ॐ प्रजापते न ३(†) —

ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापतिं स्थापयामि ।

शुभ्रवर्णा महाकाया दिव्याभरण भूषिताः ॥

विश्वेदेवाः समायान्त्वलङ्कुरुध्वं तुलां शुभाम् ।

विश्वेदेवा सः ४(०) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्विश्वान् देवान् स्थापयामि ।

हंसारूढो महाबाहु रेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥

विष्टरं स्रक्स्रुचं धत्ते ह्यक्षमालाञ्च कुण्डिकाम् ।

जगद्विधातरागच्छ तुलादण्डमलङ्कुरु ।

१ (×)

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवोदेवानामभवः शिवः सखा ।

तवव्रतेकवयो विप्र नापसो ऽजायन्त मरुतो भाजदृष्टयः ॥ अ ३४, मः १२ यजुः ।

२ (५)

अग्निं दूतं षणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥

(अग्निं दूतं पुरीदधि हव्यवाह सुपवुवे ॥ देवां २॥ आसादयादिह)

अ २२, मः १७, यजुः ।

३ (†)

प्रजापते नलदेतान्यन्यो विश्वारूपाणि परिता वभूव ।

यत्कामासो जुहुमसन्नो अक्षयं वयं स्याम पतयोवयोणाम् ॥ अ १०, मः २० यजुः ।

४ (०)

विश्वेदेवास आगत यणुताम इमं हवम् । इदं बर्हिनिषीदत ।

अ ३४, मः ३, यजुः

विश्वकर्मा विमनाः १(1) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जगद्विधातारं स्थापयामि ।
 पर्जन्यश्च महाकारं गजवत् त्रयान्वितम् ॥
 योधते सर्वजीवानां वरं बीजश्च शङ्खकम् ।
 कुठारश्च पयोजश्च चिन्तारत्नं महाशुचिः ॥
 पाशं चक्रं किशलयं कुण्डश्च दशभिः करैः ।
 एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

शन्नोवातः पवताम् २(+) —

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
 कराल शूल खट्वाङ्गं शम्भुं खण्डेन्दु भूषितम् ॥
 एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

नमः शम्भवाय ३(x) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पर्जन्यशम्भू स्थापयामि ।
 कुशविस्त(ष्ट)र संयुक्तं पितरं पिण्डपात्रिणम् ।
 पितरं तं समावाह्य तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

नमोवः पितरोरसाय ४(s) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पितृण् स्थापयामि ।
 दशाश्च वाहनं सौम्यं गदापाणिं वरप्रदम् ।
 उक्तल्लक्षणकं सौम्यं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

- १(1) विश्वकर्माविमना आबिहाया वाताविधातापरमोत सन्दृक् ।
 तेषामिष्टानि समिषामदन्ति । यवासप्तक्षणीन्पर एकमाहुः । अ १७, मः २६, यजुः ।
- २ (+) शन्नोवातः पवतां शन्नसप्तपतु मूर्धः ।
 शन्नः क्रमिकदद्देवोः पर्जन्योऽभिवर्षतु । अ ३६, मः १०, यजुः ।
- ३ (x) नमः शम्भवाय च मयो भवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च ।
 नमः शिवाय च शिवतराय च । अ १६, मः ४१, यजुः शतरुद्री ।
- ४ (s) नमोवः पितरो रसाय । नमोवः पितरः शोषाय ।
 नमोवः पितरो जीवाय । नमोवः पितरः स्वधायै ।
 नमोवः पितरो घोराय । नमोवः पितरो मन्यवे ।

उद्बुध्यस्वामे १(†)— ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्यं स्थापयामि ।
चतुर्वक्त्रं चतुष्पादं चतुर्बाहुं सिताम्बरम् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं श्वेतं धर्मं विचिन्तयेत् ।
दक्षिणेचाक्षमालाच तस्य वामेतु पुस्तकम् ॥
उक्त लक्षणकं धर्मं तुलाबन्धे विचिन्तयेत् ।

पद्भ्यां जङ्घाभ्याम् २(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वः धर्मं स्थापयामि ।
चतुर्दन्तं गजारूढं वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥
शचीपतिं वृत्रहनं सहस्रनयनोज्ज्वलम् ।
उक्त लक्षणकं शक्रं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

त्रातारमिन्द्रम् ३(×)—

ॐ भूर्भुवः स्वः सुरराजं स्थापयामि ।
तरुणौ देवभिषजौ स्वश्चारूढौ महाबलौ ॥
तयो रोषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ।
वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीयतमाविमौ ॥
उक्तलक्षणसम्पन्नौ तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

यावांकशा ४(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अश्वितौ स्थापयामि ।
वरुणं यादसामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
उक्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

तत्त्वा यामि ५(*)—

ॐ भूर्भुवः स्वः सर्वरुणं स्थापयामि ।
पद्मपाणिं तथा मित्रं कमलासनसंस्थितम् ॥

- १ (†) उद्बुध्यस्वामे प्रतिजाग्रहि त्वमिष्टापूर्ते संसृजिषामयच्च ।
अग्निं सुधत्ते अद्भ्युत्तरग्निं विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत । अ १५, मः ५४, यजुः ।
- २ (०) जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठितः ।
- ३ (×) वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सहवं यूरमिन्द्रम् ।
हयामिशक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्यस्तिनोमघवा धात्विन्द्रः । अ २०, मः ५ यजुः ।
- ४ (†) यावांकशा मधुमत्यश्विनासुवृतावती तयायज्ञं मिमिचतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यांवा ।
एषते योनि माध्वीभ्यांवा । अ ११, मः ७, यजुः ।
- ५ (*) तत्त्वा यामि ब्रह्मणावन्दमान सदाशक्ते यजमानोहविभिः ।
वसिष्ठमानीषमर्षिहोषाहोमनिभामु । प्रमोषी । अ १८, लः ४८, यजुः ।

चतुर्थस्तवकः ।

द्विभुजं श्वेतमूर्तिञ्च सर्वभूतहिते रतम् ।
वरुणं सरितामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
मित्रावरुणकौ देवौ तुलाबन्धे निवेदयेत् ।

अयं वा मित्रावरुणा १(९) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्मित्रावरुणौ स्थापयामि ।
इन्द्रेण सप्तधा च्छिन्नं दितेः पुत्रं मरुद्गणम् ॥
महावीर्यं महाबाहुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

मरुतोयस्य २(*) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्मरुद्गणं स्थापयामि ।
नरयुक्त विमानस्थं कुवेरं चोत्तरेश्वरम् ॥
निधीनाञ्च पतिं श्रेष्ठं राज-राजं महाबलम् ।
उत्तलक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

वयं सोम ३(०) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्धनेशं स्थापयामि ।
वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गदी ॥
गन्धर्वः पुरुषोध्येयोवीणावाद्यरतः सदा ।
एवं गन्धर्वकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

यमेन दत्तम् ४(+) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्गन्धर्वं स्थापयामि ।
जलेशं सदसामीशं पाशपाणिं महाबलम् ।
उत्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

इमं मे वरुण ५(†) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जलेशं स्थापयामि ।
प्रादक्षिण्यादक्षिणाधः करादारभ्य नित्यशः ॥

१ (९) अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमो ऋतावधः । ममेदिहश्रुतं हवम् । उपयामगृहीऽमि
मित्रावरुणाभ्यां ला । अ ७, मः ९ यजुः ।

२ (*) मरुतोयस्य हिचये पाथादिवो विमहसः ।
समुगोपात सो जनः । अः ८, मः ३१ यजुः ।

३ (०) वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभक्तः । प्रजावन्तः सचेमहि । ऋक् ६, मः ५७, मः १० ।

४ (+) यमेन दत्तं वितमेन मायूनगिन्द्र एनं प्रथमो अद्यतिष्ठत् ।
गन्धर्वो अस्य रशनामगृह्णात् सुरादयं वसवी निरतष्ट ॥ अ १९, मः १३, यजुः ।

५ (†) इमं मे वरुणः सुधि हवमवाप्तुं मुदय । उपास्यमानो मे । अ २१, मः १, यजुः ।

बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कतः ।

उक्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

विष्णोरराटमसि १(×)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्विष्णुं स्थापयामि ।

ततो गोविन्दप्रतिमां समौक्तिकस्त्रजं तुलामध्ये बहन् कौमोदकीमिति पुराणमन्त्रेण २(*) अनन्तरं पठितेन सहस्रशोषेति वैदिकेन च । ॐ भूर्भुवःस्व गौविन्दं स्थापयामि । इत्युच्चा लम्बयेत् ।

ततो निकामे निकामे ३(*)—

४(*) दधिकावणः । शिवो भव ५(×) यतो यत ६(९) स्थिरो भव ७(†) एतैर्मन्त्रैः स्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थं सम्पूज्य एतैरेव मन्त्रैः पुनस्तुलाप्रान्तद्वयं सम्पूज्य तुला समन्ततः पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादीन् सम्पूज्य दीपान् प्रज्ज्वालयेत् ।

ततो द्वारजापकाः स्व स्वशाखोक्तां शान्तिं पठेयुः ।

ततोऽधिवासनदक्षिणादाने । ॐ अद्येत्यादि देशादिसंकीर्त्या मुकप्रवरान्विताया-मुकगोत्राया मुकशर्मणे आचार्याय (अमुकप्रवरो मुकगोत्रः) अमुकशर्माऽहं मधिवासन-कर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थं दक्षिणां सम्प्रददे इति ।

एवं ब्रह्मादिभ्योऽपि आचार्याहं-दक्षिणा देया ।

१ (×) विष्णोरराटमसि विष्णोः अत्र स्थः । विष्णोः स्वरसि ।

विष्णोर्भुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा । १५. मः २१, यजुः ।

२ (*) 'बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कतः ।

उक्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत्' इत्यनेन प्रागुक्तेन ।

३ (*) निकामे निकामे नः पर्जन्यो वरुणः फलवत्यो न ओषधयः ।

पचन्तां योगक्षेमो नः कल्याणम् । अ २२, मः २२, यजुः ।

४ (*) दधिकावणो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभिनी सुखाकरत् प्रणः आर्यंषि तारिषत् ॥ अ १३, मः ३२, यजुः ।

५ (×) शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्तु मङ्गिरः ।

माताः श्रुधिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ अ १३, मः ४५, यजुः ।

६ (९) यतो यतः समौहसे ततो नो अभयं कुरु ।

शं नः कुरु प्रजाभ्यो भयं नः पशुभ्यः ॥ अ ३६, मः २२, यजुः ।

७ (†) स्थिरो भव वीरुङ्ग आशुर्भव वान्यर्ज्वन् । पृथुर्भव

सुवदन्तस्यैः प्रतीषवाहयः ॥ अ ११, मः ४४, यजुः ।

इदमधिवासनं निशीथे कार्यम् ।

अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ततो जागरणेन तां निशामति वाहयेयुः ।

ततः प्रभाते कृतान्त्यक्रियाः सर्व्वे भवेयुः ।

ततो यजमानः प्राग्वत् पुण्याह वाचनादिकं कुर्यात् ।

ततोऽऋत्विजो यजमानान्वारब्धाः स्व स्वकुण्डे ऋग्वेदादिक्रमेण पूर्णाहुतिं प्रभृति यथाशाखं कर्मसमाप्तिं कुर्युः । यस्य स्मृत्याच अनेन होमकर्मणा कर्म्मार्द्धदेवताः प्रीयन्तां नममेति वदेत् ।

ततस्तुलामहावेदि पश्चिमोपविष्टं यजमानं गुर्वादयः कलसोदकेन स्वशास्त्राक्त-
वैदिकैर्मन्त्रै १(+) पौराणमन्त्रैश्च अभिसिञ्चेयुः ।

ततः सर्व्वौषधीभिरनुलिप्य शुद्धजलेन स्नात आचान्तो यजमानः शुक्रमाल्याम्बरधरः
शुक्लगन्धानुलेपनः कृतत्र्यायुष-करणोगृहीतकुसुमाञ्जलिं स्तुलां त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य
महावेद्यां पश्चिमे प्राङ्मुख उपविश्य एभिर्मन्त्रैस्तुलामनुमन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्व्वभूतानां शक्तिस्त्वं (सत्य) सर्व्वमाश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्व योनिना ॥

ॐ नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत् सर्व्वं वहिः स्थावरजङ्गमम् ।

सर्व्वभूतात्म-भुतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥

ब्रह्मणो दुहिता त्वंहि त्वं सत्यं परमाश्रिता ।

काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो विध्रुता तुला ॥

प्रसादं कुरु कल्याणि साम्निध्यं देहि शाम्भवि ।

एकतः सर्व्वसत्यानि तथानृतशतानि च ॥

धर्म्मार्धमर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ।

त्वं तुले सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ॥

१ (+) वैदिक मन्त्रैः 'ॐ शन्नो मित्रः शन्नो वरुणः' इत्यादि नवभिर्मन्त्रैः । पौराणिकाः 'ॐ सुरास्त्रा-
मभिसिञ्चन्तु' इत्यादि, 'एते त्वामभिसिञ्चन्तु धर्म्यकामार्थसिद्धये' । इत्यन्ता नव संख्यकमन्त्राः अन्ये पञ्चदशानि ।
यथा 'आपो हिंसा'दयः । 'वातारमिन्द्र' मित्येकः । 'दक्षस्योक्तमन्त्रमसीति' पञ्च । 'पुनन्तु मा पितर'
इति नव । 'शिरो मे' इति पञ्च । अ; ३६, म; ६-१७, १ नृः ।

मां तोलयन्ती संसारा दुद्धरस्व नमोऽस्तुते ।
 योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
 स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ।
 ततस्तुलामध्यविलम्बित-गोविन्द मनुमन्त्रयेत् ॥
 यथा — नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।

त्वं हरेः तारयास्मान् हि अस्मात् संसारसागरात् ।

ततोऽञ्चलिस्थकुसुमानि तुलायां हरौच विकीर्य पुनस्तुलां प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण करमुष्टौ हैमीं सूर्य्य प्रतिमां वामकरमुष्टौ हैमीं धर्मराजप्रतिमाञ्चादाय नित्यदेवं च गृहीत्वा लक्ष्मीनागायणौ स्मरन् प्राङ्मुख उत्तरदिक्षु तुलामारुह्य गोविन्द प्रतिमामुखं पश्यन्नासीत् । आगोहणसमये रुद्राध्यायो १(+) जप्यः । ततः ऋत्विगादयो दक्षिण-दिक्षु यजमान परिमाणाभ्यधिकं सुवर्णादि द्रव्यं निदधुः । पुष्टिकामनायान्तु अधिकद्रव्य प्रक्षेपेण भूमिसंस्थितां तुलां कुर्युः । ततो यजमानो गोदोहनमात्रं २(०) तत्र स्थित्वा ततोऽवतीर्य पुनन्तु मां देवजना इति त्वं(+) पठित्वा पौराणान् मन्त्रान् पठेत् । यथा—

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते मनानि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

१ (+) नमस्तं रुद्र मयवे उतीत इषवे नमः । आह्वयामुत ते नमः । इत्यादिकोऽन्वेष्टव्यः ।

शुक्ल यजुः, अः १६ ।

” एतस्य प्रमाणं फलञ्च यथा,—

‘सुरापी स्वर्णहारीच रुद्रजापी जलेस्थितः ।

सहशीर्षाजापीच सुच्यते नात्र संशयः’ । स्मृती भद्रभास्करौयभाष्ये च ।

” कात्यायन सौतस्मृते च प्रक्रियाम्नि । १८७।१-५ ।

” ‘अथातो यः शतरुद्रियं जुहोति’ इत्यादि उज्जटाचार्यभाष्ये ।

” ‘यः शतरुद्रीयमधीते सोऽग्निपूतो भवति । सवायुः पूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरा-

पानात् पूतो भवति स ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति स सर्वगन्तयात् पूतो भवति स कल्याणकल्यात् पूतो भवति तस्माद् अविमुक्तमाश्रितो भवत्वित्याशमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् । अनेन ज्ञानगाप्नोति संसारार्णवनाशनम्’ इति कैवल्योपनिषदि ।

२ (०) गोदोहनं यज्ञार्थं यावता कालेन स्यात्तावत् कालमात्रम् ।

३ (+) पुनन्त मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विशाभूतानि जातवेदः पुणोहि माम् ।

पवित्रेण पुणोहि मां शक्रेण देवदीयत् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Digitized by eGangotri.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Digitized by eGangotri.

चतुर्थस्तवकः ।

५१

त्वया धृतं जगत् सर्वं सह(वहिः,
 सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिण्,
 जपेन्मन्त्रांस्तु पौराणान् पुनन्तु मेतिवै तृचम् ।
 आरोहयेद्विधानेन रुद्राध्यायेन वै नृप १(५) ॥
 इति बह्विपुराणोक्तेः ।

एवं तुलाभभिमन्त्र्य दानीयद्रव्याण्यभि मन्त्रयेत् ।
 यथा पवित्रमतुल मपत्यं जातवेदसः २(+) ॥
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
 यथाग्नि देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ॥
 तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
 यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसाऽथवा ॥
 दुष्कृतन्तत् सुवर्णस्थं यातु मुक्तिं परां शुभाम् ।
 इत्यनेन सुवर्णम् ।

रुद्रेण समुद्रूतं रजतं पितृवल्लभम् ।
 प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्त वल्लभः ॥
 इत्यनेन रजतम् ।

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वदेव प्रियकरं शुभम् ।
 सर्वरक्षा करं नित्य मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 इत्यनेन ताम्रम् ।

एवं पठित्वा तुलितद्रव्यार्द्धमाचार्याय दद्यात् । अपरार्द्धमृत्विग्भ्यः ।
 एवमुत्सर्गद्वयमित्येके । गुहृत्विग्भ्यः सर्वेभ्य एकएवोत्सर्ग इत्यन्ये ।

(२१) अथ उत्सर्गप्रयोगः ।

—*—

वेदि पश्चिमे उपविश्य प्राङ्मुख आचान्तः कर्त्ता तुलाद्रव्यं तुलसी कुशोदकेन
 सम्प्रोक्ष्याभ्यर्च्य च साक्षतकुशजलपाणिर्देशादिकं स्मृत्वा कामनायां एकैकमन्वन्तर
 कालावच्छिन्न प्रतिलोकपालस्थान निवास पूर्वकार्कवर्ण (सुवर्ण) किङ्किनीजाल

१ (५)

रुद्राध्यायः ॐ नमस्ते रुद्र सत्यवे ।

उतीत इषवे नमः बाहुभ्यामुततेनमः ॥ इत्यादि शुक्लयजुर्वेदीयः ।

२ (+)

पवित्रं वै द्विरण्यम् इति श्रुतिः ।

‘अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्’ इति स्मृतिः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

अथ रुद्राद्रौ दानं खण्डे चास्ति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

मालि विमानावस्थानानन्तर भूपालमौलि-मणिरञ्जित पादपीठ श्रद्धान्वितः यज्ञसहस्रयाजि दीप्तप्रताप जितसर्वमहीपलोक भूमण्डलाधिकरणक राजराजत्वकामः, अथवा श्रीलक्ष्मीसहित विष्णुप्रीतिकामः सर्वपापक्षयकामो वा, अमुक प्रवरान्विताऽमुक-गोत्रोऽमुक शर्माहमेतत् स्व शरीर समतोलित सुवर्णादि द्रव्याद्धादि अग्निदैवतं, रजतं चेत् चन्द्रदैवतम्, ताम्रञ्चेत् सूर्यदैवतम्. तुभ्यममुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्याय (सम्प्रददे) त्वदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यः अन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति करस्थं जलं गुरुहस्ते निक्षिपेत्। सचाचार्यो ब्राह्मणे यजमाने सोङ्कारमुच्चैः स्वरेण, क्षत्रिये निरोङ्कारं मन्त्रस्वरेण, वैश्वे उपांशुं, शूद्रेतु मनसा स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा द्रव्यं पृष्ट्वा स्वशाखोक्तं कामस्तुतिं पठेत्।

पुनर्देशादि सङ्कीर्त्यापरं द्रव्याद्धं अग्निदैवतममुकगोत्रेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकशर्मभ्य ऋत्विग्भ्यो द्वारपालेभ्यो युष्मदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो-नानाशर्मभ्योऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति उक्त्वा ऋत्विगादिहस्तं जलं क्षिपेत्।

तेच पूर्ववत् स्वस्तीत्यादि पठेयुः। वरणक्रमेण गुरुकराधःस्थितोत्तान दक्षिण करेभ्यः सर्वेभ्यो युगपदेव गुर्वादीनां गोत्रादुच्चार्य पूर्ववद् युगपदेव वा उन्नसर्गः कार्यः। पुनर्देशादि स्मृत्वा कृतैतत्तुलापुरुषमहादानं प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां शतं सुवर्णान् ग्राम रत्न वस्त्र गोऽश्वगजादीनि अमुकगोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्यो गुर्वृत्विग्भ्यो युष्मभ्यं सम्प्रददे नममेति पूर्ववत्।

अथवा होत्रादिभ्यो यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणां दद्यात्।

मुक्ताफलसहस्राद्धं यथोपकल्पिताञ्च भूमिं गुरवे दद्यात्॥

यदाच गुरुणा होतृभ्य एव तुलाद्रव्यं विभज्य दीयते तदा द्वारपालेभ्यो आपकेभ्यश्चापरा दक्षिणा देया।

केचन हिरण्यादिना गुर्वादीन् परितोष्य अन्येभ्यो दीनानाथ भिक्षुकेभ्यश्च एवं तुलाद्रव्यं विभज्य दद्यादित्याहुः।

ततः सहस्रं शतं वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत्।

पुनः पुण्याहवाचनं कृत्वा प्रादक्षिण्येन गत्वा आवाहित ग्रहादीन् पूजयित्वा प्रणम्य “यान्तु देवगणा”(*) इत्यादिना विसृज्य च प्रतिमां सोपस्कारां मण्डपवितानादिकञ्चाचार्याय दद्यात्। केचिदत्रावसरे आर्याविक्षणं कुर्वन्ति।

तत् प्रकारस्तु कांस्यपात्रे आज्यमासिच्य तत्र हिरण्यं प्रक्षिप्य तत्रात्म प्रतिमा-
मवलोक्य

आज्यन्तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।

आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः—

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णस्यादिति श्रुतिः (स्मृतिः) ।

मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं भक्तिहीणं यदर्पितम् ।

तत् सर्वं पूर्णतां यातु भास्करस्य प्रसादतः । इति पठेत् ।

ततः—

मया कृतेनानेनामुक्ततुलापुरुषदानकर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीयतां नममेत्युक्त्वा
नूयनातिरिक्ता परिहारार्थं विष्णुस्मरणं करिष्ये इत्युक्त्वा ॐ अच्युतानन्त गोविन्दाय
नमः इति मन्त्रं दशवारं जप्त्वा अञ्जलिं बद्धा विप्रान् प्रार्थयेत् । भोः श्रीमन्तः मया-
यत्कृतं तुलापुरुषदानाख्यं कर्म देशतः कालतो मन्त्रतो भक्तितो द्रव्यतः शक्तिश्च
नूयनातिरिक्तं तद्विष्णुस्मरणाद्भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च परिपूर्णमस्तु इति मे भवन्तोब्रुवन्तु
इति यजमानेनोक्ते सर्वं परिपूर्णमस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुः । ततो ब्रह्मार्पणम् ।

यत्करोषि यद्भासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति भगवद्गीतोक्तेः

मन्त्रचतुष्टयं यथा—

नमो विश्वसृजे तुभ्यं विश्वरूपात्मने नमः ।

परमानन्द रूपत्वं पाहि संसारकर्दमात् ॥

तेजोमयमिमं ध्येयं सदा पश्यन्ति योगिनः ।

स त्वं भवादुद्धर मां देहि मुक्तिं सनातनीम् ॥

यथाहि भुरादि समस्तलोका, स्त्वयि स्थिता देववरेण नित्यम् ।

तथा (अमी) सुरा ये सुरलोकपाला, ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् ॥

तव प्रसादा १(०) इह मप्यशेष पापैर्विमुक्तस्तु तथा भवेयम् ।

तथा कुर्वत्वं सततं मुरारे विष्णो नृसिंहेश नमोनमस्ते ॥

० तत्समद् ब्रह्मार्पणमस्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणाशीषो गृहीत्वा सानुनयं तान् विसृज्य
सुहृन्मित्रादियुतः सौत्साहः मिष्टाभादिकं भुञ्जीत ।

तुलाद्रव्यं गृहे चिरं नधारयेत् ।

108 ब्रह्मवैवर्ते—

दातव्यमिति नो जातु वक्तव्यं मनुजैः क्वचित् ।
 अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ।
 दशोत्तरं पर्वसु तत् शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।
 सूर्यग्रहे सहस्रन्तु मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ।
 तस्माद्दातव्यमित्युक्ते(त्वा) देयमेव नचान्यथा ।
 बुधैस्तदेव वक्तव्यं दातुं शक्यं यदेवहि ।
 उक्त्वा नदीयते यद्धि यातनावहमेव तत् इति ॥

अयं सुवर्णतुलाविधिः रजतताम्रतुलादानादावतिदिश्यते । न्यायसाम्यात् । एवं
 कुर्वतः फलमुक्तम्, यथा—

109 मातृस्ये—

अनेन विधिना यस्तु तुलादानं करोति वै ।
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते सपदं याति वैष्णवम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 नारायण पुरंगत्वा कल्पकोटि शतं वसेत् ।
 पुत्र पौत्र प्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
 देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रम्य मण्डलमखण्डकचन्द्र भान्वोः ।
 सिद्धाङ्गनानयनषट् पदनीयमान-
 वक्त्राम्बुजोऽम्बुज मयेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-
 दपि कलुषवितानैर्भुक्तदेहः समन्तात् ।
 दिवममरबधूभिर्याति सम्प्राश्चर्यमानः,
 पदममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥
 इति श्रीमत् परमवैदिक-श्रीनागदेव भट्टसुतेनानन्तदेवेन विरचिते
 विधानपारिजाताख्य-निबन्धे तुलापुरुषदान प्रयोगः
 समाप्तः ।

L

(२२) अथ प्रसङ्गाद्रजतादितुलापुरुषदानविधिः ।

(110) तत्र गोपथब्राह्मणे सुवर्णतुलापुरुषविधानं प्रकारान्तरेणोक्तम् ।

अथ चेन्निस्वपक्षः स्याद् यथा सम्पद्यते धनम् ।

धातुभिः सहतौल्यस्तु वासोभिश्च रसैस्तथा ।

व्रीह्यादिभिः सर्व्वधान्यै र्यथा सम्पद्यते गृहे ॥

(111) एतत्फलमप्युक्तं—

यत्पापं स्वकुले जात-त्रिसप्तपुरुषैः कृतम् ।

तत् सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमग्नौतुलं यथा तथा ॥

अनामयं स्थानमवाप्य देवै रलङ्घनीयं सुकृतं हि रम्यम् ।

समस्त दोषान् परिमुक्तपापा दिवीन्द्रवद्राजति सूर्यलोके ॥

सूर्यलोके दिवीत्यभेदेन सम्बन्धः १(*) ।

(112) भविष्योत्तरेऽपि मत्स्यपुराणरीत्या हेमतुला उक्ता ।

(113) कृष्ण उवाच—

अनेनैव विधानेन केचिद्रूप्यमग्नीन्तुलाम् ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद् ब्राह्मण पुङ्गवाः ॥

अनेन हेमतु लोक्तेनेत्यर्थः ।

मया सिततृतीयायां नाय्यः सोभाग्यदां तुलाम् ॥

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

न तत्र होमो मन्त्रो वा एवमेव प्रदीयते ॥

(114) विश्वामित्रः—

आदित्ये राहुणा ग्रस्ते सुवर्णैस्तोलयेत्तनुम् ।

सोमग्रहेतु रूप्येण यथादानन्तथा शृणु ॥

प्रवर्ग्यस्य मुखे युक्ता दुत्पन्नः पत्रिदेहतः ।

सर्व्वपापहरायैतद्दामि प्रीयतां विभुः ॥

१ (*)

अथ हेमाद्रौ दानखण्डेऽस्ति ।

इत्युच्चार्य जलं स्वप्सु निक्षिपेद्दिज-सत्तमः ।
 प्रीयन्तां पितरः कांस्ये ताम्रेचैव पितामहाः ॥
 लवणे सिन्धु(सीधु) जे लक्ष्मीः प्रीयतां पार्व्वती गुडे ।
 गन्धैर्गुडैर्वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परम् ॥
 प्रीयतां विश्वधात्रीति दान मन्त्रेविधीयते १(*) ।
 तुलापुरुषतोरजन् याति तत् परमं पदम् ॥
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यात्यपुनर्भवाम् ।
 हत्वातु ब्राह्मणं भूप तोलयेदात्मनस्तनुम् ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

अत्र सुवर्णरजततुलायां 'प्रवर्ग्यस्ये'त्यादिमन्त्रं, कांस्यादि तुलायांतु 'प्रीयन्तां पितरः' इत्यादि मन्त्रं, गन्धगुडवासः—सिन्धु-जातिरिक्त-लवण-तुलायां 'विश्वधात्री' इत्यादि मन्त्रम्,

गुडतुलायां प्रीयतां पार्व्वतीत्यादिकं वा मन्त्रमुक्त्वा जले जलप्रक्षेपः कार्य्यः । फलन्तु कांस्यादि तुलायां सौभाग्यमेव, फलान्तरानुक्तेः । लवणे तु परमधिकं सौभाग्यम् । उपक्रान्तयोः सुवर्ण-रजत-तुलयोः फलं तुलापुरुषत इत्यादिनोक्तं वेदितव्यम् । सुवर्णतुलायान्तु ब्रह्महत्यादुरितनाशोऽपि भवतीति वचनस्वारस्येनार्थः । व्याख्याना-नन्तरन्तु वचनानां दोषप्रस्तत्वादुपेक्ष्यम् ।

अत्र हेमाद्रितुलायामेतावत्येव इति कर्त्तव्यता । अधिके मानाभावात् । अत्रानुक्त-दक्षिणत्वान् सामान्यतो विहितसुवर्णादन्यून मधिकं वा यथाशक्ति दक्षिणा देया ।
 इति रजतादि तुलापुरुष दानविधिः ॥

(२३) अथ लोहतुलापुरुष-दानविधिः ।

—*—

(115) स्कान्दे—

लोहना माऽभवत् पूर्वं दानवः सुमहाबलः ।
 सदेवैः समरे क्रुद्धैर्वहुधा शकलीकृतः ।
 तदङ्गमभवत् सर्व्वं लोहं यदृश्यते क्षितौ ।
 आत्मानं तोलयित्वा तु दद्याल्लोहन्तु तनसमम् ।

१ (*)

”

'दानमन्यविधीयते' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 दानमन्त्रीविधीयते इतिच भिन्नः पाठः ।

द्विजाय शिवभक्ताय तथान्यस्मै द्विजातये ॥
 पादुकोपानहच्छत्र-चामरासन-संयुतम् ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातादि-पर्वसु ॥
 अर्द्धायुतः शुचौ देशे विशेषादुत्तरायणे ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य देवदेवमुमापतिम् ।
 केवलेन घृतेनाथ प्रस्थमात्रेण धूर्जटिम् ॥
 सुगन्धि चन्दनजलैस्ततः संस्नापयेद्विभुम् ।
 चन्दनागुरु-कङ्कोल-कर्पूरमृगनाभिभिः ॥
 विलिप्य परमेशानं सुमनोभि रथार्घयेत् ।
 भक्त्या निवेद्य नैवेद्य मनवद्येन चेतसा ॥
 ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ।
 देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ॥
 मामुद्धर स्वसंसार पङ्कसंकोच दुःखितम् ।
 इति सम्प्रार्थ्य योदद्या लोहमात्मसमं नरः ॥
 सयाति शिव(सायुज्यं) सालौक्यं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
 ततः पुनरिहायातः पृथिव्या मेकराट् भवेत् ॥
 अत्रापि पर्व्ववदक्षिणा । अनुक्तदक्षिणेषु तस्या यथाशक्ति विहितत्वात् ।
 इति लोहतुलापुरुष-दानविधिः ॥

(२४) अथ नानारोगघ्न लोहादि तुलापुरुष दानविधिः ।

(116) गरुड पुराणे—

सनत्कुमार उवाच—

तुलापुरुषदातन्तु शृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
 अष्टलोहं प्रदातव्यं सर्व्वरोगोपशान्तये ॥
 कांस्यञ्च यक्ष्मके देयं त्रपुचाशौविकारके ।
 अपस्मारेच सीसं स्यात् ताम्रं कुष्ठे सुदारुणे ॥
 पित्तलं रक्तपित्तेच रूप्यं प्रदत्त-मेहयोः ।

सुवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यान्मृत्युनाशनम् १(ः) ।

फलोद्भवं तथा दद्याद्ग्रहणी दारुजे रुजौ २(+) ॥

गौडं भस्मकरोरुषु योगन्तु गण्डमालके ।

जाङ्गलं चाग्निमान्द्ये तु रोमोत्पाते तु गौण्यं श्यं कम ॥

जाङ्गलं काष्ठजमित्यर्थः ।

मधूद्भवं तथा देयं कासश्वास जलोदरे ॥

घृतोद्भवं तथा देयं छर्दिरोगोपशान्तये ।

क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ॥

लावणं वेपनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ।

अन्नञ्च सर्वरोगाणां नाशने स्मृतमेव च ॥

वेपः कम्पः स्तद्रोग इत्यर्थः ३(x) ।

अधिदैवतञ्च लोहे महाभैरव उच्यते ॥

कांस्ये पूषाचाश्विनौ च वायुश्च सीसके स्मृतः ।

ताम्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥

रौप्ये च पितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।

फले सोमोगुडे चाप स्ताम्बूले च विनायकः ॥

गन्धर्वाः कुसुमे चैव जाङ्गलेऽग्निस्तथा स्मृतः ।

मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥

क्षीरे तारागणाः सर्वे दग्धि सर्पाः प्रकीर्त्तिताः ।

पिष्टे प्रजापतिर्देवश्चान्ने सर्वाश्च-देवताः ॥

आर्त्तोयदा स्यात्पात्रं वा प्राप्नुयात् पुण्यदेश(तः) जम् ।

नित्यं(मृत्यु) मृत्युञ्जयप्राप्त-विधिना यत्प्रदीयते ॥

तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतीह नसंशयः ।

तुलापुरुषदानेन मृत्युञ्जयति मानवः ॥

अत्राधिदेवतोत्कीर्त्तनं तत्तत्तुलादाने तत्तत् पूजाविधानार्थम् ।

मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना-मृत्युञ्जयपूजोपयुक्तादि तत्प्रकारेण मृत्युञ्जयशिवं पूजयित्वे-
त्यर्थः । तत्पूजाविधिश्चोक्तो देवी पुराणे, —

१ (ः)

मृत्यु नोदनमित्यत्र मृतफलोदनमिति हेमाद्री पाठः ।

२ (+)

ग्रहणे दीर्घदारुणे इति हेमाद्री पाठः ।

३ (x)

दु वेष्टकपि चलने, वेपनं कम्पः । वेपथुः । 'टितोऽष्टुच' ।

मृत्युञ्जयश्च देवोऽयं चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः १(॥) ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ।
 वामेनामृतकुण्डीञ्च धारयन्मृतान्विताम् ।
 वरदाभयपाणिश्च सर्वाभरणभूषितः ।
 शुक्लः सुनीलवासाश्च पद्मस्योपरि संस्थितः ।
 जाती हृच्च शिरो ज्ञेयं जूयष्टञ्च शिखा स्मृता २(+) ।
 यो-वौषडिति कवचं जौ नेत्रे च प्रकीर्तिते ३(x) ।
 चः फड्खं समुद्दिष्टं षडङ्गोऽयं भवेत् सदा ।
 ॐ स्यादावाहने मन्त्र ॐ कारो वै विसर्जने ।
 अष्टौ वै शक्तयः प्रोक्ताः पञ्चाक्षरसमन्विताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च क्षेम्या मृत्युपराजिता ।
 'ॐ जूं सः' मन्त्रप्रयोगेण पूज्यो मृत्युञ्जयः शिवः ४(+) ।
 गन्धादिभिर्यथान्यायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्वेष्वेवं विधिः स्मृतः ।
 ॐ जूं स इति वै दातुः कामौघं साधयेत् सदा । ५(†) ।

(117) गारुडे च—

लोहे सदा मन्त्रममुं गृहीतुर्हृदि रोपयेत् ।
 शिरोललाटे कण्ठे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतदङ्गाष्टकं न्यसेत् ।
 अरन्निहस्तमात्रं वा सारन्तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावत् कर्तुरिच्छया ।
 षष्ठ्या पलैः संपटितमज्ञातपलितं भवेत् ।

१ (॥) ॐ जूं सः, इति मन्त्रेण देवोऽयश्च (चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः) इति हेमाद्रौ ।

अस्य पूजाविधा मृत्युञ्जयतन्त्रे शब्दकल्पद्रुमे चास्ति ।

२ (+) जाती तस्य शिरोज्ञेयम् इति हेमाद्रौ पाठः ।

३ (x) जौ वौषडिति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

४ (+) 'ॐ जूं सः मन्त्रप्रयोगेण' इति हेमाद्रौ पाठान्तरम् । अवाष्टौ शक्तयोऽणिमाद्यौ वा ।

५ (†) अयं जप्तयो मन्त्रः । मृत्युञ्जयदेवस्य ॐ जूं सः इति पुराण-मन्त्रशास्त्रोक्तः कृष्णमृत्युञ्जयाख्यो-
 मन्त्रो ज्ञेयः । 'अपरस्य महामृत्युञ्जयाख्य इतोऽन्योऽस्ति, कृष्णानन्दोयं तन्मन्त्रं ।

लोहनिष्पन्नमेवैतन् तन्नवान्नेन मिश्रितम् ।

पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं चायस संज्ञितम् ।

वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते इति १(५) ।

अत्रापि सुवर्णं दक्षिणा देया २(*) ।

इति नानारोगघ्नलोहादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२५) अथ विष्णुधर्मोत्तरोक्त घृतादितुलापुरुषदानविधिः ।

—*—

(118) शङ्कर उवाच—

तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

यद् गौर्याचरितं पूर्वन्तथा नारायणेन च ।

पुण्यदिनमथादाय तृतीयायां विशेषतः ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुर्याद्धटं शुभम् ।

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।

उपरितनो दण्डो धटम् ।

सुवर्णन्तत्र बध्नीयात् स्वशक्त्या घटितं धटे ।

शिक्यद्वयन्तु बध्नीयादभितो धूटिके ततः ३(+) ।

तत्रागोहेन सवस्त्रश्च पुष्पालङ्कारभूषितः ।

अभीष्टदेवतां गृह्य स्नापयित्वा घृतादिभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ।

सर्वस्य वक्ष्यमाणघृतादितुलापुरुषदानस्येत्यर्थः ।

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तंजोवृद्धिकरी तुला ।

माक्षिकेण तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ।

१ (५) तेषु कर्मसु दक्षिणा विशेषतो नोक्ता तेषु च यथाशक्ति देया इति शिष्टाचारः । तददानं, तथाहि 'हृत्तो यजमनदक्षिणः' 'यष्टारं दक्षिणाह्वेनम् नास्ति यज्ञ-समोरिपुः' इति च प्रत्ययायश्रुतेः ॥

२ (*) आत्मानं तोलयित्वा तु दद्याद्बोद्धन्तु तत्समम् ।
द्विजाय शिवभक्त्यै यदाऽन्यस्मै द्विजातये । इति स्कान्दोक्तः पाठः ।

३ (+) 'शक्ता इयन्तु वध्नीयात् स्थापयेत् पिटके ततः' इति हेमाद्रौ पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

६१

वाससा दिव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया धृ(तम्)तः ।
 लवणस्य तु लावण्यं अरोगित्वं गुडस्य च ॥
 असापत्नं शर्करया सुरुपं चन्दनेन तु ।
 अविभक्ता भवेद्भर्त्रा(स्त्री) तुलया कुङ्कुमस्य तु ॥
 न सन्तापौ हृदि भवेत् क्षीरस्य तुलया सदा ।
 सर्वदानप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयङ्कराः ॥
 यो ददाति तुलाः सर्वाः स गच्छेत् परमं पदम् १(*) । २(०) इति ।
 इति घृतादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२६) अथ पराशरोक्तगुडादितुलापुरुषदानविधिः ।

—*—

गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं वापि तोलितम् ।
 यो दद्यादात्मनस्तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुमान् प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी सा पार्वती यथा ।
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
 अलङ्कृत्य द्विजाग्र्यं तं परिधाय च वाससी ।
 खण्डादि तोलितं पश्चाद् द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

(119) तत्रैवान्यच्च—

मन्त्रेणारुह्य च तुलां चिन्तयित्वा हरिं परम् ।
 अवरुह्य ततो दद्याद्द्वि पादमथापि वा ॥
 गुरुं सम्पूज्य विधिवत् स्वर्णालङ्कारभूषणैः ।
 विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥
 शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्य स्तथैव च ।
 इष्टबन्धुविशिष्टानामाश्रितानां ततः परम् ॥
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां यः, सकृत्तुलामेकतमां द्विजेभ्यः ।
 स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपाप्नुते पुमान् ॥
 इति गुडादितुलापुरुष दानविधिः ।

१ (*) 'यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौर्यालयमाप्नुयात्' इति हेमाद्रौ पाठः ।

२ (०) 'मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां, सकृत्तुला'मेकतमां द्विजेभ्यः । स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपाप्नुते पुमान्' अथमधिकः हेमाद्रौ दानविधिः पाठः । इत्यं
 हेमाद्रौपाठोऽन्यथा

(२७) अथ सुवर्णरजत-ताम्रव्यतिरिक्ततुलापुरुषदानस्य प्रयोगः ।

—*—

अयनादिपुण्यकालमासाद्य यथाशक्ति मण्डपं सम्पाद्य तुलां सम्पादयेत् ।
शाकेन्दुदीचन्दन देवदारु, श्रीपर्णीविल्वप्रियकाञ्चनानाम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातम्, कृत्वा ऋजुं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्, अथोत्तराङ्गं च तदङ्गमेव ।
समानजातिश्च तुलावलम्बिता(नी), हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ॥
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्, पृथुत्वमस्याश्च दशाङ्गुलानि ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या, सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।
युता सुवर्णेन च रत्नमाला, विभूषिता माल्यविभूषणाभ्याम् ॥

ईदृशीं शिष्यद्वयावलम्बि फलकद्वयोपेतां दक्षिणोत्तरावलम्बिनीं तुलां निर्माय
सर्वसम्भारान् समानीय, धर्मराज-सूर्यविष्णुप्रतिमाः कृत्वा गणेशगौरीष्ट देवतादीन्
सम्पूज्य प्रार्थयित्वा (प्रार्थ्य) देशकालौ स्मृत्वा चामुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्माऽमुककामः-
श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा घृताद्यन्यतमद्रव्येण तुलापुरुषदानं करिष्ये । इति सङ्कल्प्याचार्य
कृत्वा तस्मै वस्त्रादि दद्यात् ।

अथागमोक्तविधिना शुद्धेन वा मन्त्रेण त्र्यम्बकं सम्पूज्य १(०) । ततस्तोलनीय-
द्रव्याधिदेवतां पुर्वोक्तां सम्पूज्य कृतानुयत्तारणो धर्मराज-सूर्य-विष्णु-प्रतिमाः सम्पूज्य
विष्णुप्रतिमां तुलामध्यभागे लम्बितां बद्ध्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य चन्दनादिना
तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् २(†) ।

ताश्च । यथा—ईशम् । शशिनम् । मारुतम् । रुद्रम् । सूर्यम् । विश्वकर्माणम् ।
गुरुम् । अङ्गिरोऽग्नी । प्रजापतिम् । विश्वम् । जगद्विधातारम् । पर्जन्यशम्भूम् ।
पितृदेवताम् । सौम्यम् । धर्मम् । लमरराजम् । अश्विनौ । जलेशम् । मित्रावरुणौ ।

१ (०)

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्नारुक्मिव बभूव नान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इत्यनेन मन्त्रेण । गुह्ययजुः १७९ ।

२ (†) ॐ भूर्भुवः स्वः ईशमाय नमः इतीशानमावाहयेत् ॥ एवमुत्तरापरि ज्ञेयम् । इति

पुस्तकान्तरगतं पाठान्तरम् ।

चतुर्थस्तवकः ।

६३

मरुद्गणान् । धनेशम् । गन्धर्व्वम् । वरुणम् । विष्णुम् । इत्येता अतुर्विंशति देवताः
पूजयेत् १(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा २(*) मध्यस्थां
विष्णुप्रतिमां सम्पूज्य—निकामे निकामे । दधिक्राव्यः । शिवो भव ३(‡) ।

यतो यतः । स्थिरो भव । इत्येतैर्मन्त्रैस्तस्मिन्मन्त्रमुत्तरसंस्थम् सम्पूज्य तुलायाः
समन्तात् पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादीन् सम्पूज्य ४(०) । अष्टौ दीपान् दत्त्वा गुरुणाभिविक्तो-
यजमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य प्राङ्मुख तुलामनु-
मन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं-सर्व(त्य) माश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ॥

इति तुलां प्रार्थ्य मध्यस्थं विष्णुं प्रार्थयेत् ।

तत्र (अत्र) मन्त्रः—

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञकः ।

त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥

इत्युक्त्वा गोविन्दतुलोपरि कुसुमाञ्जलिं त्रिः प्रक्षिपेत् ।

पुनस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य सर्वाभरणसम्पन्नो वाममुष्टौ गृहीतधम्मरुजो-
दक्षिणमुष्टौ गृहीतसूर्य्य उत्सङ्ग(स्थः) स्थापितस्वेष्टदैवतः प्राङ्मुखमुत्तरशिक्यमारोहेत् ।
दक्षिणेन सुवर्णं स्यादुत्तरेण स्वयं विशेत् । इति वचनात् ।

१ (†) पूजयेदिति तत्तत्कालेति बोध्यम् ।

२ (*) ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयेत् । इति श्यामले पाठः ।
मध्यं गोविन्दश्चावाञ्छेत्पि ।

३ (‡) एते मन्त्राः तुलापुरुषप्रकरणे प्रकृताः ।

४ (०) तत्तन्मन्त्रैरिन्द्रादीन् सम्पूजयेत् ।

ततो दक्षिणाशिक्ष्ये घृतादिद्रव्यमाचार्य्यो निधाय यावत् समधिकं वा पुष्टिकामे
यजमाने भूमिस्पृष्टमपि कृत्वा धार्य्ये १(*) ।

अथ यजमानो विष्णु-प्रतिमामीक्षमाणः क्षणं स्थित्वा इमं मन्त्रं पठेत् ।

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया घृतं जगत् सर्वं सहस्रावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।

घृतादितोलनीयद्रव्ये किञ्चित् सुवर्णं दत्तं चेत्तदा इमे मन्त्राः पठनीयाः ।

यथा पवित्रमतुलमपत्यं जातवेदसः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

रुद्रस्य तु महत्तेजः कार्तिकेयस्य सम्भवः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यथाग्निर्देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ।

तथा स्वेनपवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यत् कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसाश्रया ।

दुष्कृतं तत् सुवर्णस्थं मुक्तिं यातु परां शुभाम् ॥

इत्युक्त्वा अवतीर्याग्नेत्याशुक्त्वा अमुककाम इदं द्रव्यं अमुकदैवतं घृतं
चेन्मृत्युञ्जयदैवतं आचार्य्यायान्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समाश्रितवन्धुवर्गेभ्यो दीनानाथस्त्रीभ्यश्च
सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा कृतैतत्तुलापुरुषदानप्रतिष्ठासिद्धयर्थे यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणाभा-
चार्य्याय दत्त्वा भूयसीच्च दक्षिणामितरेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य तुलोपहारादि-
धर्मराजादिप्रतिमास्तुलाद्रव्यार्द्धं तदर्द्धं वा आचार्य्याय दत्त्वा अन्येभ्यश्च प्रतिपात्र
आज्यावेक्षणं कृत्वा, प्रमादात्कुर्वतां कर्म । यस्यस्मृत्या च । यत्करोपि यदश्नामि ।
चतुर्भिश्च २(०) । एतान्मन्त्रानुक्त्वा ईश्वरे (कर्मफलं)समर्प्याचार्य्यं क्षमाप्यच इष्टवन्धुभिः
सह भुञ्जीत ॥

नात्राधिवासनादि, न तत्र इति पूर्वोक्तवचनान् ।

इति सामान्यतः स्तुलापुरुषदानविधानम् ॥

१(*) पाठोऽयमसङ्गताऽपि सर्वेष्ववादर्शपुस्तकेषु धृततया अविकलं निवेष्टितः । 'धार्य्य' इति
केनान्वितम् तद दुर्बोधम् ।

२(०) एतेमन्त्रा अस्मिन् प्रकरणे प्रागुक्ताः ।

(२८) अथ प्रसङ्गात् सर्वदानमन्त्रा निरूप्यन्ते ।

—*—

तत्रादौ—

ब्राह्मणपादप्रक्षालनं कृत्वोदङ्मुखो यजमानः सकल्पवान्यमुच्चार्यामुकगोत्रं त्वाममुक दानसम्प्रदानत्वेनाहं वृणे इति कृत्वा प्राङ्मुख ब्रह्मादिभिः सह सम्पूज्य देयं (द्रव्यं) प्रोक्ष्यालङ्कृत्य च स्वगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं देयं मन्त्रेण पात्राय दत्त्वा तत्प्रतिष्ठा-
सिद्धयर्थं किञ्चिदक्षिणान्दत्त्वा ब्राह्मणाशिषो गृहीत्वा दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।
इति सर्वदानविधिः ॥

—*—

(२९) अथ तथैव सुवर्णादीनां दानमन्त्राः ।

—*—

तत्र सुवर्णस्य—

हिण्यगर्भं गर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदं मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ रत्नस्य—

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः ।
तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

अथ रजतस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥

अथ ताम्रस्य—

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वं देवप्रीतिकरं शुभम् ।
सर्वरक्षाकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ कांस्यस्य—

कांस्यप्रभुः शिवः साक्षात् कांस्यमेव विभ त्वसुः ।
कांस्यं क्षिणु समं यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

विधान-पारिजाते ।

अथ लोहस्य—

यस्मादायस कार्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
हे लोहलाङ्गलादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ रौप्यपात्रस्य—

कन्यावधो गवांचैव परदार-प्रधर्षणम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥

अथ कांस्यपात्रविशेषस्य—

यानि पापान्यनेकानि कर्मोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

अथ ताम्रपात्रविशेषस्य—

परापवाद पैशुन्य मभक्षस्यच भक्षणम् ।
तत्रोत्थितञ्च यत्पापं ताम्रपात्रेण नश्यतु ॥

अथ तिलपात्रस्य—

देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थ-फलप्रद ।
तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गेसंस्थितोऽस्म्यहम् ॥

अथ वस्त्रस्य—

शासनं सर्व्वलोकानां लज्जाया र(ल)क्षणं परम् ।
सुवेशधारि वस्त्रत्वमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ पीतवस्त्रस्य—

पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासु देवस्य बल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवतसलः ॥

अथ कम्बलस्य—

सर्व्वाधिव्याधि विध्वंसः सततं सुखमुत्तमम् ।
ऊर्णाप्रावरणस्यास्य दानाद्भवतु मे हरे ॥

अथ रक्तवस्त्रस्य—

रक्तवस्त्रयुगं यस्मा दादित्यस्यच बल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे सूर्य्यः सर्व्व पापं व्यपोहतु ॥

अथ अन्नस्य—

अन्नमेव परा(रं)लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
अन्नं ब्रह्माखिलत्राण मस्तु मे जन्म जन्मनि ॥

अथ गोः—

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघौघनाशनी ।
विश्वरूपधरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

अथ आज्यस्य—

कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः ।
आयुर्विवर्द्धनं पुंसा माज्यं पातु सदैव माम् ॥

अथाश्वस्य—

विष्णु स्त्व-मश्वरूपेण यस्मादमृत सम्भव ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्य मतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ गजस्य—

महाशक्ति महाकायः पीताम्बरसमप्रभः ।
सर्वसंप्रामजेताच गजो यच्छतु मे सुखम् ॥

अथ दध्नः—

दधि त्वामदतः पुंसः सदा सन्तुष्टिरुत्तमा १(*) ।
अतस्तव प्रदानेन इहामुत्रास्तु शं मम ॥

अथ क्षीरस्य—

अलक्ष्मीं हरते नित्यं सुखसौभाग्य वर्द्धनम्
क्षीरं माङ्गल्यमायुष्य मतः शान्तिं प्रयच्छ तु ॥

अथ नवनीतस्य—

कामधेनोः समुद्भूतं विष्णोः प्रीति करं परम् ।
नवनीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिञ्च देहि मे ॥

अथ स (श) क्तोः—

प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः स (श) क्तवो यज्ञकर्मणि ।
तस्मात् सक्तु प्रदानेन प्रीयतां मे प्रजापतिः ॥

अथ सुवर्णतुलस्याः—

सुवर्ण तुलसीदाना द्वापनः काय सञ्चितम् ।
पापं प्रशममायातु सर्वं सन्तु मनोरथाः ॥

अथ पादुकयोः—

कण्टकोत्कटपाषाण वृश्चिकाहि निवारणे ।
पादुके सम्प्रयच्छामि विप्रप्रीत्यानु गृह्यताम् ॥

अथ गन्धस्य—

श्रीखण्डागुरुकर्पूर कस्तुरी कुंकुमान्वितम् ।
विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम ॥
इति प्रसङ्गागत सुवर्णादि-दानमन्त्राः ।

—*—

(३०) अथ हिरण्यगर्भदानम् १(०) ।

—*—

(120) मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादान मनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातक नाशनम् २(+) ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विग्मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्यादुपोषितस्तद्व लोकेषावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाधिवासनम् ॥

१ (०) उद्देशक्रमप्राप्तं महादानमेतदुच्यते ।

२ (+) 'नाम्ना' इत्यत्र हेमा इति हेमाद्री पाठः ।

उपवासोऽपि ऋत्विग्भिः सह कार्य्यमिति स्थितिः ।

इति दानसागरे १(†) ।

ब्राह्मणैरानयेत्कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ।

द्वासप्तमङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कज-गर्भवत् ॥

त्रिभागहीनं विस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृतिम् ।

कुण्डमिति । यजमानप्रवेशार्थं हिरण्यगर्भाख्यं पात्रम् । तपनीयमयं स्वर्णमयं, हेमपङ्कजाकृतिम्, अधोभागमध्यस्याष्टदलक-सुवर्णकमल युक्तम् । तदेव नाभिश्च-वाच्यम् । त्रिभाग हीन विस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तृतमित्यर्थः ।

दशांशानि-सरत्नानि दात्रं सूचीन्तथैवच ।

हेमतालं सपीटकं वहिरादित्य संयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभे रुपवीतश्च काञ्चनम् ।

पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्वेग दण्डं कमण्डलुम् ॥

दशांशानीति-दशाखण्डाकाराणि, सुवर्णखण्डानि तानिच । पिटको मञ्जुषा, दात्री नालछेदनार्थम्, सूचि कर्णवेधनार्थं, नाभेरावरणार्थं वस्त्राकारं उपवीतमुपनयने, धारणार्थं दण्डकमण्डलु-समावर्त्तनधारणार्थं । एवं कमण्डलुवादीनि स्वर्णमयानि कृत्वा हेमकुण्डाद्वाह्य प्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यर्थः ।

वहिरादित्यसंयुतमिति पाठे तु आदित्येत्याद्यादित्य-प्रतिमासंयुतः । वस्त्रं दात्रादीनिसर्वाणि काञ्चनमयान्येव कार्य्याणि ।

पद्माकारं बिधानं स्यात् समन्ताद्भङ्गलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत् ।

अङ्गुलाधिकं मङ्गुलेन सर्वतोऽधिकमित्यर्थः ।

यद्यप्यत्र हिरण्यगर्भ-निर्माणसुवर्णपरिमाणं नोक्तं तथापि यावता यजमानस्य मु(स्)खप्रवेशावस्थान-नियमयोभयं २(०) भवति तावत्ताकुण्डं षट्पनीयम् । अन्यथा-वासनादिकं तुलापुरुषवद् बोध्यम् ।

१ (X) दानसारं इत्यपि पाठोऽस्ति । दानसागरसन्दर्भं तु गौडीयभूपवत्तल सेनरचितोक्तः ।

२ (०) 'द्वेह खलु हिरण्यगर्भ-निर्माण-सुवर्णपरिमाणस्यानाद्याद्यावता यजमानस्य प्रवेश-धारणोपधिकं कुण्डं भवति तावते'ति हेमाद्रौ पाठः ।

ततोमङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
 सर्वौषध्युदकस्नानं स्नापितोवेद-वित्तमैः १(+) ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 भूलोकप्रमुखालोका स्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमोहिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मामुद्धराशेष दुःखसंसार सागरान् ॥
 एवमामन्त्र्य तन्मध्य माविश्यास्त उदङ्मुखः ।
 मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराज चतुर्मुखौ २(*) ॥
 जानूमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वास पञ्चकम् ।

अत्र तत इत्यधिवासनादि पूर्णाहुत्यन्तं कर्म समाप्त्यनन्तरमित्यर्थः ।
 अत्र हिरण्यगर्भं पिधानेनाच्छाद्य तस्य गर्भाधानादि कार्यम् ३(†) ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनन्तथा ।
 कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
 गीतमङ्गल शब्देन गुरुमुत्थापयेत्ततः ।
 जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥

अत्र जातकर्मादि संस्काराणां स्वरूपतः करणासम्भवात्तत्तत्कर्म मन्त्रयुक्तमनु-
 ध्या(ष्ठा)न पूर्वकमेव, तत्तत् प्रधानकर्म मन्त्रपाठमात्रेण सर्वे ते कार्याः ।

१ (+) सर्वौषधिः । 'सुरासांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठी चम्पकमुख्यं सर्वौषधीगणाः स्मृताः' ।

२ (†) तस्य क्रियाः । जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रामणम्, अन्नप्राशनम्, पूजाकरणम्,
 उपनयनम्, प्राजापत्यम्, ऐन्द्रम्, आग्नेयम्, सौम्यम्, इति । चत्वारि वेदव्रतानि, योदानं केशान्तश्चेति
 शाश्वतम् । पूर्व्यायतश्च इत्येव येषु षोडशत्वमिति हिमाद्री ।

३ (*) च च धर्मराज चतुर्मुखौ सुवर्णमयौ । दक्षिणमुष्टौ धर्मराजः । वाममुष्टौ चतुर्मुखः ।

स्त्री शूद्रकृतृ केत्वनुसन्धानमात्रं कार्यम् । तत्रापि स्त्रिया विवाहः समन्त्रकः ।
सूच्यादिकश्च-गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।

नमोहिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माद् द्विजोत्तमः ।

त्वद्गर्भसंभवाद्देव दिव्य देहो भवाम्यहम् ।

चतुर्भिः कलशैर्भूयस्तत स्ते द्विजपुङ्गवाः १(५) ॥

ज्ञानं कुर्यु प्रसन्नाश्च (ज्ञाः) सर्वाभरण-भूषिताः ।

देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने २(×) ।

अद्यजालस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ।

दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव ॥

ततोहिरण्यगर्भन्तं तेभ्योदद्याद्विचक्षणः ।

ते पूज्याः सावधानेन बहव स्तदनुज्ञया ॥

अत्र तेभ्यो गूर्वादिभ्यः ।

तद् विभागस्तु तुलापुरुष वदृष्टिगाद्याचार्याणां वेदितव्यम् ॥

तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनि वेदयेत् ।

पादुकोपानहच्छ त्र-चामरासन भाजनम् ॥

ग्रामं वा विषयं वापि यच्चान्यदपि सम्भवेत् ३(०) ।

इदञ्च ग्रामादिकं दक्षिणात्वेन सम्भाव्यते ॥

121. आत्मा लङ्करण मपि कर्त्ता दद्यादिति, गोपथ्याङ्गणे ।

अनेनविधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ॥

कल्पकोटिशतं यावद् ब्रह्मलोके महीयते ४(†) ।

इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान-पारिजाते हिरण्यगर्भमहादानविधानम् ॥

—*—

- १ (५) चतुर्भिः कलशै रित्यत्र कण्डसमीपस्थिते रेव ज्ञानं ऋत्विजोहि कुर्युर्जमानस्येति शेषः
इति हेमाद्री ।
- २ (×) देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेविनीर्वाहुभ्यां पुण्योहस्ताभ्याम् । शुक्लयजुः १, १० ।
- ३ (०) यद्भजनप्रायः सुसम्पन्नकृषीवणादियुक्तोयामः । विषयः ग्रामसमूहः, उपपत्तनं वा ।
अन्यद्रवादिकम् ।
- ४ (†) हेमाद्री अपरं हिरण्यगर्भविधिं सुविस्तार पूर्वकं वर्णयामास । अयमनेकविधस्तथास्ति ।

(३१) अथ ब्रह्माण्डदानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डदानप्रयोगः ।

—*—

122. मात्स्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधि पूर्व्वम् ।

यच्चेष्टं सर्व्वभूतानां महापातक नाशनम् ॥

पुण्यं दिनं मथासाध्यं तुलापुरुषदानवत् ।

ऋत्विग् मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥

लोकेशावाहनन्तद् दधिवासनकन्तथा १(०) ।

तुलापुरुषवदिति.—तद्वत् प्रयत्नेनात्र दानसङ्कल्पोपवास-गोविन्दादिपूजानुज्ञा-
ब्रह्मणादीनि पूर्व्वङ्गसहितकर्माणि समति दिश्यन्ते ।

कुर्याद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमा सहस्राच्च शक्तिः ।

शकलद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काश्चनं बुधः २(१) ॥

ग्रीवाहीनस्य कुम्भस्य सदृशं कारयेत्ततः ।

दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्ग समन्वितम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितं चतुर्मुखम् ।

शिवाच्युतार्कशिखरं मुमा लक्ष्मी-समन्वितम् ॥

वस्वादित्य मरुद्गर्भं महारत्नं समन्वितम् ।

वितस्तेरङ्गलशतं यावदायामविस्तरम् ॥

कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥

दिग्गजाष्टकं क(कू)मैरावतादि प्रतिमात्मकम् ३(११) । तथा षड्वेदाङ्गं प्रतिमायुतं
वितस्तेरिति ।

१ (०) तुलापुरुषतुल्यं काल देशद्विष्टाद्व-शिवादिपूजन-विप्रवाचनगुरु-चलित्वरस-मधुपर्कदान
कुम्भस्य-वेदिकासम्भार लोकेशावाहनाधिवासनादिसर्व कार्यम् ।

२ (१) शकलद्वयं खण्डद्वयम् । ब्रह्माण्डं तल्लक्षणमुक्तम्,—

कुम्भस्याया भवेद्बाह्वक् प्रतीच्यान्दिशि चन्द्रमाः ।

उदितः शुक्रपचादौ वपुरण्डस्य तादृशमिति ॥

३ (११) तेषां दिग्गजादीनां लक्षणानि चादित्यपुराणोक्तानि हेमाद्री वृत्ति ।

वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ।
 कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

द्वादशाङ्गुलात्मकवितस्तिमारभ्य शताङ्गुलं यावच्छक्त्यनुसारेण विस्तारोत्सेधेन
 मण्डपं कार्यमित्यर्थः ।

पूर्वोणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।
 प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
 पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
 अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
 समन्ताद् गुणपीठस्थानर्चयेत् काश्वनान् बुधः ।
 स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥

ब्रह्माण्डस्य पूर्वादिदिक्षु कृतगुणपीठे एतान् संस्थाप्याचयेदित्यर्थः । अत्र
 प्रतिमालक्षणं दानकाण्डतोऽवगन्तव्यम् १(+)

दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ।
 पादुकोपानहच्छत्र चामरासनदर्पणैः ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नदीपेषु फलमालयानुलेपनैः ।
 होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
 इत्थमुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् २(†) ।

मन्त्रश्च—

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम, जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
 सप्ताधिलोका मरभूतलेन, गर्भेण सार्द्धं वितराभिरक्षाम् ॥
 ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु, प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
 त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां, ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं ब्रजन्तु ॥

-
- १ (+) हेमाद्रौ दानकाण्डे आदित्य-पुराणविष्णुधर्मोत्तर-नारदीयपुराणोक्तानि प्रतिमाणां
 लक्षणानि सन्ति । पूर्णकुम्भाच्च समन्तात् स्थापयेत् ।
- २ †) स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरः गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो ब्रह्माण्डं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
 मन्त्रमुच्चारयेदिति ।

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं, दद्याद्द्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयन्तत्र गुरोः प्रकल्प्य, समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वलपञ्च होमं गुरुरेक एव, कुर्यादथैकान्निविधानयुक्त्या ।
स एव सम्पूज्यतमोऽल्पवित्तै र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥

अत्र पूर्वोक्तसहस्रपलपक्ष उत्तमः, तदर्द्धो मध्यमः, तदर्द्धोऽधमः,
इत्यल्पपक्षोज्ञेयः ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद् ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुरुरारे रानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहं पुत्रपौत्र-वन्धु-प्रियातिथिकलत्रशताष्टकं यः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघं मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥
इति पठति शृणोति वा य एतत्, सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदते सा, ऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः १(*) ॥

इति विधानपारिजाते ब्रह्माण्डदानविधानम् ॥

— * —

(३२) अथ कल्पपादपदानप्रयोगः ।

— * —

123 मात्स्ये—

कल्पपादपदानाख्यमतः परममुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कुर्याल्लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विग् मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ॥

१ (*) अथ श्लोकोऽधिको हेमाद्रावस्ति । मार्कण्डेयपुराणमत्स्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरायुक्त-
द्वेष्टमूर्त्तिवद्गगनादयोऽपि तत्राधिकाः सन्ति ।

नाना विहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् १(०) ।
 शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमा सहस्रात् प्रकल्पयेत् २(+) ॥
 अर्द्धात् क्लृप्तसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खसंभास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं धृतोपरि ॥
 पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभिसंयुतं तद्वद्विलेप्य हरिचन्दनम् ॥
 तुरीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।

अत्र घृतादयो गुडपरिमिताः ग्राह्याः । सन्निधानात् कल्पपादप-सुवर्णपरिमाणं
 त्रिपलादूर्द्ध्वं सहस्रपलपर्य्यन्तं ज्ञेयम् ३(+) ॥

कौशेयवस्त्र-संवीतानिक्षुमाल्य-फलान्वितान् ।
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ४(*) ॥
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।
 फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्विनायकम् ५(5) ॥
 अशनभाजनं भोजनपात्रम्, वितानन्तु पञ्चवर्णम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 होमाधिवासनान्तेच स्थापितो वेदपारगैः ॥

- १ (०) अत्र नानाफलानि, भूषणानि स्वर्णाद्याभरणानि । स्त्री-पुरुष-गो-गज-वाजि-मणि-
 वज्र-रजत-भक्ष्य फलादीनि, इति हेमाद्रौ ।
 एवमादिकमित्यत्र, काल-देश-वृद्धि-श्राद्ध-शिवादिपूजन-गुरु-ऋत्विक् चतुष्टय
 वरणमधुपर्कदानादीनि ज्ञेयानि ।
- २ (+) 'अर्द्धात् क्लृप्तसुवर्णस्येति यथाशक्तिदानवत् क्लृप्तसुवर्णस्याङ्गन ब्रह्मा।दप्रतिमासहितं
 कल्पपादपं कुर्यात्' इति हेमाद्रौ ।
- ३ (x) गुडप्रस्थोऽत्र द्वाविंशत्पलपरिमितः, तथाहि—
 द्वाविंशत्पलकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्तितः इति ।
 ब्रह्मादीनां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।
- ४ (*) पादुकासनभाजनमित्यत्र 'पादुकाशनभाजन' मितिचायः पाठः ।
- ५ (5) अत्र उपरिष्ठाद् वितानं न क मिति च पाठान्तरमस्ति ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ॥
 विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ।
 यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्द्दिवाकरः ॥
 मूर्त्तमूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ।
 त्वमेवामृतसर्वस्व मनन्तः पुरुषोऽव्ययः १(×) ॥
 सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।
 एवमामन्त्र्य तन्दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

अत्र चतुर्भ्यः कुण्डचतुष्टयसम्बन्धि ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः । स्वल्पत्वे एकामिवत्
 कुर्यात्, गुरोरेवमिति पूजनम् । स्वल्पत्वं ब्रह्माण्डवद्वेदितव्यम् २(†) ।

तथाहि—

स्वल्पेष्वेकामिवत् कुर्याद् गुरवे वापि पूजनम् ।
 न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानम्,
 यो वा शृणोति पुरुषोत्पन्नः स्मरेद्वा ।
 सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिः,
 मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥

इति कल्पपादपमहादान विधानम् ॥

—*—

(३३) अथ गोसहस्रमहादानम् ।

—*—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

१ (×) अत्राहता देवाः, एतेषां सर्वस्वं अमृतसर्वस्वम् ।

२ (०) एवञ्च लिङ्गपुराणप्रोक्तं महादानं कल्पपादपाख्यमन्यदस्ति ।

अत्र ब्रह्माण्डदानविधानवदिति श्रेयम् ।

पुण्यं तिथिमथासाध्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
 पयोध्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं मथापि वा ॥
 लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्याद्द्वौघः कार्यस्तथैव च ॥
 ऋत्विग्मण्डल सम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् १(+) ॥
 गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च २(५) ।
 गोसहस्रं वहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥

इदं पयोभक्षमात्रमधिवासनदिनात् पूर्वैद्युः कार्यम् । अधिवासनदिने तु तुलापुरुष-
 वदुपवास एव । दानदिनेऽपि पयोध्रतः स्यात् । त्रिरात्रैकरात्रयोः सा व्यवस्था ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम् ।

वहिः कुर्याद् मण्डपाद्विहारासादयेदित्यर्थः । अस्मिन् गोसहस्रे न धेनुत्वे नियमः ।

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णघण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलंकृतम् ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् ।

पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ३(०) ॥

अतः—मण्डपाभ्यन्तरे इत्यर्थः ।

शृङ्गे द्वे दश सौवर्णिके । खुराः पञ्चपलाः । पञ्चाशत्पलं दोहनपात्रम् ।

सर्वमिदं प्रत्येकगोदशकसमीपे स्थाप्यम् ४(+) ।

गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे माल्येक्षुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥

१(+) ।

२(५)

३

३(०)

४(+)

वृषलक्षणं वृषोत्सर्गविधाने द्रष्टव्यम्, इत्यत्र मूलपाठः ।

इदं गोदशकं गोसहस्राद् भिन्नमिति केचित् ।

तदपि सवत्सं 'सवत्संदशकं गवामिति' भविष्योत्तरे विशेषोक्तेरिति मूलपाठः
 षादशंपुस्तकान्तरे ।

चामरासनेति क्वचिदादर्शयत्ये पाठः ।

दशसौवर्णिके द्वे शृङ्गे । खुराः पञ्चपलाः स्य रिति ।

भक्तिः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु १(*) ॥

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।

सलक्षणश्च कर्तव्योऽधिवासो यथाविधि ॥

ऊर्द्ध्वं स्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलभृदक्षे चाक्षमाला समन्वितः ॥

ऊर्द्ध्वं स्थित इत्यर्थः । पलसाहस्रत्रितयमिति प्रागुक्तेः, इदन्तु नन्दिकेश्वरप्रतिमा-
विषयमिति हेमाद्रौ ।

गोभूषणं नन्दिकेश्वरादिसर्वविषयमित्यस्मिन् ग्रन्थेऽभिहितम् । सर्वमेतत्-
प्रकल्पयेदिति तु गोसहस्रोक्तम्, लवणद्रोणातिरिक्तं सर्वं दशांशेन कल्पयेदिति मदनरत्ने-
व्याख्यातम् ।

पुण्यकालं सम्मसाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्ववैष्णव्युदकस्नान-स्नापितो वेदवित्तमैः २(०) ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

नमो वो विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ।

गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥

गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म्म एव सनातनः ॥

अष्टमूर्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ।

इत्यामन्त्य तु यो दद्याद् गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥

सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः ।

ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥

पूर्वासादितगोदशकाद्रोद्वयं गुरवे दत्त्वा ऋत्विग्भ्यो गवामष्टकं दद्यादित्यर्थः ।

गवां शतमथैकैकं तदूर्द्ध्वं वाथ विंशतिः ।

दश पञ्चाशद्वा दद्यादन्येभ्य स्तदनुज्ञया ॥

१ (०) पलशतादूर्द्ध्वं पलसहस्रत्रितयं यावदिति । गोशते वै दशांशेनेति, अत्र तु दशांशे देये,
गामैकानैकञ्च वृषभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् । 'लवणद्रोणशिखरे—लवणद्रोणीपरि' इत्यर्थः ।
अत्र तु हेमाद्रावपि नन्दिकेश्वरलक्षणादिकं स्पष्टमुक्तम् । पलदशकादूर्द्ध्वं पल शतव
यावदिति साभरणनन्दिकेश्वरवनादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति हेमाद्रौ ।

२ (०) 'वेदपुत्रवै' इति हेमाद्रौ पाठः ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बह्वथैकस्य दातव्याः श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥
 षयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः १(+) ।
 आवयेच्छृणुयाद्वापि महादानानुकीर्तनम् ॥
 तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलं श्रियम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते २(S) ।
 इति गोसहस्राख्यं पञ्चममहादानम् ॥

—*—

(३४) अथ हिरण्यकामधेनुदानम् ।

124 मातस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनु-विधिं परम् ।
 सर्व-कामप्रदं नृणां महापातक नाशनम् ॥

- १ (†) इदं हि पयोव्रतानुष्ठानं शक्त्यापेक्ष्यम् इति विशेषोद्देशादौ । 'अशक्नो नक्तमिष्यते'
 इतिवचनात् ।
- २ (S) 'सप्तजन्मानुगमं पापं पुरुषैः सप्तभिः कृतम् ।
 तत्तच्छाद विधिनानेन नाशयेद् गोप्रदो नरः ।
 सर्वेषामिहदानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ॥
 तदवाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदो नरः ।
 अश्वमेधं वषीत्सर्गं गोसहस्रं च यन्तु यः ॥
 दद्यादास्त्राया इत्याहुः परितः (पितरः) तर्पयन्ति हि ।
 अस्मादनेन विधिना गोसहस्रान्तु यो नरः ।
 प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति ॥
 एवं मत्स्वराण्येऽन्यत् फलाधिकं प्रकरणान्तरे प्रकीर्तितम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः । इत्यारभ्य—
 इति पठति य एतद् गोसहस्रप्रदानम्
 सुरभवनमुपेयात् संसरेद्वापि पश्येत् ।
 अनुभवति सुखं वा वाच्यमानो निकामम् ;
 प्रकृतकलुषदिह सोऽपि यातीन्द्रलोके—इत्यन्तम् ॥

विधान-परिजाते ।

लोकेशावाहनं तद्वद्भोमः कार्य्योऽधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥
 खलपेष्वेकाग्रिवत् कुर्याद् गुरुरेव समाहितः ।
 काञ्चनस्यापि शुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
 उत्तमा पलसहस्रै स्तदद्धेन तु मध्यमा ।
 कनीयसी तदद्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता १(०) ॥
 अत्रोक्त सुवर्णचतुर्थांशेन वत्सः कार्य्यः, गुडधेन्वादौ तथा दर्शनात् ।
 शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं अशक्तोऽपीह कारयेत् ।
 वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कताम् ।
 अत्र कृष्णाजिनस्थ गुडप्रस्थे स्थाप्येत्यर्थः २(१) ।
 कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफल समन्विताम् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 इक्षुदण्डाष्टकन्तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ॥
 भाजनञ्चासनन्तद्वत् ताम्रदोहनकन्तथा ।
 कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्ताम् ,
 दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टाम् ,
 मणिकपादुकसरौप्यपादाम् ३(१) ॥
 रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टाम् ,
 हरिद्रयापुष्पफलैरनेकैः ।
 अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः,
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ४(५) ॥

- १ (०) अतु देश-काल-वृद्धिआहमारभ्य तोरणपताकायन्तं सर्वं प्रोक्तं मातृस्योक्त तुलापुरुष दानविहितं वेदितव्यम् । खलपेष्वापि एकाग्रिवदिति—एकाग्रिवत् करणमुक्तं हेमाद्री । प्रस्थपरिमाणादिकं कल्पतरुदाने व्याख्यातम् ।
- २ (१) यद्यप्यत्र वत्सस्य परिमाणं नीतं तथापि कामधेनविधानानुसारेण तप्तहेमवतुर्थांशं वत्सः कल्पनीयः ।
- ३ (१) अत्र मणिकपादुका इत्यादि हेमाद्री पाठः । गणनासाधनत्वाद्गणत्रिका इत्यर्थः । यद्वा र चन्द्रमाला कण्ठभूषणं वेति केचित् । 'अलिङ्गरः स्यान्मणिकः' महाकुम्भः इति वा । मणिकं धान्यादिरचयेत् सदादिपात्रम् ।
- ४ (५) अत्र चामरपञ्चवर्णमिति यस्यान्तरे पाठः ।

अत्राभरणं ललाटसिलकादि, गगत्रिकाक्षमाला ।
 अजाजी जीरकम्, कुस्तुम्बुरु-धान्यकमित्यर्थः १(०) ।
 स्नातस्ततोमङ्गलवेदघोषैः, प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
 आवाहयेत्तां पुङ्गवेनुमन्त्रैः, द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

पुङ्गवेनुमन्त्रास्ते यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां याचदेवेव्ववस्थिता ।
 धेनुरुपेण सा देवी ममशान्तिं व्यपोहतु (२†) ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभावसोः ।
 चन्द्रार्कैश्च शक्त्या धेनुरुपान्तु साश्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनद स्यच ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनु र्व्वरदास्तु मे ॥
 स्वधात्वं पितृ युक्त्यानां स्वाहा यन्नभुजान्तथा ।
 सर्वपाप हरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ३(*) ॥

इति पुष्पाञ्जलिनावाह्य पठेत् ।

त्वं सर्वदेवगणमन्दिर सङ्गतासि, विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधि पर्वतानाम् ।
 त्वद्दानशस्त्रं शकलीकृतपात कौशः, प्राप्नोऽस्मि निर्वृतिं मतीवपरां नमामि ॥
 लोके यथेप्सित फलार्थमवाप दानात्, धर्मा विस्मृत्य भवदुःखमुपैति मर्त्यः ४(+) ।
 संसारदुःखशमनाय प्रभूतकामं, त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥

इतिद्वाभ्यां मन्त्राभ्यां सन्मन्त्र्य वेदिपश्चिमभागे प्राङ्मुखोपविष्ट उदङ्मुखेभ्यः
 गुरुभ्यः । ॐ अद्येत्यादि देशकालौ सङ्कटव्यामुक्त गोत्राया मुक्तशर्मणेऽमुक्तवेदाध्यायिने
 ब्राह्मणाय तुभ्यं गुरवे सम्प्रददे न ममेति ।

आमन्त्र्य कुलशील (रूप)गुणान्विताय, विप्राय यः कनकधेनु मिमां प्रदद्यात् ।
 प्राप्नोति धामपुरन्दरदेवजुष्टम्, कन्यागणैः परिवृतम्पदमिन्दुमौलेः ॥
 ततो वेदिस्थित देवतापूजनस्तवनविसर्जनानि कुर्यात् । दक्षिणादानन्तु प्राग्वत् ।
 इति हिरण्य कामधेनुदानविधिः ॥

१ (०) 'जीरको जरणोऽजाजीरका' इति कोषः ।

'कुस्तुम्बुरुच धान्यकम्'

(†) शान्तिं प्रयच्छत्विति कुत्रचिदादर्शपुस्तके पाठः ।

२ (०) इति धिनीः सवः । ततः 'सङ्गतासि' इत्यत्र 'मन्दिरसङ्गभूत' इति हेमाद्रः । पाठः ।

४ (†) 'फलार्थं विधायेनीं त्वाम्' इति हेमाद्रीयः पाठः ।

(३५) अथ हिरण्याश्वमहादानम् ।

—*—

125 मातृस्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिस्मरम् ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं मनन्तफलमश्नुते ॥

पुण्यान्तिथिं समासाद्य कृत्वा-प्राज्ञावाचनम् ।

लोकेशावाहनकुर्यात्तिला पुरुषदानवत् ॥

ऋत्विङ्मण्डलसम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ।

स्वल्पेऽप्येकामिवत् कुर्याद्धेमवाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन गोविन्दादिपूजा वृद्धिभ्राद्धादिकं सर्वं गृह्यते ।

स्थापयेद्वेदिमध्येतु कृष्णाजिनन्तिलोपरि ।

कृष्णाजिनस्थतिलोपरि इत्यर्थः ।

अत्र तिलाः द्रोणपरिमाणाः । दानान्तरे तथा दर्शनात् ।

कौशेयवस्त्रसम्बीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ।

शक्तिं स्त्रिपलादूर्ध्वं आसहस्रपलाद्बुधः ॥

पादु कोपानहच्छत्र चामरासनभाजनैः ।

पूर्णं कुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफल संयुतम् ।

शय्यां सोपस्कुरान्तद्वद्धेममार्त्तण्ड संयुताम् ॥

हेमवाजिनं कृत्वा कौशेयसम्बीत पादुकादिभिः सह कृष्णाजिन तिलो-
रि स्थापयेदित्यर्थः । शय्यासोपस्कुरामिति—विविधास्तरणोपधान वस्त्रफलकुङ्कुम
पूरंगरुचन्दन ताम्बूलदर्पणकङ्कतिका चामरव्यजनादि, एतदप्रस्थित पात्रासि
द्वेकोपानङ्गुल ताम्रघटिकावितानादयः । मार्त्तन्तसंयुतमिति, उपर्यारूढ सौवर्ण
प्याश्वं कुर्यादित्यर्थः १(†) ।

ततः सर्व्वौषधिस्रानैः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥

अथ सर्व्वौषधिवारि स्नातः शुक्लाम्बर धरो यजमान स्त्रिप्रदक्षिणी कृत्य वक्ष्यमाण-
त्रमुदीरयेत् । तद्यथा —

१ (†)

इदमष्टमं हिरण्याश्वमहादानम् ।

‘नमस्ते सर्वदेवेश वेदा हरण लम्पट !
 वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसार-सागरात् ॥
 त्वमेव सप्तधाभूत्वा च्छन्दोरूपेण भास्करम् ।
 यस्माद् भ्रामयते लोकानतः पाहि सनातनः ॥
 एवं मुञ्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वा पापक्षयाद्धानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥
 गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजश्चाभिपूजयेत् ।
 सर्वं शय्यादिकञ्च कृत्वा भुञ्जीता तैलमेव हि ।
 पुराण श्रवणन्तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

अत्र तु दानादिकृत्यं प्राग्वदनु सन्धेयम् । दक्षिणा तु सुवर्णम् । एवं हि
 आचार्यायाश्वं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात् ।

‘इमं हिरण्याश्वं विधिकरोति यः,
 सम्पूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
 विमुक्तपापः सपुरं मुरारेः,
 प्राप्नोति सिद्धैरभि पूजितः सन् ॥
 इति मातृस्योक्त हिरण्याश्वदानविधिः १(†) ॥

—*—

(३६) अथ हेमहस्तिरथाभिधानदानम् ।

—*—

(126) मातृस्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
 यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः ।

- १ (†) एतद्विरण्याश्वदानं नानाग्रन्थेषु गोभिल-कामिक-वातुल-सनत्कुमारीयेषु बहुषोक्तम् ।
 २ (†) ‘उपवासासमयतु नक्तभोजनमप्येतै’ ।
 ‘नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वेतिष’ असाहुक्तम् ।
 ‘‘चष्टीतायन्नतन्नानि-चापोमूलं फलं पयः ।
 हविर्नाश्रणं कात्यायन गुरु-वचनं मौषधम्’ ॥

पुण्यान्तिधिममासाध्य तुलापुरुषदानवत् ॥
 विप्रवाचनकं कुर्या लोकेशावाहनं बुधः ।
 ऋत्विङ्मण्डल सम्भार भूषणच्छादनादिकम् ।
 अत्राप्युपोषितन्तद्वद्वाहणैः सह भोजनम् ।
 इहादिशब्देन गोविन्द पूजादि गृह्यते ।
 उपोषित इति—उपवासाशक्तैः नक्तमपि वेदितव्यम् १(+) ।
 कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
 बलभीभिर्विचित्राभिश्चक्रुः शक्र समन्वितम् ।
 लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मी-पुष्टि-समन्वितम् ॥

पुष्परथ इति पुष्पैर्विवरचितश्चतुर्दिशाकारेणाच्छादितः क्रीडारथः । बलभ्योगो-
 पानस्यः । ताश्च दिक् चतुष्टये विचित्रघटनाभिः कार्य्याः । तत्रैव दिगष्टकस्थिता
 लोकपालाः पूर्वोक्त लक्षणाः कार्य्याः । बलभ्युपरितनकुटीचक्रा(वक्र)च्छादनानीति
 केचित् । शिवार्कादि लक्षणं प्राक्परिभाषायामुक्तम् । नारायणादेः लक्षणं पञ्चरात्रे ।

नारायणौ चतुर्वाहू शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।
 दक्षिणे तु महापद्मे नीलजीमुत सन्निभे ॥
 वामे श्रीर्वल्लकीहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ।

मध्य शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाच्छिवादि प्रतिमात्रयं नारायणादि प्रतिमात्रयञ्च
 मध्ये एव स्थापयेत् ।

कृष्णाजिने तिलाद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।
 तथा द्वादश धान्यानि भाजनासन बन्धनैः ॥
 दीपिकोपानहच्छत्र पादुका-दर्पणान्वितम् ।
 ध्वजे तु गडुरं कुर्यात् कूरवाणे । वनायकम् २(०) ॥

१ (+) उपवासासमर्धविषये नक्तव्रतं प्रागुक्तम् ।

२ 'दिवसस्याष्टमेभागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

तत्र नक्तं विज्ञानोयाम्ननक्तं निशि भोजनं' इति ।

अथ, अतौ—

नक्तं विद्यामनौदमत्वा फलतिलाः क्षीरमथाम्बुचान्यम् ।

यत्पञ्चगव्यं यदिवाथवायुः प्रशस्तम चोत्तरसुतरश्चेति ।

२ (-) कुबेराणे इति वा पाठः ।

नाना फलसमायुक्तं उपरिष्ठा द्वितानकम् ।
 कौशेयं पञ्चवर्णञ्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हयमातङ्गैर्मुक्तादाम विभूषितैः ॥
 स्वरूपतः करिभ्याञ्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

भाजनं-भोजनपात्रम् । कांस्यं गरुडं लक्षणं यथा—१ (०)

127 नारद ये—

ॐ ऐन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
 सव्यजानुगतो भूमौ मूर्ध्ना च फणिमण्डितः ॥
 पक्षिजङ्घो नरप्रीव स्तुङ्गनासोनराङ्गकः ।
 द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥

विनायकलक्षणं ग्रहप्रकरणे । अम्लानकुसुमानि-पुष्पविशेषः । महासहेति-
 हमाद्रिः १(+). वाणपुष्पाणीति-दानरत्नाकरः । निवेदयेन्निवेदनार्थमुपकल्पयेत् ।

कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वं आधारादपि शक्तितः ।
 म्वजेतु गरुडं कुर्यात् इत्यादि, ध्वजोदण्डः ॥

भारउक्तः प्राक ।

ततोमङ्गल शब्देन स्मापितोवेदपुङ्गवैः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥
 इमं मुञ्चारेयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 नमोनमः शङ्कर पद्मजार्क, लोकेश विद्याधर वासुदेवैः ।
 त्वं सेव्यसे देवपुराणयज्ञ, तेजोमयास्पदमः पाहि यस्मात् ॥
 यत् तत् पदं गुह्यतमं मुरारे, रानन्दहेतुगुणरूपधरोह्यनन्तः ।
 योगैकमानसदृशोमुनयः समाधौ,
 पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरूढः ।
 यस्मात्त्वमेव भवसागर-संश्रितानाम् ,
 आनन्दभाण्डमधुर-घृत पानपात्रम् ॥

१ (०) कांस्यैर्निर्मितं गरुडं मूर्तिं लक्षणमिति ।

२ (+) 'रुद्रि यौगिकं सुपहरतीति न्यायात्' महासहेतिप्रसिद्धं मेव गृह्यते' इति हेमाद्रिः ।

" 'योगादृष्टं वैष्णवीयत्वं' मिति शब्दिकाः ।

इत्थं प्रणम्य कनकेन रथ-प्रदानम् ,
 यः कारयेत् सकल पाप विमुक्त देहः ।
 विद्या धरामर मुनीन्द्रगणाभिजुष्टम् ,
 प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रिय मिन्दुमौलेः ॥
 कृतदूरित वितान प्रोज्ज्वालद्वहिजालः—
 व्यतिकरकृतदाहो द्वेगभाजोऽपि बन्धून् ।
 नयति च पितृ-पौत्रान् रौरवादप्यशेषान् ,
 कृतगजरथदानं शाश्वतं सद्य-विष्णोः ॥
 इति हेमहस्तिरथ दानम् ।

—*—

(३७) श्रीमद्भागवतदान विधानम्[५] ।

—*—

इदं भागवतं नाम पुराणं श्रेष्ठमीरितम् ।
 भक्तानां ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ॥
 दानाच्छ्रवणतश्चास्य विष्णुलोके महीयते ।
 अद्भ्यः परया भक्त्या दानं कुर्याद्विमुक्तये ॥
 एवं कृत्वा महामाग ! विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् २(+)
 आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
 गायत्र्या हवनं कार्यं पायसेनाज्यतस्तथा ॥

१ (५) "यथाधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मं विस्तरः ।

ह्रस्वासुर बधोपेतं तदभागवतमिष्यते ॥"

अन्य द्वेर्वीभागवतटीका-भूमिकायां नैलकण्ठां पुष्कलमस्ति ।

‘इतिहासपुराणं पञ्चमोवेदानांवेदः’ इति श्रुतिः ।

२ (ः) पौरुषं सन्धैः ऋग्यजुः प्रीतैः “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादि वीरशसंख्यकैः सूक्तैः ।

तथाच— “चमकं गमकं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।

नित्यं जपं प्रकुर्व्वानो ब्रह्महापि विमुच्यते” ॥

इति भट्ट भास्करोद्यतशतद्वी भाष्ये दृत प्रमाणम् ।

लिल ब्रीहिभिरेवात्र महाव्याहृतिभिर्यजेत् ।
 होमान्ते भगवद्विष्णुः पूज्यः स्वर्णप्रयः शुभः ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैः पौरुष सम्भवैः । १(*) ।
 ततश्च धेनुर्दातव्या कथावक्त्रे प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते विधानेचेत् सर्वपाप निवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणन्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥ इति ।
 इति संक्षेपेण श्रीमद्भागवतदानम् २(†) ।

—*—

(३८) अथ रामायणश्रवणविधानम् ३(‡) ।

रामायणे श्रुते दद्याद्रथं हेममयं सुधीः ।
 चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं तथा क्षौम पताकया ॥
 यन्त्राच्चैव समायुक्तं किङ्किणीनाद नादितम् ।
 एवम्भूतं रथं दत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाच्छत मष्टोत्तरं सुधीः ।
 एवं कृते विज्ञाने च महाकाव्यं फलप्रदम् ॥
 रामायणं भवेन्नूनं नात्र कार्य्या विचारणा ॥

—*—

(३९) अथ वाशिष्ठ श्रवणम् ४(×) ।

वाशिष्ठ श्रवणे जाते कृतिना विधिपूर्वकम् ।
 प्रदेयं शशिनोविम्बं राजतं पलमानतः ॥
 हवनं पायसेनैव साज्येनायुत सम्मितम् ।

- १ (*) अत्र प्रसङ्गाद्भागवतदानमात्रं उच्यते ततः पश्चाद्विस्तरेण वक्ष्यते ।
 २ (†) एतच्चतुर्विधं-वाखनीकि-रामायणम्, वाशिष्ठ रामायणम्, अध्यात्मरामायणम्, अङ्कत-
 यण मिति ।
 ३ (‡) “यावत्स्थास्यन्ति गिरयः स्रितश्च महीतले ।
 तावद्रामायणं कथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥”
 अन्यत्र— ‘इतिहास पुराणानिरामस्य चरन्तथा’ इत्यादि धर्मशास्त्रे ।
 वृत्तं मेतस्य गारुडं अष्टचत्वारिंशदुत्तरैकशततमाध्यायेऽस्ति ।
 ४ (×) अत्र वाशिष्ठ रामायणेऽधिकं विशेषतोऽध्यात्मतत्त्वम् । वैराग्य-सुसुप्ति-उत्पत्ति-स्थिति-
 म-निर्व्यापानादीन् षट् प्रकरणानि सन्ति । सटीकं यस्य संख्या अष्टशतोत्तर षट् त्रिंशत्सहस्रम् ।
 अध्यात्म योगतत्त्वाधिकादतीत्य योगवाशिष्ठ महारामायण मिति नामान्तरम् ।

(४०) अथ काशीखण्ड श्रवण विधानम् १(+)

—*—

काशी खण्डे श्रुते दद्याद् गवां पञ्चक मादरात् ।
 विधान पृर्वकं कार्यं गायत्र्या हवनम्मतम् ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा शतं चाष्टाधिकन्तथा ।
 प्रधानं पायसं साज्यं प्रायश्चित्तं चतुर्विधम् ॥
 कृतेतु हवने पश्चाद् गवां दानं विधीयते ।
 ततश्च भोजयेद्विप्रां तेषां पत्नीश्च भोजयेत् ॥
 एवं कृते विधाने च फलप्राप्तिर्भवेन्नृणाम् ।

—*—

(४१) ब्रह्मवैवर्ते श्रवणम् २(x)

—*—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मवैवर्ते तथा ब्रह्मणि संश्रुत ।
 गां भूमिं महिषीं दद्यात् क्रमाद् गोदानमेव च ॥

—*—

(४२) अथ कालिका पुराण श्रवणम् ३(*)

—*—

पुराणं कालिकायाश्च श्रुते दद्यादसि शुभम् ।
 कांस्य पात्राणि देयानि घण्टादर्पण मञ्जुषाः ॥
 गायत्र्या हवनं कार्यं सहस्रं तिल सर्पिषा ।
 होमान्ते विधिवत् कुर्याच्छ्रुत-ब्राह्मणभोजनम् ॥

१ (+) इदं स्कन्द पुराणान्तर्गतं पुराणविशेषत्वेन कीर्तितम् । अत्र विस्मृतो वाराणसी-
 नद्यातीर्थवर्णनमसि ।

२ (x) अष्टादशपुराणेषु दशमसंख्यकं मिदं ब्रह्मवैवर्ते पुराणम् । अस्य श्लोक संख्या अष्टादश
 सहस्रम् ।

३ (*) एतदुपपुराणेषु कौष्थं परि पठितम् । प्रस्थानभेदेऽस्य अष्टादशोपपुराणेषु मध्ये वादश-
 संख्यकत्वं दृश्यते । पुराणवृत्तं माण्डूकीयं दृश्यते । पाञ्चोत्तरसंख्ये, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण जन्मखण्डे, विष्णुपुराणे
 तृतीयांशे चास्ति ।

(४३) अथ माघमाहात्म्यवर्णनम् १(*) ।

—*—

शृणुयान्माघमाहात्म्यं माघे स्नाने कृते सति ।
 सवृषं शकटं दद्यात् कम्बलं कनकं घृतम् ॥
 त्रिंशच्छूर्पाणि वंशस्य सालङ्काराणि शक्तिः ।
 तावन्ति मिथुनान्येव (निपुणान्येव) भोजयेत् सादरं सुधीः ॥
 भुक्तेषु मिथुनेष्वेव दद्याच्छूर्पाणि भक्तिमान् ।

तत्र शूर्पदानमन्त्रः—

माधवः प्रतिगृह्णाति माधवो वै ददाति च ।
 माधवस्तारको लोके प्रीयतां माधवोऽच्युतः ॥
 इति मकरमाहात्म्यकथनम् ।

—*—

(४४) अथ नानापुराणविधिः २(+)

—*—

येषां प्रोक्तं मया चात्र पुराणानां विधानकम् ।
 पृथक्त्वैनेव दृष्टञ्च पृथग्दानसमन्वितम् ॥

१ (*)

वृत्तमस्य पादौ उत्तरखण्डे चतुर्थाध्याये कृत्यतत्त्वे चास्ति ।
 'तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम्' ॥ इति स्मृतौ ।
 'माघमासमिमं पुण्यं स्नायुहं देव माधव' ।
 'मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युतमाधव' ।

२ (+)

अष्टादशमहापुराणानि ब्राह्मणादि-ब्रह्माण्डान्तानि परिगणितानि पञ्चपुराणादिषु ।
 कान्दोर्ग्ये सप्तमाध्यायारम्भे—“चतुर्थमितिहासपुराणम्” इति पुराणनामापि दृश्यते ।
 उपपुराणानि—देवी-शास्त्र-आदित्यपुराणादीनि । उपोपपुराणानि—सीर-नान्दिकेश्वर-
 पराशरोपपुराणादीनि । अन्यत् श्रीमन्माध्वसूदने प्रस्थानभेदे द्रष्टव्यम् ।
 'यस्मान्पुराणान्तौ पुराणं तेन कीर्तितम्' इति भविष्ये ।

मत्स्यादीनान्तु शेषाणां सर्वसाधारणो विधिः ।
 पुराणश्रवणान्ते तु दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ॥
 अलङ्कारादिसहितां साधुलक्षणलक्षिताम् ।
 वेदार्थो दुर्गमो लोके मीमांसा हृदयं परम् ॥
 व्यासेन कृपया नृणां पुराणं सुगमं कृतम् ।
 प्रभुत्वं मित्रधर्मश्च कान्तासम्मतिरेव च ॥
 वेदे पुराणे काव्ये च क्रमशः परिकीर्त्यते ।
 पुराणे श्रूयमाणे च ग्रामे च सकलैर्नरैः ॥
 न शृणोति कथं पापः पापविच्छित्तिकारकम् ।
 तेनाज्ञातास्तु सर्वेऽन्ये न श्रुतं येन भारतम् ॥
 न दत्तं ब्राह्मणे किञ्चिन्न स्नातं गोमतीजले ।
 पौराणीं वृत्तिमाश्रित्य ये जीवन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ते यान्ति ब्रह्मसायुज्यमनन्तं गतकल्मषाः ।
 ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
 गङ्गातोयेन शुद्धेन पवित्रीकृतविग्रहाः १(*) ।
 ये शृण्वन्ति कथां विष्णोस्तुल्यास्ते सनकादिभिः ।
 विप्राणां शौनकस्तीर्णोऽभवच्च गतकल्मषः ।
 पारीक्षितिस्तु भूपानां हरिदत्तो विशां तथा ॥
 पुराणश्रवणेनैव विधिपूर्वेण सत्वरम् ।
 तस्मात् पुराणश्रवणं विधिपूर्वं हितं नृप ॥
 श्रवणान्ते तु होतव्यं सहस्रं हविषाष्टकम् ।
 दद्याच्च धेनुं विप्राय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 इति नानापुराणविधानम् ।

—*—

१ (*)

श्लोकीयं पाठान्तरत्वन सन्निविष्टः । मूले लिखितमस्ति । श्रीमद्भगवत्कथाश्रवणमाहात्म्या
 प्रायः स्मृति-पुराणैतिहासेषु वर्णितमस्ति ।

(४५) अथ वेदपारायणविधानम् १(*)

—*—

आश्विने सर्वविघ्नानां शमनार्थमथापि वा ।
 कदाचित् समयोत्पन्न महान्याधिशमाय च ॥
 वेदपारायणं कुर्यात् कारयेदथवा बुधः ।
 मन्त्रब्राह्मणवादौ तु षडङ्गानि ततः पठेत् २(†) ॥
 वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीर्हि गाथिकाः ३(‡) ।
 इतिहासास्तथा विद्या अधीयीत यथाक्रमम् ॥
 ऋग्वेदादिचतुर्णाञ्च वेदानां पठनञ्च यत् ।
 पारायणमिति प्रोक्तं महाशान्तिकरं परम् ॥
 पारायणे समाप्ते तु गायत्र्या हवनं स्मृतम् ।
 प्रतिवेदन्त्वयुतसंख्यं जपञ्चेत्तद्दशशतः ॥
 तिलाज्येन द्विजानाञ्च तर्पणन्तु ततः स्मृतम् ।
 अत्र-ब्राह्मणतर्पणन्तु मुख्यम् ।

—*—

128 तथाहि भागवते ४(०) ।

नाहं तथान्मि यजमानहविर्विताने ,
 इच्योतद् धृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ।

- १ (०) वेदपारायणं यत्कथञ्चिद्विज्ञेता परिशिष्टे यादृशमस्ति तादृशमेव कर्तव्यम् । स्यष्टि-
 कल्पनादिपुरःसरं कलसस्थापनादिपर्यन्तं कर्म तदुक्तं कर्तव्यम् । अनन्तरं पारायणम् ।
 अनन्तरं पारायणविधिरपि तत्रैवानुसन्धेयः ।
 २ (†) वेदाङ्गानि षट्, यथा—शिक्षा (१) कल्पः (२) व्याकरणम् (३) निरुक्तम् (४) छन्दः
 (५) ज्योतिषम् (६) मुण्डकोपनिषदुक्तानि ।
 ३ (‡) वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । पुराणं, ब्राह्मणादि-प्रसिद्धमष्टादशसंख्यकम् । नाराशंसी
 गाथिकाश्चेति वेदभागविशेषः ।
 इतिहासान् महाभारतादीन्, विद्या योग-मन्त्र-शास्त्रोक्ता ।
 ” ” अथवा छान्दोग्योक्ता ; यथा वेदविद्या, भूतविद्या, चक्षुर्विद्या, नक्षत्रविद्या, संपदेयजन-
 विद्या इत्यादि—छान्दोग्ये ७.२.३ । एव तन्त्रोक्ता चतुःषष्टिकलाविद्या वा ।

४ (०) भागवतम् । तद्वदयं श्रीमद्भागवतं, देवी भागवतञ्च । भगवतो भगवत्यावा इदं भागवतं
 एतयोर्मध्ये कस्य प्राथम्यं महापुराणेषु वा परिगणनं तत्सर्वं श्रीमद्भागवतस्य श्रेष्ठरी टीका प्रारम्भे
 श्रीमद्देवीभागवतस्य नोल्लङ्घ्य टीका प्रारम्भे च विपुलं वर्णितमस्ति, मूर्तिभक्तोऽनुसन्धेयं विस्तारमभिया नेह तन्यते ।

यद् ब्राह्मणस्य मुखत श्वरतोऽनुवासम्,
 तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥
 वेदपारायणेभ्यश्च वस्त्रभूषण काञ्चनम् १(†) ।
 गाश्च दत्त्वा यथाशक्ति अभिषेकस्ततः स्मृतः ॥
 पूर्वस्थापितं कुम्भस्य उदकेन यवाङ्कुरैः ।
 अभिषिञ्चेत् पुराचार्यो यजमानं सबान्धवम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु वेद पारायणञ्चरेत् ।
 नश्यन्ति सकला घोराः सिद्धयश्च भवन्ति हि ॥
 इति श्रीविधान मालायां वेदपारायण विधिः ॥

—*—

तथैतस्य प्रयोगः ।

नवरात्रौ, राज्ञ-आवश्यकम् २(‡) ।

व्याध्याद्यपगम-कामस्यान्यत्रापि ।

गङ्गादितीर्थे स्नात्वा शुचिः शुक्लवासाः पीठोपविष्टः आचान्तो देशकालौ संकीर्त्य ३(*) श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं अथवासमग्न पृथ्वीराज चक्राधिपत्यजनक-बहु-विधधर्म-प्रचुरतम धनधान्य सकलजनपद रत्नमण्डितानवसाधितापत्य पुरुषायुः पर्यन्तदिव्याङ्गनासङ्ग मानेककामिनी मध्य-नित्य क्रीडन पूर्वकं सकलकामावाप्त्यनन्त कालिक मोक्षप्राप्ति कामनयाऽद्यारभ्य नवमीपर्य्यस्तं वेदपारायणं करिष्ये । ब्राह्मणद्वारा चेत्तदात्र तत्कामोऽद्यारभ्यनवमी पर्य्यन्तममुकवेदान्तर्गतममुकशास्त्रीयममुकगोत्र ममुक-प्रचरं ब्राह्मणं समस्तमन्त्र ब्राह्मण पाठार्थं वृणे-इति—प्रत्येकं वृत्त्वा वस्त्रासनहस्तकर्णालङ्कारादिभिः पूजयित्वा कङ्कणबन्धनं कुर्यात् ४(†) । देवतायतने देवाभिमुखं सप्त-धान्योपपन्ने चालत्राले कलसं प्रतिष्ठाप्याभीष्ट देवं प्रपूज्य तीर्थान्यावाह्य सम्प्रार्थ्य कलशाभिमुखोवेदं पारयीत । समाप्ते पारायणे ५(‡) गायत्रीमन्त्रेण तिलाज्य द्रव्येणायुतसंख्यया

१ (†) वेद पारायणश्चेति पाठोऽप्यस्ति ।

२ (‡) नवरात्रिः सौराश्विनस्य शुक्लप्रतिपदमारभ्य नवमीं यावत्कालः । देवीमाहात्म्ये, नन्दिकेश्वर-पुराणे-देवीपुराणे-देवीभागवतेषु वृत्तमेतस्यास्ति ।

३ (*) संख्य इति पाठोऽप्यस्ति । इत्थं नवरात्रौ पारायणविधिः ।

४ (†) 'कङ्कणं करभूषणम्' इति रमसः ।

५ (‡) शुक्लयजुर्वेद परिशिष्टे द्विविधो वेद पारायण विधिः । तयोरेकः साधारणः । अन्योऽनन्यत्र पारायण विधिः ।

सहस्रसंख्यया वा हुत्वा काश्चन गवादिकं दत्त्वा पूर्वप्रतिष्ठिते कलशे यानि धान्यानि
गरोहन्ति तैर्धान्याङ्कुरैः सपल्लवैः कलशोदकेनाभिषेकं सम्पाद्य शतं तदद्दं वा ब्राह्मणान्
भोजयित्वा अनाथपङ्गवन्धवधिरादीन् दानादिभिः प्रतोष्य बन्धुभिः सह भुञ्जीत ॥
इति नवरात्रौ पागणविधिः ।

—*—

(४६) अथ श्रीकार्तवीर्यार्जुनस्य दीपविधिः ।

—*—

129 उड्डामरेश्वर तन्त्रे—१(*) ।

गोमये नोपलिप्याथ शुद्धभूमौ समाहितः ।
तन्मध्ये मण्डलं कार्यं त्रिकोणं बिन्दु संयुतम् ॥
षट्कोणं तद्वहिः कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत् ।
तण्डुलैः कुङ्कुमात्तैर्वा रक्तचन्दन मिश्रितः ।
तस्योपरि न्यसेद्दीपं घृतपूरितं वर्त्तिकम् ।
तं दीपं विधिनाऽऽपूज्य पश्चात् सङ्कल्पयेत्ततः ।
कार्तवीर्यं महाबाहो भक्तानाम् भयप्रदं २(†) ।
गृहाण दीपं मदत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा ॥
अनेन दीप दानेन श्री महाविष्णुः कार्तवीर्यः प्रीयताम् ।
पश्चिमाभिमुखं दीपः कर्त्तव्यः शुभं कर्मणि ।
अभिचारेण त्रितयं दक्षिणोत्तर पश्चिमम् ॥
नष्टं प्राप्त्यर्थं कुर्वीत पञ्च सप्त नवाऽथवा ।
वश्याभि काङ्की कुर्वीत शतदीपावलीस्ततः ॥

१ (*)

उड्डामरेश्वर-बृहड्डामर-भूतडामर-प्रसूति डामरतन्त्रस्य नामान्तरमिति । प्रकृत मूलम्

‘वासकेश्वरतन्त्र’ मित्यनुमीयते ।

२ (†)

कार्तवीर्यार्जुनः माहेष्वातीपुरी लब्धजन्मा वृषेन्द्रः एतस्य वृत्तं रामायणे महाभारते
ब्रह्मवैवर्ते पुराणादावस्ति । किन्त्वयन्देवताविशेषः इति प्रतिभाति ।

‘यस्य जीर्णैर्घ्नान् कल्यमुत्थाय मानवः ।

न तस्य हन्त (वित्त) नाशः स्यान्नष्टश्च लभते प्र वम्’ ॥

मारणादौ सहस्रं स्यादशसाहस्रमेव च १(*) ।
 लक्षावलीः प्रकुर्वीत गुर्वीक्षां प्राप्य साधकः ॥
 चतुर्वर्गं फल प्राप्त्यै कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
 अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदतु ॥
 एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ।
 महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलिते क्षणे ॥
 लवणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः ।
 पौर्णमासी दिने कुर्याद् नगरैकं प्रदक्षिणाम् ॥
 ग्रामे पुरे गोव्रजे च साधकः सर्वकालतः ।
 एतत्सारतरं देवि ! न देयं यस्य कस्यचित् ॥
 गुरुभक्ताय शान्ताय साधकेभ्यः प्रकाशयेत् ।
 नास्तिकाय न दातव्यं परशिष्याय नो वदेत् ॥
 इति कार्त्तवीर्य्यस्य दीपदान विधिः ॥

—*—

देव्युवाच २(*) ।

देव देव महाबाहो भक्तानुग्रहकारक ! ।
 पृच्छामि त्वां सुरश्रेष्ठ ! लोकानां हितकाम्यया ॥
 कार्त्तवीर्य्यस्य नृपतेर्वद दीपविधिं प्रभो ! ।
 दीप भेदांश्च विविधान् वर्त्तिभेदांस्तथैव च ॥
 मन्त्रभेदान् स्थान भेदान् कृपया वद मे प्रभो ! ।

—*—

ईश्वरउवाच ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि लोकानु ग्रहकाम्यया ।
 गुह्यञ्च मम सर्वस्वं नीचाख्ये यदुरात्ननि ॥

१ (*) अत्र वशीकरणादीनि षट् कर्माणि वैरज्ञानार्थं प्रमिद्धानि । तानितु वशीकरण-विशेषण-
 कम्पन-उच्चाटन-मोहन-मारणानिति षट् । नैतानि , निष्कारणप्रदीनि, केवलेष्टिकानि हिंसाशवलत्वा-
 योचरोधकानि च ।

२ (*) दीपदान विधानं मुक्ताऽधुना तदिति कर्त्तव्यता पङ्क्तिरने नोच्यतेऽतो न पीनरुक्तम् ;

राज चौरादि पीडांसु ग्रहरोगभयेषु च ।
 नाना दुःखेषु देवेशि ! सुख प्राप्त्यै तथैव च ।
 दीपं कुर्वीत विधिवद् गुरुदर्शित-मार्गतः ।
 सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये लौहेऽथ मृन्मये ॥
 गोधूम माषमुद्रानां चूर्णेन घटितेऽपि वा ।
 सौवर्णे कार्य्यसिद्धिः स्याद्रौप्ये वश्यं जगद्भवेत् ॥
 ताम्रं तयोरभावेऽपि कांस्ये विद्वेषणं भवेत् १(+)
 मारणं लोहपात्रेषु उच्चाटो मृन्मये भवेत् ॥
 गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयोध्रुवम् ।
 माषे शक्रमुखस्थम्भो मौढ्ये स्याच्छान्तिरुत्तमा ॥
 अलाभे सर्वं पात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः ।
 सप्तपञ्चतथा तिस्र एका वा वर्त्तिका भवेत् ॥
 गुरुकार्य्येऽधिकाः कार्य्याः स्वल्पे स्वरूपा मताः प्रिये !
 सूत्रं श्वेतं तथापीतं माञ्जिष्ठञ्च कुसुम्भकम् ॥
 दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशत्रिंशत्तथैव च ।
 चत्वारिंशत्तथा कार्य्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ॥
 तत्तत् कार्य्यवशाद्देवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः ।
 गो घृतेत प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् ।
 कपिला गोमयेनैव षट्कोणं रचयेत्ततः ॥
 मारबीजं, कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्ककम् २(*) ।
 दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्धि तत् ॥
 तत्र प्रत्यङ्मुखोदीपः स्थाप्यः सर्वाङ्गसुन्दरि !
 प्राणायामेन विधिवद् मूलेनाङ्गं समाचरेत् ३(x) ॥
 यन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः ।
 स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात् सङ्कल्पमादरात् ४(5) ॥

- १ (+) तयोः सौवर्णं रौप्ययोरपिद्यमाने ताम्रं व्यवहार्यमिति ।
 २ (*) मारबीजं 'हौ' इत्यर्थः । कर्णिकायां षट्पत्रकोशे इत्यर्थः ।
 ३ (x) मूलं मूलमन्त्रेण, अङ्गं-षट्पत्राणां सं कुर्यादित्यर्थः ।
 ४ (5) तत्र तत्र प्राणायामेन विधिवद् मूलेनाङ्गं समाचरेत् इत्यर्थः ।

तारं पूर्वं समुद्धृत्य वक्तुं वृत्तं समुद्धरेत् ।
 संयोजयेत्तत् सोमार्द्धं नादेन च पुनः सति !
 व्योमार्द्धेन्द्रघ्निना देव्या युक्तं तदपि संलिखेत् ॥
 वषट् पदन्ततः कार्तवीर्यार्ज्जुनपदं तथा १(*) ।
 माहेश्वरीमथपदं सहस्र बाहु मुच्यते ।
 राहस्यक्रतु दीक्षितो दत्तात्रेयप्रियस्तथा ॥
 डे न्ते त्येतानि संप्रोच्य आत्रेयाय पठेत्ततः ।
 अनुसूयागर्भरत्न पदं डेन्तं समुच्यते ॥
 व्योमाम्निकामकर्णेन्दु नादयुक्तं पुनः प्रिये ।
 चक्रिणं पुनरुद्धृत्य वह्निनादेन संयुतम् ॥
 वामकर्णेन्दु संयुक्तमिमं दीपं पुनर्वदेत् २(†) ।
 गृहाणेति पदं पश्चाद् अमुं रत्नं रक्ष रक्ष च ३(‡) ॥
 दुष्टान्नाशय पातय घातयेति च द्वि वदेत् ।
 शत्रुं जहि जहीत्युक्ता मायां प्रणवमुच्यते ॥
 स्वबीजं मारबीजञ्च कामाक्षीं विन्दुसंयुताम् ।
 वह्निजायां वदेत्पश्चाद् मन्त्रशान्त्र-विचक्षणः ॥
 अनेन दीपवर्येण पश्चिमाभि मुखेन च ।
 मां रक्षेति वदेद्देवि ! देवदत्तपदं पुनः ॥
 वरप्रदानाय पदं व्योमयुगलं वदेत्ततः ।
 करणेन्दुसमायुक्तं नादयुक्तं पुनः प्रिये ॥
 व्योमाम्निसंयुक्तं नादयुक्तं पुनर्वदेत् ।
 तारमारं द्वितीयञ्च बीजं प्रोक्त्वा वदेत्ततः ४(§) ॥

१ (*) इयं मन्त्रोद्धार प्रणाली बृहत्तन्त्रसार-मन्त्रमहोदधादावनुसन्ध्या । मन्त्रशास्त्र-
 ललितासहस्रनामभाष्ये, सौन्दर्य-लहरी-व्याख्याने श्रीमन्नक्षत्रधरकृते, परीरस्या रङ्गस्यटौकायां अर्त्विपयं
 परं 'सङ्केत विद्यागुरुवक्त्रगम्या' इति नागेशवचनात् प्राज्ञगुरुमुखाज्ज्ञेयम् ।

२ (†) २० दीपमिति क्वचित् पाठः ।

३ (‡) असुक्तं रच रच इति च पाठः साधीयान् ।

” मायाम् क्रीम् इति । प्रणवं ॐ इति ।

४ (§) एतावन् हि मन्त्रबीजानि तदुद्धारविधिश्च बीजाभिधानमन्त्रोद्धार-मन्त्राभिधान-
 मुख्याश्च ज्ञेयानि । यतः—'स गुरु मेवाभिगच्छेत्' । 'आचार्यस्ते गतिवैक्ता' इत्यादयः श्रुतयः
 अवतारं प्रणवम्, सारं क्रीम् इति ।

एवं दक्षिणामूर्तिमुनिर्कृत मन्त्रोद्धारकोषे ऽन्यदस्ति ।

वह्निजायां वदेच्चैव जलं भुवि विनिक्षिपेत् ।
 तपवर्गौ सनादौच वेदादि वह्नि वल्लभा ॥
 पश्चिमाग्निं मुखोभूत्वा कृत्वाच करसम्पुटम् ।
 सकृज्जप्त्वा पुनर्मन्त्री अपेन्मन्त्रं समाहितः १(*) ॥
 तारं नारायणं सेन्दुं व्योमाग्निनादसंयुतम् ।
 मायायुक्तं समुद्धृत्य प्रथमं माधयायुतम् ॥
 उद्धरेच्च द्वितीयन्तु बीजं स्याद्वह्निवल्लभा ।
 चक्रं (क्रि) वह्निं समायुक्तं तारनादयुतं प्रिये ॥
 तारमुद्धृत्य प्रजपेद्दीपाग्रे वै सहस्रकम् ।
 अनेन विधिना देवि कार्त्तवीर्य्यस्य गोपतेः २(†) ॥
 दीपो देयः प्रयत्नेन सर्व्वं क्लृप्प्रमभीप्सता ।
 गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुर्याद्देवि प्रयत्नतः ॥
 अन्यथाहि कथं लोके विपरीत फलं भवेत् ।
 विधानं दीपदानस्य कृतघ्ने पिशुनायच ॥
 ब्रह्म कर्म विहीनाय न वक्तव्यं कदाचन ।
 सुभक्ताय सच्छिष्याय साधकाय विशेषतः ॥
 वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् ।
 किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः ॥
 अथाभिधीयते मानमाज्यस्य वरवर्णिनि ! ३(*) ।
 साधकानां हितार्थाय सर्व्वार्थस्य च सिद्धये ॥
 पलानां पञ्चविंशत्या दीपोदेयोऽर्थसिद्धये ।
 पञ्चाशताचोडुशान्त्यै शत्रुवश्याय चेष्यते ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्देवि शत्रूणां स्यात् पराजयः ।
 शतेन रोगनाशः स्यात् सहस्रेणाखिलाः क्रियाः ॥
 सिद्धयन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽपि दुस्कराः ।
 नित्यं दीपेन मानं हि कार्य्यं सोऽपि स्वशक्तिः ॥

१ (*) 'अप्यान्मन्त्रं' इति वा मूले पुस्तके पाठोऽस्ति परं पाठोऽयं क्षिष्टार्थव्यञ्जकः ।

२ (†) गोपतिः, गोः वृध्याः पतिः कार्त्तवीर्याख्यो धरेशः ।

३ (*) अत्र दीपदाने दीपस्थवृत्तप्रमाणं सूच्यते, कार्य्यविशेषे दीपस्य वृत्तत रतम्यमिति ।

यथा कथञ्चिद्देवेशि नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् ।
 कार्त्तवीर्याय देवेशि सर्वकल्याण सिद्धये ॥
 गुरु कार्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
 लघुद्रव्यैः प्रकर्त्तव्यः स्वल्पे कार्ये वरानने ! ॥
 विना मानं न कुर्वीत कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः ।
 प्रदीपं देवि कार्यार्थं कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 इति उड्डामरेश्वर तन्त्रसंवादे कार्त्तवीर्यदीपदान विधिः ॥

—*—

(४७) अथ कार्त्तवीर्यस्य कवच विधानम् ।

—*—

श्रीदेव्युवाच ।

देवादिदेव सर्वज्ञ ! सर्वलोकहिते रतः ।
 केन रक्षा भवेन्नृणां भीतानां विविधापदि ॥
 राजचोरादिपीडासु शस्त्राग्निविषपातने ।
 महाभये महानाशे महानावि गतेऽर्णवे ॥
 महामृत्युभये घोरे महाकलहपातने ।
 केनोपायेन शान्तिः स्यात् साधकानां महेश्वर ! ॥
 अनष्टद्रव्यरक्षा च नष्टस्य पुनरागमः ।
 सर्वाकर्षणसंज्ञोऽयं सर्वसम्बलनन्तथा ॥
 भवत्यभीष्टं जप्तृणां केन तद् वद मे शिव ! ।

—*—

ईश्वर उवाच—

शृणु गुह्यतमं देवि ! गोपनीयं प्रयत्नतः १(×) ।
 अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव लोकहिताय वै ॥
 कवचं कार्त्तवीर्यस्य साङ्गावरणकं क्रमात् ।
 समूर्ति(मुक्ति)शक्तिमन्त्रैश्च सजपध्यानमेव च २(*) ॥

१ (×)

अत्र गुह्यतमत्वं गोपनीयञ्च अस्थानेऽनधिकारिणि उपदेशे अनिष्टापातादुभय मुक्तम् ।
 तथाहि कवचः 'अस्थाने पततामतीव महतामितादृशी दुर्गति' रित्याहुः ।

२ (•)

ध्यान पूर्वकमिति क्वचित् पाठः ।

सहस्रादित्यसंकाशे नानारत्नसमुज्ज्वले ।
 भास्वद्वजपताकारुये [ह्ये] तुरगायुतभूषिते ॥
 महासम्बर्त्तकामोदं भौमरावनिवारिणि ।
 समुद्धृतमहाच्छत्रवितानितवियत्पथे ॥
 महारथवरे दीप्ते नानायुधविराजिते ।
 सुस्थिरं विपुलोदार-सहस्रभुजमण्डितम् ॥
 वामैरुहण्ड-कोदण्डान् दधानमपरैः शरान् ।
 किरीटद्वारमुकुटं केयूरबलयाङ्गदैः ।
 तत्पार्श्वदेश्वराः स्व स्व वाहनायुधभूषणाः ।
 सर्वदिक्षु स्थिताः पान्तु मामिन्द्राद्या महाबलाः ॥
 एतास्तस्य समाख्याताः सर्वावरणदेवताः १(+) ।
 सर्वतो मां सदा पान्तु सर्वशक्तिसमन्विताः ॥
 हृदये चोदरे नाभौ जठरे गुह्यमण्डले ।
 ऊरुयुग्जानुपादेषु मूर्ध्नि भ्रुयुगले पुनः ॥
 कर्णाक्षिनासिकाजिह्वा कण्ठबाहुयुगेषु च ।
 दशबीजात्मका मन्त्रा यशःसमृद्धिदायकाः ॥
 तेजोरूपाः स्थिताः पान्तु वाञ्छासुर वरद्रुमाः ।
 दश चान्ये महावर्णा मन्त्ररूपा महोज्ज्वलाः २(*) ॥
 व्यापकत्वेन पान्त्वस्मान् आपादतलमस्तकम् ।
 कार्त्तवीर्य्यः शिरः पातु ललाटं हैहयेश्वरः ॥
 सुमुखो मे मुखं पातु कर्णौ व्याघ्रं जगत्रयम् ।
 सुकुमारो हनू पातु भ्रुयुगं मे जनार्दनः ॥
 नयने पुण्डरीकाक्षो नासिकां मे गुणाकरः ।
 अधरोष्ठौ सदा पातु ब्रह्मज्ञेयो द्विजान् कविः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो जिह्वां चिबुकमव्ययः ।
 दत्तात्रेयप्रियः कण्ठं स्कन्धं राजकुलेश्वरः ॥
 भुजौ दशास्यदर्पघ्नो हृदयं मे महाबलः ।
 करौ सर्वार्थदः पातु कराग्रे तु जगत्प्रियः ॥

१(+)

अष्टावरणदेवताः परिवाराः इति बोध्यम् ।

२(●)

मन्त्रोक्ताः कार्त्तवीर्य्यस्य दशसंख्यका वर्णा इत्यर्थः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

रेवाम्बुलीलासन्तप्तो जठरं मेऽभिरक्षतु ।
 महावीरस्तु मे नाभिं पाश्वर्यं मे सर्वदुष्टहा ॥
 सहस्रभुजभृत् पृष्ठं सप्तद्वीपाधिपः कटिम् ।
 ऊरु माहेष्मती नाथो जानुनी वल्लभो भुवः ॥
 जङ्घे वीराधिपः पातु पातु पादौ मनोजवः ।
 पातु सर्वायुधधरः सर्वाङ्गं सर्वसन्धिषु १(*) ॥
 सर्वदुष्टान्तकः पातु धातवष्टक-कलेवरम् ।
 प्राणादिदश जीवेशान् सर्वशिष्टेष्टदोऽवतु ॥
 वशीकृतेन्द्रियग्रामः पातु सर्वेन्द्रियाणि तु ।
 अनुक्तमपि यत्स्थानं शरीरेऽन्तर्वह्निश्च यत् ॥
 तत्सर्वं पातु मे सर्व-लोकनाथेश्वरेश्वरः ।
 वज्रसारतरज्जेदं शरीरं कवचावृतम् ॥
 बाधाशत विनिर्मुक्तः अस्तु मे भयवर्जितः ।
 बध्वेत्थं कवचं दिव्यमभेद्यं हैहयेशितुः २(†) ।
 विचरामि दिवारात्रौ निर्भयेनान्तरात्मना ।
 राजमार्गे महादुर्गे मार्गे चौरादिसंकुले ॥
 विषमे विपिने घोरे दावाग्रौ गिरिकन्दरे ॥
 संग्रामे शस्त्रसम्पाते सिंहव्याघ्र-निषेविते ।
 गह्वरे सर्पसङ्कीर्णे सन्ध्याकाले नृपालये ॥
 विवादे विपुलावर्त्ते समुद्रे च नदीतटे ।
 परिपन्थि-जनाकीर्णे देशे दस्युगणावृते ॥
 सर्वस्वहरणे प्राप्ते प्राप्ते प्राणस्य संशये ।
 नानारोग-ज्वरावेशे पिशाच प्रेतपातने ॥
 मारीदुःख प्रपीडासु क्षिप्ते विश्वासघातके ३(*) ।
 शरीरे च महादुःखे मानसे च महाज्वरे ॥

- १ (*) इतः कवच साहाय्यां प्रख्यापितम् । तत्पूर्वं सर्वदुष्टविनाशाय त्वारभ्य — बाधाशत विनिर्मुक्तं इत्यन्तं कवचमिति वक्ष्यते दृश्यतेति ।
- २ (†) हैहये शितुः — 'कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहु सहस्रं भूतान्करे 'हैहय' इति नामापि दृश्यते तत् इति पुराणे । प्रागुक्तं मन्यत् ।
- ३ (*) 'मारीदुःख प्रपीडासु' इति पाठान्तरमस्ति ।

आधिव्याधि भये विघ्ने—ज्वालौपद्रवकेऽपिच ।
 नभवेत्तु भयं किञ्चित् कवचेनावृतस्य मे ॥
 आगन्तुकामानस्विलानस्मद्वसु विलोपकान् १(†) ।
 निवारयतु दोर्दण्ड—सहस्रेण महारथः ॥
 स्वकरोद्धृत-साहस्र—पाशवद्भान् सुदुर्जनान् ।
 संरुद्ध गति सामर्थ्यात् करोतु कृतवीर्यजः ॥
 शृणिसाहस्र निर्भिन्नान् सहस्रशरखण्डितान् ।
 राजचूडामणिः क्षिप्रं करोत्वस्मद्विरोधकान् ॥
 खड्ग साहस्रदलितान् सहस्रमुषलान्वितान् ।
 चौरादि दुष्ट सत्वौघान् करोतु कमलेक्षणः ॥
 स्वशङ्खनाद सन्त्रस्तान् सहस्रार-विदारितान् ।
 करोतु सर्वं दुष्टौघान् सहस्रार-सहस्रभृत् ॥
 कृतवीर्य सुतोराजा सहस्रभुजमणितः ।
 अवतारो हरेः साक्षात् पालयेत् सकलं मम ॥
 कार्तवीर्यार्जुनोनाम राजा बाहु-सहस्रवान् ।
 तस्य संस्मरणादेव हतं नष्टञ्च लभ्यते ॥
 यो भवेत्लोकरक्षार्थं मंशाञ्चक्रं हरेर्भुवि ।
 तं नमामि महावीर्य-मज्जुनं कृतवीर्यजम् ॥
 कार्तवीर्य महाबाहो-सर्वं दुष्टारि नाशन ।
 सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ दुष्टान् नाशय पाहि माम् २(‡) ॥
 उत्तिष्ठ दुष्टदमन ! सप्त द्वीपैक पालक ! ।
 त्वमेव शरणं प्राप्तः सर्वतो रक्ष रक्षमाम् ॥
 दुष्टप्र ! किं त्वं प्राप्नोषि किन्तिष्ठसि चिरादपि ।
 पाहिनः सर्वदा सर्व-भयेभ्यः स्वसुतानिव ॥
 ये चोरा वसुहर्तारो विद्विषो येच हिंसकाः ।
 अन्तराय करा घोराः छद्मका ये दुरासदाः ॥

१ (†) 'वसु विलोपकान्' इति च पुल्लकाररहतः पाठः ।

(‡) इत्याद्यक्तं सर्वं कवच धारणादि फलं कथ्यते ।

दुर्हदो दुष्टभूपालाः दुष्टा नित्यञ्च पापकाः ।
 येच कार्य्य-विलुप्तारो ये खलाः परिपन्थिनः ॥
 सर्व्वस्वहारिणोयेच ये च माया विनोऽपरे ।
 महाक्लेशकरा स्लेच्छा दस्यवोवृषलाश्च ये ॥
 ये महागर दातारो बन्धका शस्त्रपाणयः ।
 ये पापदुष्ट कर्ममाणो दुःखदा दुष्टबुद्धयः ॥
 व्यसनाः कुपथा सक्ता येच नानाभयप्रदाः ।
 छिद्रान्वेषरता नित्यं येऽस्मान् बाधितुमुद्यताः ॥
 ते सर्व्वे कार्त्तवीर्य्यस्य महाशङ्ख वराहताः १(*) ।
 सहसा विलयं यान्तु दुरादेव विमोहिताः ॥
 ये दान वा महादैत्या ये यक्षा येच राक्षसाः ।
 पिशाचा ये महा सत्त्वा ये भूता ब्रह्म-राक्षसाः ॥
 अपस्मार ग्रहा येच ये ग्रहा पिशिताशनाः ।
 महा लोहित भोक्तारो वेताला येच गुह्यकाः ॥
 गन्धर्व्वप्सरसः सिद्धा ये च देवादि-योनयः ।
 डाकिन्यो कौणपाः प्रेताः क्षेत्रपालाः विनायकाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुणपभोजनाः ।
 महान्याग्र-महामेघ-महातुरग रूपकाः (गाः) ॥
 महागज-महासिंह महामहिष-सन्निभाः ।
 ऋक्ष वाराहशकुन-वानरोलूक-मूर्त्तयः ॥
 महो-ष्ट्रखर-मार्ज्जारः सप्रजा वृष वृश्चिकाः ।
 नानारूप-महासत्त्वा नानाक्लेश-सहस्रदाः ॥
 नानारोग-कराःरुद्रा महावीर्या महाबलाः ।
 वातिकाः पैतिका घोराः श्रैष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 माहेश्वरा वैष्णवाश्च वैरश्वाश्च महाज्वराः ।
 स्कान्दा वैनायकाः क्रूरा येच प्रमथ सम्भवाः ॥

महाशत्रुग्रहा रौद्रा महामारी मसूरिकाः १(*) ।
 ऐकाहिका द्वयाहिकाश्च त्रयाहिकाश्च महाज्वराः ॥
 चातुर्थिकाः पाक्षिकाश्च मासा षान्मासिकाश्च ये ।
 साम्बत्सरा दुर्निवार्या ज्वराः परमदारुणाः ॥
 स्वाग्रिकाश्च महोत्पाता येच दुःस्वप्नका ग्रहाः २(†) ।
 कूष्माण्डा जम्भकभीमा घोणसा निधिवश्वकाः ॥
 भ्रामकाः प्राण हन्तारो येच बाल ग्रहादयः ।
 मनो बुद्धीन्द्रियहराः स्फोटकाश्च महाग्रहाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुणप भोजनाः ।
 दिवाचरा रात्रिश्चरा येच सन्ध्यासु दारुणाः ॥
 प्रमत्ताः सुप्रमत्तावा ये मां बाधितु मुद्यताः ।
 ते सर्वे हैहयेन्द्रस्य धनुर्मुक्तशरार्हिताः ॥
 सहस्रधा प्रणश्यन्तु मम सत्त्वबलोद्यमाः ।
 ये सर्पा ये महारोगा महागिरि विलेशयाः ॥
 कालव्पाला महादंष्ट्राः महाजगर संज्ञकाः ।
 अनन्तं कुलिकाद्याश्च दंष्ट्रा विषमहाभयाः ॥
 अनेकशत वर्षाश्च खण्ड पुच्छाश्च दारुणाः ।
 मायाविष जलौकाश्च वृश्चिका रक्तपुच्छकाः ॥
 आशीविषाः कालकूटा महाहाला-ह्लाह्वयाः ।
 जलसर्पा जलव्याला जलग्रहाश्च कच्छपाः ३(‡) ॥
 मत्स्यकाविघ्नपुत्राश्च येचान्ये जलवासिनः ।
 जलजाः स्थलजाश्चैव नानाभेदशतोद्भवाः ॥

१ (*) महामारी—युगपद् बहुलोकचयकरी पीडा ।

मसूरिका— “जमेयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तो न चकृताः ।

मसूराकृति संख्यानाः पीडका सा मसूरिकाः ॥”

देवकी—भावप्रकाशे ।

” अन्यतदेव चिकित्साप्रकरणेऽस्ति । एवं माधवकरीये निदानसन्दर्भेऽपि ।

२ (†) दुर्निमित्ताहूत—चिविधोत्पातजनकादुद्यद्वाः दुःस्वप्नजनकाश्च । इतमेतेषां प्रश्नना-
 दिकश्च चरकी, अहूतसागरे, पुराणे, ज्योतिषस्वेवास्ति । दुर्निमित्तमुत्पातं चिविधं-दिव्यमानारिचं भीममिति ।

३ (‡) एते जलजनावो-जलस्या अपि उत्पातजनकाः । एतदुत्पातं भीममेव ।

येच षड् बिन्दवोल्लूता भ्रामराः सूक कच्छपाः ।
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव कृत्रिमाश्च महाविषाः ॥
 गुप्तरूपा गुप्तविषा मूषिका गृहगोघिकाः ।
 स्मरा विषाश्च ये घोरा महोपविषसंज्ञकाः ॥
 येऽस्मान् बाधितु मिच्छन्ति शरीर प्राणनासनाः ।
 ते सर्वे कार्तवीर्यस्य खड्गसाहस्य दारिताः ॥
 दूरादेव प्रणश्यन्तु प्रणष्टेन्द्रिय साहसाः ।
 मनुष्या पशवो वृक्षा दानरा वन गोचराः ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा ये महामृगाः ।
 गजास्तुरङ्गागव्या रासभाः शरभावृकाः ॥
 शूनकाः द्विपिनः शुभ्रा मार्जारा विल्लोमज्ञाः ।
 शृगाला मशकाः श्येना गरुत्मन्तो विहङ्गमाः ॥
 मेरुण्डा वायसा गृध्रा हंसाद्याः पक्षिजास्तयः ।
 उद्भिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः ॥
 नानाभिन्नकुलेजाता नानाभावा पृथग् विधाः ।
 ते सर्वे कार्तवीर्यस्य गदासाहस्य चूर्णिताः ॥
 दूरादेव विनश्यन्तु विनष्टगत पौरुषाः ।
 येचाक्षेप प्रदातारो द्वेष्टारो ये विद्रुपकाः १(*) ॥
 विश्वासघातका दुष्टा ये च स्वामिद्रुहानराः २(†) ।
 येचापि तापिनोरिष्टा ये पापा गोप्यहारिणः ॥
 देहोपघातगरल-शस्त्र पातादि दुःखदाः ।
 क्षेत्र वित्तादिहरण बन्धनादि भयप्रदाः ॥
 ईतयो विविधाकाराः ये चान्ये दुष्टजातयः ३(*) ।
 पीडाकरा ये सततं च्छिद्रमर्हन्ति बाधितुम् ॥

१ (•)

‘विद्रुपका’ इति पाठान्तरं ।

२ (†)

‘स्वामिद्रुहाः’—राजद्रोहकारिण इत्यर्थः ।

३ (*)

ईतयोयथा—“अतिवृष्टिरणावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः सृताः ॥” सृतिः ।

“निवारितस्तेन महीतलेऽखिले

निरौतिभारं गमितेऽति वृष्टयः” इति ।

ते सर्वे कार्त्तवीर्य्यस्य चक्रसाहस्र चूर्णिताः ।
 दूरादेव विनश्यन्तु लयं यान्तु सहस्रधा ॥
 ये मेघा या महावर्षा ये वाता याश्च विद्युतः ।
 ये महाशनयो दीप्ता ये निर्घाताः सुदारुणाः ॥
 उल्कापाताश्च ये घोरा ये महेन्द्र चापादयः १(†) ।
 सूर्य्येन्दु-कुज सौम्याश्च गुरुकाव्य शनैश्चराः ॥
 राहुश्च केतवोघोरा नक्षत्र-राशयस्तथा ।
 तिथयः संक्रमा मासा हांयना युगनायकाः ॥
 मन्वन्तराधिपाः सिद्धा ऋषयोयोगसिद्धयः ।
 निधयोऋग्यजुः सामाऽथर्व्वणाद्याः समब्धयः २(‡) ॥
 क्रतवोलोकपालाश्च पितरोदेव संहतिः ।
 विद्याश्चैव चतुः षष्टि-भेदोत्थ्या भुवनत्रये ॥
 एते वै कीर्त्तिताः सर्वे येचान्ये नानुकीर्त्तिताः ।
 ते सन्तु नः सदा सौम्याः सर्वकालं सुखावहाः ॥
 आज्ञाया कार्त्तवीर्य्यस्य योगीन्द्रस्यामितद्युतेः ।
 कार्त्तवीर्य्यार्जुनो यथा राजेन्द्रोद्देह्येश्वरः ॥
 दत्तात्रेयप्रियतमः सहस्रभुज-मण्डितः ।
 चापी खड्गी रथी वाणी तूणीं वर्म्मा महाबलः ॥
 सुनासः सुमुखः शान्तश्चक्रवर्त्ती गुणाकरः ।
 दशास्यदर्पहारी वा लीलातृप्तः सुदुर्जयः ॥
 दुःखहा चोर-दमनो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
 सर्व्वज्ञः सर्व्वदः श्रीमान् सर्व्वशिष्टेष्टदुःखहृत् ॥
 राजचूडामणि यौगी सप्तद्वीपाधिनायकः ।
 विजयी विश्रुतो वाग्मी महागतिरलोलुपः ॥
 यज्वा विप्रप्रियोविद्वान् ब्रह्मज्ञेयः सनातनः ।
 माहेष्मन्तीपतिर्योद्धा महाकीर्त्तिर्महाभुजः ॥

सुकुमारो महावीरो मारीचो मदिरक्षणः ।
 शत्रुघ्नः शाश्वतः शूरः शङ्खभृद् योगिवल्लभः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो विरजो लोकवन्दितः १(*) ।
 महाभागवतो धामा महाभय-विनाशनः ॥
 असाध्य विग्रहो दिव्यो भावव्यक्तो जगत्त्रयः ।
 वीरो विमल सत्वाढ्यो महाबल-पराक्रमः ॥
 विजयः श्रीमयो मान्यो जितारिर्मन्त्रनायकः ।
 चक्रदः कामदः कान्ता-कालघ्नः कमलक्षणः ॥
 भद्रवाद प्रियो वैद्यो विबुधो वरदो वशी ।
 जितेन्द्रियोजितारातिः स्वच्छन्दोऽनन्त विक्रमः ॥
 चक्रभृत्तार-चक्रघ्नः संप्राम-विधिपूजितः ।
 महाधनो निधिपति र्महायोगी गुरुप्रियः ॥
 योगाढ्यः सर्वरोगघ्नो राजिताखिलभूतलः २(०) ।
 दिव्यास्त्रोऽप्रमेयात्मा सर्वगोप्ता महोज्ज्वलः ॥
 सर्वायुधरोऽभीष्ट-प्रदः परपुरञ्जयः ।
 योग सिद्धमहाकायो महावृन्द शताधिपः ॥
 सर्वज्ञाननिधिः सर्वसिद्धि-दानकृतोद्यमः ।
 इत्यष्टशतनामोक्त्या मूर्तयोदशदिकूपते ॥
 सम्यग् दशदिशो व्याप्य पालयन्तु च मां सदा ।
 स्वस्थाः सर्वेन्द्रियाः सन्तः शान्तिरस्तु सदा मम ॥
 शेषा या मूर्तयोऽष्टौ च दिक् क्रमे नैव भास्वराः ।
 अग्निनैऋत्युदगीश-कोणगाः पान्तु मांसदा ॥
 ममसौख्यमसम्बाधे मरोग मपराजयः ।
 दुःखहानिरविघ्नश्च प्रजावृद्धि सुखोदयः ॥
 वाक्छाप्तिरति कल्याण मवैषम्यमनामयम् ।
 अनालस्यमभीष्टञ्च मृत्युहानिर्बलोल्लसति ॥

१ (*) 'सर्वशास्त्रकलाधारो हि—चतुःषष्टि कलाविद्यानिपुणः, ताश्चतुः षष्टि कला वात्स्यायनीय कामसूत्र टीकायां श्रैवतन्त्रे च वर्णिताः सन्ति ।

२ (०) योगोऽष्टाङ्गः—यमनियमादयः । चित्तवृत्ति, निरोधः । सच—सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च ।

भयहानिर्यशः कीर्त्तिर्विद्यावृद्धिर्महाश्रियः १(×) ।
 अनष्टद्रव्यताचैव नष्टस्य पुनरागमः ॥
 दीर्घायुष्यं मनोलाभः सौकुमार्यं मभीप्सितम् ।
 अप्रघृण्यतमत्वञ्च महा सामर्थ्यं मेवच २(०) ॥
 सन्तु मे कार्त्तवीर्य्यस्य हैहयेन्द्रस्य कीर्त्तनात् ।
 य इदं कार्त्तवीर्य्यस्य कवचं पुण्यवर्द्धनम् ३(†) ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रव नाशनम् ।
 सर्वं शान्तिकरं गुह्यं समस्तभयनाशनम् ॥
 विज्ञेयार्थपदं गृणां सर्वसम्पत् प्रदं शिवम् ।
 शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मुच्यते सर्व-दुःखैस्तु सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 मारी चौरादि पीडाद्यै न कदाचित् प्रबाध्यते ॥
 पठतः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नादि विनश्यति ।
 लभते वाञ्छितानर्थान् पूज्यते त्रिदशैरपि ॥
 शय्यातलं गतो रात्रौ यइदं कवचं पठेत् ।
 नतस्य तस्कराराति दुःस्वप्नादि कृतं भयम् ॥
 चौरैर्यदाहृतं पश्येत् पश्चादि धनमात्मनः ।
 सप्तवारं तदा जप्त्वा निशि पश्चिमदिङ्मुखः ॥
 सप्तरात्रेण लभते नष्टद्रव्यं न संशयः ।
 सप्तविंशतिधा जप्त्वा प्राचीदिग्बदनोयदि ॥
 तदा देवासुरनिभं परचक्रं निवारयेत् ४(‡) ।
 विवादे कलहे घोरे यइदं पञ्चधा पठेत् ॥

१ (×)

यशः यशः कीर्त्तिरिति नेकार्थबोधकः । आर्धत्वादत्रकीर्त्तिः धर्मः ज्ञानं ऐश्वर्य्येति ।

यशः लोकेषु प्रशंसा ।

२ (*)

‘अप्रघृण्यतमत्वञ्च’त्यन्वच पाठः ।

३ (†)

‘यइदमित्यादिना’ कवचफलं कीर्त्तयते । ‘मणिसन्तोषधादीनां शक्तेः स्वातन्त्र्या’तच्छब्द-
 शक्तेरचित्तालेन तच्छब्दानां तत् कवचं जपनीयम् ।

४ (‡)

‘परचक्रं’—अरातिकृत-सन्धानम् । उक्तफलं सम्भावनास्ति । अर्थशास्त्रे परचक्रविषये-
 ऽन्यदस्ति । ‘चक्रं राष्ट्रेऽपि’ । ‘सैन्ये रथाङ्के राष्ट्रे शस्त्रपाशौचेति कौषः ।

विजयो जायते तस्य न कदाचित् पराजयः ।
 सम्यग् द्वादशधा रात्रौ योजपेद्वन्धमुक्तये ॥
 त्रिदिनान्निगद ग्रस्तो मुच्यते न विचारणा ।
 अनेनैव विधानेन सर्वसाधन-कर्मणि ॥
 असाध्य मपि सप्ताहात् साधयेन्मन्त्रवित्तमः ।
 यात्राकाले पठित्वेदं मार्गं गच्छति यः पुमान् ॥
 नतस्य चोरव्याघ्राद्यैर्भयं स्यात् परि पन्थिभिः ।
 नित्यं गृहगतैर्जप्त्वा कल्याणैः परिपूजयेत् ॥
 नभयं जायते तस्य दुष्ट सत्वादिभिः क्वचित् ।
 सर्वरोग प्रपीडासु त्रेधा वा पञ्चधा पठेत् ॥
 स रोगात् मृत्यु-वेतालभूत प्रेतैर्विमुच्यते ।
 जपन्नासेचनं कुर्याज्जलेनाञ्जलिना तनौ ॥
 न चासौ वश-कृत्वादि-रोग-स्फोटैः प्रबाध्यते ।
 त्रिसन्ध्यं यः पठेदेतत् षड् मासं विजितेन्द्रियः ॥
 कालमृत्युमपि प्राप्तं जीवन्नास्त्यत्र संशयः ।
 पठतःकवचं चेदं विषं नाक्रमते तनौ ॥
 नजरान्ध त्व मूर्खन्व नोपसर्गभयं क्वचित् ।
 विंशत्यणोक्तविधिना ध्यात्वा देवं तदात्मकम् १(†) ॥
 मन्त्री गुरु प्रसादात्तं मन्त्रराजं जपेत्तु यः ।
 कवचे नावृतोभूयो मन्त्रं ध्यानं समाचरेत् ॥
 आदौ सम्बोधनं कुर्यात् तन्नाम ध्यानपूर्वकम् ।
 चतुरश्रक्रममन्त्राणान् उद्वरेद्वीज पूर्वकान् ॥
 स यथोक्तं लभेत् सद्यः फलं वञ्चतनुर्भवेत् ।
 यथा यथेदं कवचं कस्यचिन्न प्रकाशयेत् ॥
 तोपनीयं प्रयत्नेन शिवस्य वचनं यथा ।
 सद्रभक्ताय सुशिष्याय दद्यात् सर्वस्वदायिने ॥

साधकानां हितार्थाय यदुक्तं चन्द्रमोलिना ।
 कार्तवीर्यस्य कवचं यदुक्तं वै मया तव ॥
 येन सं रक्षितो देवि स काले नापि जीर्यते ।
 इति श्रीउड्डामरेश्वरतन्त्रे कार्तवीर्यस्य
 कवचं समाप्तम् १(†) ॥

—*—

(४८) अथ कार्तवीर्यस्य स्तोत्रम् ।

—*—

कार्तवीर्यः खलद्वेषी कृतवीर्य-सुतोवली ।
 सहस्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः ॥
 रक्तान्धो रक्तमाल्यो राजा स्मर्तुरभीष्टदः ।
 द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् ।
 सम्पदस्तस्य जायन्ते जनास्तस्य वशम्बदाः ।
 अनयदाशुदुरस्थं क्षेमलाभ युतं प्रियम् ।
 कार्तवीर्यं महाबाहो ! सर्वशत्रुनिबहण ! ।
 सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ चौरान्नाशय पाहि मां ।
 सहस्रबाहुं सशरं सचापं रक्ताम्बरं रक्त किरीट कुण्डलम् ।
 चौरादि दुष्टभयनाशन मिष्टदन्तम् ध्यायेन्महाहैहय कार्तवीर्यम् ॥
 कार्तवीर्यं स्तोत्रं सम्पूर्णम् २(‡) ।
 इति कार्तवीर्यस्य स्तोत्रादिप्रकरणम् ॥

—*—

१ (†)

अस्मिन् कवचे कापि कापि पुनरुक्तिर्दृश्यते ।

”

“ज्योतिषे मन्त्रशास्त्रे च आगमे भेषजे गुरौ ॥

अर्थमावन्तु गृह्णीयान्नापश्यन् विचारयेत् ॥”

इत्यनेन सा विचारणा नैव कार्या ।

२ (‡)

‘कार्तवीर्याङ्गुलीनाम राजा बाहुसहस्रभिदः ।

येन सागरपथेन धनुषा निर्व्विता मही ॥

यस्तस्य कीर्त्तयेन्नमः काल्यमुखाय मानवः ।

न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टश्च लभते भुवम् ॥ इति पुराणे, प्राज्ञपिचोक्तम् ।

(४६) अथ तरुपुत्र विधिः १(✽) ।

—*—

130 मातृस्ये—२(†)

दशकूपसमा वापी दशवापी समोहदः ।
दशहृद समः पुत्रो दशयुत्रसमः द्रुमः ॥

131 पाद्मेऽपि—

वरं भूमिरुहाः पञ्च नतुकोष्ठ रुहा दश ।
पत्रैः पुष्पैः फलैर्मूलैः प्रणिनः प्राणयन्त्यमी ॥

132 नन्दिपुराणे—३(‡)

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्वह्निसन्निधौ ।
स महापातकैर्युक्तं समुद्धृत्य कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति पुरं (पदं) शुभम् ।

133 स्कान्देऽपि—

इत्येवं रुद्रमहिषी भूमिरुह सुत स्तव (म्) ।
श्रुत्वा पतिं त्रिलोकेश मिदमाह पतिव्रता ॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सार सागरः ।
पुत्र प्रतिकृतिर्वृक्षः क्रियते चन्द्र भूषणा ॥
सलीलमिति सा सर्व्वं पृच्छन्ती विधिसुत्तमम् ।
महादेवो महादेवी—मिदं वचनमब्रवीत् ॥
देवि ! नाशेन्द्र नासोरु नागेन्द्रगति गामिनि ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ४(+) ॥
स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्व्वति ! ।
सोपवासा भवेन्नारी सुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥

१ (*)

अथ तरुपुत्र विधिः—अनपत्यानां पुत्र प्रतिनिधिरूपेणानुष्ठेयं कार्य्यमिति । अस्या-
गुह्यानात्तस्य भाविजस्मिन् पुत्राभावो नस्यादिति ।

२ †)

इदं महापुराणम् षोडशसंख्यकं नारदपुराणस्यानुक्रमिकाऽस्ति ।

३ ‡)

इदमुपपुराणम्, रघुनन्दन कृत स्मृतौ प्रस्थान भेदे चाश्रोत्रेख्योऽस्ति ।

४ (+)

पवनिनः महीवहः ।

ततश्चैव सहस्रांशा वस्तशृङ्ग गते रवौ ।
 उदिते विमले चापि तथेन्द्रा—विन्दु सन्निभे ॥
 विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवेदिनः ।
 विप्रान् निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
 शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
 गमयित्वाथ रात्रिं सा सवितर्युदितेऽपिच ॥
 भक्ष्य भोज्ये समादाथ व्रजेद् यत्र भवेत्तरुः ।
 ततस्तं स्नपयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
 तं तरुं तरुणीकृत्य ततश्छायानुमापि(यः) नः १(†) ।
 यथोपपन्नानासन्नान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ॥
 पुण्याहं कारयित्वा तु ऋत्विजा ऽथवात्मना ।
 तृप्तानां ब्राह्मणानाञ्च तत्त्वेना कृतमात्मनः २(‡) ॥
 निवेद्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेण हि ।
 अपुत्रोभगवन्तोऽहं पुत्र प्रकृतिकं तरुम् ॥
 ग्रहिष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तन्तरुं तरुणाकृतिम् ॥
 भूमिदेविसमक्षंदै गृहीयात्तनयं प्रिये ।
 भूमिदेवसमक्षन्तु विधेयं ब्राह्मणाप्रतः ॥
 अनेनविधिना यस्तु गृह्णाति तरुपुत्रकः ३(×) ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधाराः स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिना येन शुभे भूमिरुहात्मजः ।
 शुभः सुखाय भवति विपरीते तु दुःखदः ॥
 पुत्रेभ्यः शतसंख्येभ्यः पीनश्रोणिपयोधरे ।
 एकोभूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः ॥

१ (†)

तो(णी) कृतेति कचित् पाठः ।

२ (‡)

आत्मनः स्वस्याकृतं अभिप्रायं पुत्राभावादिरूपं अनुष्ठित कार्यमुद्दिश्य तृप्तानां ब्राह्मणानां
 सन्निधौ तत्त्वेन यथायथं निवेदनीयमित्यर्थः ।

”

पुण्याह वाचनेन—विधानपद्धत्यनुसारेण कारयितव्यम् । पुण्याहवाचनादिकं प्रागुक्तम् ।

३ (×)

गृहीततरु पुत्रकः इतिग्रन्थात्सररुतः पाठः ।

इत्येवं यन्मया शिष्टमिष्टदुष्टभवारिणा । १(+)
 यथा भूमिरुहः पुत्रो विशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥
 ततः शोकापहं देवि तमशोकविभाविना २(५) ।
 अलञ्चकार सन्तुष्ट्या ह्यलङ्कारैः पृथग्विधैः ३(०) ॥
 आतपत्रञ्च तस्याग्रे मुक्तादाम-विभूषितम् ।
 उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराम्बुरुहैः सह ॥
 नानावर्णैर्भूषयित्वा चन्दनेन सुन्धिना ४(*) ।
 अमूल्यान् प्रददौ देवि ! अलङ्कारानितस्ततैः ॥
 जाम्बुनदमयैश्चापि पट्टैरत्नविराजितः ।
 सर्वं तं भूषयामास तमशोकरुहं प्रियम् ॥
 तस्य शाखा प्रशाखासु मुक्तादामानि पार्वति ।
 आवबन्ध सवै भाति यथाऋक्षैः क्षपाकरः ५(*) ॥
 तथा वासोयुगेनापि तमशोकं सुहारिणी ।
 वासया मास लोकानां जननी पुत्रलालसा ॥
 ततः समरुणाचारुगुग्गुलं धृतमेव च ६(†) ॥
 समवायुयुतं धूपं चारयन् धूपचर्चितः ॥
 ततः शङ्खनिनादेन देवतूर्य्यरवेण वा ।
 नन्दिना च समानीता ब्राह्मणाः ब्रह्मणः समाः ॥
 वाचयामास पुण्याहं दत्त्वा गाः स्वर्ग(र्ण)मेव च ।
 ततः पुण्याहघोषेण आशीर्वाद्दशचोभयोः ॥
 अनुमान्य पतिं देवि ! ऋषींश्च प्रीणयन्मुदा ।
 इति तरुपुत्र करणविधिः ७(‡) ।

—*—

- १ (+) 'पृष्टमिष्टदृष्टान्तधारिणि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 २ (५) ततः... देवी तमशोकविभाविनी इति हेमाद्री पाठः ।
 ३ (०) अलञ्चकार संज्ञका इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 ४ (*) स तेर्भाति इति हेमाद्री ।
 ५ (†) नमरुणा चारु इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।
 ६ (‡) विषयेऽस्मिन् 'तरुपुत्रदानविधिः' इति हेमाद्री । '—तरुपुत्रकरणविधिः' इत्यत्र पाठः ।
 विषयेऽस्मिन् नन्दिपुराण ब्रह्मवैवर्तपुराण स्कन्दपुराणेषु च बहुधा वर्णितमस्ति ।
 ७ (०) भूषयित्वा इत्यत्र 'खाद्यास्य' इत्यपपाठः कवित् पुस्तके ।

(५०) अथ वापीकूपतडागादीनां सांख्यायनोक्तोत्सगविधिः १(०) ।

—*—

134 तथा च सांख्यायनीयं सूत्रम्—

अथ पुष्करिणी-कूप-तडागानां शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ पयसा यवमयं चरुं श्रपयित्वा 'त्वन्नोऽग्नि' (२) इति द्वाभ्यां 'अवते हेल ईमहे वरुणे' (३) 'मां धियं शिक्षमाणस्य' (४) गृह्य उपगृह्यो मयोभू राखारो निखारो निःसरो निःकामाः सपत्नदूषण इति वारुण्यादि प्रभृति प्रदक्षिणं जुहुयाद् मध्ये पयसा जुहोति (५) 'विश्वतश्चक्षु' (६) 'रिदं विष्णु'रिति 'यत् किञ्चेदमिति' मज्जयित्वा धेनुर्दक्षिणा वस्त्रयुग्मं वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

गणेशार्चन-स्वस्तिवाचन-मातृकापूजाभ्युदयिकाचार्यवरणादीनि यथाक्रमं कृत्वा वारुण्यागं कुर्यात् । तद् यथा—शुभतिथौ जलाशयात् प्राग्वोदग् वा स्थण्डिलं विधाय तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहान् स्थापयित्वा चरुं तन्त्रेण जलपयसोरुभयोः प्रणयनं पूर्वकं यवमयं वारुणचरुग्रहणं प्रोक्षणादिधर्मः पयसाश्रप्याज्य भागान्तं कर्म कृत्वा ग्रहेभ्यो हुत्वा (७) 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्ये'त्येतत् पृथग्द्वयेन पृथक् स्वाहाकारान्तेनावदानधर्मेण द्वे

(१) विष्णुधर्मोत्तरे,—यमलोकं प्रपश्यन्ति न जलाशयकारिणः ।

अतः कुर्यात् प्रयत्नेन सुरुपं भूप कूपकम् ॥

इत्यायता चतुरसा वाप्यः साधारणा मताः ।

शेषाः काम्याधिकारिण कूपोदत्तः शुभावहः ॥

यमः— 'तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।

स्वर्गलोकगतिस्तस्य नाव कार्याविचारणा' ॥

” ” तर्ह पुत्रविधानानन्तरं वापीप्रभृतीनामुत्सर्गविधिरुच्यते । स च सर्व-भूतानाम् हितार्थे कर्तव्यः । तथाच कृतिः 'प्रदद्यात् सर्वभूतेश्चो जलाशय' इति । एतत्सर्वं पौर्तिकं कार्यम् । तथाचोक्तं 'वापो कूपतडागादि देवतायतनानि च' । चतुर्प्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते' इति ।

(२) शुक्लयजुर्वेदे—२१—२ ।

” ” ११—४ ।

(३) ऋग्वेदे १—२४—१४ ।

(४) शुक्लयजुर्वेदे १७—१८ ।

(५) ” ” ५—१५ ।

(६) ” ” २१—३ ।

(७) इति वरुणदेवतोद्देशः ।

वि—८

आहुती यवमयेन च रुणा हुत्वा 'इदं वरुणाये'ति (१) त्यजेत् । 'अवते हेल्' (२) इत्येका 'इमं मे वरुण' (३) इत्येका 'उदुत्तमं वरण' (४) इत्यपरा 'इमां धिया शिक्षमाणस्य' इत्येका इत्येवं चरुणा पडाहुतीः हुत्वा केचित् 'त्वन्नोऽग्ने' (५) इत्यादिषड्भिः 'समुद्रज्येष्ठा' (६) इति चतसृभिः 'तत्त्वायामीति' (७) अनया आज्याहुतीराहुः (८) । अथाग्नेः पश्चिमदिग्भागमारभ्य प्रदक्षिणमष्टदिक्षु अष्टाज्याहुतीः सुवेण जुहोति । गृह्याय स्वाहेति पश्चिमे । उपगृह्याय स्वाहेति वायव्ये । मयोभवाय स्वाहेति वायव्ये । मयोभुवाय स्वाहेत्युदग्दिशि । आखाराय स्वाहेति ऐशान्याम् । निःखाराय स्वाहेति पूर्वे । निःसराय स्वाहेति आग्नेये । निःकामाय स्वाहेति दक्षिणे । सप्तनदूषणाय स्वाहेति नैर्ऋत्याम् । मध्ये तु प्रणीतास्ववशिष्ट पयसा द्वे आहुती जुहोति । 'विश्वतश्चक्षुरित्येका, 'इदं विष्णु'रित्येका । ततः पायसेन स्विष्टकृन्नवाहुतीर्वलिदानादि होमशेषं समापयेत् । अथ धेनुं जलाशये तारयति । स्वयन्तत्पुच्छलमश्वरति । पश्चिमत ईशानीं यावत् । केचिद्धेनुतारणं नेच्छन्ति ।

तत्र धेनुतारणमन्त्रः—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम्, तारयति सर्व्वतीर्था-
भिषिक्तम् (९) । लोकालोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चि-
द्वरित' मित्यृचम् (१०) । तारणाभावेऽपि जपः स्यादेव । अत्र 'आपोऽस्मा (११)

(१) ऋग्वेदे १—२४—१४ ।

" सांख्यायन सूत्रे च ६—१०—११ ।

(२) ऋग्वेदे ८—२४—३ ।

(३) शुक्लयजुर्वेदे २१—१ ।

(४) " " १२—२२ ।

(५) " " २१—३ ।

(६) " " २१—२—१८—४९ ।

(७) ऋग्वेदे ७—४९—१—४ ।

(८) गृह्याय स्वाहेति आज्याहुति प्रकार उक्तः ।

(९) इदं तलिलं पवित्रं कुरुष्व, शुद्धः पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकम् लोकाल्लोकान्तरत्वे तार्य्यतेति हैमाद्री दानखण्डे ३३ अध्याये ।
(लोकालोकान्तरं तरते तार्य्यतेति) मन्त्रोऽयं न सम्यक् शुद्धः सुद्वित पुस्तके दृश्यते ।

(१०) वैजिरीयारण्यके १—६४ ।

(११) मानव श्रौतसूत्रे १—८—४—४० ।

" शुक्लयजुर्वेदे ४—२ ।

नित्युचा तर्पणं केचिदाहुः । गाश्चैशान्यां मुञ्चति । 'सूयवसाद भवती'ति (१) ।
यदा गौर्हिकरोति तदा 'हिं कृण्वती चे'ति (२) जपेत् । तामेव गामलङ्कृत्य सवत्सां
ब्राह्मणाय दद्यात् । अतारणपक्षेऽपि धेनुर्दक्षिणा । वस्त्रयुग्मञ्च ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

—*—

(५१) अथ जलाशयोत्सर्गः ३(×) ।

—*—

जलाशयमलङ्कृत्य तत्र वरुणं साङ्गं पूजयित्वा हंसकारण्डवादिजलचराणामभावे
पिष्टादिमयान् परिकल्प्य जले क्षिप्त्वा । अद्येत्यादि सर्वपापक्षयपूर्वक-रुद्रालयगमनानेक-
कल्पावच्छिन्न-स्वर्गलोकहंसपराद्धं द्रव्यावच्छिन्नमहस्तपःप्रभृतिलोकभोग-सहित-परम-
विष्णुपदप्राप्तिकामो मुञ्जजलाशयं वरुणदेवताकं स्नानपानावगाहनार्थं सर्वभूतेभ्य
उत्सृजे न ममेति साक्षतजलं त्यजन् पठेत् ।

सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं ममैतज्जलमूर्जितम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः (क) ॥

सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नान-पानावगाहनैः ॥ इति

उत्सर्गं कृत्वा देवान् विसृज्य ग्रहप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दक्षिणान्दत्त्वा तदाशिषं गृहीत्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

इति सांख्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५२) अथ कात्यायनोक्तः सप्ततन्यते ।

—*—

135 तथा च सूत्रम् ।

अथातो वापी कूप-तडाग-सभाराम देवतायतन-पुष्करिण्यादि प्रतिष्ठां व्याख्यास्यामः ।
उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथि-करण-नक्षत्रादि-गुणान्विते वारुणं यवमयचरुञ्च

१ (+) ऋग्वेदे १—१६—४—५० ।

२ (×) ऋग्वेदे १—६४—२७ ।

३ (९) मातृस्ये,— शृणुराजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधिः ।

वज्रपुराणेच,— शुभेदिने सुगन्धे सुहृत्तु भवेद यथा ।

वापी कूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ॥

सम्पूर्णतुल्यतेकर्तुः सम्पूर्णाः सुमनोरथाः ॥

(क) अन्यद् रघुनन्दनीय जलाशयोत्सर्गतत्त्वेऽपि ।

विधान-परिजाते ।

अपयित्वाज्यभागमिष्टा आज्याहुतीर्जुहोति 'त्वन्नोऽग्ने' (१) 'सत्त्वन्नोऽग्ने' (२) 'इमं मे वरुण' (३) 'तत्त्वायामि' (४) 'ये ते शतम्' (५) 'आयाश्वाग्ने' (६) 'उदुत्तमम्' (७) 'उरुंहि' 'राजा' (८) 'वरुणस्योत्तम्भनम्' (९) 'अग्नेरणीकम्' (१०) इति दशश्रुग्भिर्हुत्वा स्थालीपाकं जुहोति 'अग्नये स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' वरुणाय स्वाहा, (११) उग्राय स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, भीमाय स्वाहा, शतक्रतवे स्वाहा, व्युष्ट्यै स्वाहा, स्वर्गाय स्वाहेति प्राशनान्ते जलचरान् क्षिप्त्वाऽलङ्कृतां गां तारयित्वा आचार्य्याय वरुणन्दत्वा कर्ण वेष्टके वासोयुग्मे धेनुर्दक्षिणा च । ततो ब्राह्मणभोजनम् (१२) ।

अथ प्रयोगः ।

सु मुहूर्त्ते वाप्यादि समाप्य सम्भारानुपकल्प्य यथाकामं सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य मातृकापूजनाभ्युदयिके कृत्वाचार्य्यं वृत्वा वाप्यादि नैऋत्य भागे वास्तुमण्डलं विरच्य बलिन्दत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य वेद्यां ग्रहानावाह्य सक्षीरं प्रणयनपूर्वकं यवमयंचरुं अपयित्वा आज्यभागानिष्ट्वा 'त्वन्नोऽग्ने' (१३) इत्यादिसूत्रोक्त होमं विधाय

(१) श्रुतयजुर्वेदे	२१—३ ।
(२) " "	२१—४ ।
(३) " "	२१—१ ।
(४) " "	२१—२—१८—४८ ।
(५) मैत्रायणी संहिता	१—४—३ ।—काठकसंहिता ५—४ ।
(६) कात्यायनश्रौतसूत्रे	२५—१—११ । वाजसनेय संहिता ८—२३ ।
(७) " "	१२—१२ ।
(८) ऋग्वेदे	१२—४—८ ।
(९) " "	४—३६ ।
(१०) " "	८—१४ ।
(११) श्रुतयजुर्वेदे	२३—३ ।
(१२)	'ततः सङ्कलं विधानां अथवाष्ट शतमन्या ।

भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशदयं विंशतिम् ॥

एवमेव पुराणेषु तद्धाने विधिरुच्यते ।

कूपवापीषु सर्वांसु तथा पुष्करिणीषु च ॥

एषएवविधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैवच' ।

इति मातृस्य ।

पुष्कलं हेमाद्री दानखण्डेवास्ति ।

(१३) श्रुतयजुर्वेदे	२१—३ ।
---------------------	--------

चतुर्थस्तवकः ।

११७

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य धेनुन्तारयित्वा जलचरान् क्षिप्त्वा जलाशयमुत्सृज्य तां
गां ब्राह्मणाय दद्यात् १(†) । वरुणमन्त्रादिस्तु २(‡) पूर्वप्रयोगस्थ एव ज्ञेयः ३(§) ।

इति कात्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५३) अथ वाप्यादौ जलोपघाते शुद्धिविधानम् ।

—*—

136 हेमाद्रौ ४[*] बृहस्पतिः—

सुमिष्टमुदकं मध्ये यत्र गौर्वितृषी भवेत् ।
अव्याप्तश्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥

137 उशनाः—

अन्धुःकूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ५(†) ।
स्वनृतादीनि दोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
अविगन्था रसोपेता निम्मलाः पृथिवीगताः ।
अक्षाणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृताश्च प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि ।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥

१ (†) 'कनकालङ्कतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ।

सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्यते' ॥ इति पाप्मे सृष्टिखण्डे । अन्यद्
जलाशयोत्सर्गतत्वे ऽस्ति ।

२ (‡) शुक्ल यजुर्वेदे २२—६६ ।

३ (§) अन्यवर्जितं पुराणे वापोतडागादि वृत्तं तडागं वृत्तप्रशंसनामाध्यायेऽस्ति ।

४ (*) सूरिवर हेमाद्रि प्रणीत चतुर्वर्गं चिन्तामणेर्द्धानखण्डे चयोदशाध्याये ।

॥ धीवापी मयवा कूपं देशे तोयविवर्जिते ।

खानयेत् स नरोयाति स्वर्गं प्रेत्य शतं समाः ॥

देवैरेकत्वमतुलं तृणाच्छुचिर्जितः सदा । इति नन्दिपुराणे ।

५ (†) आपस्वस्वसंहितायाम् ५—८—९—१०—११—१२ ।

॥ संबर्त्तं संहितायाम् १८५—१८ । पराशरसंहितायाञ्च ७—५ ।

इदन्तु—गाङ्गव्यतिरिक्तविषयम् ।

त्यजेत् पर्युषितं पुष्पन्त्यजेत् पर्युषितं जलम् ।

गङ्गातोयश्च तुलसी पवित्रं सर्वदा स्मृतम् १(†) ॥

इति विशेषोक्तेः । तथा—

अक्षोभ्यानि तडागानि नदीवापी सरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः ।

138 **हारीतः—**

वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैर्दूषिते च खरादिभिः ॥

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिकल्पयेत् ।

अस्थिचर्मविनिर्मुक्तैश्चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

139 **बृहस्पतिः—**

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृतात्तथा ।

आपः समुदरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्षेष्टका चिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे २(‡) ॥

अचिरकालोपघाते स्वल्पोपघाते च ।

140 **हारीतः—**

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।

श्रपाकचण्डालादिभिर्दूषितेषु विशोधनम् ॥

१ (†) पराशरसंहितायाम् ११—३८—३९ ।

” ‘वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

नवर्ज्यं जाङ्गवीतोयं नवर्ज्यं तुलसी दलम् ॥ इति शाक्तानन्द तरङ्गिणी २—२—३ ।

२ (‡) गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।

पञ्चगव्यं मिदं प्रोक्तं सङ्गा (सर्वं) पातकनाशनम् ॥ इति स्मृतौ स्कान्दे च ।

” गोशङ्खद्विगुणं मूत्रं पयः स्यात्तत्रतुर्गुणम् ।

घृतं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्यं तथा दधि ॥

” पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।

गव्यतत् परमं मेध्यं गव्यादन्यत्रविद्यते ॥ वराहपुराणे, गारुडे प्रायश्चित्त प्रकरणे च ।

141 आपस्तम्बः—

उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव वा ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां पष्टिमुद्धरेत् ॥

142 विष्णुः—

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरंषु महोत्तले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महतसु तु न दूषणम् ॥

तत्रैव—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणीच प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

143 योगीश्वरः—

शुचि गोस्तृप्तिवृत्तोऽयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
प्रकृतिस्थं रूपरस गन्धान्तरमनापन्नम् ॥

144 पराशरः—

अस्थिचर्म्मविपतितं खरवानरशूकरैः ।
उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्ज्जनम् ॥
इदं चिरकालविषयमित्युक्तमेव ।

यतः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य शतकुम्भास्तु पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
पादुकोपानङ् विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति ।
पष्टि कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

145 मातृस्ये—

दूषितश्च मलैः क्लिप्तं यच्च विष्ठानुलेपितम् ।
अग्निः शुद्ध्यति तत् सर्वं अपां शुद्धिः कथम्भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण सोम-सूर्याग्निरश्मिभिः ।
मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥ इति ।

146 स्मृत्यर्थसारे—

वापीकूपादाबलपजले तदुपघाते जलं निःसार्य मृत्तिकां पाररक्ष्योद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्छुद्धिः । पाषाणैरिष्टकादिभिर्वा बद्धे त्वक्ष्णस्थाने दहनम् । दारुबद्धे प्रक्षालनमेव । बहुजले तु तस्मिन् षष्टिकुम्भोद्धारः ।

मूषकादिक्षुद्रप्राणिपाते त्रिशत्कुम्भोद्धारो-गोमूत्रादि प्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिश-वोपघाते न दोषः । वापोकूपादिजले नरशवस्थितेऽल्पोपघाते घटशतेन शुद्ध्यति १(*) पञ्चगव्यप्रक्षेपाच्छुद्धिः । पशुशवघातेऽप्येषैव शुद्धिः ।

तत्र जले नरमरणे जलस्य त्रिरात्रमशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्त शुद्धिः कार्य्या । वापीकूपजले उपानच्छुष्म-विण्मूत्र-रक्त-वसा-मज्जास्थि-मांस दूषिते षष्टि कुम्भानुद्धृत्य पञ्चगव्यप्रदानाच्छुद्धिः । कूपादिषु दूषितेषु दिवासूर्य्यरश्मि-वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । रात्रौ रायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शाच्छुद्धिः । सन्ध्यायां वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । नद्यादौ अन्त्यजादि-भिर्दूषिते तत् स्वीकृत्य जलस्थानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति । एवं स्वबुद्धयान्यत्र शुद्धिर्विवेचनीया ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

जलोपघाते शुद्धिविधानम् ॥

—*—

(५४) अथ प्रसङ्गादुपहतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते २(०) ।

—*—

147 तत्र विष्णुः—

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतं जलम् ।

प्रपीत्वा ब्राह्मणस्त्यह मुपवसेद् द्वयहं राजन्यः ॥

एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति । इदमकाम-विषयम् । कामकृते तु—

148 हारीतः—

छिन्ने भिन्ने शवे तोयं यत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।

शुद्धैश्च चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

१ (*) 'शतमुद्धृत्य शुद्धयति' इत्यत्र पाठान्तरं दृश्यते ।

२ (०) उपहतजलम्—पूर्वोक्त शवविन्यमूत्रादिना दुष्टं जलमित्यर्थः ।

यदि कश्चित्ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
अपक्षिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

चण्डालकूपजलपाने तु—

149 आपस्तम्बः—

चण्डालकूपभाण्डस्थं न र कामाजलं पिवेत् ।
प्रायश्चित्तं कथन्तत्र वर्णेः वर्णे विनिर्दिशेत् ॥
चरेत् सान्तपतं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदद्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥

तथा—

स्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।
जानुदघ्नं शुचिर्ज्ञेयं मधस्थादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिवेद् विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामा नक्तभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥
अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागादि स्तथैव च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥
इदमनापद्विषयम् । आपदि तु—
अन्त्यैरपि कृते कूपे तेषां वाप्यादिके तथा १(+)
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इत्यादि २(+) ।

१ (+)

अन्तो रत्ना जैरित्यर्थः ।

२ (+)

अवटकूप—वाप्यादिकरणे शास्त्रोक्तं फलं यथा,—

स्नान्दि—अवटं योनरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनम् ।

दद्यात् सुब्राह्मणेभ्यस्तस्मोजयिवा यथा विधि ॥

अष्टाभिः सुविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतम् ।

पितृं सरेत्पञ्चाशत् दत्त्वाचैव नरोत्तमः ।

यात्यप्सरः सुगीतेन वरुणस्य सलोकात्मा ।

” नन्दि-पुराणे—

योवापीमयवा कूपं देशे तोयविवर्जिते ।

खानयेत् स नरोयाति स्वर्गे प्रेत्य शतं समाः ॥ एतत् प्रागपि उक्तम् ।

” आदित्य पुराणे,—

सेतुबन्धरता ये च तीर्थ शोचरताय ये ।

तडागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते दशाभयात् ।

”

”

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

अथ वाप्यादौ धर्मार्थे कृते तत्र गवि पाते—

कूपे खाते च धर्मर्थे गृहदाहे च या मृता ।

ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इति निर्मातुरिति शेषः ।

इति प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

(५५) अथ त्वरितरुद्रविधानम् १(✽) ।

—*—

150 तत्र शौनकः—

यस्य कुक्षौ जगत् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् ।

दुःखच्छिदे नमस्तस्मै ब्रह्मविष्णु-शिवात्मने ॥

अस्य त्वरितरुद्रस्य न्यासमुद्राः क्रमेण तु ।

जपहोमादिकं सर्वं कथ्यते सर्वसिद्धये ॥

छन्दोऽनुष्टुबथर्वा च ऋषिस्तरित-संज्ञकः ।

देवता त्वरितो रुद्रो बीजशक्तिर्नमोऽस्त्विति ॥

देवागारे नदीतीरे शुचावन्यत्र वा शुचिः ।

उपविश्य नियम्यासून् सङ्कल्प्यासनसंस्थितः ।

करयोस्तलयोश्चैव मूलमन्त्रञ्च विन्यसेत् ।

न्यासं मन्त्रपदैः कुर्यात् पञ्चभिर्हृदयादिकम् २(†) ॥

पदन्यासो यथा—

यः शिरसे नमः । रुद्रः ललाटाय नमः । अग्नौ नेत्रत्रयाय नमः । यः कर्णाभ्यां नमः ।

अप्सु नासिकायै नमः । यः मुखाय नमः । ॐ औषधीषु बाहुभ्यां नमः ।

यः हृदयाय नमः । रुद्रा नाभ्यै नमः । विश्वा गुह्याय नमः । भुवनाय अपानाय

नमः । विश्वेश ऊरुभ्यां नमः । नमः अङ्गुलाभ्यां नमः । अस्तु चरणाभ्यां नमः ।

१ (०) 'नमस्ते रुद्रं मन्यते' इति श्रुतं यजुर्वेदे १६—१ । अन्यरुद्रविधानपद्धतिं ग्रन्थे चास्ति ।

"रुद्राः संसृज्य पृथिवीम्" श्रुतं यजुर्वेदे १९—५४ ।

"नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः" श्रुतं यजुर्वेदे १७—६६ ।

२ (†) न्यासितुं मन्त्रोक्तं पृथक् पृथक् पदेन चतुर्थ्यन्ताङ्गस्थानं योगेन हृदयाद्यङ्गन्यासं कुर्यात् ।

'न्यसनाद्देव भावस्य साधकाङ्गेषु मन्त्रतः ।

सन्धास इति विख्यातो मंत्रेषु शिवशासनात्' ।

विसरस्तु तन्त्रसारं कृष्णानन्दीय ।

यो रुद्रोऽमौ हृदि न्यस्य शीर्षे योऽस्त्विति विन्यसेत् ।
 यः औषधिषु शिखायां यो रुद्रः कवचं न्यसेत् ॥
 तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्विति अस्त्रमन्त्रेण चार्चयेत् ।
 क्रमेणैव तु पञ्चाङ्गन्यास एवमुदाहृतः ॥
 अङ्गुलाग्राणि मूले तु कृत्वाङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
 सा मुद्रा शुभदा प्रोक्ता सैव शान्तिप्रदायिनी ॥
 'एष ते रुद्र भाग' स्तमितिमुद्रा-प्रदर्शनम् १(†) ।
 श्रीकामः शीर्षे कुर्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः ॥
 मुखेऽन्नादि कामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने ।
 हृदये सर्वकामस्तु नाभौ ज्ञानं प्रदर्शयेत् ॥
 प्रजाकामस्तु गुह्ये स्यात् पशुकामस्तु जङ्घयोः ।
 जान्त्रोर्वै ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः ॥
 वशीकरण कामस्तु वामहस्ते प्रदर्शयेत् ।
 पादक्षयेऽभिचारे च व्याधेरुपगतावपि ॥
 वहिः शरीरात् कुर्वीत शिवस्याज्ञेति वै स्मरन् ।
 एवं मुद्रा दर्शयित्वा ततो ध्यानं समाचरेत् ॥

तद् यथा—

चतुर्भुजं त्रिनेत्रञ्च शुद्धस्फटिक सन्निभम् ।
 उग्रकर्म्मणि चैवोग्रभूर्ति ध्यायेदुमापतिम् ॥
 द्विभुजं नागपाशञ्च शूलपाणिं जटाधरम् ।
 ध्यात्वैवं शङ्करं पापान्मुच्यते मानसोद्भवात् ॥
 अधःशाख्येकभक्ताशी ब्रह्मचारी हविष्यमुक् ।
 अयुते द्वे जपेत् पूर्वं प्रत्यहं पूजयेच्छिवम् ॥
 जुह्यात्तद्दशशेन तद्दशशेन तर्पणम् ।
 माज्जनं दद्दशशेन ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

१ (†) 'एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वात्मिकाया तं जुषस्व स्वाहेषते रुद्रभाग आखुस्ते प्रयः' । शुक्ल-यजुर्वेदः ३।५७ ।

एवं कृते तु सिद्धिः स्यात् फलार्थन्तु ततो जपेत् ।
 पुरश्चरण मेवन्तु कृत्वा सम्पूज्य शङ्करम् १(*) ॥
 जपेत्त्वरितरुद्रन्तु सर्वकामसमृद्धये ।
 श्रीकामः शान्तिकामो वा जपेत्क्षमतन्त्रितः ॥
 श्रीकामो विलवसमिधा शान्तिकामः शमीमयैः ।
 जुहुयादाज्य संमिश्रै स्तर्पणं मार्ज्जनन्ततः ।
 जप्त्वा लक्षन्तु पुत्राय पायसं जुहुयात्ततः ॥
 वित्तार्थी श्रीफलैर्होम मायुस्कामश्च दूर्वया ।
 तिलैराज्येन सम्मिश्रै स्तेजस्कामो घृतेन वै ॥
 ब्रीहिभिः पशुकामस्तु राष्ट्रकामस्तु वै यवैः ।
 पायसं सर्वकामेन होतव्यं शर्करान्वितम् ॥
 मध्वाक्तान्याम्रपर्णानि तीव्रज्वरविनाशने ।
 सर्वरोगविनाशाय सूर्यस्याभिमुखी जपेत् ॥
 अयुते द्वे जपेद्धोमः कार्योऽर्कसमिधा शुभः ।
 औदुम्बरैरन्नकाम स्तेजस्कामस्तु खादिरैः ॥
 अपामार्गं समिद्धोमाद्भूतबाधा विनश्यति ।
 प्रह्वबाधाविनाशाय जपेद्गस्त्यसन्निधौ ॥
 लवणान्वितदध्याक्ता स्तीक्ष्णाग्राश्वत्थसम्भवाः ।
 हूयन्ते समिधः शुष्काः स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चरन् ॥
 दशपञ्चाहुतीहु त्वा गच्छ गच्छेत्युदीरयेत् ।
 यावद्धोमो बलिर्देयः पुरुषाहार-सम्मितः ॥
 एवं कृते प्रमुच्येत पुमान् स्त्री वा महाप्रहात् ।
 जुहुयात् शतपत्राणि स हृष्टो जयमाप्नुयात् ॥
 लाजाहोमेन कन्यार्थी कन्यामाप्नोति रूपिणीम् २(†) ।
 लाजाश्च मधुसम्मिश्राः श्वेतपुष्पाणि वा पुनः ॥

१ (*)

'जपोहोमसर्पणश्चाभिषेको विप्र भोजनम् ।

पञ्चाङ्गपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते' ॥

तथाहि-देवतामन्त्र-सिद्धार्थं स्वाभीष्टलाभार्थं च तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्तन्मन्त्रजपः,
 होमसर्पणं अभिषेको ब्राह्मणभोजनं चेति पञ्चाङ्गकं साधनम् । अन्यत्तु योगिनीहृदये,
 गौतमीये, वैशम्पायणे संहितायां, तत्सारे चास्ति ।

२ (†)

'लाजाहोमिन' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

हूयन्ते हरिते देशे तस्य विश्वं वशं भवेत् ।
 वामाङ्गमुत्तमं कार्य्यं स्त्रीवशित्वे विचक्षणैः ॥
 हस्त्यश्चामात्यशान्त्यर्थं तिलैश्चाज्येन संयुतैः ।
 होमस्थाने तु संस्थाप्य कुम्भमेकं जलान्वितम् ॥
 मन्त्रं जप्त्वाष्टसाहस्रं कुम्भं पृष्ठा प्रयत्नतः ।
 अभिषेकन्तु तेषां वै शालां प्रोक्ष्य प्रदक्षिणम् ॥
 ग्रहग्रामादि शान्तिस्तु सर्व्वैः कार्य्या तु पूर्व्ववत् ।
 वास्तुपूजा प्रकर्त्तव्या प्राच्यां दिशि पदे शुभे ॥
 ईशानाय बलिः कार्य्यः पशूनाम्पतये तथा ।
 एवं कृते पशूनान्तु प्रजानां शान्तिमाप्नुयात् ॥
 अद्भूतेषु च सर्व्वेषु पशूनां ग्रामवाह्यतः ।
 उपविश्य जपेद्बुद्धं त्वरितं बहुभिः सह ॥
 होमः पलाशसमिधैः कर्त्तव्यो घृतसंयुतैः ।
 ईशानाय बलिः कार्य्यः यस्यान्दिशि तदद्भुतम् ॥
 तदाशापतये चैव पशूनां पतये तथा ।
 वृष्टिकामी जपेद्भुक्तं तिलैर्होमो घृतान्वितैः ॥
 बलि-पूजा प्रकर्त्तव्या शिवस्य वरुणस्य च ।
 सर्व्वस्मिन्नपि चैवार्थे त्वरितस्य जपो भवेत् ॥
 अयुसद्वयजप्यन्तु यावद्भुक्तं ततोऽधिकम् ।
 एवं कृते तु सिद्धिः स्यान्निष्कामः प्राप्नुयाच्छिवम् ॥
 ऐहिकामुस्मिकान् भोगान् भुक्त्वा सायुज्यमाप्नुयात् ।
 उति विधानपारिजाते त्वरितरुद्र-विधानम् १(*) ॥

—*—

१ (*) तुला पुरुषदानविधान-कथनानन्तरं प्रसङ्गाद्वाजा विषयाः उल्लिखिताः । पुनरनुक्रमणिकानुसारिण
 पञ्चताद्वि-दानानि समुल्लिख्यन्ते । तुलादिदान-विधानमन्त्राय संचपेनाच कथिताः । इनाद्रिप्रबन्ध-प्रयोगपारि-
 जातादौ विस्तरेण तत्तद्विषया उक्ताः ।

(५६) अथ धान्यादि दश पर्वतदानानि ।

—*—

151, 152 पादौ, मातृस्येच—

मेरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्त ! ।
 तत् प्रदानान्नरो लोका-नाप्नोति सुरपूजितान् ॥
 पुराणे पुत्र वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।
 न तत्फल मधीतेषु कृतेष्विह यदश्रुते ॥
 तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।
 प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयोलवणाचलः ॥
 गुडाचल स्तृतीयः स्यात् चतुर्थे हेमपर्वतः ॥
 पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥
 सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैल स्तथाष्टमः ।
 राजतो नवमस्तद्वद् दशमः शर्कराचलः ॥
 वक्ष्ये विधानमेषां यथावदनु पूर्वशः ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।
 विवाहोत्सव यज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥
 शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः ।
 धान्यशैलादयो देया यथा श्राद्धं विधानतः ॥
 तीर्थे चायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गने १(*) ।
 मन्तपं कारयेद् भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥
 प्रागुदक् प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखो वा विधानतः ।
 तद्वदिति - तुल्यं पुरुषवच्चतुरस्रमित्यर्थः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् २(†) ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद् विष्कम्भ—पर्वतान्वितम् ॥

१ (*) अत्र भवाङ्गने—शिवालये इति ।

२ (†) यत्र गोमयलेपसम्भावना नास्ति तत्र पञ्चगव्य-गङ्गासलिल-कुश तुलसीजलैर्मन्त्रपूर्वकं भूमिः संशोभ्या ।

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चशतिकं कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

तत्राह—

हरिचन्दन—शन्तानौ पूर्वं पश्चिमभागयोः ।

निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचलः ।

इति शर्कराचल प्रकरणोक्तेः ।

पूर्वं हरिचन्दनः, पश्चिमे शन्तान इति तरुद्वयञ्च निवेश्यम् । विशेषाच्छर्कराचल-
इत्युक्त्या शर्कराचलदाने अवश्यकर्तव्यता प्रतीयते ।

तेनाशक्तौ मन्दारादि वृक्षत्रयमेव कुर्यात् । शर्कराचलदाने पञ्चापि
कुर्यादित्यर्थः ।

मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये, सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो यांम्येन गोमेदक पुष्परङ्गैः ॥

पश्चाच्च गारुत्मत नीलरत्नैः, सौम्येन वैदुर्य्य सरोजरागैः ।

प्रीखण्ड खण्डैरभितः प्रवाल, लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

महाव्रीहिमयो राजान्नशालय इति हेमाद्रिः ।

सुवर्णवृक्षत्रयं—मन्दार-पारिजात-कल्पवृक्षरूपम् ।

तत्र मध्ये कल्पतरुः, दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातः स्थाप्यः ।

ब्रह्माथ विष्णु र्भवान् मुरारि,

र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।

मूर्द्धव्यवस्थाः गतमत्सरेण,

कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥

मूर्द्धव्यवस्थाः—पर्वतमस्तकाः, द्विजौघाः पक्षिणः समूहाः । ब्रह्मादि प्रतिमा-
लक्षणं, नवग्रहप्रकरणेऽभिहितम् । अत्रौघशब्देन बहुत्वेसिद्धे पुनरनेकग्रहणं—द्विजशब्दा-
भेदेयार्थान्तरं संप्रहार्थम् ।

ते पक्षिसंघा मुनिसंघाश्च कार्या इत्यर्थः । एते प्रकृतत्वात् सौवर्णा एव कार्याः ।

चत्वारि शृङ्गानिच राजतानि,

नितस्वभागेष्वपि राजतः स्यात् ।

आद्रेक्षु वंशावृत कचरस्तु,

घृतोदकः प्रसवणश्च दिक्षु ॥

शुक्लाम्बराण्यम्बुधराबली स्यात्,

पूर्वेण पीतानिच दक्षिणेन ।

वासांसि पश्चादथ कव्वुराणि,

रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥

आर्द्रेक्षु रूपा वंशाः, घृतमेव उदक्प्रस्रवणं यत्र ।

पूर्वादि दिगवस्थानि शुक्लाम्बराण्येव मेघपंक्तिः १(+) ॥

रौप्यान् महेन्द्र प्रमुखानथाष्टौ,

संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

नानाफलालीच समन्ततः स्यात्,

मनोरमं माल्य-विलेपनञ्च ॥

वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-

मम्लान पुष्पाभरणं सितञ्च ।

इत्थं निवेश्यामरशैलमग्रथम्,

मेरोश्च विष्कम्भगिरिं क्रमेण ।

तुरीय भागेन चतुर्दशन्तु,

संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाह्वान् ॥

अत्र प्रति विष्कम्भ पर्वतं प्रधानतुरीय भागोप्राहः ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् २(*) ।

पृथगिति—लवणाचले वक्ष्यमानत्वात् ।

होमानन्तरं कर्तव्यमाह—

मेर्वाद्यावाहनं कुर्यान्मन्त्रैरेभि र्यथाक्रमम् ।

तत्र मेरोः—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधेर्विरुद्ध—

मस्मद्गृहेऽप्यमर पर्वत नाशयाशु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरुशान्तिमनुत्तमायः,

संपूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥

१ (+) 'दिगवस्थितानि' इति पाठान्तरम् ।

२ (*) तत्र पर्वतः, तच्छिखरादिभिन्नाः सप्तशाली तत्तद्विधानपद्धतिषु विस्तरतो वर्णितानि,
संक्षेपेणोक्ता ।

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
 मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
 यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
 रुद्रादित्यवसूनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
 यस्मादशून्य ममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव १(*) ।
 तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसार सागरात् ॥
 एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
 यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन वर्षेण च ॥
 शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं पुष्टिकरो भव २(†) ॥
 यस्माच्चूडामणि जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन !
 गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्द्वास्तु मे ३(‡) ॥
 उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
 सुपार्श्वं शोभसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ४(§) ॥
 यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
 हिरन्मयाश्वत्थशिख स्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ५(०) ॥
 पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलेश्च युक्तम् ,
 युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
 कामेन काश्वनमयेन विराजमान-
 माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
 क्षीरारुणोद सरसाथ वनेन चैव,
 रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

अत्र श्रीहिमयमेरुसन्निधानाद्धान्यान्तरानुपदेशाच्च मन्दरोऽपि श्रीहिमय एव
कार्यः ।

गणैरिति—नराकृतिभिस्त्रिभिर्गणैर्युक्तम् ।

कनकेन घटितं—भद्रकदम्बाख्यवृक्षेण चिह्नितम् ।

१ (*) इत्यन्तं मेरोः स्तवो बोध्यः । अत्र 'समस्तथा' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

२ (†) इति मन्दराश्वनमन्त्रो ज्ञेयः ।

३ (‡) इति गन्धमादनपूजनमन्त्रः ।

४ (§) इति सुपार्श्वार्चनमन्त्रः ।

५ (०) इति विपुलपर्व्वतयजनमन्त्रः । सर्व्वेषु गन्धादिभिश्चार्चनं कार्य्यम् ।

क्षीरपूरितेन—अरुणोदसंज्ञकेन रूप्यघटितेन ।
 सरसा चैत्ररथाख्यवनेन विराजमानमित्यर्थः ।
 याम्येन गन्धमादनश्च निवेशनीयः,
 गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजम्बा ।
 हेमेन यक्षपतिनाऽमृतमानसेन,
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
 कलधौतजः—सौवर्णजम्बुवृक्षः ।
 रजत-घटितगन्धर्व्ववनेन युत इत्यर्थः ।
 पश्चात्तिलाचलमनेक-सुगन्धि-पुष्प—
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्मय-हंसयुक्तम् ।
 आकारयेद् रजत-पुष्पवनेन तद्वत्,
 वस्वन्वितं दधिसितोदरसस्तथाग्रे ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण,
 शैलं सुपाश्वर्म्मणि माषमयं सवस्त्रम् ।
 पुष्पैश्च हेम-वृष्ट्यादपशेखरन्त-
 माकारयेत् कनक-धेनुविराजमानम् ।
 माध्वीक भद्र सरसा च वनेन तद्वद्-
 रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

माध्वीकं मधु । मधुपूर्णरजतपात्ररूप-भद्रनामकसरसा रौप्यनिर्मितेन
 भास्करवता सावित्रवनेन च युतमित्यर्थः ।

अत्र मन्दारादि-वृक्षत्रय-मेरुमूर्ध्नि स्थापन-कामदेवादेः प्रत्यङ्मुखत्वादिकञ्च
 ईराचले स्पष्टं भविष्यति ।

ते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपृष्ठतः
 वृक्षाणामधस्तात् स्थाप्य इति हेमाद्रिः १(*) ।
 होमैश्चतुर्भिरथवेद-पुराणविद्भि-
 र्दान्तैरनिन्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
 पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डम्,
 कार्य्यस्तिर्लैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥

(*) सूरिवरहेमादिविरचितविनामसौ दानखण्डः ।

चतुर्थस्तवकः ।

१३१

रात्रौ च जागरणमनुद्धतर्गततुर्यै—

रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥

पूर्वेणेति-मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तदीशानभागे तुला-
पुरुषोक्त१(†)लक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनाकयादि द्वात्रिंशदेवताः आवाह्य पूजयित्वा
ऋत्विग्भिस्तल्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तिलादिद्रव्येण होमं कारयेदिति हेमाद्रिः २(५) ।

अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशदेवताः, द्वादशादित्याः, एकादश रुद्राः, दश-
लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, सूर्य-काम धनद-हंस-कामधेनवश्चेति
एकाशीतिसंख्यका देवा द्रष्टव्याः ३(०) ।

एवमामन्त्र्य तान् शैलान् प्रभाते विमले पुनः ।

स्तात्वाथ गुरवे दद्याद् मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृपः (!) ।

गाश्च४(*) दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश पार्थिव !

शक्तिः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥

एकां वा गुरवै दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम् ।

१ (†) हेमाद्रिसूरिवरकृततुलापुरुषप्रकरणोक्तं, प्रयोगपारिजातोक्तं, तारानामौयतुलादानादिपद्धत्युक्तञ्च
ज्ञेयम् ।

२ (५) हेमाद्रि-सूरिवरकृत-चतुर्वर्गचिन्तामण्यन्तर्गतदानखण्डे ।

३ (०) द्वादशादित्या गणदेवताः । तदुक्तं पुराणे—

“विवस्वानर्थ्यमा पूषालेष्टा च सविता तथा । भगो धाता विधाता च वरुणो मित्र एव च ।
शक्र उरुक्रमश्चैव आदित्या द्वादश स्मृताः” ।

एकादश रुद्रा यथा, —

“अज एकपादहिर्वभ्रः पिनाकी अपराजितः ।

महेश्वरः ताम्बकश्च शम्भुर्हवाकपिस्तथा ।

हरण्येश्वरश्चेति रुद्रा एकादश स्मृताः

लोकपाला यथा, —

वज्रपुराणे, ते च दिक्पालो शमंग्यक ।

“इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्भित्तिवर्धनोऽनिलः ।

धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः” ।

अष्टौ वसवः, —

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः” इति भरतः ।

४ (*) गाव इति पाठात्तरुसि
CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

अत्र केचित् सहस्रदक्षिणं कृत्वेति ब्रह्माण्डोक्तेर्बध्यमाणत्वाद् गोभिन्नां दक्षिणां दद्यादित्याहुः ।

पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
 त एव पूजने मन्त्रास्तत्रोपकरा मताः १(*) ॥
 ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः ।
 स्वस्वमन्त्रेण सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
 वस्वादेः प्रत्येक मन्त्राभावान्नाममन्त्रैर्होमादिकं कार्यम् ।
 उपवासी भवेन्नित्यं मशक्तौ नक्तमिष्यते ।
 सर्वत्राक्षारलवणं मशनीयादत्र भक्तिमान् ॥
 अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नाद् भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते २(†) ॥
 अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
 धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः ॥
 एवमुपस्थायाचार्याय दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दद्यात् क्रमेण ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
 मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके गृहीयते ३(‡) ॥
 पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः ।
 अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः ।
 विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
 कर्मक्षयाद्राजराजं (ज्यं) प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति धान्यादि दशशैलदान

मूलवाक्यानि ॥

- १ (*) पर्वतानां पर्वतानां शंकराचल-धाम्याचल-तिलाचल-सुवर्णाचल-रोम्याचल-उज्जयिनीचल-वृद्धाचल-दीनामिनि । सर्वेष्वप्यस्य विहितेषु एवमेव विधिरिति बोध्यम् ।
 २ (†) 'अन्नं भक्त्यै' इति हेमाद्रिमत-चतुर्वर्गचिन्तामणी दानखण्डे उक्ताऽपि पाठः ।
 ३ (‡) ब्रह्मसंहितायां पर्वतदानप्रकारं वक्ष्यते, पर्वतशैलदानम् ।

(५७) अथ शैलदान दशकस्य साधारण प्रयोगः कथ्यते ।

—*—

पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः प्रागुक्तदेशकालादिकं १(*) प्राप्याधिवासनदिने कृतोपवासः कर्मसंकल्पं विधाय विनायकं संपूज्याप्सरोगन्धर्वविराजमाने दिवि विमानकरणक बृलोकपृष्ठ गमनानन्तरं सार्द्धमन्वन्तरशतावधिकाल-देवलोक-निवासोत्तर-भूलोक-राज-राजत्व-प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्वोधान्यपर्वतमहादानमहं करिष्ये २ (+) ।

लवणादि शैलेषु फलवाक्यानुसारेण फल—संकीर्तनं विधेयम् । तत्तत्कामः ३(†) श्वोऽमुक पर्वतदानं करिष्ये इतिसंकल्प्य तुला पुरुषोक्त प्रकारेण मातृकापूजन-वृद्धिआर्द्रपुण्याह वाचनर्त्विग्वरण मधुपर्क—पूजाः कृत्वा चिकीर्षित धान्यादिपर्वतासाधनकुण्डमण्डप ग्रहवेदिकादि यथाविधि कृत्वा ततो वेदिकायां गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां सहस्रद्रोणमित राजशालिनामक महाश्रीहिभिरुत्तमम् । तदद्वेन मध्यमं, द्रोणशतत्रयेनाधममिति स्व शक्त्या मेरुं कारयेत् ।

तत्र द्रोण-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।

कल्पतरुकारस्तु—प्रमाणस्य करचरणस्थपुंसोद्वादशभिः प्रसूतिभिः कुण्डो भवति । यथोत्तर—मेतच्चातुर्गुण्येन प्रस्थादकद्रोण इति चतुष्षष्ट्या कुण्डं चैव द्रोण इति व्याचक्ष्यौ । धान्यमेरु—मध्ये कल्पवृक्षम् । दक्षिणे मन्दारम् । उत्तरे पारिजातम् । शक्तौ सत्यां पश्चिमे सन्तानम् । पूर्वे हरिचन्दनमिति पञ्च सुवर्णवृक्षान् स्थापयेत् ।

अशक्तौ त्रयमेव ४(०) ।

मेरु पूर्वादिदिक्षु ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-सूर्य्य-प्रतिमाः पक्षिसंघान् मुनिसंघांश्च स्थापयेत् ५(+) । तत्रैव चतुर्दिक्षु स्थित राजताचल मुक्ताफल वज्रादि युगं (युग्मं) संस्थाप्य तद्वहिर्दिगष्टके रौप्य महेन्द्रायष्ट प्रतिमाष्टकं निधाय प्रवाल लता स्थानीयैः श्रीखण्डैः शीलातलस्थानीयैरेताभिः शुक्तिभिर्भूषयित्वा राजतेन मेखला निबन्ध्याङ्गं रचयित्वा तद्वहिर्दिगादिचतुर्दिक्षु श्वेत पीत-कर्वुर रक्तवस्त्राणि मेघपंक्ति स्थानीयानि निधाय, तद्वहिर्दिक्षु वेशस्थानीयेषु-इक्षुदण्डावृत-कन्दर-घृतपूर्ण-रजतपात्र-कल्पितोदक परिस्रवणं परितः स्थापयेत् ।

१ (*) देशकालादिकं संकीर्तय इति च पाठः साधुः ।

२ (+) इति संक्षिप्त संकल्पवाक्यम् ।

३ (†) 'तत् तत्काम' इति लवणादि शैलदानफलकाम इष्टकामोवा इत्यर्थः ।

४ (०) अशक्तौ शक्त्यभावे सति त्रीन् सुवर्णवृक्षान् स्थापयेदित्यर्थः ।

५ (+) मेरुविरचनात् परं तत्पूर्वादिदिक्षु ब्रह्मादिप्रतिमास्थापनं कुर्यादित्यर्थः । यथा प्रकृते सुमेरौ ब्रह्मादयः सन्ति तद्वच्चापि तेषां सन्निवेशः ।

नाना फलमल्पविलेपनमुपरि वद्धास्तानपुष्पविभूषित-पञ्चवर्णवितानमेवंविधं मेरुं विरच्य, तत्पूर्वभागे मेर्वर्धोपकल्पित-ब्रीहचतुर्थांश परिमित ब्रीहिमयं मन्दराख्यं विष्कम्भपर्वतमुपरि-स्थापितसौवर्ण-रौप्यमयं सौवर्णभद्रकदम्ब तत्कृतस्थ प्रत्यङ्मुख-सौवर्णकामदेव प्रतिममरुणोदसरः स्थानोयक्षोरूर्णरौप्यपात्रम्, रौप्यघटित-चैत्ररथाख्य वन-नानाफल वस्त्रपुष्पविलेपनाढ्यं कुर्यात् ।

153. कामदेवलक्षणं विश्वकर्माये १(*) ;

चापवाणधरः कामोरति-प्रेयान् सुमध्यमः ।

आलीढोनन्दनो वाणी रूपवान् विष्णुपुत्रक इति ॥

ततो दक्षिणे पूर्ववच्चतुर्थांश-गोधूममयं गन्धमादनारुख्यं विष्कम्भ पर्वतम् । तदुपारस्थित सौवर्णजम्बुवृक्षं तन्मूलं स्थापितं सोवर्णोदङ्मुखं धनदप्रतिमं मानससरश्च । ततो यद्घृतपूरितं रौप्यपात्रं रौप्यघटितं गन्धर्ववन-नानाफल वस्त्रमाल्यादियुतं कुर्यात् ।

तथाच धनदलक्षणं श्रीप्रश्ने २(०) ।

ह्रस्वं वापि गणत्रयं गदिनं पीतविग्रहम् ।

पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्वायेच्छिवसखं सदा । ३(+) इति ।

ततः पश्चिमदेशे मेरुचतुर्थांश तिलात्मकं विपुलाख्यं विष्कम्भ पर्वतमुपरिस्थं सौवर्ण-पिप्पलं तन्मूलस्थं पाङ्मुखसौवर्णं हंस-प्रतिमं पीतोदसरः स्थानीयदधिपूरित-रौप्यपात्रं रौप्यघटित-वैभ्राजवनं नानाफल वस्त्रादियुतं कुर्यात् । एवमेवोत्तरत्रापि मेरुचतुर्थांश-परिमितं वक्ष्यमाण-लक्षणादिद्रव्ये विष्कम्भपर्वत-रच्यतां कार्या । ततोमण्डप-पूर्वभागे हस्तं मात्रं कुण्डं विधाय तदीशानभागे ग्रहवर्दिं हस्तनात्रं कुर्यात् ।

यजमान मण्डपप्रवेश-गुर्वीदिनियोगान्ते गुरुः कुण्डप्रान्ते सर्ववैश्यादि-गर्भकुम्भं प्रतिष्ठाप्य ऋत्विजो होमाय विनियुज्य तैरग्निस्थापनं विध्य ग्रहादि स्थापन-पूजादिकं कृत्वा ऋत्विग्भिर्विनायकादि द्वात्रिंशद्देवता लोकपालाष्टवस्वेकादश रुद्र-

१ (*) विश्वकर्माप्रणीतशिल्पशास्त्रे कामदेवलक्षणमुक्तम् ।

२ (०) "आजगुर्यचनिकाराः कुवेरवरकिङ्कराः । शैलजप्रस्तरकरा पञ्चनाकारमूर्तयः ।

" विष्णुताकारवदनाः पिङ्गलाख्या मनोहराः । स्फटिकारक्तवेषाश्च दीर्घस्तम्भस्य केचन" ॥ इति धनदस्वरूपं ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सप्तदशाध्याये ।

३ (+) अत्र पुष्पकं विमानम् । तथाच वेदान्त कल्पतरौ—

‘सर्वेभ्योऽवसरं ददाति पुष्पकवत्, इति ।

एतस्य सर्वं इत्तं समराङ्गनं पुष्पकमिति ॥

द्वादशादित्य-ब्रह्म-विष्णु-शिव-सूर्य कामदेव धनद-हंस-कामधेनु रूप्ये काशीतिदेवेभ्यः
प्रतिदेवं त्रयोदशाहुती स्तिल-यवोदुम्बर-समिन्कुशैर्घृताक्तै स्तान् विभज्य होमान् कारयेत् ।
अत्र हस्तमात्र-कुण्डोपदेशादाहुति-सहस्रं होतव्यमिति—

154. दान विवेककारः ।

155. ब्रह्माण्डपूराणेतु अष्टशतं होतव्य-मित्युक्तम् ।

होमसमाप्त्यनन्तरं कर्त्ता वक्ष्यमानमन्त्रैर्मेर्वादीनावाह्य गन्धमाल्योपहारादिभिः
पर्वतान् पूजयेत् ।

तत् पूजनमन्त्रास्तु—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरूढमस्मद् गृहेष्वमर पर्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमात्रः सम्पूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्हिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च ततः शान्तिं प्रयच्छमे १(x) ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्त व २(+) ।
तस्मान्मासुद्धराशेष दुःखसंसार सागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।

अथमन्दरावाहनम्— ३(+) ।

यस्माच्चङ्गामणिजम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।
गन्धर्व्वनशोभावानतः कीर्त्तिर्द्दास्तु मे ॥ इति ।

ततो गन्धमादनावाहनम्—

एवमावाह्य सम्पूज्य गुर्वादिसहितो गीतवाद्यादिपूर्व्वकं जागरणेनायत्तां निशाम्
नीत्वा प्रातः कृत-नित्यक्रियो गुर्वादिभिः कृताभिषेकः शुक्लमाल्याम्बरधरो यजमानो-
विहितपूर्णाहुतिं गृहीत-कुसुमाञ्जलिं मेरुप्रदक्षिणीकृत्य 'अन्नं वस्त्रं यतः प्रोक्त'मित्यादि—
'पाहि तस्मान्नमोनम' इत्यन्तमन्त्रेणोपस्थाय पुष्पाञ्जलीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य प्राङ्मुख-
मुपविश्योदङ्मुखेभ्यो गुर्वादिभ्यो मेर्वादीन् दद्यात् ।

१ (x) 'रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

२ (+) 'यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च समस्तया' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिधृतः पाठः ।

३ (+) अथेत्यादि-मन्दरावाहनमन्त्रः । ततोहि तदितिकर्त्तव्यता, ततः तस्य दानमन्त्रश्चेति ।

तद्दान प्रयोगरतुः—

अद्येत्यादि देश कालादिकीर्तनान्तेऽमुक गोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुक शर्मणे तुभ्यं गुरवे । ईश्वराप्सरो गन्धर्वगण-विराजमान-दिव्यविमानकरणक-गुलोकपृष्ठ-गमनानन्तर सार्द्धमन्वन्तर शतावधि समय देवलोक निवासान्ते भूलोकराजत्वकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इमं धान्यमयं मेरुं सौवर्णमन्दारादि वृक्षयुतं सौवर्णब्रह्म-विष्णु शिवार्कप्रतिमायुक्तं मुक्ताहीरकादिविभूषित-रौप्यमय-शृङ्गचतुष्कशोभितं रौप्यमयेन्द्रादि-लोकप्रब(१)ल प्रतिमा युतं रौप्यनितम्बदिक्षु स्थितशुक्लपीतकर्बुर-रक्तवस्त्रमयाम्बुधरं नाना फलवितानाद्युपकरणसहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति तद्वस्ते जलं दद्यात् ।

सच ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वशास्त्रीयां कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतद्दानकर्मप्रतिष्ठार्थमिमां१(*) तुभ्यं गुरवे दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति गोरुपां दक्षिणां दद्यात् ।

चतुर्विंशति गोपक्षेऽष्टौगाः गुरवे दद्यात् । चतस्रश्चतस्रोगा ऋत्विग्भ्यो-दद्यात् । दशपक्षे षड्गुरवे एकैकामृत्विग्भ्यः । पञ्चगोपक्षे सर्वेभ्य एकैकां गां प्रयच्छेत् । एकपक्षे गुरवे एकां कपिलां दद्यात् ।

ऋत्विग्भ्यस्तु सुवर्णदक्षिणां दद्यादिति विवेकः । तत एव मेवाद्येत्यादि प्रयोगान्ते इमं पूर्वस्थितं धान्यमयमन्दाराख्य-विष्कम्भगिरि-उपरिस्थसौवर्णगणत्रयं सौवर्णभद्र-कदम्बमूल-स्थितं सौवर्ण कामदेव मरुणोदसरः स्थानीय क्षीरपूर्णरौप्यपात्रं रौप्यघटितं चैत्ररथवनं नानाफल-वस्त्र-पुष्पगन्धविलेपनाढ्यं तुभ्यं ऋत्विजे सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

एवमेव दक्षिण पश्चिमोत्तरपर्वतानां गोधूमतिलमासमयान् गन्धमादनविपुल-सुवर्णांश्च स्व स्व संज्ञान्यथानिवेशिततत्तत् पदार्थानुत्कीर्त्य दद्यात् ।

ततो देवतानां विसर्जनं कृत्वा यथा शक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयमक्षार-लवणभोजी भूत्वा परमेश्वराय फलं समर्पयेत् २(†) ।

इति श्री मद्विद्वज्जन कृपापात्री भूतेनानन्ताचार्येण विरचिते

विधान पारिजाते-धान्यादिमेरुदानदशकः प्रयोगः ॥

—*—

१ (*) यथोक्तलक्षणां गामित्यर्थः । गीः सुवर्णं दक्षिणात्वेन प्रशस्तं कीर्तितम् ।

२ (†) परमेश्वरापणेन श्रीमदभगवद्गीतायासुक्तम्—“तत्कुरुस्व मदपणं”मिति ।

तत्रैवाग्न्य एवमुक्तम्—

“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

सुखं कर्माणि विहाय कर्मयोगो निवर्त्यते” इति ॥

(५८) अथ लवणाचल दानम् ।

—*—

156. 157. तदुक्तं मात्स्ये पाद्मे च—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।

यत् प्रदानान्नरोलोके प्राप्नोति शिव संयुतम् ॥

तत्रोत्तमकल्पः—

उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तदर्द्धेण चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादर्द्धन्तु कारयेत् ।

चतुर्थींशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

अत्रापि पृथगित्युक्तेः प्रत्येकमेरुद्रव्य-चतुर्थींशेन विष्कम्भ—

पर्वतकरणमिति गम्यते । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।

विधानं पूर्ववत् कुर्याद् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा १(*) ।

तद्व द्वेमतरून् सर्वान् लोकपालान् निवेशयेत् ॥

सरांसि कामदेवादीन् तद्वदेव निवेशयेत् ।

तद्वदिति—धान्य—पर्वतवदित्यर्थः ।

कुर्याज्जागरमत्रापि दान मन्त्रान्निबोधत ।

सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणोरसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम !

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना २(†) ॥

प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।

विष्णुदेहं समुद्धूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ॥

तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसार-सागरात् ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवण — पर्वतम् ॥

१ (*)

मूलपुस्तके 'ब्राह्मणानाञ्च सर्वदा' इत्यपपाठः पूर्वग्रन्थविरोधात् । हिमाद्रिणापि तथैव

पाठः समुद्धूतः ।

२ (†)

'नोत्कृष्टा' इति क्वचित्पाठः ।

उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ।

प्रयोगस्तु पूर्ववज्ज्ञेयः ।

सकलपाप क्षय-सुरपूज्यलोकप्राप्ति पूर्वक-कल्पावनि-समयपार्वतीलोकनिवासोत्तरम्
परमगति-प्राप्तिरिति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

इति लवणाचल दानविधिः १(०) ॥

—*—

(५६) अथ गुड़ाचल दानविधानम् ।

—*—

158. तदुक्तं पाद्मे —

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सं प्रवक्ष्यामि गुड़ाचल मनुत्तमम् ।

यत् प्रदानात् नरः स्वर्गं प्राप्नोति सुरपूजितम् ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।

त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्जनाल्पवित्तवान् ॥

भारपरिमाणन्तु पलसहस्रद्वयम्, परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

तद्वदामन्त्रनं पूजाहोमवृक्षसुरार्चनम् ।

विष्कम्भ पर्वतां स्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ।

होमं जागरणं तद्वद् लोकपालाधिवासनम् ॥

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवैश्वरसोत्तमः ॥

मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड़पर्वत !

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुड़पर्वत ! ॥

निवासश्चापि पार्वत्या स्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद् गुड़मयं गिरिम् ॥

१ (०)

लवणाचल विधिरिति सूचितो कतिविसरस्तु प्रयोगपद्धतौ वाति ।

पूज्यमानः सगन्धर्वे गौरीलोके महीयते ।

पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।

आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥

अथ सकल पापक्षयोत्तर-गन्धर्वपूज्यमानत्व-पूर्वक-कल्पशतावधिसमय-गौरीलोकपूज्यत्वा-
नन्तसकल-पराजितत्वायुरारोग्यसमेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं समानम् १(५) :

इति गुडाचल दानम् ।

—*—

(६०) अथ सुवर्णाचलदानम् ।

—*—

159. पादमे ।

पुलस्त्य उवाच—

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात् सकलदानस्य फलमाप्न्यते २(+) ॥

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।

तदर्द्धेनाधमस्तद्वृद्धत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ॥

सर्वचैतत् प्रकुर्वीत स्वल्पवित्तोऽपि शक्तिः ३(+) ।

दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ॥

धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्याद्राजसत्तम ४(†) !

विष्कम्भशैला स्तद्वच्च दानमन्त्रमथो शृणु ५(०) ।

नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मबीजाय वै नमः ॥

- १ (*) ये ये विषया लवणाचलादौ प्रोक्तास्तेषां विषयाणां गुडाचले तोष्यमस्ति । तददा-
मन्त्रमिति आदिना, उदीरयेदित्यन्तं सर्वविधानसूचकवाक्यं स्पष्टं वक्ति ।
- २ (+) "यस्य प्रदानाद्भवं विरेक्षेयाति मानव" इति हेमाद्रिः ।
- ३ (+) 'तदर्द्धेनाधमस्तद्वृद्धत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।
- ४ (†) अथ सुवर्णाचले सर्वं कार्यं धान्याचलवदनुष्ठेयं केवलं सङ्कल्पवाक्ये, उत्सर्गवाक्येच
कश्चिद्विशेषः ।
- ५ (०) 'नमस्ते' इत्यादि 'नमोत्तम' इत्यन्त-दानमन्त्रोक्तिर्यः ।
—'विष्कम्भशैलास्तद्वच्च क्वलिग्भ्यः प्रतिपादये' इति हेमाद्रिः ।
'अन्तेरपत्यं प्रथमे सुवर्णम्' इति ।

यस्मादनन्तफलदं स्तस्मात् पाहि शिलोच्चय !

यस्मादग्रेरपत्यं त्वं पवित्रश्च जगत्यसि १(*) ।

हैमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।

अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।

स याति परमं स्थानं ब्राह्मयमानन्दकारकम् ॥

तत्र कल्पशतं तिष्ठेत् ततो याति पराङ्गतिम् ।

इत्यत्र गुर्वादिभ्योमेर्वादि दानमल्पद्रव्य-विषयम् । परिमाणबहुत्वे तु चतुर्थांशादि
गुरवे दत्त्वा तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि विभज्य दद्यादिति हेमाद्रिः ।

अत्र सकलपापक्षयोत्तरानन्दकारक—ब्रह्मलोकाधिकरणक-कल्पशतावधि—काला-
वस्थानोत्तरं परमगतिप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् पूर्ववत् !

इति सुवर्णाचलदानम् ॥

—*—

(६१) अथ तिलाचलदानविधानम् ।

—*—

160. पाद्मे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोदशभिर्द्रौणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।

त्रिभिः कनिष्ठोराजेन्द्र२(+) तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्ववच्चापरं सर्वं वृक्षं विष्कम्भकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्राजपुङ्गव ! ३(+)

यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदं समुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छान्ता भवन्तिवति ४(†) ॥

१ (*) 'यस्मादग्रेरपत्यं त्वं तस्मात्पुण्यं जगत्पतेः' इति हेमाद्रिद्विषयपाठः ।

२ (+) 'विप्रेन्द्र' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिद्विषयपाठः ।

३ (†) 'सत्तम' इति हेमाद्रिद्विषयपाठः ।

४ (‡) 'तस्माच्छान्ता भवन्तिवति' इति हेमाद्रिः ।

हव्यकव्येषु यस्माच्च तिलैरेवाभिलक्षणम् ।
 भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल नमोऽस्तुते १(*) ॥
 इत्यामन्त्र्य च योदद्यात्तिलाचल मनुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्ति—दुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति पुत्र-पौत्रञ्च मानवः २(०) ।
 पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

अत्र दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य इत्यामन्त्र्य च 'योदद्या'दित्यादिना
 तेषामामन्त्रणार्थं त्वभिधानाल्लवणाचलादिषु सर्वत्रामन्त्रणता ज्ञेया ।

इहतु सकलपापक्षय—दीर्घायुष्य—पुत्रपौत्रसमन्वितोत्तर—पितृदेवगन्धर्वपूज्य-
 मानत्वपूर्वकं विष्णुलोकप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत् समानम् ।
 इति तिलाचलदानम् ॥

—*—

(६२) अथ कार्पासाचलदानविधानम् ।

—*—

161. पाद्मे—

कार्पासपर्वतस्तद्व द्विशद्गारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशतिशठ्य-विवर्जितः ।
 धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्य मनुजोत्तम ! ३(‡) ॥
 प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्वदा ।
 कार्पासाचल ! तस्मात्त्वमधौघ ध्वंसनो भव ।
 एवं कार्पास शैलेन्द्रं योदद्यात् पर्वसन्निधौ ४(†) ॥
 रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ।

- १ (*) 'यजादित्यादि—नमोऽस्तुते' इत्यन्तं मन्त्राः, अन्यभिधानं फलश्रुतिश्च
 २ (०) 'दीर्घायुष्य—इह चासुख मानवः' इति हेमाद्रि-संस्तुतपाठः ।
 ३ (‡) 'राजसत्तम' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (†) 'एवंकार्पास...पर्वतसन्निधौ' इत्यसाधुपाठो मूलोक्तिः ।

अथ सर्वपाप—क्षयपूर्वक कल्पावधिसमय रुद्रलोकवासान्ते नरलोकराजत्व-
कामइति संकल्पवाक्ये विशेषः १(*) । अन्यत् पूर्ववज्ज्ञेयम् ।
इति कार्पासाचलदानम् ॥

—*—

(६३) अथ घृताचलदान विधानम् ।

—, —

162. पद्म पुराणे—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि घृतशैल मनुत्तमम् ।
तेजोऽमृत मयं दिव्यं महापातक-नाशनम् २(†) ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद् घृताचलः ।
मध्यमस्तु तदर्धेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ३(‡) ॥
अमल्प—वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
कुम्भः पल सहस्रमितः परिमाण विशेषतः ॥
विस्कम्भ पर्वतां स्तद्वच्चतुर्भागेण कारयेत् ।
शालितण्डुल-पात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ॥
कारयेत् संहतान् सर्वान् यथा शोभं विधानतः ।
वेष्टयेच्छुक्लवासोभि रिक्षुदण्ड फलादिकैः ।
धान्य पर्वत वच्छेष-वि- मिह पठ्यते ।
अधिवासश्च कुर्वीत तद्वद्भोमं सुरार्चनम् ॥

अत्र घृतस्य द्रवद्रव्यत्वात् साक्षादासादनीयायोग्यत्वेऽपि कुम्भोपरीति श्रवणाद्
घृताधार पात्रान्तरानुक्तेः, कुम्भस्थितं घृत मासाद्य तदुपरि तण्डुलपूर्ण-पात्रान्तरासाधन-
मिति गम्यते ।

- १ (*) अथेत्यादिना सकृत्संवाक्ये योविशेषः, सोऽभिहितः, तत्त्वमेवावरणमित्यारभ्य अत्र 'समीभव'
इत्यन्तं मन्त्रः ।
२ (†) 'आयुर्वे घृत' मिति । 'घृतं मखोपादान' मिति च । 'घृतेनोपचितं बलम्' ।
'तथा धौ अति मेधायिकाङ्गिणं शस्यते घृतम्' । 'घृतं सप्तसप्तवीर्यसाहस्रवीर्यसप्तसप्तजल'
इति च वैद्यके । 'गव्यघृतं घृतश्रेष्ठम्' इति स्मृतौ च ।
३ (‡) "दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चमिरधमः अतः" इति हेमाद्रिः ।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्यां गुरवे विनिवेदयेत् ।
 घृताचलन्तदन्यांश्च ऋत्विग्भ्यः शान्तमानसः १(*) ॥
 संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृत तेजसः ।
 तस्माद्घृतार्चिर्विधात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ॥
 यस्तु तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् २(S) ।
 घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधरः ॥
 अनेन विधिना दद्याद् घृताचल मनुत्तमम् ।
 महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ३(†) ॥
 हंस सारसयुक्तेन मुक्तासज्जाल मालिना ४(SS) ।
 विमानेनार्कवर्णेन सिद्धविद्याधराञ्चितः ॥
 विचरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूत संप्लवम् ।

अत्राकल्प फलपातकनाशपूर्व्वक-हंससारस-युक्त-किङ्किणीकणद्विमान-करणक-
 शङ्करलोकप्राप्ति पूर्व्वक-सिद्धविद्याधराञ्चितत्व-पूर्व्वक भूतसंप्लवावधि-पितृलोक-सहाचरण-
 शङ्करलोककाम ५(०) इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत्पूर्व्ववत् ।

इति घृत-पर्व्वतदानम् ॥

—*—

(६४) अथ रत्नपर्व्वतदानविधानम् ।

—*—

163. पुलस्त्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचल मनुत्तमम् ।
 मुक्ताफल सहस्रेण पर्व्वतः स्यादिहोत्तमः ॥
 मध्यमः पञ्चशतिकश्चिन्शतेनाधमः स्मृतः ।
 चतुर्थांशेन विष्कम्भ-पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥

१ (*) 'विष्कम्भपर्व्वतः सहस्र-स्रलिभ्यः शान्तमानसः' इति हेमाद्रोयः पाठः ।

२ (S) 'घृते सत्यं व्यवस्थितं' पुस्तकान्तरघृतः पाठः ।

३ (†) 'लोकमाप्नोति शङ्करम्' गत्यान्तरे धृतः पाठः ।

४ (SS) 'किङ्किणीकणमालिना' इति हेमाद्रि-लिखितः पाठः ।

५ (०) 'पुनः शङ्करलोककामः' इति विरक्तिर्नैलपुसकेऽपि ।

पूर्वेण वज्रगोमेदे ईक्षिणे इन्द्रनीलकैः ।
 अत्र वज्रगोमेदेयुतो मन्दरः कार्य इति शेषः ॥
 पद्मरागेयुतः कार्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः १(*) ॥
 वैदुर्यविद्रुमैः पश्चात् सन्मिश्रो विपुलाचलः ।
 पद्मरागैः स सौवर्णेहस्तरेणतु किन्यसेत् २(†) ॥
 अत्र सुपाश्वर्यमिति शेषः ।
 धान्यपर्वतकृत् सर्वमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
 तद्वदावाहनं कुर्याद् यक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभक्तेच विसर्जनम् ।
 पूर्ववद्-गुरुऋत्विग्भ्य इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 प्रदानायेति शेषः ।
 यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्वपि स्थिताः ।
 त्वञ्चरत्नमयोनित्य मतः पाहि महाबलः ॥
 यस्माद्रत्नप्रदानेन वृष्टिं प्रकुरुते हरिः ३(‡) ।
 महारत्न प्रदानेन तस्मान्नः पाहि सर्वतः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमयं गिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोक ममरेश्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्प शतं सार्द्धं वसेदिह नराधिपः ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं चेत्स्या दिहाप्यमुत्रवा कृतम् ४(०) ।
 तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वञ्जहतो यथा ॥

अत्र ब्रह्महत्यादि-सकलपापक्षयोत्तर ममरेश्वरत्वलाभ-पूर्वकसार्द्ध-कल्पशतावधिक
 विष्णुलोकनिवासोत्तर-रूपयोग्यगुणोपेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति दानवाक्ये विशेषः
 इति रत्नाचलदानविधानम् ॥

—*—

१ (*) चतुर्लपपद्मरागादीनां वृत्तं श्रीमद्भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरावसि ।

२ (†) वज्रगोमेदेः समसंख्यैः 'समंख्यादस्तुतत्वादिति न्यायात्' । एवमुत्तराणि विज्ञेयम् । सौपर्णं
 कुवचित् पाठः । सौपर्णो गङ्गात्मज इति हेमाद्रिः ।

३ (‡) वृष्टिं प्रकुरुते हरिः इति भिन्नः पाठः ।

४ (०) 'ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद् यदिहामुत्रवा कृतम्' इति हेमाद्रिसमुद्धृतः पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

१४५

(६५) अथ रौप्याचलदानविधानम् ।

—*—

164: पाद्मे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि रौप्याचल मनुत्तमम् ।
 यत्प्रदानान्नरोयाति सोमलोकमनुत्तमम् १(x) ॥
 दशभिःपलसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः ।
 पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदूर्ध्वेनाधमः स्मृतः ॥
 अशक्तौ विंशतेरूर्ध्वं कारयेच्छक्तितः सदा ।
 विस्कम्भ-पर्वतां स्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
 पूर्ववद्राजतान् कुर्प्याद् मन्दरादीन् विधानतः ।
 कलधौतमयां स्तत्र लोकेशानर्चयेद्बुधः ॥

अत्र कलधौतं काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णवर्कवान् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
 शेषञ्च पूर्ववत् कुर्प्याद्भोम जागरणादिकम् ॥
 दद्यात्तद्वत् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ।
 विस्कम्भ शैलानृत्विगभ्यः सम्पूज्य स्रग्विभूषणैः २(†) ॥
 इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणि विमत्सरः ।
 पितृणां वल्लभं यस्माद्दुर्मस्य शङ्करस्यच ३(०) ॥
 रजतं पाहि तस्मान्नः शोक-संसारसागरात् ।
 इत्थं निवेश्य योदद्याद्राजताचलमुत्तमम् ॥
 गवायुतसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
 सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ॥
 पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम् ।

अत्र गवायुतसहस्रदानफलप्राप्तिपूर्वक-गन्धर्व-किन्नराप्सरोगणैः पूज्यत्वपूर्वक-यावदाभूतसंप्लवन्तावत् सोमलोकवसतिकाम इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति रौप्याचलदानम् ॥

१ (x) 'सोमलोकद्विजोत्तम' इति चित्तामणौ पाठः ।

२ (†) 'विष्णु...पूज्यवस्त्रविभूषणैः' इति हेमाद्रियः पाठः ।

३ (०) 'पितृणामिति मन्त्रः । अन्यानि फलश्रुतिवृत्तकानि वचनानि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

वि—१०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

(६६) अथ शर्कराचलदानम् ।

—*—

165. पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्मात् प्रदानाद्विष्णुर्करुद्रा स्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टाभिः शर्कराभारै रत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः (रः) स्मृतः ॥
भारेण चार्द्ध भारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
विस्कम्भ पर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामर-संयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेम तरुत्रयम् १(†) ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दन सन्तानौ पूर्वपश्चिम भागयोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विषेशा च्छर्कराचले ॥
मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्व मावाहनमु(सु)खादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विभ्यश्चतुरः शैलानिमान् मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृत सारोऽयं परमः शर्कराचलः ।
तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा २(‡) ॥
अमृतं पिवतां येतु निपेतुर्भुवि सीकराः ।
देवानान्तत समं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ३(०) ॥

१ (†) अन्त्येभ्योऽचलेभ्योऽप्येव विशेषः स च 'मेरोरुपरि'—इत्यादिनोक्तः ।

२ (‡) 'तन्ममानन्दकारी' इति हेमाद्रौ पाठः ।

३ (०) 'तत्तुल्यं सोऽमृतं' इति यस्यानारीयः पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

१४७

मनोभव धनुर्मध्यादुद्धूतः शर्कराचलः १(x) ।
 तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
 योदद्याच्छर्कराशैल मनेन विधिना नरः ।
 सर्वपाप विनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् २(s) ॥
 चन्द्रादित्य प्रतीकाश मधिरूह्यानुजीविभिः ।
 सहैव यानं तिष्ठेत्तु सतु विष्णु प्रचोदितः ३(ss) ॥
 ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
 आयुरारोग्य-सम्पन्नः यावज्जन्मायुत त्रयम् ॥
 भोजनं शक्तिः कुर्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
 सर्वत्राक्षारलवणं अश्रीयान्तदनुज्ञया ॥

भोजनं—ब्राह्मणानामिति शेषः ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापये ब्राह्मणालयम् ।
 पश्ये दिमानप्यधनोऽपि भक्त्या, स्पृशेन्मधृष्यैरिहदीयमानम् ।
 शृणोति भक्त्याथ मतिं ददाति, निष्कलमघः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
 दुःस्वप्नप्रशममुपैति पठ्यमानैः, शैलेन्द्रैर्भवभयभेदनैर्मनुष्यैः ।
 यः कुर्यात्किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक् ४(::) ।
 सत्वात्मा ५(*) सकल गिरीन्द्र-सम्प्रदानम् ॥

सत्वात्मा—प्रसन्नमनाः । अत्र सकलकलुष-क्षयानन्तरं विष्णुर्क-रुद्र-तोषपूर्वक-
 मनुजीवि-सहित-चन्द्रादित्य-प्रतीकाश विमानाधिरोहणपूर्वकं शिवमन्दिरगमनोत्तर
 कल्पशतावधि-समय विष्णुलोके वासानन्तरं सप्तद्वीपाधिपत्येतर-जन्मायुतत्रय-
 वच्छिन्नायुरारोग्यकाम इति दानसङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।

न्यन्यत सर्वं धान्यमेरुवत् । इति शर्कराचलदानम् ॥

इति विधानपारिजाते निबन्धे

धान्यादि दश शैलदानानि ॥

—*—

- १ (x) 'मम भवतु मध्याह्न्यदुद्धूता शर्करा यतः' इति चतुर्वर्गचिन्तामणौ पाठः ।
 २ (s) इति शर्कराचले फलसृष्टि-परिकीर्तनम् ।
 ३ (ss) 'सहैव...ततोविष्णुपुरं व्रजेत्, इति हेमाद्रौयः पाठः ।
 ४ (::) 'शब्द' इति पाठान्तरम् ।
 ५ (*) 'सत्वात्मा' इति चादर्शान्तरे भिन्न. पाठः ।

(६७) अथ शिखर दान विधानम् १(*) ।

—*—

166. विष्णु धर्मोत्तरे, राम उवाच—

शिखराणां ममाचक्ष्व दानं त्रिपुर नाशनम् ।
यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
दानं देयं यथा येन तत् शृणुस्व सनातनम् ॥
माघ शुक्ल तृतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
तृतीया वाथ वैशाखे शुक्ला वा रोहिणी युता ॥
प्रौष्ठपद्यां तृतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
गुडेशु-वस्त्र लवण-धान्यकाऽजाजि शर्कराः ॥
खर्जूर तण्डुल द्राक्षा क्षौद्रैर्मलयजेन वा ।
फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

शर्करा इति तृतीयार्थे प्रथमा ।

एषा मन्त्रात्मिका दद्याद् यथाश्रद्धं विधानतः ।
आत्म-प्रमाणं कुर्वीत प्रादेशाभ्यधिकं शुभम् ॥
भूवि गोमय लिप्ताया मिक्षुपत्राणि संस्तरेत् ।
ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थान मनुत्तमम् ॥
द्विहस्तं मूलकर्त्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।
भित्ति रिक्षुदलैः कार्या वेष्टये द्रक्त बाससा ॥
दानद्रव्येण तन्मध्यं पूरयेद् भृगुनन्दन ! ।
इक्षु पत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।
तथाच गौरी लक्षणं, देवी पुराणे—
खण्डेन्दु वस्तु वर्णाभां शर्वरी शशि विम्बिताम् ।

१ (*)

प्राग्दशैकदानानि प्रोक्तानि, सम्प्रति तच्छिखरदानं सुच्यते ।

”

CC-0. 'अदोऽप्येकं शिखरं दत्त्वा' इति शेषः ।
CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

दत्त १(*) पद्मासनासीनां (तां) साक्षसूत्र कमण्डलुम् २(†) ।
 वरदां धृतरूपाढ्यां सर्व्वमाल्य फल प्रियाम् ३(‡) ॥
 वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं शिखरमेवच ।
 अष्टाङ्गं पूजयेद् गौरीं मन्त्रै रेतैश्च शक्तिः ४(+) ॥
 नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्यै जानुनी ततः ।
 वामदेव्यै तथाचोरू नाभिञ्चैव जगत् प्रिये ५(x) ।
 आनन्दायै तु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।
 सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ६(॥) ॥
 एवं सम्पूज्य तां देवीं शिखरा नभिमन्त्रयेत् ।
 यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखर ! त्वं शरैर्वृतः ॥
 तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गोरी शिखरः सदा ७(*) ।
 एव मामन्त्य शिखरं तृतीयायां यत-घ्नतः ।
 ततः स्नात्वा प्रभातेतु दद्यान्मन्त्रेण भक्तिः ॥
 यस्मात्त्वं सर्व्वभूताना मुपरिष्ठा दवस्थितः ।
 तस्माच्छिवः प्रीयतां मे त्व (त)द्वानाद् गिरिजाधिपः ॥
 अर्द्धभागं चतुर्थं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।
 दत्त्वा शेषन्तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥
 अन्नजीवि-स्वभृत्यानां दुर्गतानाञ्च कामतः ।
 एवं दत्त्वातु शिखरं गौर्या भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 स मुक्तकेशः सम्प्राप्य क्षीरं घृत मथापि वा ८(†) ।
 विधिनानेन यो दद्याद् गौर्याः शिखर मुत्तमम् ।
 स वसेद् भवने देव्याः कल्पकोटि शतत्रयम् ॥

१ (*) 'रक्त' इति पाठान्तरम् ।

२ (†) 'सीता' मिति अयुक्तः पाठः ।

३ (‡) इत्यन्तं गौरीध्यानं ज्ञेयमिति ।

४ (+) 'अष्टाङ्गे' इति पाठान्तरम् ।

५ (x) 'जगत् प्रिये' इत्यन्यः पाठः ।

६ (॥) नमो भवान्ये इत्यारभ्य-'सुभद्रायै' इत्यन्तं पूजामन्त्रो ज्ञेयः ।

'एवं पूज्य सहादेवीम्' इति कचित्पाठः ।

७ (*) भगवान् स्व' इत्यन्यविधा शक्त्योक्तिः ।

८ (†) 'क्षीरं घृत मथापिवा' इत्यन्तं विधानमुक्त्वा ततः फलश्रुतिं कथ्यते । अनेन इत्यादिना सन्दर्भः ।

पुण्यक्षया दिहागत्य जायते पृथिवीपतिः ।
 अनेन विधिना देव्याः कल्पकोटि शतत्रयम् ।
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं नकारयेत् ॥
 विधिहीनं कृतं सर्वं न दातुः फलदं भवेदिति १(*) ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरोक्त शिखरदानविधिः ॥

—*—

(६८) अथ शिखरदान प्रयोगः ।

—*—

शिखरदानं चिकीर्षुराद्योक्त २(†) । शुक्लतृतीयाशुक्तकाले कृतनित्यक्रिय उपलिप्ते
 शुचौ देशे समासीनो गणपतिं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा देशकालादि सङ्कीर्त्य तदन्ते
 दौर्भाग्य दौर्गत्यरहित कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समय गौरीभवन निवासानन्तर-
 पृथिवी पतित्व कामश्चोक्त गुडादि शिखरदान महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गुरुं धृत्वा
 वस्त्रालङ्कार गन्धमाल्यादिभिः समभ्यर्च्य, गोमयोपलिप्तायां भूमौ इक्षुपत्राणि संस्तीर्य,
 मूलदेशे द्विहस्त विस्तार मुपरि देशे हस्तमात्रविस्तारं चतुरस्र-कुसुलिकाकारां
 स्पृशरीरोर्द्ध-प्रमाणतः प्रादेशाधिक परिमाणामिक्षुदण्डाकृतिं भित्तिं निर्माय तां भित्तिं
 अभ्यन्तरं रक्तवस्त्रेण वेष्टयित्वा गौरीमावाहना द्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वक मभ्यर्च्य
 कुङ्कुमगन्धेनानुलिप्याङ्गपूजां कुर्यात् ।

तद् यथा—

ॐ भवान्यै नमः पादौ पूजयामि । कामिन्यै नमः जानुनी ३(‡) । वामदेव्यै
 नमः ऊरू । जगच्छ्रियै नमः नाभिम् । आनन्दायै नमः हृदयम् । नन्दायै नमः
 स्तनौ । सुभद्रायै नमः मुखम् । ललितायै नमः शिरः पूजयेत् । ततः कर्ता
 पुष्पाञ्जलिना शिखरं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य आवृत्यचानु मन्त्रयेत् ।

- १ (*) एवमेव हेमाद्राद्युक्तं शिखर दानम् ।
 २ (†) पूर्वं पृष्ठोक्त 'माघशुक्ल तृतीयायां' इत्यादि प्रमाणवाक्य-विहितकाले ।
 ३ (‡) "नमो भवान्यै पादौतु कामिन्यै जानुनी ततः ।
 वामदेव्यै तथा चोर्ध्वं नाभिर्देव जगत् त्रिये" ॥
 आनन्दायैतु हृदयं नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।
 सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः" ॥

तत्र मन्त्रः—यस्मान्निवासः पार्वत्याः शिखर त्वं सुरैर्धृतः ।

तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ।

इति पुष्पाञ्जलीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य च ततो देव्यग्रे रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते कृतनित्य-
क्रियः शिखर पश्चिमभागे प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादि देश कालादि सङ्कीर्तनान्ते दौर्भाग्य
दौर्गत्याभाव पूर्व्वक कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समयगौरीभवन निवासानन्तरं पृथिवी
पतित्व कामोऽहममुक गोत्र प्ररम्भ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योगुर्वादिभ्यो बन्धुशिष्ट जनानु-
जीविभृत्यादिभ्य श्वेनं यथोपस्कृतं शिखरं सम्प्रददे न ममेति गुर्वादिहस्ते जलं दद्यात् ।

ते स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वां स्वां कामस्तुतिं पठेत् ।

ततः सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ।

अद्येत्यादि कृतैतच्छिखर दानकर्मप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न
ममेति दद्यात् । अत्र गुरवे शिखरार्द्धं तदार्द्धं वा दत्त्वा न्येभ्यो विभज्य देयम् । ततः
क्षीरं घृतं वा वाग्यतो मुक्तकेशः प्राप्नीयात् । एवं रीत्या इक्ष्वादि शिखर प्रयोगः १(*) ।
इति श्रीविधानपारिजाते गुड़ादि शिखरदानानि ॥

—*—

(६६) अथान्यानि दशमहादानान्युच्यन्ते ।

—*—

169. कूर्म पुराणे—

कनकाश्च तिला गावो दासीरथ-महीगृहम् २(०) ।

कन्या च कपिला धेनु र्महादानानि वै दश ॥

तत्रादौ सुवर्णदानम् ।

170. सुवर्णोत् पत्तिरुक्ता स्कान्दे,—

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्र मुत्तमम् ।

समाकृष्य पुरा गौर्या दुराधर्षं यतोऽन्यतः ॥

१ (*) यादृगरीत्या शिखरदान विधानमुक्तं तादृश्या प्रणाल्या इत्यादि शिखरदान प्रयोगो विज्ञेय इति ।

२ (०) 'पवित्रं वै हिरण्यं' इति श्रुतिः । 'कनकाश्च' इति कुत्रचित् पाठः ।

” वक्रि पुराणे तुलापुरुषदाननामाध्याये च—

“तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णं च तदात्मकम् ।

दश पूर्व्वापरां देव प्रोवाचेदं ब्रह्मपरिः ॥

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते” ।

“सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

”

“कनकाश्च तिलागावोदासीरथमहीगृहाः” इति हिमाद्रिधृतः पाठः ।

”

कौर्मो प्रथमोक्तत्वायादादौ सुवर्णदानमुच्यते ।

देवतानां हितार्थाय तद्वह्नौ प्राक्षिपत् पुरा ।
 मुखेनैवापि तद्वह्नि-रेतः शुक्रं पिनाकिनः ॥
 तदुष्णमपवित्रं सत् गङ्गायांप्राक्षिपेत् पुनः ।
 कथिताश्च पुनर्गत्वा स समुद्राः सरिद् गणाः ॥
 भूम्यां निपातयामास पर्वतैरभ्यपातयेत् ।
 ततो यः पिण्डवद्भूमिः सा भूमिः कुलपर्वते ॥
 ततस्तदैश्वरं रेतः स्वं वशेन सपावकम् ।
 दद्वेत् समस्तभुवनं जातं संख्येरणं प्रति ।
 ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दसम्पर्कि यज्जलम् ।
 तत् स्वच्छं स्वर्णमभवदित्यादि ॥

171 बह्निपुराणेऽपि १(*)

एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुश्रुम २(†) ।
 शम्भोर्वीर्यात् परं तेजोह्यपत्यं जातवेदसः ॥
 सहजं कार्तिकेयस्य रुद्र शुक्र-समुद्रवम् ।
 पवित्रं यतसुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिभिः ३ (§) ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णञ्च तदात्मकम् ४(+) ।
 अथ सुर-सुसंस्कृत्यं स्वयं वा तदनुज्ञया ।
 राजतेन विधानेन ताम्रेणच घटेन वा ॥
 तान्याद्यान्यष्टादश पदैर्मन्त्रः ।
 पौराणिकं गुरुम् ५(x) ।

१ (*) बह्नि पुराणे,—तुलापुरुषदाननामाध्याये ।

२ (†) 'सुव्रत' इति कचिदादौ पाठः ।

३ (§) 'मुकुटादिषु' इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

४ (+) 'प्रीताः स्युः सर्वदेवताः' इति गारुडोक्तः पाठः ।

५ (x) स्वर्णं—अशीतिरत्निका परिमितं सुवर्णम् । 'कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्' इति लीलावती ।

अथ कर्षं परिमाणम् । पौराणिकं कार्षापणमितिमिति केचित् । गुरुं श्रेष्ठपरिमाणं मित्यर्थः ।

॥ देवी पुराणेच—“ज्ञात्वा मानंसुवर्णादिः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधिः यच्च समन्वितः” ॥

चतुर्थस्तवकः ।

१५३

(कनकदानप्रयोगः)

कृतनित्यक्रियोऽग्नि सान्निध्ये विष्णोरीशस्य वान्यतः ।

इमान् समुच्चरेन्मन्त्रान् कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥

मन्त्रा यथा—

ॐ नमः सर्वदानन्द सर्व सम्पत्तिवर्द्धन ! ।

वद्धयाऽस्मान् समृद्धेयह आयुषा यशसा श्रिया ॥

नमस्तेऽनन्त नमः पाशधरा प्रमेय !

नमोऽस्तु रामाय सुनामधेय ! ।

नमः समीराय हुताशनाय,

नमोऽस्त्वनन्ताय गजासनाय ॥

नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय,

नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।

सरस्वति प्रीति क्रिये सुपुष्टि,

तुष्टि स्मृति शान्ति सदा सुकीर्त्ते १(*) ॥

सर्वामराणां निधिरप्रमेयः,

त्वमेव मन्त्रर्षि मुनौ शरण्यः ।

आधार भूतोसि चराचरस्य,

क्विस्य यस्मात् प्रणतोऽह(स्म्य)त स्वाम् ॥

नमोऽस्तु सौन्दर्यनिधे सुरेश !

नमोऽस्तु गाम्भीर्य सङ्घाय मनवे मणिभद्राय ते नमः ।

नमो नन्दि विवर्त्ताय नन्द्यावर्त्ताय वर्त्तिने ॥

नमो हाटक वर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः २(†) ।

नमो नद प्रतिष्ठाय नमो हेम प्रियाय च ।

नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥

एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ३(०) ।

१ (*)

‘वार्षप्रयोगोद्दि कन्दोवद् भवति’ इति नियमादत्र विभक्ति व्यतिक्रमोऽप्युद्दिष्ट इत्यनेन ।

२ (†)

‘मन्त्रर्षिः मुनिः शारण्य’ इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

३ (०)

‘एवं संस्तुत्य’ इति पुस्तकान्तरमर्थः पाठः ।

ससिद्धार्थक दूर्वाभिः सकुशाक्षत-चन्दनैः ।
 तिललज्जैः समं पुण्यं भूमावुदकं मुतसृजेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् कल्पोक्तेन खगेश्वरः १(*) ।
 अद्येह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवाग्नि सन्निधौ ।
 यशः श्रेयोऽभिवृद्धयर्थं मातापित्रो स्तथात्मनः ॥
 पुराणन्याय मीमांसा—वेदवादिभ्य एवच ।
 नमो विद्या विदायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एवच ॥
 विप्रेभ्योऽनेकधर्मेभ्यो नित्यानन्दनिधि परम् ।
 अहं सम्प्रददे तेभ्यो नाना मन्त्रावृतेन च ॥
 स स्वर्णं रौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपकारेण पुरुषो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः २(†) ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सं विभज्य यथाशास्त्रं न किञ्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात् तस्मादेकोऽपि नार्हति ॥
 इति कनकदानम् ॥

—*—

(७०) अथानन्दनिधि दान विधानम् ।

—*—

आनन्द निधि दानम् ।

अथान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधि पारगाः ।
 यज्ञदान व्रतानां वा सोऽप्योकोऽर्हति तद्गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं निधेः परमपावनम् ३(\$) ।
 परं पदमवाप्नोति संसारेऽपि निरन्तरम् ४(०) ॥

१ (*)

'खगोत्तम' इति हेमाद्रिहृत-पाठः ।

२ (†)

'सौपक्षरेण' इति पाठान्तरम् ।

३ (\$)

'नित्यानन्दनिधिः परम्' इति हेमाद्रिहृत-पाठः ।

४ (०)

'एवं संपदमाप्नोति' " " " " ।

चतुर्यस्तवकः ।

१५५

दानानामप्यशेषाणां मनन्त फल मुच्यते १(*)
 नित्यानन्द विधानस्य प्रदाना दपवर्गभाक् ॥
 यस्त्वेवं सकृदत्रैव सदानन्द-विधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्य मक्षये वेधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चिदत्रैति सकर्मगुण सञ्चयम् २(+) ॥
 तदाखिलमही-राज्यं प्राप्नोति व्रतसंज्ञके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पद मैशानं नित्यमक्षयमव्ययम् ३(x) ॥
 तस्मा देत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्प श्रीः श्रीनिधान प्रदानतः ॥
 पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पद मव्ययम् ।
 गता हि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परम् ॥
 एतद् भद्रनिधानाख्य माख्यातं वैनतेय ! ते ।
 मया प्रीत्या प्रयत्नेन किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानाभित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्यात् सोऽच्युतायुः स्यादीर्घं सन्तान माप्नुयात् ॥
 यस्तु संकीर्त्तयेद् भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 स दीर्घं मायुराप्नोति मुच्यते सर्व्व किल्बिषैः ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्व्वोक्त देशकालौ संकीर्त्त्य पुराणोक्तफल प्राप्तिकामवानन्द निधि महादानं करिष्ये
 इति सकृलप्यास्य महादानत्वान्मातृपूजाभ्युदयिक आदौ कृत्वाचार्य्यं वृत्वा द्रव्याणां
 बहुत्वे श्रुत्विगादीन् वृत्वा तेभ्यो वस्त्र मुद्रिका कुण्डलादीनि दत्वा-निध्यासादनं कुर्यात् !

तद् यथा—

नानारत्न स्वर्णरौप्यताम्र मुद्रा यथाशक्ति सम्पाद्य द्वादश पलादिपारमित-
 स्वर्णयुतम् ।

१ (*)	‘फलमनुते...	इति वैमात्रि-वृत्तः पाठः ।
२ (+)	‘गुणसंयुतम्’...	इति चादमानरे पाठः ।
३ (x)	‘सञ्चयमव्यय’ मिति धातुगतार्थभेदेन नैकाधं कृतम् ।	

रौप्य पिधान-ताम्रघटरूप-मानन्दनिधिं सुसूक्ष्मवस्त्रै १(०) । वेंष्टितम् ।
विशुद्धोपलिप्त भूतलन्यस्ताष्टादश-धान्योपरि विष्णादि देवता सन्निधौ स्थापयित्वा
आनन्दनिधेः प्रतिष्ठापूर्वकं ॐ नित्यानन्द निधये नमः इति मन्त्रेणावाहनाद्युपचारै-
रभ्यर्च्य सिद्धार्थं दूर्वादलकुश-चन्दनाक्षतानादायानन्दनिधिं प्रदक्षिणीकृत्य ॐ नमः
सर्वदानन्द इत्यादि पूर्वोक्त मन्त्रैरुपस्थाय महादान प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं
दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति दक्षिणां यथाशक्ति दद्यात् ।

अस्य महादानस्य ग्रहीतु रेकस्य पात्रस्यासुलभत्वाद् ब्राह्मणेभ्यस्तं निधिं संविभज्य
दद्यात् २(*) ।

इत्यानन्द निधिदान प्रयोगः ॥

—*—

(७१) अथ भद्रनिधिदान विधानम् ।

—*—

172. बह्मपुराणे, रुद्र उवाच—३(*)

भगवन् सर्वं मास्त्यातं वृषदानक्रियाफलम् ।
पृच्छाम्यन्मदहं पुण्यं सदाक्षयफल प्रदम् ॥
दामं त्रैलोक्यमाश्रित्य हरेः प्रीति विवर्द्धनम् ।
यस्य जन्मायुरन्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ॥
तद् वदस्व मुने ! येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ।
दिक्पालात्मा च सन्नित्यं सदानन्दमयो हरिः ॥
केन दामेन तपसा व्रतेन यमनेन वा ।
मुच्यते पातकाद् घोरदाजन्ममरणान्तिकात् ॥

- १ (०) पट्टवस्त्रं कार्पासाव्वरात् प्रशस्तम्, षट्पञ्चात् चौमं कौषेयवस्त्रं वा श्रेष्ठं पूतञ्चेति ।
नील-रक्ताम्बरे, द्रवाहीनं पुरातनं सच्छिद्रं भिन्नं परिष्कृतं दशूषं क्षेपिकं अधीतश्चेत-
सर्वमव्वरं महर्षि-मन्वादि-ऋतौ निषिद्धम् ।
- २ (०) दानपात्र-विषयेतु— 'ददाति विप्राय बहु श्रुताय,
वेदान्तं विज्ञानं तपस्विने च' इति स्मृतिः ।
अथ दानपात्रलक्षणं प्राशुक्तम् ।
- ३ (*) हेमाद्रि स्मृतियेतु 'रुद्र उवाच' इति पाठोऽस्ति ।

चतुर्थस्तवकः ।

१५७

कथं भवन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्री प्रतापवान् ।
 अमितायुस्तथारोग्य सकलैश्वर्यभाक् सुधीः ॥
 कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ।
 केन तत् पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ॥
 श्रोतुमर्हति वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि ।
 त्वत् प्रसादादखिलं दानं तत्त्वमाचक्ष मे गुरो ! १(†) ॥

173. ब्रह्मोवाच—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं नित्यं वेदेषु गीयते २(*) ।
 सर्वाभासो विभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः ॥
 तस्सादानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।
 विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धयानन्दमुत्तमम् ॥
 दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ।

174. इन्द्र उवाच—

विधानं ब्रुहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः ३(†) ।
 यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

175. ब्रह्मोवाच—

पुण्यान्तिधिं प्राप्य तु पौर्णमास्याम्,
 तथोपरागे शशि-सूर्ययोर्वा ।
 चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा,
 प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥
 कुर्यादथौदुम्बरमेव कुम्भम्,
 हिरण्यमानेन यथात्मशक्त्या ४(‡) ।

हिरण्यमानेन प्रक्षेप्तव्यं भारादि-परिमित-सुवर्णानुसारेण देयेन हीरकादिरत्न-
 सहितेन यावत् पूर्ण कुम्भः स्यात्तावत् प्रमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

१ (†) 'प्रसीदाखिलं' इति हेमाद्रिद्वत-पाठः ।

२ (•) 'आनन्दो' इति चतुर्वर्गे चित्तामणि द्वत-पाठः ।

'आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्चमोक्षे प्रतिष्ठितम्' इति वेदान्ते ।

३ (†) 'महाप्रभो' इति हेमाद्रिद्वत-पाठः ।

४ (‡) 'कुम्भं यथात्मशक्त्या' इति हेमाद्रिद्वत-पाठः ।

तथा विधानञ्च सुराजतं स्यात्,
 हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ।
 तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा,
 स्वशक्तिः स्वर्णं पलैः शतेन ।
 तदर्द्धमर्द्धेन तु वित्तं शक्त्या,
 प(फ)लत्रयादूर्द्धमपि प्रकुर्यात् ।
 तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय,
 सवज्रं नीलोत्पलं पद्मरागम् ॥
 संयुक्तं वैदूर्यं सविद्रुमञ्च,
 तद्राजतं पात्रं मधोमुखं स्यात् ।
 कुशोत्तरे दर्पणं चामराढ्ये,
 स पादुकोपानहच्छत्रं युक्तम् ॥
 तत् क्षौमवस्त्रोत्तरयुग्मयुक्तम्, १(*)
 सं पूजयेन्मन्त्रवरै रथै र्तैः ।
 आदौ तु पञ्चामृतं माद्य विष्णुम्,
 सं स्नाप्य संसारं हरं समर्च्य ॥
 गवर्णोत्तरच्छदेनोपयुक्तेन सहिते इति ।
 तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा,
 आमन्त्रयेद् भद्रनिधिं ततस्तम् ॥
 श्रीखण्डं कर्पूरं सकुङ्कुमेन,
 पञ्चाक्षरं नाम श्रियं प्रलिख्य ।
 नमस्तथौङ्कारं युतञ्च पात्रेऽ—
 तद्राजतेऽप्येव यथार्चयेत् ॥
 त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष—
 विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः ।
 गन्धर्व्वं विद्याधर-दानवेन्द्रैः,
 युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

चतुर्थस्तवकः ।

१५९

समग्र संसारकरी त्वमेव ,
 बिभोः सदानन्दमयो च माया ।
 समस्त कल्याण निधिः समाधिः,
 हरि प्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ॥
 एवं सम्पूज्य विधिना ततो विप्रमथार्चयेत् १(*) ।
 किरीटाङ्गद-निष्कामय कुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
 अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरन्ततः ।
 पूजये दच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् २(†) ॥
 भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयोहरिः ।
 हर मे दुष्कृतं कृष्ण ! कृपाकर नमोऽस्तु ते ॥
 भूदेव भगवद्धर्म भवभङ्ग करेश्वर ! ।
 भवभूतिकरो जिष्णुः प्रभविष्णुर्नमोऽस्तुते ॥
 एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम् ।
 ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विष्णोर्नाम महात्मनः ३(*) ।
 यव दर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ॥
 पितृ सन्तारणार्थाय नित्यानन्द विवृद्धये ।
 सर्वघौघ विनाशाय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥
 तदनेन सरत्नेन धातुत्रय-युतेन च ।
 सत्क्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्श-पादुकेन च ॥
 आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ४(†) ।
 सदानन्द विधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥
 एव मुद्यार्य तन्दद्यात् द्विजाय हरिरूपिणे ।
 गोप्येन विधिना दद्यात् हेमसंख्या न कीर्तयेत् ५(‡) ॥

१ (*) 'एवं पूज्य' इति कचिदादर्श-पाठः ।

२ (†) 'पूजयेदतः' 'किरीटाङ्गाद्युतं' इति तत्र पाठान्तरद्वयं विद्यते ।

३ (*) 'वपुर्नाम महात्मनः' इति भिन्नादर्श-पाठः ।

४ (†) चमोपानहेनोपार्थम् ।

५ (‡) गोप्येन विधिनिति यद् हेमादिकं प्रदत्तं तेषां संख्यादिकं न कीर्तयेत्, तदुक्तं मानव-
 ज्ञानेन्द्रादिनाम्न प्रसिद्धेन । इति च परिशीर्षादुक्तं । चरतीत्यर्थः ।

प्रकीर्त्तिते कोटि गुणायुतं फलम् १(+),
 प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।
 इतीदमन्यायं न कीर्त्तयेत् सुधीः,
 निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु २(x) ॥
 एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा,
 भवेन्नचा(वा)स्मान्मरणं कदाचित् ।
 प्रयाति विष्णोः पदमव्ययन्तत्,
 शिवात्मकानन्दमयं स साक्षात् ३(०) ॥ इति ।

कर्ता पूर्णिमादिकाले कृतसङ्कल्पः शुद्धे देशे सोत्तरच्छदे कुशोत्तरे प्रागुक्त-
 प्रकारेण यथाशक्ति विरचितं भद्रनिधिं क्षौमवस्त्रद्वयावृतं स्थापयित्वा परितो दर्पण-
 चामर-पादुको-पानच्छत्राण्यासाद्य पुरतो हरिहरौ स्थापयित्वा पञ्चामृतादिना सम्पूज्य
 तदीशानदेशे स्वगृह्यानुसारेणाग्निं संस्थाप्य घृताक्त तिलैरष्टोत्तरशतादि संख्यया प्रागुक्त-
 देवोद्देशेन हुत्वा श्रीखण्ड कुङ्कुम कर्पूरैः प्रणवादि श्रिये नमः इति पञ्चाक्षरमन्त्रं
 निधिकुम्भ विधानपत्रे च लिखित्वा तेनैव भद्रनिधिं पूजयित्वा गृहीत कुसुमाञ्जलि भद्रनिधिं
 प्रदक्षिणीकृत्य प्रोङ्मुखः उदङ्मुखं गुरुं किरीटाङ्गद पीतवस्त्रादिना सम्पूज्य 'भूदेवोऽसी'-
 त्यादि मन्त्रेण स्तुत्वा कुश-यव-तिल-जल-हस्तोऽमुकशर्म्माहं सर्वपापक्षय सकल-
 पितृ-तारण-नित्यानन्दविवृद्धि—शिवात्मकानन्दमयाव्यय—विष्णुपद प्राप्तिकामोऽमुक-
 शर्म्माणे तुभ्यमिमं भद्रनिधिं सरन्न धातुत्रयात्मक-स क्षौमास्वर युग्ममादर्श-पादुकोपान-
 च्छत्रासनसहितं सम्प्रददे न ममेति तद्वस्ते जलन्दद्यात् । दान प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा
 विष्णवे समर्पयेत् ।

इति भद्रनिधि दानप्रयोगः ॥

— * —

- १ (+) प्रकीर्त्तिते इति दत्तवस्तु संख्यादीनां फलच्युतार्थः सूचितः ।
 प्रगोपिते इति फलाधिक्य मनेन सूचितम् ।
 २ (x) हेमाद्रावपि एवमेवास्ति भद्रनिधेः प्रयोगः ।
 ३ (०) 'स साक्षात्' इत्यत्र 'स संख्या' इति हेमाद्री पाठान्तरमस्ति ।

चतुर्थस्तवकः ।

१६१

(७२) अथ शतमान-दानविधिः १(❀) ।

—*—

176, ब्रह्माण्ड पुराणे, ब्रह्मोवाच—

शृणुष्ववहितो दानं ब्रवीमि तव नारद !

शतमान मिति प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम् ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्तति प्रदम् ।

भुक्ति-मुक्ति प्रदं सर्वं सर्वमाङ्गल्य-कारणम् ॥

पूण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्य्य ग्रहादिषु ।

यत्र साधन सम्पत्तिः तत्र दानं समाचरेत् ॥

गव्येन भूमिं सरितो जलेन २(+),

आलेख्य-मध्ये सिततण्डुलैश्च ।

सरोरुहं केशर-भूषणाढ्यम्,

सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमान-मात्रम्,

निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मावाह्य गन्धादिभि रादरेण ॥

विप्रं तथा वेद-विदं विचिन्त्य,

विरिञ्चिबुद्ध्यातु समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमान मस्मै,

सम्प्रीयता मात्म-भूरित्युदीर्य्य ॥

शतमान मात्रमिति-शक्त्यनुसारेण कृष्णलादि शतमित्यर्थः ३(*) ।

१ (°) शत परिमाण हिरण्यमव ज्ञेयम् ।

२ (+) सरितो जलेन, गङ्गाजलेन साधारण-नदीजलेन वा ।

३ (‡) 'कृष्णलो सुवर्णनिर्मित मणि विशेष' इति वेदान्त-कल्पतरुकाराः
मीमांसकैरपि 'शत-कृष्णलं श्रपयेत्'—इत्यत्र तथैव प्रतिपादितम् ।

योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यम् ,
 तस्मादायुः सर्वमेवैति चोक्तम् ।
 अतः कुर्यादादरै रित्यसकृद्वा १(*),
 नित्यं मासं हायनं शक्तितो वा ॥
 जाम्बुनदं जातरूपं सुवर्णं काञ्चनन्तथा ।
 हिरण्यं चेति शक्त्यातु क्रमादेतानि नारद ! ॥
 रोगपरिहारार्थञ्चेत् २(†) ।

—*—

177. अथाह, बौधायनः—

शतमान मक्षयेन सुवर्णेन मितञ्चयत् ।
 तत्कांस्ये निक्षिपेत् सम्यक् तिलाढक-समन्विते ॥
 कांस्यपात्र-परिमाणं प(फ)लानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशाल्यः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं शुभ्रणि भानुमव्ययम् ।
 गन्धमाल्यैः सुरभिभी रक्तमाल्यै विशेष्टतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रञ्जयेद् भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणाति भक्तितः ॥
 यद्वा सावित्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद् गन्धाक्षतैः शुभैः ॥
 अन्नैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटुम्बाविरोधतः ३(‡) ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्म वेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयत्न-मानसः ।
 मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पापव्याधि-विमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्व रथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्व-जगद्गुरुः ॥

१ (*) 'आदरै' रित्येवं 'नारद' रिति पाठान्तरं ग्रन्थान्तरेऽस्ति । परवर्ति-श्लोके नारद इति सम्बोधनात् पदमस्ति ।

२ (†) रोगनाशार्थं चेद यदि एतददानं करोति तदा तस्य पापरोगयोर्विमुक्तिः स्यात् ।
 'स्वकुटुम्बाविरोधतः' इति क्वचित् पाठान्तरम् ।

३ (‡) 'स्वकुटुम्ब विरोधतः' इति हेमाद्रि-समुद्धृत-पाठः ।

चतुर्थस्तवकः

१६३

इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत्कृतम् ।
महद्वा यदिवा स्वल्पं तत्सर्वं क्षमयत्वसौ १(†) ॥

इति दानमन्त्राः ।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
यथा प्रसन्नो भवति तथा सर्वं प्रकल्पयेत् ॥
इति पापरोगहर-शतमान-दानविधिः ॥

—*—

(७३) अथ ह्रमदान-विधानम् ।

—*—

178. वायु पुराणे—

ह्रमदानमथो ब्रक्ष्ये यद्गतं रेतसा मम २(*) ।
अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयु रारोग्य-वर्द्धनम् ॥
निष्कमान-परिमाणं तदूर्ध्वं पादमेव वा ३(†) ।
तण्डुलादकं सम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
अर्द्धादकतिलैः पूर्णं तस्योपरि घृतान्वितम् ।
तिलार्द्ध-माणतः पात्रं घृते सद्धेम विन्यसेत् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
विलोक्य दद्याद् विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ॥
दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्ययनेऽपि वा ।
सम्बत्सरे चामावस्यां मत्सायुज्यपरं यतः ४(‡) ।
आयुरारोग्य-सम्प्रीति स्तस्मिन् काले भविष्यति ॥

१ (†) 'तत् प्रत्यया प्रत्ययाभ्यां तत् सर्वं क्षमयत्वसौ' इति हेमाद्रिः समुद्धृतः पाठः ।

—अथ 'स्वल्प' मित्यत्र वाक्यमिति पाठोऽस्ति ।

२ (०) 'यद्गतं वेधसा मम' इति पुस्तकान्तरद्वयतः पाठः ।

३ (†) 'निष्कमानं पवित्रं वा' इति हेमाद्रौयः पाठः ।

४ (‡) 'सम्बत्सरे वा प्रोच्येत् तत् सायुज्यपरं यतः' इति वसुदेवो विष्णुसहस्रनामः पाठः ।

१६४

विधान-पारिजाते ।

एवं सुवर्ण दानेन नित्यं दद्यादनन्तकम् ।

अन्यांश्च विविधान् कामान् आप्रोत्येव न संशयः ॥

इति नानाविध सुवर्णदानम् ॥

—*—

(७४) अथ प्रसङ्गाद्रजत-दानविधानम् ।

—*—

179. नन्दि पुराणे—

अथो देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।

स्थानकं पद (शर) मादाय सर्वदेवमयन्तदा १(*) ॥

आकृष्णमन्दरं चापं वामुकिज्यावनामितम् २(†) ।

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषै स्त्रिलोचनैः ३(‡) ॥

ततोऽश्रुकणमेकस्माद् यत्तु तस्य त्रिलोचनात् ।

तस्माद्रुद्राक्षमभवत् शाखाव जटयोज्ज्वलम् ॥

द्वितीयनेत्रादभवत् अश्रुविन्दुश्च खाननात् ।

तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शासितम् ॥

रजतेन समायुक्तं यस्य आढ्येषु किञ्चन ।

तत्तदक्षयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः समम् ॥ इति ।

180 स्कान्दे—

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्म्मलम् ।

स विधूयाञ्च पापानि स्वर्गलोके महीयते ॥

रूपवान् सुभगः श्रीमान् इह लोकेच जायते ।

१ (*)

अन्यत्र स्थानानि पङ् ध्वनिनाम् । तथाच—भरतः ।

वैष्णवं समपादश्च वैशाखं मण्डलं तथा ।

प्रत्यालीढं मध्यालीढं स्थानान्वेतानि षड्गुणाम् ।

अमरं सिंहनयेतु स्थानपञ्चकमिति ।

अन्यत् चोरस्वामो जटटीकायाम्, धनुर्वेदे विश्वामित्रौ वै वासिष्ठेच ।

२ (†)

अथ 'आकृष्ण' इत्यत्र आकृष्य' इति पाठः साधुः ।

३ (‡)

‘अश्रुविन्दुः स्त्रिलोचनैः’ इति पाठान्तरं मण्डनार्थं कृतं ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

181. मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवल्लभम् ॥
 अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु च वर्जितम् ।
 रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदा ॥ इति ।

तथाच —

सुवर्णं सर्वदादानां मङ्गलत्वेन दीयते १(*) ।
 सुवर्णदानेन रजतं अङ्गमित्येव केचन ॥ इति ।

अतएव—सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति, केचिदिति—हेमाद्रिराह । रजतदानमन्त्रस्तु,—
 रुद्रनेत्र समुद्भवं रजतं पितृवल्लभम् ।
 प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रियकृत् भक्तवत्सलः ॥
 इति रजतदानम् ॥

—०—

(७५) अथाश्वदानम् ।

—*—

182. स्कान्दे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छे द्वै हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
 स तेन कर्मणा देवि ! गान्धर्वं लोकमश्नुते २(*) ॥

183. महाभारते च—

सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितम् ।
 योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
 यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर !
 तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्ति सुपुष्कलान् ॥

- १ (*) 'दक्षिणात्वेन प्रदीयते' इति शादर्शान्तरधृतः पाठः ।
 'सुवर्णे दीयमानेन रजतं दक्षिणेष्यते ।
 सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा मवेत्' इति अति शास्त्रे-)
 २ (*) 'कर्मणा चैव' इति हेमाद्रि-लिखितः पाठः ।

184. मात्स्ये, तद्दानमन्त्रः—

उच्चैश्रवास्त्वमश्वानां राज्ञां विजय-कारकः ।

सूर्यवाहं नमस्तुभ्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गारुडेच—

अश्वमेध मखं यस्तु कलौ कर्तुं समीहते १(†) ।

अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधि-पूर्वकम् ॥

विधिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा २(*) ।

श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपर्यायं भूषितम् ॥

अथाश्वालङ्करणम्—

रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ।

वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपूच्छं सुवाससम् ॥

शुभ्रेण पट (द) केनैव सम्बृतं सायुधान्वितम् ।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु वद्धकक्षं सुपट्टकम् ॥

एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

सुरूषाय सुवृत्ताय विदुषेच सुबुद्धये ॥

दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ।

मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ॥

चन्द्र-सूर्य्य ग्रहे चैव मश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ।

तथाश्व पूजामन्त्रः —

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्तये ।

जगद्धिताय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तुते ॥

एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णे दद्यात्तिलोदकम् ।

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैश्रावस पुत्रकः ॥

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो हय सुखी भव ।

इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वं ते प्रतिपादितम् ॥

प्रतिगृहीष्व विप्रेन्द्र ! मया दत्तं सुशोभनम् ।

कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।

पश्चादश्वः पुरो गच्छेत् पदानां सप्त-सप्ततिम् ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं व्रजेत् ॥

१ (†) 'कर्त्तुमनीश्वरः' इति आदर्शान्तर-छूतः पाठः ।

२ (†) 'ब्रह्मणा कथितं पुरा' इति आदर्शान्तरस्थः पाठः ।

श्वेत मश्नन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 एवं कृते नरव्याघ्र ! सूर्य्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 वडवांश्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्र । सूर्य्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादि-पापानि तथान्यानि बहून्यपि ॥
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ।
 त्रिंशत् पूर्व्वान् त्रिंशत् परान् त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्यग् दत्त्वाश्वदः पुत्रो नरकादुद्धरेत् पितृन् ।
 तृप्यन्ति पितरः सर्व्वे नृत्यन्ति च हसन्ति च १(*) ।
 वाजी प्रदः कलौ जातस्ततो वैतानिका वयम् ।
 वाजि-प्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ।
 हयदानफलं ह्येतद् यलोका अक्षया नृणाम् ॥ इति ।
 इत्यश्वदानफलकीर्त्तनम् ॥

—*—

अत्रैवं प्रयोगः १(*) ।

उक्तकाले पूर्व्वोक्तगुणमश्वं समासाद्य सुस्नातं सदलङ्कृतं मार्त्तण्डायेति मन्त्रेण
 पूजयित्वा 'महार्णवे समुत्पन्न' इत्यादि 'सुशोभन' मित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा मुकगोत्राया-
 मुक-शाखाध्यायिनेऽमुक-गोत्रोऽहं सकलपापक्षयपूर्व्वकाश्वमेध-फलप्राप्तिकाम त्रिंश-
 त्रिंशत् पूर्व्वपर पितृद्वरण पूर्व्वकाक्षय-सूर्यादि लोक प्राप्तयर्थं हेममयपद्मेन भूषितं
 रौप्यकटि-करिदन्त वज्रमयनेत्र-ताम्रमयसुर-क्षौमपुच्छ-स्वर्णतिलकोपशोभितं सुवद्रक-
 स्वायुधं सुप्रैवेयकं सुवाससा संवीतं धान्यरत्नोपरि स्थितं सूर्य्यदैवतमिमं श्वेताश्वं
 तुभ्यगहं सम्प्रददे न ममेति । तत् कर्णे धृतं दद्यात् । प्रतिष्ठार्थे (वाक्यपूर्व्वकं)
 दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तीत्यादि वाचयित्वा अश्व-पुरस्तात् सप्त-सप्ततिपदानि गत्वा भानुं
 ध्यात्वा दृष्ट्वा च स्वगृहमियादिति ॥

इति श्वेताश्वदानम् ।

१ (*) 'नृत्यन्ति पितरः सर्व्वे वलन्ति च हसन्ति च' इति सृष्टिमाद्भ्यः वाठः ।

१ (*) प्रदीपितं वाचयित्वा वाच्यं दैवतमाश्वं दत्त्वा वैवं विधिम् ।

(७६) अथ तिलदानम् ।

—*—

185. मत्स्यपुराणे—

विष्णोर्देह-समुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

धर्मस्य रक्षणार्थायालं एतत् प्राहुर्दिवौकसः १ (*) ॥

186. व्यासदेवश्च—

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः २ (†) ।

ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ३ (§) ॥

187. महर्षि सम्बर्त्तः—

नित्य-नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तितः ।

प्रजावान् पुत्रवान् नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

188. कूर्मपुराणे—

कृष्णजिने तिलान् दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषी ।

रौद्रेण वाससाच्छन्नं त्रिधा तद्वत् सदक्षिणम् ॥

आहिताग्नौ द्विजे दत्त्वा सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥

अत्र निघेर्हीनं मध्यमोत्तम-भेदेन द्रोण मात्रेण द्रोण द्वितीयेन द्रोण तृतीयेनेति पात्रत्रयमिति हेमाद्रिः । सदक्षिणमिति सर्व्वत्र ।

189. विष्णुधर्मोत्तरेच—

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।

दत्तान्येतानि विधिवत् तारयन्ति महाभयात् ॥

१ (*)

अन्यत्र स्मृती—

‘विष्णु देहोद्भवाः पुण्या तिलाः पाप प्रणाशकाः ।

प्रेतस्वर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥१॥

यथा मधुवधे विष्णोर्वर्म्मविन्दुसमुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च समिधः तस्माच्छान्ता भवन्तु मे’ ॥२॥

२ (†)

‘प्रसृताः पुरा’ इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

३ (§)

‘तिलाः स्मृताः’ इति चतुर्व्वर्गं चिन्तामण्युक्तः पाठः ।

” अथ महर्षिमनुः—

‘वासीदशन्द्रसालोक्य मशिसालोक्य मश्वदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदशलुरुत्तमम्’ ॥

‘भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः’ । इति ।

187. हेमाद्रौ—

मूलर्क्षगे शशधरे माघे मासि प्रजायते ।
 एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ।
 तिलोद्वर्त्ती तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलीदकी ।
 तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः १(*) ।
 असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपाप-विवर्जितः ।
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा—

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितम् ।
 दद्यात् कम्बल संस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
 सर्वकाम समृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
 कालक्षयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥
 इति तिल मृग दानम् २(†) ॥

—*—

188. तच्च विष्णुस्मृतौ—

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पलषोडश कल्पितान् ।
 सहिरण्यं स्वभक्त्या च विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 नाशयेन्निविधं पापं वाङ्मनः कायसम्भवम् ॥

189. स्कान्दे,—

तिलपात्राणि यो दद्याद् वि प्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
 अमावस्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥

१ (*)

‘षट् तिळी नावलीदति’-कार्तभट्टाचार्य धृतः पाठः ।

२ (†)

‘एवं तिलनिर्भित्तयेनुदानं, तद्विवरणम्, पद्मपुराणे दृष्टिगोचरास्ति ।

तद् यथा,—

‘विधानं तिलधेनोस्तं ब्रूहि शीघ्रं हिमोत्तम । ।

मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छुश्रूष्य नराधिप । ॥

बोधमादयसी चेत्तुः चतुर्भिर्वत्सली-क्षेत्रे’—इति ।

स पितृं स्तारयित्वाशु नरकान्नर पुङ्गवः ।
पितृलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

190. महर्षिरत्रिः—

तिल पात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥

191. यमर्षिः—

तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रत्यहं वाथ पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्त्वभावाद् हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
नाशयेन्निविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

192. ब्रह्मपुराणे—

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रै द्विजायतु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्यात् श्रद्धावृत्तानुसारतः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा लभते च परां गतिम् ।

193. कूर्मपुराणे—

तिल पूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्हत्वा तु विधिवद् दुः स्वप्नं प्रतिहन्ति सः ।
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तम मध्यमम् ।
ताम्रपात्रं दशफलं जघन्यञ्च प्रकीर्तितम् ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमे स्मृतम् ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितम् ।
सुवर्णं दक्षिणान्दत्त्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ।
इति हेमाद्रयक्तानेकविध-तिलपात्रदानम् १(*) ॥

—*—

(१८) अथ मातृणापाकरणार्थं तिलपूर्णकांस्यपात्र दानम् ।

—*—

194. आदित्य पुराणे—

पितामह उवाच—

शृणुध्वं देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजाहणात् ॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्तिं न विद्यते ।
महासर स्तथा वापीं कूपं कर्तुं च दीर्घिकाम् ॥
एवं कृते मातृ-ऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रं मथ दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः—

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत् स्वरूपं यस्मिन् काले च दीयते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानं मेतद् द्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद् यादृशाय च ॥

पितामह उवाच,—

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानां मत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थ-सप्तकम् ॥
सुवर्णं माषाश्चत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः ॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
ततोऽभि पूजयेच्छस्त्रं शङ्करं हरिमेव च १(*) ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यञ्च सर्व्वतः ।
लिखेत् पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥
ततो बहिर्नि स्थापयित्वा होमं कुर्याद् यवैः स्तिलैः ।
तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद् भक्तिं संयुतः ॥

१ (*)

‘ब्रह्माणं हरिमेव च’ इति पाठः सुष्ठु स्यात् ।

”

नाना मुनीनां नये दानविषये ये ये प्रमेदाः सन्ति ते ते च सन्दर्भकारेण प्रदर्शिताः ।

अन्ध चन्दन पुष्पाद्यैधूपदीपैश्च शोभितम् ।
 ततो ब्राह्मण माहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्री-वर्जकं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 दाम्भिकं वर्जयेन्नित्यं परस्त्रीरतिलालसम् ॥
 क्षुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मभ्रष्ट मशौचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् १(*) ॥
 अत्र तम्पूजयेद् विप्रं पुष्पधूप-विलेपनैः ।
 वस्त्रानि परिधाप्यासौ सुभग्यानि मृदूनि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।
 अत्र माघी—माघमासस्य पौर्णमासी ॥
 मृतवासरे—मातृमृतदिवसे तत्तिथौ च ।
 ग्रहणे रवि सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु २(†) ॥
 तथान्यदपि यद्वत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह महेश्वरः ३(‡) ॥
 जीवन्तीं भूषयेद् वस्त्रैर्भोज्यैरपि विभूषणैः ।
 मृतमुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्वं स्वशक्तिः ॥
 अमावस्यां यथा दत्तं पितृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माघ्यां मया दत्तं मातृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं क्षातं विधिवत्तर्पणं कृतम् ४(*) ।
 तदक्षयफलं सर्वं आयते मुक्तिरेव च ॥

१ (*) 'पार्वण्यं श्राद्धविधिवन्मातृश्राद्धं समाचरे' इति आदर्शान्तरे-पाठः । मातृ-मुख्यं श्राद्धं
 मातृश्राद्धं, अथ मातरः प्रधानम् । आभ्युदयिकं नान्दीश्राद्धं इति श्राद्धमिति यावत् । तथा हि स्मृतौ 'मातरः
 प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरमिति ।

२(†) 'रवि सोमाभ्याम्' चन्द्रसूर्ययोर्ब्रह्मणोऽसुपस्थिते ।

युगादिषु चतुर्षां बुजानामारम्भादितिषु ।

३(‡) "तदक्षय...आयते मुक्तिरेव च" इत्यादर्शान्तरे पाठः ।

'अमावास्यायां पितृभ्योदद्यात्' इति स्मृतिः ।

४ (*) 'तर्पणम् यच्चिः कुर्यात् प्रत्यहं क्षातको विजः ।

देविभ्यश्च स्त्रिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्' इति स्मृती ।

चतुर्थस्तवकः ।

१७३

विप्रं सम्पूज्य विधिवत् पात्रन्तस्य प्रदापयेत् १(†) ।
 प्रणस्य विधिवद् भक्त्या मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुराण्यकाङ्क्षया ।
 भगवत् तचनात्तुभ्यं यथा शक्ति तथा वद २(+) ॥
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 छेदितो वाल्यभावे च स्तनपानाद्द्विजोत्तमः ॥
 गूथमूत्रादिसलेपैर्लिप्तो यश्च कृतो मया ३(x) ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणाम् ।
 सप्तधान्यं मया दत्तं ऋणान्मुक्तिर्भवे नमः ॥
 कांस्यपात्र-प्रदानेन तत्त्वज्ञानं शारीरकम् ४(*) ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम् ॥
 आच्छदानन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत् सनातनम् ।
 विप्राच्छादन-दानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिल संख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदान-प्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादि खचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद् ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननी सम्भवावृणात् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वर वचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सौपस्करं सताम्बुलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥

- १ (†) 'विप्रं सम्पूजयित्वा तत्पात्रं तस्य' इति हेमाद्रिदृष्टः पाठः ।
 २ (+) 'भगवद्वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेदृणात्' इति आदर्शान्तरे-पाठः ।
 " 'संस्थितस्य मे' इत्यं पाठान्तरं सति ।
 ३ (x) 'जिज्ञासा यश्च कृता मया' इत्यपरादर्शस्थः पाठः ।
 ४ (*) 'तत्त्वज्ञानमिति'—'नाहं देही नेन्द्रियाणि न मे विषयाः'—

इत्याकारकं तैथी भिन्नं श्रीभगवदात्म स्वरूपं तत्त्वज्ञानं जायते ।

'तत्त्व' ब्रह्मणि यावाप्ये धर्मे साधारणेऽपि च' इति । अथत् परमेवराठः ।

अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयेत् ।
 भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य-विप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाह्वानमुक्तिर्न संशयः ।
 जननी सम्भवाद्समा नान्यथा कचि देवहि ॥
 पुरा मातृबधोद्भूत-पापशङ्कित-चेतसा ।
 जामदग्नयेन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठ-तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातक-प्रातशान्तये ॥
 अकृत्वा मातृ-वचनं पन्नगैः शाप-सं युतैः ।
 कश्चिच्छङ्कापरैर्भुत्वा माता पश्चात् प्रसाधिता ॥
 शापतो निष्कृतिं श्रुद्वा न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोऽभिभवति (ते) देवि नानृणानां दुरात्मनाम् ॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत्कृतं सर्वं मातृ वाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्य पात्रे प्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवम् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्मातृ-समुद्भवात् ॥ इति ।

अस्य प्रयोगः ।

युगादावार्द्धक माघ्यादि काले कर्त्ता नद्यादौ स्नात्वा देवर्षि पितृण् सन्तर्प्य
 कृताह्निकः गृहमध्ये गोमयोपलिप्त-प्रदेशे कुङ्कुमेन चन्दनेन वा द्वादशदल पद्मं विलिख्य
 तत्र पञ्चविंशति पलमितं कांस्यपात्रं तिलप्रस्थ-सप्तकपूर्णं मुपरिस्थ स्वर्णमाष-चतुष्टयम्
 सुमव्य-वस्त्रं वेष्टितं विन्यस्य तत्र हरिं हरं वा विधिवदभ्यर्च्य परितः सप्तधान्यकं
 फलानि चासाद्य पात्रमभ्यर्च्य तासु पुरतोऽग्निं प्रणीय गृहोक्त-विधिनाज्याक्त-तिलैर्यवैश्च-
 शिवं विष्णुं बोदिश्य तन्तन्मन्त्रेणाष्टौत्तरशतं हुत्वा मृतमातृको मात्रादिकं कृत्वा
 जीवन्मातृकस्तु तद् गन्धाभरणादिनालङ्कृत्य पूर्वोक्त-लक्षणं प्रतिग्रहितारं न्धवस्त्रालङ्कारै-
 रलङ्कृत्य अग्रेत्यादि संकीर्त्तनान्तेऽमुकगोत्रायामुक् ब्राह्मणायेदं पञ्चविंशति पलं
 कांस्यपात्रं प्रस्थसप्तकतिल पूर्णं चतुर्माष स्वर्णयुतं श्रेष्ठ वस्त्रं संयुतं परितः स्थापितं सप्त

चतुर्थस्तवकः ।

२५६

धान्य फलप्लुतं मातुराण्यन्यकामस्तुभ्यं अहं सम्प्रददे नममेति तद्वस्ते जलं दत्त्वा सागरेण
प्रतिगृह्यकामन्तुतिं पाठयित्वा ततः कृतैतत् कांस्यपात्रदानं प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा प्राण्य
कांस्यपात्रं सम्पादितमित्यादि मन्त्रान् पठित्वा मातृ-ऋणान्मुक्तोऽसीति प्राङ्मोक्षोक्ते
पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्मशेषं समाप्य ब्राह्मणं विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति कांस्यपात्र दान प्रयोगः ॥

—*—

(७६) अथ तिलराशिदानम् ।

—*—

पाद्ये—

195. तदाह यमः—

सर्वं पातकं संघातः कामतो वाप्यकामतः ।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्ग-साधनं मेवच ॥
शुद्धेः कृष्णे र्यथालब्धे द्वात्रिंशदङ्गुलोत्थितः ।
राशि तिलैः समे देशे कर्तव्यः पुरुषायतः १(*) ॥
यथा विभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः ।
प्रतिमा साङ्गुला स्थाप्या सौवर्णी तत्र माधवी ॥

196. तत्र माधवमूर्तिलक्षणं नारदीये—

आरभ्य वामोर्द्धकरा दपसव्य क्रमेण तु ।
शङ्खं चक्रं गदा पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृते ना पूरयेद् घटान् ।
स्थापयेत्तत्र तं रुक्मं पुष्पस्त्रग् वस्त्र-भूषिताम् ॥
क्षौद्रेणेति—मध्वादिपूरित घट चतुष्टयं तिल शेषः २(†) ।

पूर्वादि दिक्षु स्थापयित्वा रुक्मरूपां माधव ३(‡) प्रतिमां तत्र स्थापयेदित्यर्थः ।

१. (*) 'कार्यः पुरुषमानतः' इति कचिदादर्शे पाठः ।

२ (†) 'माधव' इति नारायणस्वरूपः । सामान्याशक्तिलंकीस्तसाधवः अधिपतिरिति ।

३ (‡) रुक्मरूपां सुवर्णमयीं माधवप्रतिमामित्यर्थः ।

'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ।

भक्त्या बाध्यन्त्यं तत्सर्वं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि ।
 दद्यान्माघेऽथ वैशाखे विषुवे वोत्तरायणे ॥
 भक्षानाद् यदिवा मोहा लोभाद्वा जन्मजन्मनि ।
 अर्जितं यन्मया किञ्चिद्दुष्कृतं मधुसूदन ! ॥
 तत् सर्वं विलयं यातु दानेनानेन माधव ! ।
 एवमुच्चार्य तत् सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 इति पद्मपुराणोक्तं तिलराशि दानम् ॥

—*—

(८०) अथ तिलपद्मदानम् .

—*—

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
 यद्वत्त्वा लभते विप्र ! तद्दानं कथयामि ते ॥
 रहस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् १(*)॥
 तिलपद्ममिति ख्यातं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 माघमासेतु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तमः ।
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
 नववक्त्रं समस्तीर्य कृष्णाजिनं समन्वितम् ॥
 द्रोणावरां २(†) स्तिलांस्तत्र निधाय वसनोपरि ।
 निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च तथोपरि ॥
 श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति मुक्ति प्रदायकम् ।
 ध्यायेच्चतुर्भुजन्देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिम् ॥

ततो ध्यानं यथा—

शङ्ख चक्र गदापार्णि पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीवत् साङ्ख्यजगद्बीजं सर्वकारण-कारणम् ॥

१ (*)

‘गायन्ति देवा किलगीतकानि,
 धन्यास्तु ते भारभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते,
 इति विष्णुपुराणे, २।३१।२२।२४ ।

२ (†)

‘दीपमितां खिलान्’ इति कश्चिदयं पाठः ।

कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीक-निमेक्षणम् ।
 आसीनं कर्णिकामध्यं सर्वशक्ति-समन्वितम् १(†) ॥
 कृताञ्जलिपुटोभूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत् परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः ॥
 इन्द्रनील-महानील-मणिमुक्ताफलादिभिः ।
 आराधय यथा शक्त्या देवदेव-जनार्दनम् ॥
 गन्ध पुष्पैः स्तथादीपैः नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 क्षीराब्जैः घृतं पक्वैश्च फलैर्दिव्यै रनेकधा ॥
 पुष्पाणां प्रकारैश्चैव गीतनृत्यादिभिस्तथा ।
 इत्थमाराध्य देवेशं ताम्बुलं विनिवेदयेत् २(*) ।
 पञ्च सौगन्धिकोपेतं श्रद्धापुते न चेतसा ॥
 पञ्चसौगन्धिकं ग्रन्थादौ परिभाषायां ज्ञेयम् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्यादृक् मतः परम् ३(†) ।
 स्थापयेत् पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ॥
 एवमाराध्य तत् पद्मं तिलद्रोणमयं शुभम् ।
 एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं मथवा द्विज ! ॥
 तिलाहारो भवेत् पूर्वमुपवास मथापि वा ।
 कुर्यात् स्वकार्यशुद्ध्यर्थं वासुदेवमनु स्मरन् ।
 ततो दध्याच्च तत् पद्मं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 विज्ञात-कुलशीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायात्मवेदिने ।
 रागद्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः ॥
 एतद् गुणान्वितायैवं यथायोगं यथाक्रमम् ।
 दातव्यं तत् प्रयत्नेन 'तिलपद्म' विधानतः ॥
 श्रद्धाभक्ति युतविष्णु भक्ताय इति ।

१ (†) ध्यायेदित्यादि-समन्वितमित्यन्तं तदध्यानं विशेषम् ।

२ (*) इत्यन्तं देवाराधन प्रणाली बोध्या ।

३ (†) दध्ना आदक-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।

'पुष्पाणि च चत्वारि आदकः परिकीर्तितः' । इति, कृतिः ।

'आदको च तुषट्यां स्त्री परिमाणान्तरे विष्णु' इति मेदिनी ।

197. महाभारते—

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्तं तमनुस्मरन् ।
 हिरण्यगर्भं देवेश पद्मनाभ जनार्दन ! ॥
 हिरण्येश गुणाधार सर्व्वधार धरेश्वर ! ।
 पुत्र-पौत्रादि-संयुक्तं दासी दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्व्वदुःख-विवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोऽयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनम् १(*) ।
 दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्व्वकामसमृद्धये ॥

अत्र वेदविद्दानग्रहोत्तरुक्तिः—

ब्राह्मणश्चापि गृहीया द्वाचयेत्तु प्रतिग्रहम् ॥
 'कोऽदात् कस्मा अदा' दिति वैदिकं मन्त्रमुच्चरेत् २(†)
 एवं तिलमयं पद्मं यो ददाति विधानतः ! ।
 सर्व्वं सत्त्वं समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयं भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्म्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ३(‡) ॥
 धर्म्मार्थी धर्म्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ३(‡) ॥

अत्र तिलपद्मदानफलकीर्त्तनम्—

मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्रकार्य्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पापात् पितृघ्नोऽगुरुतल्पगः ॥
 सर्व्व-पापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ४(*) ।
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रान् स्तद्वंश-सम्भवान् ।
 अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥

१ (*)

‘इत्थं.....दद्यात् पद्मं तिलात्मकम्’ इति आदर्शान्तरे-पाठः ।

२ (†)

‘कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतियहीता कामेतत्ते’ । अस्य सन्तस्य नाम कामस्तुतिरिति । इति शुक्ल यजुर्व्वेदे ८।४८ ।

३ (‡)

‘धर्म्ममर्थञ्च कामांश्च मोक्षमाप्नोत्य संशयः’ इति आदर्शान्तरे-पाठः ।

४ (*)

“मुच्यते सर्व्वपातकैः”.....आदर्शान्तरे पाठः ।

तासाञ्च पुरतः कार्याः विद्येशाः प्रविभागशः ।
 पूर्वोक्त हेममानेन विद्येशानपि कारयेत् ॥
 तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 तत् परितोऽष्टौ वामादि शक्ती भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

तद् यथा—

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री कालविकरणी तथा ।
 काल प्रमथनी देवी दमनीच यथाक्रमम् ॥ इति ।

यथाक्रममिति पूर्वोक्तदलेषु ।

अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येक नेत्रकः ।
 एकरुद्रस्त्रिमूर्तिश्च श्रीखण्डश्च शिखण्डिकः १(*) । इति ॥
 विद्येशानर्चयेदेतां स्तद्वाह्येच दलाग्रतः ।
 अर्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्वा शतपत्रकैः ।
 धूपञ्च गुग्गुलं दद्याद् घृताक्तं परमेष्ठिनः २(†) ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ततो विप्रं समाहूय पुण्यकाले उपस्थिते ॥
 यथा देवं तथा विप्रमर्चयित्वा विधानतः ।
 मूलमन्त्रेण कर्तव्यं सर्वमेवार्चनादिकम् ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्त्वा तस्मै विप्राय दापयेत् ।
 एतत्तिलमयं पद्ममत्र सन्निहितो हरः ॥
 एतत् प्रदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति ।
 यथासौ भगवान् देवः सर्वभूतान्तर-स्थितः ॥
 तेन सत्येन मे पापं विलयं यातु सर्वतः ।
 एवं यस्तिल पद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 सर्व-पाप-विनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरम् ।
 [इति सुरिहेमाद्रुक्तं तिलपद्मदानविधानम्]

१ (*) वामादीनां नामानि प्रागुक्तानि ।

२ (०) '...दोषो नैवेद्यदीपश्च' इत्यत्र पाठः, एकादश रुद्रनामानि द्वादशानि । यत्रापि द्वे उक्तौ ।

(८१) अथ रुद्रैकादश तिलदानविधानम् ।

—*—

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
 यद्वत्त्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिञ्चि लोकमाप्नुयात् ॥
 आयुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपाप-प्रणाशनम् ।
 शिवप्रीति-करं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभम् ॥
 रुद्रैकादश बुद्ध्या तु विप्रानेकादशान् सुधीः ।
 प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभि रथार्चयेत् ।
 तिलप्रस्थद्वयपात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ॥
 प्रत्येकं मण्डलं हैमं पात्रेषु विनिवेदयेत् ।
 पात्राणि चैव माराध्य शिवबुद्ध्या यथाक्रमम् ॥
 रुद्रैकादश मन्त्रैश्च दद्यादुदक-पूर्वकम् ।
 धरोभद्रश्च शम्भुश्च शिवश्च सुमहायशाः ॥
 अजैकपादोऽहिर्ब्रह्मः पिनाकी च परन्तपः १(०) ।
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते ! ॥
 स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादशाः स्मृताः २(†) ।
 अत्र प्रणवादि-चतुर्थ्यन्त-नमोऽन्तेन च मन्त्राः सर्वेषां ज्ञातव्याः ।
 इति रुद्रैकादशतिलदानविधानम् ।

—*—

(८२) अथ तिलगर्भदानम् ।

—*—

199. ब्रह्माण्डे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भ मनुत्तमम् ।
 यत् संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

१ (०) 'पराजित' इति । 'स्रगत्याधय-सर्वेश नैर्द्धृतिश्च महायशाः' इति च हेमाद्रिः ।

२ (†) 'बहुनाथेश्वरश्चैव कपाली च महाभूतिः' ।

स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः, इति चतुर्वर्ग-चिन्तामणिः ।

॥ अथ बहुनाथः, आदिनाथः, मौननाथः, भृगुसेन्द्रनाथादयः । एषां नाथ चाराध्येश्वर इति शैवसम्प्रदाये प्रसिद्धिः । 'नाथस्तु देवाणां वा देवमन्त्रप्रदीक्षितः' । अथैव शास्त्रेऽस्ति ।

अपमृत्युजयोपायो व्याधिनिर्मोक्षणक्षमः ।
 तिल गर्भ इति ख्यातो रहस्यं पापनाशनः ॥
 यदा ग्रहोपरोधः स्याज्जन्मर्क्षस्याति दारुणः १(†) ।
 व्याधीनाञ्च समुत्थान मुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिल गर्भ स्तदा कार्यः सर्वदोषापशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यात् नैमित्तिक विधिक्रमम् ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां क्षितावास्तीर्य वाससी ।
 शालीनामाढ्यं मध्ये तदद्गं तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तैस्तु पद्मं प्रविस्तीर्य मष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 कर्णिकायां न्यसेत् पद्मं सौवर्णं शक्तितः कृतम् ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाह्यतः शुद्धां स्तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवद् वाससा भूयः समास्तीर्य ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनि मन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥
 तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत-समुष्टिकम् २(*) ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुक्रमात् ३(†) ॥
 तच्च देवं विरूपाक्ष मर्द्धचन्द्र-विभूषणम् ।
 कल्पयित्वाऽर्चयेन्मन्त्रं पञ्चम्रह्मभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रस्तु—

यस्यैते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनि हिरण्मयी ।
 अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति ४(‡) ॥

200. वाजसनेधिनांसा प्रसिद्धा ।

१ (†) यज्ञोपरोधः—ग्रहपीडा, जन्मर्क्षयो-मूलमचयोर्मता, मूलादिदुष्ट नक्षत्रयो रथवा
 विपत् प्रत्यरिषधनचक्राणामिति । व्याधयो-दुष्ट रोगाः । उत्पातो-द्विष्यभौमीक्षापरिचयाः विविधाः ।

२ (*) 'तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत समुष्टिकम्' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।

३ (†) ॐ जूंस् इति लघु मृत्युञ्जय मन्त्रः ।

४ (‡) महाव्रत्युच्चयमन्त्रस्तु क्षणानन्दीयतन्त्रसारि प्रोक्तः ।

वाक्मन्त्रः यथा—युक्तयजुर्वेदे ३।६० ।

युक्त यजुः ऋ, ८, मः २९ ।

201. मृत्युञ्जय मन्त्रन्यास उक्तः शौनकेन १(*)—

त्र्यम्बकं यजामहे इति शिखायां न्यसेत् । सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमिति हृदये ।
ऊर्वारुकमिव बन्धनादिति बाह्वोः । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति नाभौ ।

202. देवी पुराणे—

पादे गुल्फे च जङ्घोरु जघने कोटि मेढयोः ।
नाभौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
स्कन्धकृत्काटिकायाश्च कूर्परे मणिवन्धके ।
कनिष्ठाऽनामिकामध्या तर्ज्जन्यङ्गुष्ठ पाणिषु ॥
वण्ठेऽथ चिबुके वक्त्रे नासिका कर्णचक्षुषि ।
ललाटे मूर्द्धनि चूडायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥

पञ्चब्रह्म मन्त्राः—

सद्योजातादयः तैत्तिरीये प्रसिद्धाः २(*) ।
तस्य मूर्द्धनि पुनः पद्मं सौवर्णं पूर्ववत् कृतम् ॥
विन्यसे द्रव्यं मावेष्ट्य तिलैरापूरयेत् पुनः ।
तं गर्भमर्चयेद् भूय श्रिन्तयित्वाऽमृतोद्भवम् ॥
अमृतस्त्राविणं चन्द्रं स्वेन मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
ततः शतावृतं मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुत्तमम् ३(†) ।

१ (*) पञ्च ब्रह्ममन्त्रो यथा—महामृत्युञ्जयप्रयोगग्रन्थे तन्त्रसारिचान्त्रास-ध्यान-पूजादिकं विद्यते ।

२ (*) ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमो नमः । भवे भवेनातिभवे भवस्त्वाम् ।
भवोद्भावाय नमः । १७ । वामदेवाय नमः । जीठाय नमः । शैठाय नमो रुद्राय नमः । कालाय नमः । कालविकरणाय
नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः । सर्वभूत दमनाय नमो मनोभनाय नमः । १८ ।
अघोरेभ्योऽघ घोरेभ्यो घोर वीरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सञ्जै शर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । १९ । तत् पुरुषाय
विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । २० । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो मे । २१ । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय
हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पद्मपतये नमो नमः । २२ । स्मृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं
कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः । २३ । सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ।
पुरुषो वै रुद्रस्तस्मै नमो नमः । २४ । विश्वं भूतं भुवनं चित्तं बहुधा जातं जायमानश्च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै
रुद्राय नमोऽस्तु । २५ । नारायणोपनिषदि चः १४ । १५ ।

३ (†) तत्त्वोक्त मृत्युञ्जय मन्त्रः—

ह्रीं ॐ जूंस् भूर्भुवः स्वः ॐ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । ऊर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्यो
र्मुक्षीय माऽमृतात् । शक्यजुः ३:६० । मन्त्रशस्त्रे महामृत्युञ्जयमन्त्रोऽन्यविधोऽस्ति । ॐ जूंस् इति लघु-
मृत्युञ्जय मन्त्रः—एवमेव शिवपुराणे विद्यते ।

तत उत्थापयेत्तस्माद् गर्भस्थानात् समाहितः ।
 पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्याः पावमानीभिरेव च १(१) ॥
 पूर्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति चिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ॥
 ब्रह्मनिष्ठाय तत् सर्वं सम्प्रदद्यात्तिलादिकम् ।
 प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चन्द्र मौलिरिति ब्रुवन् ॥
 अनेन विधिना यस्तु तिल गर्भं समारभेत् ।
 अकाल मृत्युर्न भवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥
 व्याधीनां विप्रमोक्षः स्यान्महतामपि निश्चयः ।
 ग्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसीदन्ति ग्रहाः पुनः ।
 उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात् ॥

त्रिविधानामुत्पातानां—भौमान्तरीक्ष दिव्यानाम् ।

अत्र तिलार्भेणोपशमनं ग्रहपीडानां शङ्कर-भगवता, तिलदानानि यजमान-क-
 कानि उक्तानि, अन्य दाचार्य्यं कर्तृकमिति ज्ञेयम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

यदा ग्रहपीडादिः स्यात्तदा कर्त्ता जन्मर्क्ष-ग्रहपीडा-अकालमृत्युनाश-दीर्घायुष्यादि
 फलप्राप्ति-कामस्तिल गर्भदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोपयुक्त गुणवन्तमेकं ब्राह्मण-
 माचार्य्यं वृत्वा गोमयेनोपलिप्ते भूभागे वासो युग्ममास्तीर्य्य तदुपरि अर्द्धाढक-परिमित-
 तण्डुलैरश्वदलपद्मं कृत्वा कर्णिकायां यथाशक्ति सौवर्णं पद्मं नवरत्न-सहितं विन्यस्य
 परितः शुद्धां स्तिलान्, उपविष्ट-यजमानो वरणं प्राप्ताद् ब्राह्मणवचनात् पुनः शुद्धान्
 स्थापयित्वा अन्येन वाससा गर्भद्वारा वरणं कल्पयित्वा गर्भयोनि मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्र
 यजमानमृजुकृत-वद्धमुष्टिकं मुपवेश्य तदङ्गेषु प्रागुक्त मृत्युञ्जय न्यासान् पूर्वोक्त प्रकारेण
 कृत्वा तं विरुपाक्ष चन्द्र मौलिं भावयित्वा पञ्चब्रह्म मन्त्रै र्यजमानमभ्यर्च्य्य २(†)
 पुनर्न्यसेत् ।

सौवर्णपद्ममध्ये मुखतः मूर्ध्नि स्थापयित्वा वाससा संवेष्ट्य तिलैरापूर्य्य ततोऽ-
 न्तस्थपुरुषं तिलरूपगर्भं मृत्युञ्जयमन्त्रेण पुनरर्चयित्वा अमृतत्वाविणं चन्द्रं मन्त्रेण

१ (१) । पावमानी सूक्तानि । 'ॐ पावमानीः स्वस्ति यनीः' इत्यादि ऊनविंशति सूक्तानि ।

पञ्च ब्रह्मसन्नाः प्रागुक्ताः ।

२ (†) अथवा, यत्नं यजुः १३, ४६ । ४, १६ । १०, १२ । अः, मन्त्रः ।

सम्पूज्य शतावृत्या मृत्युञ्जयमन्त्रब्राह्मणैः सहितं पठित्वा (?) तिलान् अपसार्य
तस्माद् गर्भाद् यजमान मुत्थाप्य वारुणीभिः १(*) संप्रोक्षयेत् ।

अथ यजमानः पूर्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति भावयित्वोदङ्मुखोपविष्ट-
आचार्योऽद्येत्याद्युक्त्वा अमुकगोत्रायामुक्त-प्रवरायामुक्तशर्मणे दीर्घायुष्य जन्मर्क्ष-ग्रहपीडा-
काल मृत्यु-त्रिविधोत्पातसूचित-रिष्ट-व्याध्याद्युपस्थित-वाधानिवृत्ति काम इमं तिलगर्भवासं
स्वर्णपद्माद्युपस्कर सहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दत्त्वा देयद्रव्य तृतीयां शादिरूपां
क्षिणां दत्त्वा अनेन तिलगर्भदानेन श्रीभगवच्छङ्करः प्रीयतामिति वदेत् ।

इति तिल गर्भदान प्रयोगः ॥

—*—

(८३) अथ त्रिपद्मदानम् ।

—*—

203. पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विश्रुतम् ।
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनम् ॥
माघे मासे विशेषेण जन्मर्क्षेषुच कारयेत् ।
व्याधिप्रस्ते च दातव्यं दुःखेत्वन्यत दर्शने २(†) ॥
अथान्यद्वा भयं पश्येत् सर्वदोषप्रशान्तये ।

इति दानफलमुक्त्वा ततः कृत्यमुच्यते—

भूमौ गोमयलि-प्रायां तिलैरादक-सम्मिश्रैः ॥
पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेशरान्वितम् ।
तस्मिन् विधाय सौवर्णं तत्र कृत्वा सरोरुहम् ॥
वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धाद्यै रक्षयेत् परमेष्विनम् ।
विप्रं वैतानिकं धर्म-शास्त्रज्ञं शान्तमानसम् ॥
अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।

अत्र मन्त्राः—

सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूश्चतुराननः ॥
दानेनानेन सर्वात्मा जगत्सृष्टा जगत्पतिः ।
अथान्न तण्डुलैरेव तृतीयां लवणेन तु ॥

१ (*) वारुण सूक्तै रित्यर्थः ।

२ (†) अत्राहुतवत् भडाचार्याणां ज्योतिषतत्त्वे अहुतवागरेच सम्पूर्णमिति ।

विष्णवे स्थाणवे चेति दानमन्त्रैर्विवोधयेत् ।
 दानेनानेन मे विष्णुः प्रीयतां मे जनार्दनः १(*) ॥
 त्रिनेत्रः सार्वतीनाथः शङ्करः शङ्करस्तु मे ।
 दानेनानेन विश्वात्मा चन्द्रार्द्ध-कृतशेखरः २(†) ॥
 इति मन्त्रान् समुच्चार्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक् ।
 जा(ज्ञा)तरूपमयान् कृत्वा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥
 एवं कृते तु यत् पुण्यं जायते द्विजपुङ्गवाः ! ।
 न तद् वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटि-शतैरपि ॥
 इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत् सर्वं युष्माकं मुनि सत्तमाः ! ॥

माघादिकाले गोमयलिप्ते देशे आढकमिततिलाष्टदलपद्मं कृत्वा तत्र सौवर्णपद्मं
 निधाय तत्र ब्रह्माण मर्चयित्वाग्निहोत्रिणे सम्प्रीयतामिति मन्त्रेण दद्यादेवमेव तण्डुल-
 लवण-पद्मदानमिति प्रयोगः ३(‡) ।

—*—

(८४) अथ तिल पीठ दानम् ।

—*—

204. वायु पुराणे—

तिलपीठ मथो वक्ष्ये सारदारुमये शुभे ।
 पीठेऽरन्निद्वयायामे तिलपूर्णं सभित्तिके ॥
 व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्चयेत् ॥

205. गणेश रूपमाह, आग्नेयः—

चतुर्भुजोगजमुखो मूषकस्थश्च तुण्डिलः ।
 विषाणं चाक्षसूत्रञ्च परशुं मातुलङ्गकम् ।

- १ (*) ... 'परमात्मा जगन्नाथः, इति हेमाद्रिष्ठतः पाठः ।
 "दानेनानेन विद्यात्मा परमः पुरुषोत्तमः ।"
 २ (†) "सं ... शङ्करः शङ्करोत्तमः" इति चतुर्वर्ग-चिन्तामणिः । सम्प्रीयतामित्यादि—
 'चन्द्रार्द्धकृतशेखर' इत्यन्तं मन्त्रा ज्ञेयाः ।
 ३ (‡) यथा तिल पद्मदानोक्तिः पद्मविषयं तथैव तण्डुल-लवण-पद्म दाने विज्ञेयम् ।

गजाननो विघ्नराजः स्यादिति १(*) ।
 शुद्धैर्गन्धैश्च धूपैश्च कर्पूरं धूपयेत्तथा ॥
 क्षौमे च वाससी दद्यान् पुस्तकं तत्र विन्यसेत् ।
 व्योम-ध्वनिपतिः शुभ्रोगणनाथ स्तिलाश्रयः ॥
 ज्योमशब्द-श्रुतिं, प्राप्तं पाप मीश ! व्यपोहतु ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यकामजान्यपि ॥
 अनिवद्ध-कथोत्थानि परनिन्दोत्थकानि च ।
 कूटसाक्ष्य-समुत्थानि पैशुन्य-जनितानि च ॥
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च श्रवणेन च ।
 हन्ति पापान्यशेषाणि तिल-पीठ-प्रदानतः ।
 शिवलोके च कल्पांश्च मोदते दश पञ्च च ॥
 इति—तिल पीठ दानम् ॥

—*—

(८५) अथ तिलादर्शदानम् ।

—*—

206. तत्रैव, वायवे—

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्त-कल्पिते पीठे चतुः कुम्भ-परिष्कृते ॥
 आदर्श विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयम् ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितो न्यसेत् ॥

207. विष्णुरूप मुक्तं नारदेन—

शङ्ख-चक्र-सदा-पद्मधरो वामोर्द्ध बाहुतः ।
 विष्णु विधेयो भगवान् विशेषेन्यासमूर्तिषु ॥ इति ।

(*)

प्रकारान्तरेण गणेश ध्यानं यथा,—

“खर्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवहनं लम्बोदरं सुन्दरम्,

”

प्रसन्नदम्बदगन्धलुब्धमधुपव्यालोल-गण्डस्थलम् ।

दन्ताघातविदारितारि रुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं,

वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम्” ।

”

मन्त्रशास्त्रे—अस्यापराणि ध्यानाख्यपि सन्ति । मन्त्रशास्त्रे शिष्यशास्त्रे च बीजशरणपत्रयः ।

शारदातिजकटीकायां पञ्चाशदगणपतयः समुल्लिखिताः सन्ति ।

पीतवस्त्रयुगं दिक्षु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोह-प्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्चयेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ! ।
 मनस्कृतानि पापानि सर्वाण्याशु विनाशय १(*) ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि च ।
 परद्रोह-प्रवृत्तानि कामलोभोद्भवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वाणि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्य वाचने यानि अध्येय-ध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सव-जातानि क्रोधोद्भूतानि यानि च ।
 ध्येयान्यावृत्तवृत्तानि(?) नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्वर्षान्वुदान् दशकामतः ।
 इति तिलादर्शदानविधिः ।

—*—

(८६) अथ देवताभ्यो गजदानम् ।

—*—

208. शैवधर्मे —

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् २(*) ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ।'
 समत्तैरावत प्रख्यैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रकीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 रुद्रलोके गतश्चान्ते भवेदिह सुराधिपः ॥
 चतुर्युग-सहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवीर्य्य-समन्वितः ॥
 इति शिवगजदानम् ।

—*—

१ (•)

दक्षिणोत्तरगदापाणिर्बामोत्तरगदापाणिश्चेत्यादि पुराणे शिल्पशास्त्रे च निश्चप्रतिमाविविधाः
 वर्णिताः सन्ति । 'मयाकृतानि' इति आदर्श पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ (+)

'निवेदयामि' इति पुस्तकान्तरपठः पाठः ।

(८७) अथ विष्णु-गजदानम् ।

—*—

209. गरुड पुराणे—१(*)

या जगन्निधये नागं प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजाति समुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तिः ॥
 कुथ-कंवल शोभाह्वं घन्टाचामर-भूषितम् ।
 वरत्राडुश संयुक्तं अनेक-स्वर्णभूषणम् ॥
 कृत्वा विष्णोर्महापूजां कार्तिके द्वादशीदिने ॥
 द्वादश्यामर्पयेत्तन्तु देवदेवाय चक्रिणे ।
 त्रिलोकीनाथ-देवेश ! सर्वभूत-कृपानिधे ! ॥
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितम् ।
 इत्युच्चार्यार्थं दत्त्वा तं प्रणिपत्य जगत प्रभुम् ॥
 सुरेन्द्र-लोक मासाद्य क्रीडते काल मक्षयम् ।
 वर्षावृन्द सहस्राणि क्रीडित्वा सुचिरं दिवि ।
 ततो भूलोक मासाद्य सार्वभौमो नृपोभवेत् ।
 इति विष्णु गजदानविधिः ॥

—*—

१ (०)

गजः—प्रजापति देवताकः ।

“अभयं सर्वदेवत्वं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।

कन्या दास क्षया दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ॥

प्राजापत्यो गजः प्रोक्त क्षुरगो यमदैवतः ।”

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्वैतार्थं साधुतक्षया ।

अव्ययमपि मातङ्गं तिलं लोहार्थं वर्जयेत्” ॥

तस्य प्रतियहं आरुह्य याच्यम् । अन्यद् हेमाद्रौदानखण्डेऽस्ति ।

करे गृह्य तथा कन्या दासदासी द्विजोत्तमाः ।

करन्तु तदि विन्यस्य धनार्थिभिः प्रतियहः ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे, ब्रह्मपुराणे च । अन्यद् परब्रह्मदेवतं परिभाषाप्रकरणे प्रागुक्तम् ।

२ (†)

गजदानं फलं यथा, नन्दिपुराणे,—

“योऽत्र रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

तं ब्रह्मस्य वसे लोके ब्रह्मण्यो दुर्गाम् दश ।

ब्राह्मणे चैव जानुषां राजा भवति बुद्धिमान् ।” इति

(८८) अथ सूर्य्यगजदानविधिः ।

—*—

210. आदित्य पुराणे,—१(*) ।

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् ।

सूर्य्याय पर्व्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

समतैरावत-प्रख्यैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।

प्रकीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥

सप्तद्वीप-समुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ।

भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये समुपस्थिते ॥

सूर्य्ययोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ।

इति सूर्य्यगजदान-विधानम् ॥

—*—

(८९) अथ दासीदान विधानम् २(†) ।

—*—

211. कौम्मे—

दासीं दद्याद् यथाशक्ति मूल्येनालङ्कृतां शुभाम् ।

सुवर्णं रजतैः सार्द्धं विधिवदक्षिणायुताम् ॥

वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।

मोदतेऽप्सरसां लोके यावत् कल्पशत-त्रयम् ॥

212. वह्नि पुराणे,—

दासीदानं प्रकृत्योक्तम् ।

स्थिर नक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्य-ग्रहान्विते ।

दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्व्वणि वा पुनः ॥

अलङ्कृत्य यथाशक्त्या वासोभिर्भूषणैस्तथा ।

१ (०)

‘गामश्च महौ जेम मणीनय गजां स्तिलान् ।

ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्व्वदा मुने ।

न तेषां रौरवः पत्याः दत्त्वेषां दानमित्युत’ ॥

इति वह्नि पुराणे यमशर्म्मिलोपाख्यान—नामाध्याये ।

२ (†)

दासी, भुजिष्ठा, परिचारिका इति । देव-दासी तु देवालये देवानां सेविका ।

‘दासीनाम् भुजिष्ठायां इति Cbl. ‘भुजिष्ठा’ इति भास्करेण विराट् पर्व्वणि ।

तद्दान मन्त्रास्तु—

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते ॥ इति ।
 पञ्चवर्षाधिका सातु चत्वारिंशत् समावधिः ।
 दासी द्विजाय दातव्या दासदानेऽप्ययं विधिः ॥
 दत्त्वा क्षमापयेत् पञ्चाद् ब्राह्मणं वस्त्र-काञ्चनैः ।
 अनुगत्त्रातु सीमायां द्विजं विसर्जयेत्ततः ।
 एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्योभवेत् पुमान् ।
 इह लोके परे चैव सप्तजन्मन्यखण्डितः ॥
 गृहकर्मकरीन्दद्यात्तत्तुणीं रूपशालिनीम् ।
 बहुद्रव्योपसंयुक्तां ग्रामवेश्म समन्विताम् ॥

तथा च—

दासीं समीक्ष्य बहुशोगृहकर्मदक्षाम् ,
 यो ब्राह्मणाय कुलशीलवते ददाति ।
 विद्याधरेष्वधिपति स्त्वभि पूजितोऽसौ ,
 मर्त्यः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकम् ॥
 इति दासी दानम् १(*) ।

—*—

१ (*)

‘एवमेव दास दानम् । विधितु दासीदानानुरूपः । स च दासः पञ्चदशविधः ।

‘गृहजात सथाक्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अन्नाकालभृतस्तद्व दहितः स्वामिना च यः ।

मोक्षितो मङ्गत्यर्णाद युद्धे प्राप्यः पणे जितः ।

तवाह मित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ।

भक्तदासश्च विज्ञेयः तथैव वङ्गाकृतः ।

विक्रीता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥’ इति नारद स्मृतिर्नारदीयमनुस्मृतिर्वा ।

दास्य कर्म-निमुक्ता भूया दासीति । देवदासीतु शक्यं उक्ता ।

(६०) अथ रथदानम् ।

—*—

213. गारुडे—

गन्त्रीं तुरङ्ग संयुक्तां यो ददाति द्विजातये ।
सर्वकाम समृद्धात्मा स राजा जायते भुवि ॥

गन्त्रीनाम रथविशेषः १(*) ।

सचक्राख्यां युगोपेतां मत्तवारण-भूषिताम् ।
आस्तीर्णवृक्षास्तरणां योक्तृयुक्तां सकूथकाम् २(†) ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर् द्वाभ्यां वा शक्तितोयुताम् ।
बलीवर्हयुताश्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ।
पुण्येऽहि विप्रमाहूय कृत्वा वस्त्रादि-भूषितम् ।
सुदक्षिणां यथाशक्त्या दद्यात्प्रयत मानसः ॥

तद्दान मन्त्रास्तु—

गन्त्री मिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्ममधि दत्ताम् ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ३(‡) ॥
एवं प्रदाय विधिवद् गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्क-वर्णेन देववह्निवि मौदते ॥
इहलोके भवेद्राजा बलवान् धर्मवत्सलः ।

214. कूर्म्म पुराणे प्रकारान्तरेणोक्तम् ।

रथश्चतुर्वलीवहैर्व्यूढं (ध्यानं) ४(*) धान्यावृतन्निधा ।
वित्तानुसारैः सर्वैश्च रथोपकरणैर्युतम् ॥
सदक्षिणश्च विप्राय दत्वा शिवपुरं व्रजेत् ।

१ (*) 'गन्त्री कम्बुवी वासकम्' इत्यमरः ।

शकटिका इत्यर्थः । शुद्धा सा शकटीति ।

गम्यते यया सा गन्त्री । उवादिषां तु इम् ।

ततः शिलातुङ्गीम् ।

२ (†) 'वचासारवाम्' 'योक्तृयुक्ता' इति वादार्थान्नर उतः पाठः ।

वासीर्य वचासारवा योक्तृयुक्तां सकुलकामिति च ।

३ (‡) 'प्रीयतां मे परः पुमान्' इति पुस्तकान्तरपठः पाठः ।

४ (*) 'धान्यावृतमनिधा' पुस्तकान्नर उतः पाठः ।

धान्याष्टतमं—अष्टादशधान्ययुतम् । त्रिधेति—शक्त्यनुसारात् । त्रिद्वेयक (धक)
सुवर्णदक्षिणायुतमित्यर्था । रथोपकरणानि—युग-योक्तृ-तोत्रादीनि ॥

215. तद्दानमन्त्रस्तु स्कान्दे,—

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे ।

विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः ॥ इति ।

इति रथदानविधानम् ।

—*—

(६१) अथ प्रसङ्गाच्छिविका-दानम् ।

—*—

216. वह्नि पुराणे, वशिष्ठः—

शृणु चान्यन्महीपाल महादान मनुत्तमम् ।

यश्च वै दत्त मात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥

मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनम् ।

माघ फाल्गुनयोर्वापि वैशाखस्य शरत्सुच ।

द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलसोपरि संस्थितम् ।

शङ्ख-शार्ङ्ग-गदा-चक्रधरं शक्त्या हिरण्मयम् ॥

शिविकां चक्रवंशोत्था मृजुदारुमयीं शुभाम् ।

आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्र-समन्विताम् ॥

सम्पूज्य गण्डकां भूषां जागरं तत्र कारयेत् १(*) ।

गण्डकां-सोपधानामित्यर्थः ।

विद्याभिजन-सम्पन्नं विद्वांसं शास्त्रवित्तमम् ।

आज्ञासारं शुचिं दक्षं कलत्रापत्य-भूषितम् ॥

प्रातः सभार्यमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।

उपानच्छुरिका-खड्ग-पट्ट-कञ्चुक-वेणिका २(†) ।

आदर्शस्थगिका-पानपात्रञ्च कांस्यभाजनम् ॥

स्थगिका, ताम्बुलपात्रं-ताम्बुल करङ्क इति ।

१ (*)

‘अथ गण्डका’मित्यत्र ‘सता’मिति कचिदादर्शं पुरुषे पाठः ।

‘सम्पूज्य’ इत्यत्र ‘सम्भूष्य’ इति हेमाद्रोयः पाठः ।

प्राक् शिविकादानं मन्त्रं सङ्क्षेपेणोक्त्वा इदानीं सप्रक्रियं विस्तारेण वक्ति ।

२ (†)

‘वेणुका’ कचिदादर्शं पुरुषे पाठः ।

चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ।
 शिविका वाहनानान्नु तथैव छत्रधारिणः ॥
 वृत्तिर्देया तथान्नश्च वर्षार्हं ब्राह्मणस्य च ।
 वर्षे वर्षे पुनर्ह्येवं ब्राह्मणस्यैत देव तु ॥
 वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ।
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ! ॥
 छत्रं त्वत् प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम् ।
 देव देव जगन्नाथ विश्वात्मन् दत्तयाऽनया ॥
 प्रभो शिविकया देव प्रीतो भव जनार्दन ! ।
 दत्त्वा तज्ज्ञान-विदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ॥

अतः शिविकादान फलम्—

सुरापः स्तेनकृत् भङ्गौ १(*) ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 शिविका दान माहात्म्यान्मुच्यते पातकात् स्फुटम् ॥
 पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षन्तथैव च ।
 आत्मानं बन्धुपक्षश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
 मुक्त्वातु विपुलान् भोभान् इहा मुत्रसुखप्रदान् ।
 सपत्नीकः सपितृको विष्णु सायुज्यमश्नुते ॥

अत्र सम्भावित-ब्रह्महत्यादि-पातकाबलिनाश पितृमातृ-पत्नीपक्षात्मबन्धु-पुरुष-
 नरकार्णवतारण-पूर्वकै हि कामुष्मिक-भोगानु-भव पूर्वक स्ववंश-सहित-सात्मविष्णु-
 सायुज्य-काम इमां शुभछत्रो पानदधुरिका-वृष-धेनु-चतुष्टय-समन्वितां वाहकछत्र-समेतां
 तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दानवाक्यं ज्ञेयम् ।

इति शिविकादानम् २(:) ।

—*—

(६२) अथ भूमिदानम् ।

—*—

217. कूर्म पुराणे—

गोचर्म मात्रं भूखण्डमधिकं वा स्व शक्तितः ।
 त्रिधा सदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥
 त्रिधेति—त्रिद्वेयक सुवर्णरूप-दक्षिणाभेदे त्रिधा इत्यर्थः ।

१ (*)

‘सङ्गौ’ति आदर्श पुलकान्तर धृतः पाठः ।

२ (:)

‘शिविकानरदोला च याप्ययानं तथैव च’ इति जटाधरः । अथ द युक्तिकल्पतरावति ।

218. तद्दाने बृहस्पतिः—१(*)—

—*—

अपि गोचर्ममात्रेण स यग्दत्तेन मानवः ।
 वीत पापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोकं महीयते ॥
 दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डैर्निवर्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभ-मोहितः ।
 तद् सर्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

219. बृद्ध वसिष्ठस्तु—

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः ।
 पञ्चचास्या धिकान्दद्या देतद् गोचर्मं कश्यते ॥

220. मातृस्ये—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डैर्निवर्तनम् ।
 त्रिभागादीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥
 इति पारिभाषिकगोचर्म-विधानम् ।
 मानेनानेन यो दद्यान्निवर्तनं शतम्बुधः ।
 विधिनानेन तस्यास्तु क्षीयते पापसंहतिः ॥
 तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्मं मात्रिकम् ।
 भगवन् स्थानमात्राङ्कं सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते पापं जन्म प्रभृति मानवः ।
 अपि गोचर्मं मात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥
 गवां शतं दृष्ट्वैको यत्र तिष्ठे दयन्त्रितः ।
 तद्धि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेद विदोजनोः २(†) ॥

-१ (*)

‘यत्किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥
 गो चर्मसंज्ञकं च बृहस्पतिना दर्शितम्—
 सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डैर्निवर्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गं महीयते’ ॥

इति मिताचारायाणां चाराध्याये ।

२ (†)

‘प्राहुर्वेदो विचक्षणः’ इति आदर्श ग्रन्थान्तरे पाठः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

एवं गोचर्मोऽधम मध्यमोत्तम-भेदेन शक्त्या व्यवस्था स्थेया । तथाच—

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

विपन्नाय दरिद्राय सर्वभूत-हिताय च १(*) ॥

ईदृशाय शुभा शुद्धा दत्ता स्वल्पाऽपि वासव ! ।

कुलानि तारयेद्दी(ह्री)रः क्रमेण सप्त सप्तच ।

शुभा—सर्व सस्योत्पत्तियोग्या २(+). शुद्धा—न्यायोपार्जिता ।

221. बृद्ध वशिष्ठः—३(†)

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्येति साधवः ।

पृथ्वीं धान्यादि मिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

222. भूमिदानमन्त्रो मातृस्ये,—

तथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद् भवत्विवह ॥ इति ।

नहि भूमेः परं वस्तु गौ सुवर्णाच्च किञ्चन ।

अतो मुवि गदि प्राज्ञैः सुवर्णं वक्षिणा मत्तम् ॥ इति ।

223. महाभारते च—

न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न श्मशान-परीताञ्च न च पापि-निषेविताम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा भूमिं योपि हरेन्नरः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिरिति ४(+) ॥

इति भूमिदानम् ५(०) ।

—*—

- १ (*) 'सर्वभूत हिमाद्यच' इत्युच्चारः पाठः कश्चिद्भेदः । 'कुलानितारयेद्दीरः' इति भिन्नः पाठः ।
- २ (†) 'सर्व सस्योत्पत्तिः' इति कचिदादर्शयत्युक्ते पाठः ।
- ३ (†) 'भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यकः । तिस्रः प्रदः प्रजाभिष्टां दीपदशचरुतमम्' इति मानवे धर्मशास्त्रे ।
- ४ (+) 'स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुधराम् । स विष्टायां कृमिभूत्वा पितृभिः सङ्गमज्जति' ॥ इत्यन्याकतिः
- ५ (०) 'सर्वेषामेव दानानां भूमिदानं मनुजमम् । यो ददाति महीं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै । अकृष्टं मासं मद्यवा स भवेत् पृथिवीपतिः । न भूमिदानं सङ्गं पवित्रमिह विद्यते ॥ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यमापन्नौ-नियतं स्वर्गगामिनौ' ॥ इति महाभारते, पाद्मोत्तरपर्वणि जनपञ्चाशदध्यायेष ।

चतुर्थस्तवकः ।

१९७

(६३) अथ गृहदानम् १(*) ।

—*—

224. कौम्मे—

शक्तिः सर्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।

सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजेन्नरः ॥

सर्ववित्तेन-सर्वोपस्करणेनेत्यर्थः २(†) ।

कांस्य ताम्रादिभाजन-सर्वधान्य-घृत-गुड़-शर्करा-गोवलीवर्ह-दास-दास्युदुखल-
मूषल-पीताम्बरादिरूपेण वित्तेन, त्रिधा-पूर्ववदुत्तमादि-पक्षत्रयेण सदक्षिणं गृहमिति ।

गृहदाता सुखी प्राज्ञो वितृष्णः सर्ववस्तुषु ३(‡) ।

प्रज्ञा-सुख-विबुद्धयर्थं पात्रे देयं मतो गृहम् ॥

225. गारुडे,—

ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमास्थितः ॥

भवत्यव्याहतैश्वर्यैः सर्वकाम-समन्वितः ॥

ऐष्टकं दारवं वापि मृन्मयं वापि शक्तिः ।

सर्वोपस्करणोपेतं यो दद्यात् विपुलं गृहम् ॥

226. व्यासः—

गृहन्दीपं प्रभोद्योत शयनासनं भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्य-प्रपूरितम् ॥

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।

तथाध्वयनं शीलाय शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

१ (*)

'यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य, पुण्यान् लोकान् सोऽर्ज्येयं शाश्वतान् वै ।

दत्त्वावासान् पुष्पफलाभिपन्नान्, भोगान् मुञ्क्ते कामतः श्लाघनीयान् ।

आसप्तमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारयेदात्मना सार्द्धं विष्णोर्मन्दिरकारकः ।

इमाश्च पितरौ दैत्यगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुसिंहस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ।

अपि नः स्वकुले कश्चिद् विष्णुभक्तो भविष्यति ।

'इरेर्मन्दिरं कर्ता यो भविष्यति शुचिव्रतः' ॥

इति वामन पुराणे शेषाध्याये ।

२ (†)

यथा शक्तिः सकलं सम्पत्तिं दानपुरः सरिण इति ।

३ (‡)

'गृहदानात् सुखो' इति आदर्श पुस्तकान्तरे पाठः ।

देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिभनुजर्षिभिः १(*) ।
 ब्रह्मवर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यनामयः २(†) ॥
 तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 बहुप्रदो बहुधनो द्विजोवा वेदपारगः ॥

उपस्कराः—मन्त्र-तुलिकोपधान-कांस्य-भाजनादयः ।

सर्वधान्यानि-परिभाषायां ज्ञेयानि ॥

227. मातृस्य पुराणे—

पकेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।
 मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षण-संयुतम् ।
 मत्तवारणशोभाह्यं धेन्वाच्चैव समन्वितम् ३(‡) ।
 इदानीं गृहनिर्माणद्रव्याण्युच्यन्ते—
 अर्जुनैः सरलैः रम्यैः शालैश्चैव मनोरमैः ॥
 तिलिसैः सज्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वज्जुलैः ।
 शुभस्थान समुत्पन्नैर्वास्तुलक्षण संयुतम् ॥
 अत्रार्जुनादि वृक्षोपादानं वास्तु शास्त्रोक्त-४(+) ।
 वृक्षविशेष ग्रहणार्थम् ।
 एतैर्हारीभिर्भवनं कृत्वेति सम्बन्धः ५(x) ।
 स्थापनञ्च यथान्यायं भूमेश्चैव शोभनम् ॥
 मार्जनं सिञ्चनञ्चैव मण्डनीयेन कारयेद् ६(०) ।
 मङ्गल्यालुपहारांश्च वास्तु विद्योदितां स्तथा ॥
 देवता पञ्चकं तत्र चत्वारिंशत् समन्वितम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं ततोदध्याद् गृहं गृही ॥

१ (*) 'ब्रह्मर्षि भनुजर्षिभि' रित्यत्र 'सर्वभोगसमन्वित'मिति आदर्शान्तरं धृतः पाठः ।

२ (†) 'तस्मा वर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यानामयाः' इति हेमाद्रिप्रतः पाठः ।

३ (‡) 'मत्तवारणशोभाह्य' मिति चतुर्वर्गचिन्तामणिप्रतः पाठः ।

४ (+) वास्तुशास्त्रं—यथा 'मयमतम्' 'शिल्परत्नम्' 'मनुष्यालयचन्द्रिका' मण्डन सूत्रधारीवर्म, श्रीभोजराजीय-समराङ्गन-सूत्रधारम्, विषयकप्रकाशः, 'प्रासादमण्डन' मूलसूत्रशास्त्रेति ।

एतेषु मयमतं श्रेष्ठम् । एषु बहुधा वास्तु प्रणाली वास्तुशास्त्रादीनां वृत्तमस्ति ।

५ (x) प्रासाद-भवन-निर्माणे के च उक्ताः शुभदाः केचाशुभदास्तत् सर्वं वास्तुशास्त्रे लिखितमस्ति ।

६ (०) वास्तु-मण्डल-निर्माणार्थ-प्राक्भूमेर्माञ्जनं सिञ्चनञ्च मण्डनीयेन कारयेदित्यर्थः । अत्र 'मण्डनीयेन'

इत्यत्र सान्त्वनीयेति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र वास्तु मण्डलोद्धार पूजायुक्तम् ।

228. मत्स्यपुराणे—

एकाशीति पदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन च १(+) ।

पश्चात् पिष्टे नानुलिम्पेत् सूत्रेणालोढ्य सर्व्वतः ॥

अथरेखाकरणम्—

दश पूर्व्वपरारेखा दशचैरोत्तरायताः ।

सर्व्ववास्तु-विभागेषु विज्ञेया न कदाचन ॥

एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्व्ववास्तुषु ।

पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिशत्पञ्चदशैवतु ॥

द्वात्रिंशद्वाङ्गतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।

मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वारः स्त्रिपदाः स्मृताः ॥

एवं प्रतिष्ठिता देवाः चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

नामत स्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥

ईशान कोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशो न च २(*) ।

अत्र नामस्थाने यथा—

शिखी चैवाथ पर्जन्यः जयन्तः कुलिशायुधः ३(†) ॥

सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।

पूषाथ वितथश्चैव गृहक्षत यमावुभौ ॥

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ४(‡) मृगः पितृगण स्तथा ।

द्वौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ५(+) ॥

असुरः शोष पापौ च रोगोहिर्मुख एवच ६(×) ।

भल्लाटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिश्च वै ७(॥) ॥

-
- १ (+) 'एकाशीतिपद-वासुमन्त्र-करणे प्राग्रेणुभिः कनकेन च सम्यादम् । पश्चात्सुखपिष्ट-चूर्णादिना च ।
- २ (*) एकाशीतिमन्त्रं चतुः षष्टिपदमन्त्रं चेतिद्वयं कृति-पुराण-वासुमान्त्रेण प्रसिद्धम् । तयोरेकाशीतिपदं श्रेष्ठम् । चत्वारः कोष्ठेषु ईशानादिदिक्षु शिखिप्रवृत्तीनान्देवानां विन्यासः । वासुमन्त्रं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
- ३ (†) विभिन्नग्रन्थे मयमतादी कोष्ठस्थदेवताणां कश्चित् नाम प्रमेदी दृश्यते ।
- ४ (‡) 'भृङ्गराजश्च' इत्यत्र 'भृगुराजश्च' इति पाठान्तरमस्ति ।
- ५ (+) 'वारुण' इत्यत्र 'जलाधार' इति भिन्न-पाठः ।
- ६ (×) 'असुरश्चैव शोष पापयथाच' रोगक' इति हेमाद्रिभूतः पाठः ।
- ७ (॥) 'सोम सूर्यौ' इत्यत्र 'सोमनागौ' चेति हेमाद्रिः ।

कलावान् मुख्यभल्लटौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणव-नामभिः ।
 वहिर्द्वात्रिंशदेतेषु तदन्तश्चतुरः शृणु १(*) ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्र स्तथैव च ॥
 अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 आपश्चैवापवत् सश्च पर्जन्योऽग्निर्हितिस्तथा ॥
 पदिकानान्तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ।
 तन्मध्येषु वहिर्विंशं द्विपदास्तेषु सर्वतः २(†) ॥
 अर्यमाच विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदाश्चैव सर्वतः ॥
 एतत् पूर्वकं गृहारम्भन्तु कुर्यादित्युक्तम्—

तत्रैव—

वास्तौ परीक्षिते सम्यग् वास्तुगेहे विचक्षणः ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात् समिद्विर्वलि-कर्मणा ॥
 जीर्णोद्दारे तथोद्याने तथाच नववेश्मनि ३(‡) ।
 नव प्रासादभवने प्रासाद परिवर्तने ॥

—*—

- १ (*) 'पूर्वं मण्डलवह्निर्वता इति शतं संख्यकाः शिष्यादय उक्ताः, पश्चान्मण्डलान्तेवताः
 चापादयो यथारीत्या उच्यन्ते । अन्यच्चित्तेऽवलोकनीयम् ।
- २ (†) तन्मध्ये-वास्तुमण्डलमध्ये, वहिर्विशतं—तद्वह्निर्वताः द्विपदाः विंशतिः संख्यका क्रियाः ।
 वास्तुशास्त्रमतेन मण्डल-वह्निः स्याः 'कौशिकीच-विदारौच पूतना-पापराक्षसी प्रभृतयः
 देव्यः सन्ति ।
- ३ (‡) जीर्णोद्दारे—जीर्णदेवता तदालयादीनां पुनः संस्कारः । ज्योतिः—शास्त्रीकृत—तन्म-
 शास्त्रीकृत विधिमेव शल्योद्धाररीत्या वास्तु विघ्नस्योपशमनं कार्यम् । प्राग्ज्योतिषशास्त्ररीत्या
 वास्तुस्थाननिर्णयः । पश्चान्मन्त्रशास्त्ररीत्या शल्योद्धारो विघ्नापसारणश्च ।

”

उद्याने—पूतारामिच ।

चतुर्थस्तवकः ।

२०१

रोगः	षट्तिः	मुखः	भक्ताटकाः	सर्वः	सोमः	षट्तिः	दितिः	शिखी
पापः	भद्रः						आपः	पञ्चन्यः
शेषः	राज्यक्षा		पृथ्वीधरः	आपवत्सः	जयन्तः			
असुरः					कुलिशायुधः			
जलाधिपः	सिधः	ब्रह्मा	अश्विमा	सूर्यः				
पुष्पदन्तः					सत्यः			
सुयोवः	विबुधाधिपः	विवस्वान्	सविता	भृशः				
दौवारिकः	जयः	भृशः	गन्धर्वः	यमः	यक्षचतः	दितिः	सावित्रः	आकाशः
पितृगणः	भृगः						पूषा	वायुः

229. एकाशीतिपदवास्तुमण्डलम् ।

एतन्मत्स्यपुराणोक्तं धर्मशास्त्रक्तञ्च । वास्तुशास्त्रमते परमसायिपदमेतत् ।
एवं चतुःषष्टिपदं वास्तुमण्डलं यत्तद्—मण्डुकपदम् ।

‘एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्येतु’ इत्यादिनात्र प्रयोजनमेतत् सूचितम् । चतुः-
षष्टिपदवास्तुमण्डलस्यात्र नावसरः १(०) । कोष्ठस्थ-देवतानां नामभेदो नानाप्रन्थे
दृश्यते । पुष्कलं शब्दकल्पद्रुमाभिधाने वास्तुशब्देऽस्ति ।

१ (०) तच्च मण्डलं सर्वदेवगृहादिषु स्थितम् । मध्ये नवपदे ब्रह्मा ।

230. लिङ्गपुराणे—

‘एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।

चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेव-गृहं प्रति ॥

231. देवीपुराणे च—

‘प्रासादेतु चतुःषष्टि रेकाशीति पदं गृहे’ ।

द्वाराभि वर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥

वास्तूप शमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः १(*) ।

एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥

होम स्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ।

यवैः कृष्णै स्तिलै श्रैव समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः ॥

पालाशैः खादिरै वा पामागोदुम्बर सम्भवैः ।

कुशदूर्वामयै र्वापि मधुसर्पिः समन्वितैः ॥

कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विप्रै र्विल्ववीजैरथापि वा ।

होमान्ते भक्ष्य भोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलिं हरेत् २(†) ॥

तद्वद्विशेष नैवेद्यमिदं दद्यात् (ध्यात्) क्रमेणतु ।

अतः कस्मै मण्डलस्थदेवाय कोवा बलिर्देयस्तदुच्यते—

ईशकोणे घृताक्तन्तत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥

ओदनं सोत्पलं दद्यात् पज्जन्याय घृतान्वितम् ।

जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मश्च विन्यस्येत् ३(‡) ॥

इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्ट्यश्च कुलिश न्तथा ॥

१ (*)

वास्तुशास्त्रे ;—सथमत-शिल्यरत्न-समराङ्गनसूत्रधार-मूलसम्भ शास्त्रादिषु वास्तु विप्रो शमन-वृत्तमस्तीति प्रागपिप्रोक्तम् ।

‘एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेनतु ।

पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् सूत्रेणालोच्य सर्वतः’ ॥

‘एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।

पदस्थान् पूजयेद्देवां स्त्रिंशत् पञ्चदशैवतु ।

द्वाविंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्याश्चान्त स्वयीदश’ ॥

इति मातृस्थे वास्तुनिर्णये सप्तविंशत्युत्तर द्विशततमाध्याये ।

२ (†)

वास्तुमण्डलकोष्ठस्थानां शिष्यादि देवानां पूजने क्रमशः स्वस्व पृथक् पृथक् बलिद्रव्यं विधिरनेन उच्यते ।

३ (‡)

जयन्तादीनां कस्मै कौटुम्बं बलिं केनवा द्रव्येणानेन तत्तदुच्यते ।

वितानकञ्च सूर्याय धूपं शक्तुं तथैव च ।
 सत्याय घृत-गोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ॥
 सष्कुली-श्चान्तरीक्षाय दद्यात् सक्तूंश्च वायवे ।
 लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे वर्णकौदनम् ॥
 गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ।
 गन्धौदनञ्च गान्धर्व्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्विकाम् ॥
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णवर्लि तथा ।
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
 मृगाय यावकान्दद्यात् पितृभ्यः कृशरांस्तथा ।
 कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथा पद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्मय न्दद्यादसुराय सुरासवम् ।
 घृतौदनञ्च शेषाय यवान्नैः पापयक्ष्मणे ॥
 घृत लड्डुकांस्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते ।
 भक्ष्यं मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनं मतः परम् ॥
 भल्लाटे स्थानके दद्यात् सोमाय मधु पायसम् १(*) ।
 नागाय शालिकं पिष्टं अदित्यै लोपिकास्तथा ॥
 दितेस्तु पुरिकान्दद्यादित्येवं वाह्यतो बलिः २(+) ।
 क्षीरमापाय दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 सावित्रे लड्डुका न्दद्यात् समरीचं कुशोदकम् ।
 सवि तु गुडपूपांश्च जयाय घृत-चन्दनम् ॥
 विवस्वते पुनर्हृद्या द्रक्तचन्दन-पायसम् ।
 हरितालौदनं न्दद्यादिन्द्राय घृत-संयुतम् ॥
 गुडौदनन्तु मित्राय रुद्राय घृत पायसम् ।
 आमर्षकैः तथा मां सं देयं स्याद्राज-यक्ष्मणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करा-पायसन्दद्यादर्य्यम्ने पानमेव तु ॥
 पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षत हविश्चरुम् ॥

१ (*)

‘स्थान क’ भित्तपि पाठान्तरमस्ति ।

२ (+)

—इत्यन्तं वासुदेवानां शिष्यादीनां बलिकथनम् । —ते देवा हाविश्चनसंख्यकाः

नवकोष्ठे मध्ये ब्रह्मा, तद्वहि सावहिश्चेति कोष्ठस्य-देवानां विधा विभागः ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ।

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा १(*) ॥

पुनरपि तृप्त्यर्थं देयद्रव्यमुच्यते—

सर्वेषां काञ्चनं दद्याद् ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ।

राक्षसानां वलिर्देयो मां सौदन समन्वितः ॥

ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् २ (†) ।

मां सौदनं सरुधिरं मतस्य-खण्डैश्च संयुतम् ॥

पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना यातु राक्षसी ।

वायव्ये पापराक्षस्यै मतस्य मांसं सुरासवम् ।

पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ॥

नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः ।

प्राङ्मांसौदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथा परम् ।

कृशरा-पोलिकादानं मय्यस्ते मूल-मन्त्रतः ॥

मां सं सरुधिरं दद्याद् जम्भकाय तु पश्चिमे ३(‡) ।

पोलि—पिठोच्छेयैरक्ताक्त-पिष्टानन्तरतोऽपि च ।

भक्ष्यभोज्यैर्दिगीशानां तत्तन्मन्त्रैर्बलिं हरेत् ।

सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तं वल्यसम्भवे ॥

तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षत-घृतैर्बलिः ४(०) ।

गोमयेनोपलि-प्रायां मण्डलात् पूर्वतः क्षितौ ॥

गन्धादि पूर्वकं सर्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।

भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥

पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।

दिव्यान्तरिक्ष-भौमेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तकैः ॥

ततः सर्वौषधि स्नानं यजमानस्य कारयेत् ।

द्विजांस्तु पूजयेद् भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥

१ (*) 'एवं सम्पूजयित्वा' इति आदर्शः पुस्तकान्तरे पाठः ।

२ (†) 'ईशार्थभागे' इति अन्यादर्शस्तुतः पाठः ।

३ (‡) इति दिग् देवतानां कोणस्य देवानां च बलिद्रव्यदानव्यवस्था ।

" 'पि लि पिच्छये' इति पाठोऽपि अस्ति ।

४ (०) तदभावे,—प्रागुक्तविहितवलिद्रव्याभावे इति ।

एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।

प्रासाद-भवनोद्यान-प्रारम्भे परिवर्तने ॥

सु(पु)रवेश्म प्रवेशेच सर्वदोषोपशान्तये ।

वास्तुपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥

रक्षोघ्न—१(+) पावमानेन सूक्तेन भवनादिकम् २(†) ।

नृत्य-मङ्गल वाद्यैश्च कुर्याद् ब्राह्मण-वाचनम् ॥

इतः पूतकृत्यस्यास्य फलकीर्तनम्—

अनेन विधिना यस्तु प्रति सम्बत् सरं बुधः ।

गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥

नच व्याधिभयन्तस्य नच बन्धु धनक्षयः ।

जीवेद् वर्षशतं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ इति ।

232. **गृहादि दान मन्त्रो—ब्रह्मवैवर्त पुराणे—**

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।

तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

‘स्वस्ती’ति ब्राह्मणैर्वाच्यं ‘कोऽदादिति’ च पूजितैः ३(*) ॥

यद् यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेदिति ।

233. **मत्स्य पुराणऽपि—**

प्राप्ते दानदिने कार्य्यं मैशान्यां हस्तसम्मितम् ।

चतुरस्रं समं कुण्ड-मेखला-योनि-भूषितम् ॥

पूर्वोत्तरे हस्तमिताच वेदी,

गृहादि-देवेश्वर पूजनाय ।

अर्च्यार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानाम् ,

सूर्य्यस्य कार्य्यं फल पुष्पगन्धैः ॥

१ (+) ‘रक्षोघ्णो वो वलगह्नोः प्रोक्ष्यामि वैष्णवान् । रक्षोघ्णो वो वलगह्नो ऽवनयामि वैष्णवान् । रक्षोघ्णो वो वलगह्नो ऽवक्ष्यामि वैष्णवान् । रक्षोघ्णो वो वलगह्ना उपदधामि वैष्णवी । रक्षोघ्णो वो वलगह्नी पथ्येहामि वैष्णवी । वैष्णवमसि वैष्णवाः स्यः’ । शुक्लयजुर्वेदे । ५।२३, ५।२५ । परमहंस-परिव्राजकाचार्य्य-श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीनये-श्रीभगवद्गीतैकादशाध्यायोक्त—‘स्थाने दृषीवेश-तवप्रकीर्त्तना’ इत्यादि श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।

२ (†) ‘पावमानो’ सूक्तानि, वैदिकानि पठेत् ।

३ (*) ॐ स्वस्तीति ब्राह्मणः प्राग्वदेत् । ततः स्वस्तिमन्त्रश्च । ततः ‘ॐ कोऽदात् कणा अदा’ इति मन्त्रं पठेत् । यस्त्विति,—गुरवै, आचार्याय, होते, ब्रह्मणे, इति दातव्यम् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 पत्रैरपि क्षीर-वनस्पतीनाम् ।
 मध्येच संस्थाप्य च पूर्णकुम्भम् १(†)
 स्रग्गन्ध धूपाम्बर रत्न युक्तम् २(‡) ॥
 गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्नि मुखन्ततः ।
 गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रेयेत् ॥
 ततश्च तच्चैव चरुं जुहोमि, मध्यस्थिताभ्यो गृह-देवताभ्यः ।
 बलिञ्च सम्यग् विधिवत् प्रपूज्य, क्षीरेण धाराः परितस्तु दद्यात् ॥
 ब्राह्मण मर्चयेत् पूर्व परितुष्टं क्षमापयेत् ।
 शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदीपिकाम् ॥
 सितवस्त्रैश्च सञ्चन्नां लक्ष्मी-नारायणान्विताम् ।

लक्ष्मीनारायण प्रतिमोक्ता —

पद्मासन गतं कुर्यात् तच्च देवं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ॥
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठेऽपरः करः ।
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मीः रत्नपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणस्तु भुजो देव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 सिताम्बरं कुण्डल हेम भूषितम् ,
 केयूर-कण्ठभरणाभि-रामम् ।
 पत्नीसमेतश्च करे गृहीत्वा,
 दाता पठेन्मन्त्र मिमं गृहस्थः ॥
 एहोहि नारायण दिव्यरूप !
 सर्वामरैर्वन्दित पादपद्म !
 शुभाशुभानन्द सधाम धीर-
 लक्ष्मीयुत स्त्वं हि गृहं गृहाण ३(*) ॥

१ (†) 'रवकुम्भम्' इति आदर्श पुस्तकान्तरस्थः पाठः । 'दिवाश्च संस्थाप्य' इति पुस्तकान्तरपठः पाठः ।

२ (‡) प्रागुक्त ब्रह्मादीनां लक्षणं शुक्लापुराणप्रकरणे उक्तम् । 'स्रग्गन्ध' इति क्वचित् सन्दर्भे पाठः ।

३ (*) 'शुभाशुभानन्द' इत्यादि-पुस्तकपठः पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

२०७

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्य कवचाय च ।
 क्षीरोदार्णव सुप्ताय जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 नमो हिरण्य गर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
 चराचरस्य जगतो गृहभूताय ते नमः १(*) ॥
 भूर्लोक-प्रमुखालोका स्तव देहे व्यवस्थिताः ।
 नन्दन्ति यावत् कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही २(†) ॥
 पञ्चयज्ञ-क्रियायुक्तः वसेदाचन्द्रतारकम् ।
 एव मुत्तवातु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् ॥
 तिल प्रस्थोपरिस्थायां शय्याया मुपवेश्य च ।
 वदेदिदं ततो वाक्यं सवधान्य युतन्तिवदम् ॥
 सर्वोपस्कर-संयुक्तं गृहं गृह्य द्विजोत्तम ।
 तत्रोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ३(‡) ॥
 पादुकोपानहच्छत्र-भूषणासन-भाजनैः ।
 सम्पन्नं चार्थसम्पन्नं गृहोपस्कर-भूषणम् ।
 सर्व-सम्पूर्णमेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत् ॥

234. एतद्दानफलमपि तत्रैव मतस्यपुराणे—

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्वेष्टं त्रिनिवेदयेत् ।
 कल्पकोटि-शतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्विधि पूर्वकम् ।
 वसेत् क्षीराणवे रम्ये नारायण-समीपतः ॥
 मृन्मयञ्चैव योदद्याद् गृहञ्चोपस्करान्वितम् ४(*) ।
 प्रेष्य लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥

१ (*) 'वै नमः' इति पाठान्तर मस्ति ।

२ (†) 'भवने गृही' इति पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

३ (‡) 'दम्पत्यौ त्रिनिवेदये' इति-पाददर्शान्तरधृतः पाठः ।

४ (*) शङ्कुच्छाया विवरणं मयमताख्यग्रन्थे शिल्परवे प्रासादमण्डने चास्ति-प्रागुक्तमन्यत् ।

खनिका-निर्मितगृहं,—रत्न-धातुज-स्फटिक-शैलज-दारुजादिगृहैः स्रस्यपुष्पजनकः ।

तद् यदि देवाद्यायतनं स्यादिति ।

कलिकलुष-विमुक्तः पूजितः सिद्ध-सङ्घैः,
अमर-कमलमाला वीज्यमानोऽप्सरोग्भिः ।
पितृशतमपि बन्धून् पुत्र पौत्र-प्रपौत्रान्,
अपि नरकनिमग्नं तारयेदेक एव ॥ इति
दिव्य भोगां स्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि १(†) ।
नारायण-बलोपेतो नारायण-परायणः ॥
नारायण-कथासक्तो जीवेद् वर्षशतं सुखी ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया गृहदान-प्रयोगः प्रस्तूयते । गृहदानं दित्सुः प्रागुदग् वा समासन्नजला मनुपहता मनुषरां वास्तु-शास्त्रोक्तगुणां विशुद्धां भुवं परिगृह्य, तत्र समे स्थाने गोमयेनोपलिप्ते चतुरस्रदेशे शङ्कुच्छायादिना प्रार्चीं कल्पयित्वा तत्र सुधादिलिप्तेन २(‡) सूत्रेण समान्तराल-पूर्वपरयुत-दक्षिणोत्तरायत-नवकोष्ठात्मक-मेकाशीतिपदं वास्तुमण्डलं विरच्य, तन्मध्ये कोष्ठनवक मेकीकृत्य, तत्र ३(०) ब्रह्माणं विन्यस्य तत् पूर्वादि चतुर्दिक्स्थ-कोष्ठत्रयमेकीकृत्य तेषु क्रमादर्यमणं विवस्वन्तं मित्रं पृथ्वीधरं विन्यस्य, तेषामुभय पार्श्वस्थेशानादि कोष्ठेषु चतुष्टये प्रादक्षिण्येनापवत्स-सवितु-विबुधाधिप राजयक्षमणो विन्यसेत् ।

तत्र आपः आपवत्सस्येशान-कोष्ठे सवितु रामेय-कोष्ठे सावित्रम्, विबुधाधिपस्य नैऋत्यकोष्ठे जयः, राजयक्षमणः वायव्यकोष्ठे भ(रु)द्रं विन्यस्य, अथ वहिरीशानादि-सर्वकोष्ठेषु प्रादक्षिण्येन शिख्यादि—दित्यन्तं तान् विन्यसेत् ४(*) ।

एवं संस्थाप्य 'होमस्त्रिमेखले कार्य्य' इत्याहुक्त प्रकारेण होमं हुत्वा, ततः 'ईशकोणे घृताक्तन्तत् शिखिने विनित्रेदये' दित्याहुक्त-रीत्या सर्वेभ्यो वलीन्दद्यात् । प्रतिस्विक कल्पे वा तेभ्यः सर्वेभ्यः पायस-वलीन्दद्यात् ।

ततः कृताभिषेकः कर्त्ता ब्राह्मणा न्दक्षिणान्नादिभिः सन्तोष्य, तत्र भूमौ वास्तु-शास्त्रानुसारेण ५(†) पकेष्टकादिमयं गृहं निर्माय, सुधा-धात्वादिभिरलङ्कृत्य गृहोपकरणै-र्गृहं सम्पूर्णं कृत्वा, सति सम्भवे गृहाङ्गने ईशानदिग्भागे मण्डपं कृत्वा, तोरणे वस्त्रादिना

- १ (†) 'दिव्यभोगा' नित्यादिना तद्दानफलमुक्तम् ।
२ (‡) सुधाख्यक्षेपविशेषः सुदृढः बृहत्संज्ञितः ।
३ (०) तत्र मध्ये ब्रह्मा चतुः कोष्ठे स्यात्, नवकोष्ठे वा ।
४ (*) एकाशीतिपद वास्तुमण्डलकोष्ठे शिख्यादि दित्यन्तान् क्रमेण, पूजयेद्देवान् ख्यापयेद् यथाविधि वलीन्दद्यात् ।
५ (†) मयमत-शिल्परत्न-विश्वकर्म्म-प्रकाश-प्रासादमण्डनाख्य-ग्रन्थानुसारेण इष्टकादि गृह-निर्माणं कार्यमेतदपि प्रागुक्तम् । रक्षोघ्न-पवमान-मन्त्राः प्रागुक्ताः ।

चतुर्थस्तवकः ।

२०९

समलङ्कृत्य, पूर्वोक्तस्तु-पूजा होषौ विधाय कलशोदकेनाभिषिक्तो यजमानो गीतमङ्गल-
वाद्यादिभिः गृहं रक्षोत्र-पवमानमन्त्रैः स्त्रियु आप्रदक्षिणमावेष्ट्य, परितः क्षीरधारां
पातयित्वा तदुपरि प्रस्थमात्रां स्तिलान् प्रक्षिप्य, तत्रोपधानादि-सर्वोपस्कर-सहिता-
मुपरि-स्थापित-सुवर्ण-नारायण-प्रतीमां (आपो) निधाय, तत्र नारायणं सम्पूज्य,
प्रतिग्रहीतारं वृत्त्वा कुण्डल-वस्त्र-मुद्रिका-केयुरादिभिः सपत्नीक मलङ्कृत्य, तं करे
गृहीत्वा सुलभे मङ्गल-घोषं जायमाने गृहं प्रविशेत् १(*) ।

एषेहि नारायण दिव्यरूपेत्यादि - वसैदाचन्द्र-तारकमित्यन्तः पूर्वोक्त-मन्त्रः
पठनीयः २(+) ।

ततः पूर्वस्थापितासनस्योपरि उदङ्मुखं सपत्नीकमुपवेश्य द्वयं प्राङ्मुखं मुपविश्य
कुशतिल जलान्यादायाद्येत्यादि-देश कालादि-संकीर्तनान्ते अमुक गोत्रायामुक्त-
वेदाध्यायिनेऽमुक-शर्मणे ब्राह्मणाय इदं गृहं (यथोपकरण सहितं) पक्वेष्टकादि रचितं
यथाशक्ति-सम्पादित-कांस्यताम्रादि-भाजनं सर्व्वधान्य-लवण शर्करादिरस-गो वलीवर्द-
दास-दासी-समञ्चक-तुलिका-वितानादि-सर्व्वोपस्करण-सहित-सदीप-प्रद्योतं सर्व्वधान्य-
दैवतं सकल-कुलुष-क्षयानन्तर-सिद्ध सङ्घ-पूजितत्वाभिर-कर-कलित-चामरवीज्यमानत्व-
सहित सम्भा-वित-नरकनिमज्जित-पित्रादि पुरुषशत ३(†) पुत्र-पौत्रादि-वन्धुतारण पूर्व्वक-
मित्यन्ते, पक्वेष्टकारचित गृहदाने कल्पकोटि शतावधि-काल-ब्रह्मलोक-महितत्वकाम इति !

शैलज-दारुज-गृहदानेतु—

कल्पकोटि शतावधि-समय-नारायण-समीप-क्षीरार्णव निवास काम इति ।
दातव्य मृन्मयादि ४(०) गृह विशेषानुसारेणोक्तधा तुभ्यमहं सम्प्रददे—

न ममेति ब्राह्मणहस्ते जलन्दत्त्वा —

इदं गृहं गृहाणत्वं सर्व्वोपस्कर संयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

स्वस्तीति ब्राह्मणैर्वाच्यं कोऽदादिति च पूजितैः ॥

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मे जगद् योनिं वास्तु रूपी जनार्दनः ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

१ (*) 'गृहं प्राविश्ये' इति कचिद् ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अथ सुधाख्यलेपः वज्रलेपः, कषाय वृक्षलग्नसलेपः, उद्दालवृक्ष तिलरुफलरसलेपाय वज्रवः सन्ति ।

एषु वज्रलेपय वृक्षतुल्यतायां लिखितः । अन्ये च वास्तुशास्त्रे सन्ति ।

२ (+) 'एषेहि' इत्यादि प्रागुक्त पञ्च मन्त्रान् पठेत् ।

३ (†) 'पित्रादिपुरुषशत' इत्यत्र 'मित्रादि' इति कचित् पाठः ।

४ (०) अथ 'मृन्मयादि गृह विशेषानुसारेण' इति कुचविदादयः-पुस्तके पाठः ।

वज्रपराणे च—'एवन्दत्त्वा गृहं शतानुसारेण सर्व्वोपस्करसंयुतम् । नरो विष्णुपुर याति संयमानोऽप्सरोगणैः' ॥

प्रतिग्रहिता 'देवस्य त्वा' इत्यादि मन्त्रेण प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा यथा शास्त्रम् कामस्तुतिं पठेत । ततः कृतैतद्गृहदानं कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमभिदैवतं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे, इति सुवर्ण-सहस्रमारभ्यैकं सुवर्णावरां दक्षिणां दद्यात् ।

ततः स्तस्मै पादुकोपानच्छत्रं चामरादिकं यथाशक्ति दत्त्वा ततः—

कृताञ्जलिभूत्वा—

सम्पन्नं वाप्यसम्पन्नं गृहोपस्करं भूषणम् ।

सर्व्वं सम्पूर्णमेवास्तु तत्प्रसादाद्विजोत्तम ॥ इति

सम्प्रार्थ्यं तदनुज्ञया स्वगृहं गत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

इति गृहदानं प्रयोगः ॥

—*—

(६४) अथ मठदानम् ।

—*—

235. स्कन्द पुराणे—

कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनं संयुतम् ।

पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्यो वा निवेदयेत् ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥

इति मठदानम् १(*) ।

- १ (०) मठः छात्रादि निलयः । मठन्ति वसन्ति छात्रादयो यत्र स मठः । 'मठं मदनिवासयोः' । 'इत्यथेति' घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्धिः । क्वशीला विद्यार्थिनश्चात्राः । क्वक्षेण गुरुसेवा लभ्यते । गुरोर्दोषाच्छादनाच्छत्रम् । तच्छीलत्वाच्छात्रः । आदिना परि-
ब्राजक-सन्नासि-भिचूषां गृहः ।

ब्रह्मवैवर्त्तं, मार्कण्डेयः—

'यावत्सन्तिष्ठते भूमौ समठे जनसेविते ।

तावद् वर्षं प्रमाणेन कर्त्ता च शुभभाग्भवेत् ।

भगवतीपुराणे, विजयाशैवकचंभ्यं पुण्याराम मठादिकम् ।

सजनं कारयेत्साम्भारामादिकं नरः ।

'कृत्वा वासं गृहन्तस्य देवस्य परसेष्ठिनः' ।

राजसूयाश्वमेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे मन्त्रये पुण्यं मयेतत् कथि तं दिजाः ।

तस्माद्वाहमये पुण्यं कृते शतगुणभवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लोहे ताम्रे शतगुणन्तः ।

सहस्रगुणितं रौप्यं तस्मात् फलं भवाश्रुते ।

ततः शतं सहस्रं वै सोवर्णे द्विजं सत्तमाः ॥

यतनं फलमाप्नोति इति निवेदयित्वा इति विष्णु धर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ॥

चतुर्थस्तवकः ।

२११

(६५) अथ प्रतिश्रय दानम् ।

—*—

236. भविष्य पुराणे—

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने ।
दीनानाथ-जनार्थाय ततः किं न कृतम्भवेत् ॥

237. मार्कण्डेय पुराणेऽपि—

कुर्यात् प्रतिश्रयं गृहं पथिकानां हितावहम् ।
निज-गेहैकदेशे वा साधून् पान्थान् निवासयेत् ॥
अभ्यं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गादम् ।
सर्वकाम समृद्धोऽसौ देववद्विव मोदते ॥
प्रतिश्रयो धर्मशालेति लोके प्रसिद्धः ।

238. यमोऽपि—

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
अन्नदः प्राणदो ज्ञेयः रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
सहि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
अश्वमेध सहस्रस्य राजसूय शतस्य च ।
पुण्डरीक-सहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः १(*) ।
इति प्रतिश्रय दानम् २(†) ॥

—*—

१ (५) 'पुण्डरीकः मितार्भोजं मितच्छयं च भेषजं । एषि व्याघ्रं ऽग्नि-दिङ्नागं कोषकारा-
न्तरं ऽपि च' इति मंदिनी ।

'योगिवचनमथो नरः' इति हेमाद्रि-सूतः पाठः ।

२ (†) 'रातौ दानं न शंसन्ति विना चाभयं दत्तिनाप ।

विद्यां कन्यां दिजयंश्च दीपमन्नं प्रतिश्रयम्' इति सूतो—'प्रतिश्रयः समायाचाश्रय-
पुण्यमपि च' इति मंदिनी । 'समायाश्च प्रतिश्रयः' । यज्ञशाला, अभ्यागतालयश्च-
इति नारायणः ।

भोक्त इति हंसचन्द्रः ।

(६६) अथाश्रम दानम् १(✽)

—*—
239. वाराहे—

त्रिभौमं वा द्विभौमं वा कुर्यादथैकभूमिकम् ।
 मठं विचित्रशालाह्वयं विराजन्मत्तवारणम् ॥
 ध्यानाध्ययनं होमादि-व्याख्यानं स्थानं भूषितम् ।
 सुधया वा शिलाभिर्वर्णं समं स(म)कृष्ट(न्न) भूमिकम् ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधार-भूतनूतन-सङ्कुलम् (कम्) ।
 नानाकला-कुलोद्यान-राजिमण्डल-मण्डितम् ॥
 निर्मल-स्वादु-पानीय-सुसम्भृत-जलाश्रयम् ।
 यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसेदुषाम् ॥
 पादुकौपानहच्छत्र-कौपिनेन्धन-वाससाम् ।
 उपयोगि-पदार्थानां-मन्येषामपि लब्धये ॥
 ग्रामञ्च विपुलं भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
 एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहम् ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिना माश्रयार्थिनाम् ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः २(†) ॥
 एवं दत्त्वा महाराज ! सविचित्रं समाश्रयम् ।
 अश्रमेध सहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ३(०) ॥
 शिव-विष्णुपुरे स्थित्वा तद्रूप-वल-विक्रम् ।
 भोगानपि बहून् भुक्त्वा परं निर्वर्णं मृच्छति ॥
 यः कारयेदिति विचित्र-विशालशाल—
 मालाकुलं रुचिरकुड्यवितानयुक्तम् ।
 दिव्याङ्गनापरिवृताऽथ भवेन्मुरारेः,
 पारे भवार्णव-जलस्य स सौख्यमेति ॥
 इति विधानपारिजाते आश्रयदानम् ।

१ (०)

‘आश्रमी ब्रह्मचर्यादी वानप्रस्थे वने मठे, अस्त्रियाम्’ इति मेदिनी । सुनीनां निवासोवा । आश्रम्यन्ति अश्रमेन वा । ‘असु तपसि’ । ततो घञ् । नोदात्तो-पदेशस्य इति वृद्धिर्न स्यात् । यद्वा आसमन्तात् अमोऽव । स्वधर्मसाधनकेशात् ।

२ (†)

‘जगत्पति’ इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

३ (०)

‘अश्रमेध मवाप्नोति मोक्षश्चेवाथ गच्छति’ इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

२११

(६७) अध कन्यादानम् ।

—*—

240. तत्र बृहस्पतिः—

सहस्रमेध धेनूनां शतञ्चानडुहां समम् ।

दशानडुत समं यानं दशयान समं हयः ॥

दशवाजि-समा कन्या भूमिदानञ्च तत् समम् १(*) ।

तस्मात् सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

241. भविष्ये—

कन्यामलङ्कृतां दद्या दनादाय नराधिप ! ।

विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते २(†) ॥

दद्याद् गुणवते कन्यां नम्रिकां धर्मचारिणीम् ।

अपि नो गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीत-वेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

इयं कन्या, सम्बर्त्तादिभिर्दशमे कन्यका प्रोक्तेति वयोविशेषयुक्ताऽप्राप्तरजोदर्शनैव विवक्षिता ३(‡) ।

तस्मादुद्वाहयेत कन्यां भवेदुत्तमतीं यदि । अत्र भवेदिति विशेषोक्तेः ।

242. हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः—४(०)

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

वृषली स्वरूपन्तु—

पितु गेहेतु या कन्या रजः पश्यत्य संस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया ततपति वृषली-पतिरिति ॥

१ (*)

‘कन्यां येन प्रयच्छन्ति यथागन्तवा स्नानकृताम् ।

ब्रह्मर्त्या विजयेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानां सुतमं स्मृतम् ॥ इति यजः ।

२ (†)

‘दशयान समाकन्या’ इति हेमाद्रिः ।

३ (‡)

‘विजाय वेदविदये कन्यादानन्तदुच्यते’ इति हेमाद्रिप्रवृत्तः पाठः ।

४ (०)

‘प्राप्तदर्शनेन’ इति पाठान्तरम् । उद्देशं पाठे प्राप्तरजसा, रजोदर्शनायाः कन्याया अपि विवाह सम्भवः । प्राप्ताप्राप्तरजस्कयोः कन्ययोरप्राप्तरजस्का ग्रंथस्येति विदं मतम् ।

243. अङ्गिराश्च—

अप्राप्त रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकृता श्यामा कुचहीना तु नम्रिका १(†) ॥

244. तदर्थे काश्यपोऽपि—

सप्तवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारी त्यभिधीयते ॥
रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।
रजः काले तु गन्धर्व्याः शक्नुत कुचदर्शने ॥
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहस्त्वष्ट्र वर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

245. याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारव्रीत्वाऽप्युभय मेव वा ।
अविप्लुत-ब्रह्मचर्यो ल क्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

१ (†) कृतावन्यदस्ति—“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला” ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते’ इति केचनमुनयः प्राहुः ।

॥ श्यामालक्षणम्— ‘शीते सुखोष्ण सर्वाङ्गी यौषेच सुखशीतला ।

तप्त काञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्त्तिता’ ॥

‘श्यामाधीवन मध्यस्था’ इत्युत्पलिनी ।

॥ गौरीदानफलमुक्तं विष्णुपुराण-टीकायाम्—

‘गौरीददन्नाकलोकं वैकुण्ठं याति रोहिणीम्’ इत्यादि ।

अन्यत् रघुनन्दन मद्राचार्यं प्रणीतोद्वाहयत्त्वं वीरमित्रोदयेचास्ति ।

कन्यादान फलमुक्तं महाभारते च—

‘कूपारामप्रपाकारी तथा वृचादिरोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुप्रदः स्वर्गमाप्नोत्य संशयम्’ ॥

॥ आप्तयेपुराणे,— ‘एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या खलङ्कताम् ।

विवाहकाले सम्प्राप्ते यद्योक्ते सदृशे नरे ॥

क्रमात् क्रमं क्रतु शतमनु पूर्व्वं लभन्ति ते ।

श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः पपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते’ ॥

246. ब्रह्माण्डे—

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय गुणज्ञाय-कन्यां दद्याद् विशेषतः १(*) ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेव विधिः स्मृतः ।

247. स्कन्द पुराणे—

सुरुपां लक्ष्णोपेतां अव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीञ्चैव धर्मार्थार्थी समुद्रहेत् ॥
विशाल नेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्जितमूर्द्धजाम् ।
आताम्रपाणि पादाग्रां कम्बुग्रीवां सुमध्यमाम् ॥
विशाल जघनाञ्चारु-नितम्ब-स्थल भूपिताम् ।
आस्थूल गुल्फ-दशनां आस्यामधर-तालुकाम् २(०) ॥
अपिङ्गाक्षी मकपिलां अस्फुरच्चरणां शुभाम् ।
आस्थूलगण्डफनासाग्रां शस्तामाहुर्मणेपिणः ३(+) ॥
उद्वहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोष विवर्जिताम् ४(+)

248. महर्षि मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

- १ (*) 'सुरुपाय गुणज्ञाय' इति हेमाद्रिः ।
२ (०) प्रगल्भान् लक्षणमाह महाभारते—
'अपिचंचरणपद्माणां स्मितज्योत्स्नोपमं शुभम् ।
द्विर्ग्याशुरग्निभिर्भुक्ते दिव्यकान्तिमनोरमम्' ॥
३ (+) अन्यत् सामुद्रिके पुराणे चास्ति स्त्री पुंसोः गमलक्षणम् । अत्र 'नासायां' इति आदर्शान्तर-
स्थित- 'नासायां' इति च आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
४ (+) 'सवर्णाम् सवर्णां स्त्री जायन्ते वै स्वजातयः' इति स्मृतिः ।
'नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गे' न रोगिणीम् ।
नालीमिकां नाति लीमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
इति अन्यत् श्रीमद्रघुनन्दनीधोदाहृतत्वं ज्यौतिषशास्त्रे च विद्यते ।
पैडोनसिः—गात्राश्चासूरी राजन्यस्य राक्षसो वैश्यस्य पैशाचः शूद्रस्य सर्वेषामपि प्रमाणम् ।
अनन्त प्रसूता - पैशाचः संस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाश्च ।

ब्राह्मोदैवस्तथाचापः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैव मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्या स्थिताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यः कथञ्चन ॥

एतेषां ब्राह्मादीनां लक्षणम्—१(*)

यथोक्तगुणवते वरायालङ्कृत्य कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः ।

249. मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्म कुर्वति ऋत्विजि ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्या प्रदानं विधिव दार्पो धर्मः स उच्यते ।

अनया सह धर्मश्चर्य्यतामित्युक्ता यत्र कन्यादीयते सप्राजापत्यः ।

छादिना यत्र कन्याऽपह्रियते स पैशाचः ।

राक्षसो युद्धहरणाद् गान्धर्वः समयान्मथः ॥

द्रविणादानाद् यत्र कन्या दीयते स आसुरः ।

250. वसिष्ठः—

सर्वेषामेव दानानां मेक-जन्माणुगं फलम् ।

हाटक-क्षिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

अष्टानां विवाहानां फलं विवाहप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

१ (*) अष्टविध-विवाहलक्षणमित्यम्—

भार्याल सम्पादक ग्रहणम् । तस्य स्वीकार रूपज्ञान विशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदाद् वरकन्ययोर्विवाह-
कर्तृत्वे-कर्तृत्वे । सवाष्टविधः ।—(१) वरमाह्वय यथाशक्तालङ्कृता कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः । (२) यत्र
यशस्वायर्त्विजं कन्यादानं स वै देवः । (३) यत्र वराद गोदयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं स आर्षः ।
(४) यवानया सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्यादानं स प्राजापत्यः । (५) यत्र धनं गृहीत्वा-
कन्यादानं चासुरः । (६) यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्या स्यात् त्वं मे पतिरिति नियमः स
गान्धर्वः । (७) यत्र वलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः । (८) यत्र सुतायां मत्तयां प्रमत्तायां वा
कन्यायां निर्जने गमनं स पैशाचः ।

ग्रन्थगौरवभयाज्जात्र प्रयत्यते ।

—६—

251. पैठोनसिः—

सवर्णायाः करौ ब्राह्मै पाणिग्रह्य कर्मणि ।
 शरः क्षत्रियया ब्राह्मः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
 वसनस्य दशा ब्राह्म गूढ योत् कृष्टवेवने १(*) ॥

252. ऋष्यशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामह-पूर्वकम् ।
 नाम स कीर्त्तयेद्विद्वान् कन्याया श्रैवमेव हि ॥

253. यमोऽपि—

नान्दीभ्राह्मे विवाहे च प्रपितामह पूर्वकम् ॥
 तिष्ठन् पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
 मधुपर्काङ्घ्रिताञ्चैना न्तस्माद्दद्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥
 उदपात्रं तथोद् गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ।
 गौरौ कन्या मिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
 गोत्राय शर्मणे तस्मै कृतां विप्र समाश्रयाम् । इति
 दान प्रतिष्ठा सिद्ध्यर्थं सुकर्णं दक्षिणान्दयेत् ।
 वरस्य यस्य या शाखा तच्छाखा गृह्योविता ३(‡) ॥
 मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्य-शाखे च दातरि ।

254. व्यासः—

पुत्र्या समुद्धहेत् कन्यां सावित्री-प्रहणन्तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्या दक्षिताय वराय तु ॥

१ (•) 'यद्योक्तं स्ववेदने' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†) 'तस्यै दद्यात् सदक्षिणाम्' इति कचिदादर्शः पाठः ।

"

कन्या पुत्र विवाहे, वनगृहप्रवेशादी च नान्दीयाहमवश्यं कर्त्तव्यम् । तस्मिन् प्रपितामह-
 पूर्वकं अनुगृहीता नामीदृशः-कार्यः ।

३ (‡) च-कण्टकावसारिवेद्यर्थः । यच्छब्दीगानां गोभिलीय गृह्यसूत्रम् । यजुषां पारस्कर-
 गृह्यसूत्रम्, ऋग्वेदिनामापस्तम्बगृह्य सूत्रम् ।

स्वकं स्वकं वेद-शाखा-ब्राह्मण-गृह्यसूत्रं स्व स्व शीत-आर्त्तं कृत्ये सदैव विधेयम् ।

255. **गृहस्पतिः—**

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं च्छत्रीं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यादावनुपवेश्य च १(*) ॥

256. **याज्ञवल्क्यः—**

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

257. **स्कान्दे—२(ः) ।**

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

258. **स्कान्दे—**

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातु मसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

259. **अनु दानानि, लिङ्गपुराणे—३(०) ।**

भूमिं गाश्चैव दासीश्च वासांसि च स्वशक्तिः ।
महिष्यो वाजिनश्चैव दद्यात् स्वर्ण-मणीनपि ॥

१ (*)

इति कन्यादाने नियमः ज्ञेयः ।

२ (ः)

अत्र प्रदाने कन्याया विहिताधिकारी कथ्यते ।

३ (०)

सम्प्रदानात् परं यानि गो भूमि-हिरण्य-दास-दासी-तैजसान्बरादीनि दद्यानि तान्वेवातु-
दानानि कथ्यन्ते ।

अथ साङ्ख्यद्रव्याणि यथा, प्रशस्तिपात्रे,...

मही, गन्धः शिला-धान्यं दूर्वा-पुष्पं फलं दधि-

घृतं सिन्दुरं खस्तिकं शङ्खः कज्जलः रोचना-

सिद्धार्थं कश्चनं रौप्यं ताम्रं दीपश्च दर्पणम्' इति ।

कौतुकाख्यद्रव्याणि परिभाषायामस्य हेमाद्रौ च सन्ति ।

यथा शक्ति दद्यानि तानि, न तु वित्त-धिक्यादस्यानि, वित्तशान्तेन वेति ।

'प्रभुः प्रथमकल्पस्य मोऽनु कल्पेन वर्तते ।

न साम्पारायिककालस्य दुर्भते विद्यते फलम्' इति स्मृतौ ।

ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्मकारयेत् ।
यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यं कुतुकानि च ॥

260. हेमाद्रौ, दक्षः—

अप्रजायान्तु कन्यायां न मुञ्जीत क दाचन १(*) ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
नास्ति सत्त्वाच्च ते भीतिर्नास्ति ते नारकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्व दुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य मुखदर्शनेन नन्दन्ति पितरः सप्त ।
यत् किञ्चित् कुरुते दानन्तदानन्त्याय कल्प्यते ।
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधिता वाङ्गितापि वा ॥
नाना दुःखाभिभूतावा तथैवाशरणा कृशा ।
कुर्यान्मन्युं न चैवास्या आगताञ्चैव पोषयेत् ॥
शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत् कुलम् ।
तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य भूषणाच्छादनाशनैः २(†) ।
भूतिका मै-नरैर्नित्यं सुता पुत्रश्च सर्व्वदा ।
सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स श्राद्धेषूत्सवेषु च ॥
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणन्तत्र वै ध्रुवम् ।
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विज-सत्तम ! ॥
तिलराशिः कृतो यावद्दिवाकर-समुच्छ्रितः ३(‡) ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मा तिल एकस्तु यावता ॥
सोऽक्षयं लभते तावद् ब्रह्मलोकं सनातनम् ।
शत गव्यूति मानेन सञ्चितै र्वृषरोमभिः ॥

-
- १ (*) दौहित्रोत्पत्तेः प्राक् सम्प्रदानात् परं कथा गृहे भोजन निषेध माहा प्रजाया मित्यादिना ।
२ (†) 'भूषणाच्छादनादिभि'रिति हेमाद्रीयः पाठः ।
३ (‡) 'दिवाकर समं ज्ञतः' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।
पुत्र कन्ययोर्वैधप्रदाने शास्त्रीकं फलमववति, यथा—
'भूतिकामेनैरे नित्यं सुतापूषय सर्व्वदे'त्यादिना ।

विशीर्यते तुषा ङोक् वर्षे पूर्णे सुताप्रदः १(*) ।
 तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि सत्त्वलोमान्नु संशयः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं धान्ति त्रयो रथाः ॥
 अयान्ति प्रदातुश्च सत्यवादिन एवम् ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य सप्तं धान्ति त्रयो रथाः ॥
 सुकुदश्च मेधी च प्राणदाता द्विजेषु च २(†) ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संशयः ॥

261 काश्यपः—

अग्निष्टोमाति-रात्राणां शतं शतगुणं कृतम् ३(S) ।
 लभते कन्यकान्दस्ता मन्त्र होमैरलङ्कितम् ॥
 अनडूहां सहस्राणां दशानां धूर्ववाहिमाम् ।
 सुपात्रे विधिबहानं कन्यादानम् तत्समम् ॥

साक्षात् कन्यादानासम्भवे, सम्बर्तः—

वैवाहिक प्रदानं वा यो ददाति दया परः ४(‡) ।
 विमानेन विचित्रेण किङ्किणी-जाल-मालिना ।
 महेन्द्र भवनं याति सेव्यमानोऽप्यसुरोगणै ५(०) ॥
 ति कन्यादानम् ॥

- १ (*) अत्र त्वर्धप्रतीतिः क्लृप्ता ।
 सूरिवर हेमाद्रिनये 'कुकुदः' इति पाठः ।
 तत्रैव तेषां व्याख्याता 'अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता-कुकुद' इति ।
 २ (†) 'सुकुद' इति—सु-शोभनं परमं वा । कुः पृथिवी । तां ददातीति सुकुदः पृथिवीदाता,
 भूमिदाता वा इत्यर्थः । अत्र 'कुकुद' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 ३ (S) इत्यत्र 'शतं शतगुणं शतम्' इति हेमाद्री पाठः ।
 ४ (‡) 'दयापदः' इति कश्चित् पुस्तकं पाठः ।
 ५ (०) 'सेव्यमानास्यरोगणैः' इति आदर्श ग्रन्थान्तर-धृतः पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

२२१

(६८) अथ द्विजस्थापनम् ।

—*—

262 हेमाद्रौ—

तत्र दक्षः

मातापितृ-विहीनन्तु संस्कारोद्वहनादिभिः ।

यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

263 कालिकापुराणे—

कारयित्वा तथोद्वाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च ।

वेदवि(ब)च्छील वृत्तेषु द्विजेष्वाकादशस्तथा ॥

अथो गृहाणि रम्याणि कुल्यादिकादशैव तु १(*) ।

कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥

दासी गो महिषीश्चापि शयनासन-पादुकाः ।

भाजनानि विचित्राणि ताम्र मृण्मयकानि च ॥

पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नञ्चोपस्करञ्च यत् ।

लोहञ्च कमकञ्चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥

सम्भृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।

योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥

पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्तन-शतार्द्धतः २(†) ।

विषयं ख(क)र्वटं खेटं ग्रामं ग्रामार्द्धमेव वा ॥

योजयेत् सोममूर्तिञ्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ।

एकादशैव तास्तत्र दम्पत्योर्मोहनात्मकाः ३(०) ॥

विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ।

ग्राहयेदग्निहोत्राणि प्रवेश्यैत्यान् द्विजोत्तमान् ॥

विधिपूर्वकं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ।

अदुष्ट कुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ॥

१ (*) 'वाता गृहाणि' इति हेमाद्रिः । अथ दाता इति वा पाठः स्यात् ।

२ (†) अथ—निवर्तनं भूपरिमाणं परिभाषायामुक्तम् । एवं ग्राम-खेट-खर्वट-विषय-पत्तन-मण्डल-लक्षणं वास्तुशास्त्रे उक्तम् ।

३ (०) दम्पत्योर्मोहनात्मकाः' इति आदर्शं ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अथ हेमाद्रौचः पाठश्च 'दाम्पत्योर्मोहनात्मकाः' इति ।

शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत् सदा ।
यश्च प्रेक्ष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्व्यकव्ययोः ॥
न भवेत्तत् फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिर्ध्रुवा १(*) :
यज्ञो दानं व्रताद्यञ्च तीर्थयात्रादिकञ्च यत् ।
यस्त्वेवं कारयेद् जन्तुं(ः) तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
स यात्यर्क-समानाभं विमानं रत्नमालिनम् ।
आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥
विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ।
सर्वलोकगतान् भोगान् भुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ॥
ज्ञात्वा स्व वित्तसामर्थ्यं एकं चोद्वाहयेद् द्विजम् ।
तेन प्राप्नोति तत् स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ।
स्थाने न २(†) स्थान सभ्रप्राप्तिं विविधदत्तेन जायते ।
इति द्विजस्थापनम् ॥

—*—

(६६) अथ राज्यस्थापनम् ३(‡) ।

—*—

264. आदित्यपुराणे—

• भूमिपालं च्युतं राज्याद् यस्तु संस्थापयेत् पुनः ।
तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संशयः ॥

१ (•) 'वैदिकीयं श्रुति' इति पुस्त'काल्पर-धृतः पाठः ।

२ (†) अत्रानेन इति कुत्रचिदादौ पाठान्तरमस्ति ।

३ (‡) राज्यलक्षणानि यथा,—शब्द रत्नावल्याम् ।

—'परस्यैवोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यं मुच्यते ।

अमात्य राष्ट्र-दुर्गाणि कीर्षो दण्डश्च पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तदवद्विजिगीषोरुदाहृताः ।

एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः ।

सप्त प्रकृतिकं राज्यं मित्युवाच बृहस्पतिः' ।

वाङ्मन्यमुने, मामके तद व्याख्याने च ।

अन्यत्र — 'लक्षाधेयं राज्यं स्यात् सामान्यं दशलक्षम् ।

शतलक्षे महेशानि महासामान्यमुच्यते' । इति वरदात्मनः ।

अथदशमोऽध्यायः युक्तीती, कामन्दकीये, राजधर्म्यं कौस्तुभेवास्ति ।

चतुर्थस्तवकः ।

२२३

265. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूपालं यं च्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थायेत् पुनः ।
 स याति शक्रं सालोक्यं यावच्छक्राश्चतुर्दश १(*) ॥
 ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
 तस्माद्दानं श्रीविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता २(†) ॥
 इति राज्यस्थापनम् ॥

—*—

(१००) अथ कपिला धेनुदानम् ३(०) ।

—*—

266. तत्र व्यासः—

रुक्मशृङ्गी रौप्यं खुरां वस्त्र-कांस्योपदोहनाम् ।
 सवत्सां कषिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुदरेत् ॥
 यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
 सुरभी लोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

- १ (*) इत आरभ्य श्लोकद्वयं पंक्तिवयात्मकं हेमाद्री विशेषो दृश्यते ।
 ” राज्यतत्त्व मन्यत्, शान्तिपर्वणि राजधर्मो, मानव धर्मशास्त्रे पुष्कलमस्ति ।
- २ (†) अत्र 'श्रीविहीने'—स्त्रीयराज्यहीने इति ।
 यश्चभूमिपालः दीर्भाग्यादशीर्ष्याच्छतु-प्रावल्याद्वा, स्वराज्यं त्यक्तवान् तस्मिन् नः
 तदराज्यस्वामित्वदाने शास्त्रीकं तत् फलं स्यादेवेति ।
- ३ (०) प्राक् कपिलादानं मन्त्रभावात् मुक्तम् । सम्प्रति—तत् पुष्कलतया उच्यते—
 'अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलां धेनुमुत्तमाम् । यत् प्रदानात्तरोयाति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् । सर्व्वालङ्कार संयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम्' ।
 धेनुदैवविधा यथा—
 'यस्तु पापविनाशिन्यः पठन्ते दश धेनवः । तासां स्वल्पं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप'
 (१) गुह्यधेनुः, (२) सुतधेनुः, (३) तिलधेनुः, (४) जलधेनुः, (५) चौर धेनुः
 (६) मधु धेनुः, (७) शर्कराधेनुः, (८) दधिधेनुः, (९) रसधेनुः, (१०) स्वर्णधेनु
 सामान्यधेनुर्वा । तत्तद् द्रव्य-निर्मिता धेनुस्तदाख्याधेनुर्दानार्हा भवति ।

इति मतस्यपुराणे—७६ अध्याये

267. अस्या दानवन्त्रो मातृस्ये -

कपिले सर्व्वभूतानां भूजनीयासि रोहिणि ।
तीर्थं देवमयी यस्मा दतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

268. महर्षि यमोऽपि—

रुक्मशृङ्गां रौप्य खुरां मुक्तालङ्कुल-भूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छन्नामलङ्कृताम् ॥
दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनु-प्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

269. आदित्म पुराणे—

सहस्रं यो गवां दत्त्वा कपिलाश्वापि सुव्रत ! ।
सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बरः ॥

270. कौर्म्ये—

दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः ।
पञ्चाशत् पलिकन्ताम्रं कांस्यञ्चैतावदेवतु ॥
वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरण-भूषिताम् ॥
कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षं मवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षं फलं प्रदा ।
सप्त जन्मकृतात् पाषाणमुच्यते दश संयुतः (१८) ॥
दशभिः पुरुषैः संयुत इत्यर्थः ।

यानन्यान् प्रार्थते कामां स्तां स्तान् प्राप्नोति मानवः ।
अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलं माप्नोत्य संशयम् ॥

पञ्च पलान्वितेति रूप्यस्य परिमाणम् ।

वस्त्रं दक्षिणयोस्त्रैगुण्यादिकं गोदान-सामान्योपक्त्तवस्त्राद्यपेक्षयेति

ज्ञातव्यम् ।

चतुर्थस्तवकः ।

२२५

विधिस्तु गोदान प्रयोगे च वक्ष्यते ।
इयमेव वर्णभेदेन दशघोक्ता १(*) ।

271. वराहपुराणे—

सुवर्ण कपिला पूर्वा द्वितीया गौर पिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेत पिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छ पिङ्गला २(†) ।
एता दश समाख्याताः कपिला स्ते वरानने ! ॥
सर्वा होता महाभागा स्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ताश्च सर्वं पाप प्रणाशनाः ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूत श्रीमन्नागदेवतनयश्रीमदनन्ताचार्य-
विरचिते विधान पारिजाते सुवर्णादि-
दशमहादान-विधानम् ॥

—*—

(*)

एकादश-प्रकार-कपिलालक्षणम्,—यथा वाराहे,—

‘सुवर्णं कपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला इत्यादि + एकादश खुरश्चेता एतासां
सर्वलक्षणा’ इत्यन्तम् । अत्र सूत्रे तु दशविधा इत्युक्तम् । वराह पुराणेतु एकादशविधा
उक्ता । एकादशविधाना मेतासां दाने फलमपि एकादशविधं स्यादिति ।

२ (†)

अथ पुराणानां पाठभेदाद् दशविधा इत्युक्तम् ।

शब्दकल्पद्रुमेतु तत्पुराणोक्त वचनोद्धारि कपिला प्रसङ्गे एकादश विधेति समभिहितम् ।

वराह पुराणे—

‘एकादशी खुरश्चेता एतासां सर्वलक्षणा ।

सर्वलक्षण संजुक्ता सर्वलक्षणार सुन्दरी ॥

ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वे मुक्ति प्रदायिनी ।

मुक्ति मुक्ति प्रदा तेषां विद्यमार्गे प्रदायिनी’ ॥ इति

वि—१५

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

(१०१) अथातिदानम् ।

—*—

272. भविष्यपुराणे—

त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येव जप वापन-दोहनैः १(*) ।
तत्रादौ गोदानानां निरूपणम् ।

273. महाभारते—

दानानामिह सर्व्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः २(†) ॥
ऋते दधि घृताभ्याञ्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
तेन यज्ञ विशेषञ्च गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥

274. लिङ्गपुराणे—

अग्नयगाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ।
पूज्यन्ते संस्कृता यासां किं देयमधिकम्भवेत् ॥

275. हारीतश्च—

बहुक्षीराश्च यो गा वै ब्राह्मणायोप पादयेत् ।
उत्तारयेत् स आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥

276. देवलः—

सुशीलां लक्षणवतीं युवर्तिं वत्स संयुताम् ।
बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥

277. महाभारते—

प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वला स्तथा ।
वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥

१ (*)

अथ जपः सरस्वत्याः । वौजादिवापनं पृथिव्याम् । दोहनं धेनूनाम् ।

२ (†)

प्रत्यङ् गवां पालनं पूजनं यासदानं प्रदक्षिणस्त्रायैः कार्यम् । यतः सा 'माता रुद्राणां
दुहिता वसूनां स्वसादित्यानां अमृतस्य नाभिः' इत्यादि श्रुती पवित्राः । 'गावो
उपावतसं मही यज्ञस्य रसमुदा । उभाकर्णां हिरण्यया' । शुक्ल, यजुः, चः ११, १८ नः

चतुर्थखण्डः ।

१२७

278. जाबालिः—

होमार्थं मग्निहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् ।

त्रि-वित्त-पूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

279. आप्रेयः—

अकुलीनाय भूर्वाय लुब्धाय पिशुनाय च ।

हव्यं कव्यं व्यपेताय गौ न देया कथञ्चन ॥

280. व्यासः—

न कृशां पांपवत्सां वा बन्ध्यां रोगान्वितान्तथा ।

न व्यङ्गा मपरिश्रान्तां दद्याद् गां ब्राह्मणाय वै १(*) ॥

281. विश्वामित्रः—

नैकं शृङ्गाञ्च निः शृङ्गां स्फुटितार्क्षीं सखलत्-सुराम् ।

न दद्यात्त्रिस्तनीञ्चैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

282. महाभारते—

एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशतः ।

शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्व्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥

283. नन्दि पुराणे—

विधिना तु यदा दद्यात् पात्रे धेनुं सदक्षिणाम् २(+) ।

तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥

—*—

(१०२) अथ गोदान विधिः ३(०) ।

—*—

284. विश्वामित्रः—

प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत् सान्तां सु पूजिताम् ।

पुच्छ देशे तु दाता वै क्वातो वद्धशिखो भवेत् ॥

१ (*)

‘पीतोदका जग्धट्ठणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोका सान् स गच्छति सा ददत्’ ॥ कठोपनिषत् । १—३ ।

२ (+)

दाना योग्या गा षाट्, ब्राह्म—

‘पीतोदकां जग्धट्ठणां दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम् ।

उक्तातामहं हीनाञ्च सतवन्तां महाश्रणाम्’ ॥

‘हटा हुटा दुर्ध्वला व्याधिताश्च, न दातव्या याव मूल्ये रहसैः ।

ह्येवेक्षिप्रं वा फलैः संयुजति, तस्या बोध्यांशपञ्चाशपि बीकाः’ ॥

३ (०)

चको मोहनाशः संस्कारः । इहनाशानप्यं कार्यम् । ‘अनन्दः त्रियं पुष्टिं मोदी-

ब्रह्मस्य पितृपम्’ इति मनुः । अथ तु परम पुण्यार्थं मोहानम् ।

उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात् पात्रलक्षण-लक्षितः ।
 आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितम् ॥
 निःक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्स्तु घृतदुग्धं प्रगृह्य च ।
 सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागप्रञ्च निधापयेत् ॥
 सतिलं सकुशञ्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।
 अनेनैवतु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षिपेत् ।
 यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याघ प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपः परोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥
 अनुव्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् ।
 गोमतीन्तु ततो विद्यां प्रजपेत् प्रयतः शुचिः ॥
 उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।
 जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।
 अनन्त भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

285. गोमती विद्या, भारते—१(†)

गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुचः ।
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ॥
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ।
 गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ॥

१ (†)

श्रीमच्छूलपाणिक्तत प्रायश्चित्त विवेकी च—

एषा तु गोमतीविद्या गोशासदानी प्रायश्चित्तान्ते च पाठ्या ।

‘सौरमेयः सर्व्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः ।

प्रतिगृह्णन्तु मे यासं गावस्त्रैलोक्य-मातरः’ ॥

‘गावो मे मातरः सर्व्वा गोडशाः पितरो मम ।

घास यासं मया दत्तं प्रतिगृह्णन्तु मातरः ॥’

‘पञ्चमूर्ति शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्य्यसम्भवे ।

प्रतीक्ष्यं मया दत्तं सौरमेयि । नमोऽस्तु ते’ ॥

286. यमः—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतोगावस्ततो वयम् १(†) ।
 गावः सुरभयो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः ॥
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ॥
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 हविषा मन्त्र पूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
 गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सवाहनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ इति ।

287. दक्षिणामाह, वशिष्ठः—

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं ह्याहुर्दक्षिणार्थे न संशयः २(†) ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नवांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणान्दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥
 अत्र परिमाणं परमिति परिमाणं विशेषोक्तः
 ऐच्छिक-परिमाणान्तरं व्यावर्त्यते ।

एतच्च शक्तविषयम् । अशक्तस्य तु 'यजमानस्ततो दद्याद् यथाशक्त्या तु दक्षिणा'-
 मिति ब्रह्मैवर्तोक्तेः सुवर्णपरिमाणा दलपस्याप्यननुज्ञानादिति दानद्योतकम् ।

१ (†)

महाभारते—

'एवं राज्ञी दिवा वापिःसमीषु विषसेषु च ।

महाभयेषु च नरः कौतुक्यं च ते भयादिति' ॥

२ (†)

अतः दक्षिणाकाले सुवर्ण-रजतादि-परिमाणं परिभाषायामुक्तम् ।

गोदानमात्रे प्रार्थना-मन्त्रानाह—

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतजन्या घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति १(*) ।
 अत्र केचिद् गोपुच्छोदकेन देवर्षि पितृ तर्पणमिच्छन्ति २(†) ।
 इति वशिष्टोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०३) अथ मत्स्यपुराणोक्त-गोदानम् ३(०) ।

—*—

यो गां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गी मकोपनाम् ।
 सुशीलां राजतैः पादैश्चित्र वस्त्र-सुसम्बृताम् ॥
 सलोहपात्रां कुतुपे निविष्ट-चरणान्तथा ।
 कुतुपोऽत्र नेपालकम्बलः । करणाधिकरणत्वात् ।
 सदक्षिणां प्रदद्याद् गां सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ।
 गवि रोमाणि यावन्ति स प्रसूति-कुलस्थितौ ॥

- १ (*) 'इत्याचम्य जपन् सारं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
 यदङ्गा कुरुते पापं तच्छात् स परिमुच्यते' ॥
- २ (†) अथ तर्पण रीतिः, गोपुच्छः निर्गलितोदकेन कुश तिलादियुतेन—
 'स्वधापिटभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यो वापि तस्ये ।
 मातृपक्षाश्च ये केचिद् ये केचित् पितृपक्षाः ।
 गुरु-श्वर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।
 ये प्रेतमावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ।
 वधोत् सर्गेण ते सर्व्वे लाभन्तां प्रीतिं मुत्तमाम्' ॥
 —इति वधोत् सर्गसत्त्वे श्राद्धरघुनन्दनाः ।
- ३ (०) नन्दिपुराणेऽप्येव मेवोक्तम् । इदञ्च कनकशृङ्गी गोदामसपरम् ।

तावतोऽब्दात् निवसति स्वर्गे दाता न संशयः ।
 स प्रसूतिरिति । प्रसूतिस्तत् सहिता कुलस्थितिः—
 कुल-परम्परा यस्याः सा तस्या मित्यर्थः ।
 एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।
 दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः १(+) ॥
 पञ्चाशत् पलिकं कांस्यं ताम्रञ्चापि-तथैव च ।
 दाता च स्वर्गमाप्नोति यावदाभूत संप्लवम् ॥
 कांस्यं—दोहनपात्रम् , ताम्रं—पृष्ठ देशाच्छादकम् ।
 दक्षिणा तु सूवर्णमित्युक्तं प्राक् ॥
 इति मत्स्य पुराणोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०४) अथ समानवत्सा दानम् २(*) ।

—*—

288 महाभारते—

समान वत्सां कपिलां धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुशीलां वत्ससम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥
 अत्र समानवत्सां—समानवर्णवत्सामित्यर्थः ।
 रोहिणीन्तुल्यवत्साञ्च धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां इन्द्रलोके महीयते ॥
 सुव्रतां सुशीलाम् ।
 समानवत्सां श्वेताञ्च धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ३(+) ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां सोमलोके महीयते ॥
 समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां अग्निलोके महीयते ।

-
- १ (+) दशसौवर्णिके शृङ्गे मवतः । रीत्यस्य पञ्च पलमयाः खुराः स्तुः । वासीयुष्मन्नाद्यादनायम् ।
 २ (*) इति नाम्ना गव्योक्त-नामाविधौ कपिलादान-प्रकारः 'सुव्रतां वत्ससम्पन्नां सुशीलां वत्स
 संबीतोम्' इति हिमाद्रि-धृतः पाठः ।
 ३ (+) अत्र 'श्वेता'मित्यत्र 'श्वेता' मिति हिमाद्रोय पाठः । अथवा 'वासीयुष्मन्नाद्यादनायम्' ।

वातरेणु सुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वायुलोके महीयते ॥
 समान वत्सां धूम्रान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुभ्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलीके महीयते ॥
 अर्घ्यां हेमसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वारुणं लोकमभ्रुते १(*) ॥

‘अभ्रार्घ्या गौः २(‡) ।

‘आप्यायध्वमर्घ्या’ इति श्रुतेः ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां कौबेरं लोकमाप्नुयात् ॥
 इति समानवत्सा-गोदानम् ॥

—*—

(१०५) अथ दशवर्ण धेनुदानम् ।

—*—

गान्धद्याद्वेद पूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
 सुवर्णालङ्कृतां शृङ्गीं वस्त्रघण्टा-समन्विताम् ॥
 प्रत्यग्रां त्रिसमृद्धन्तु-ललाट-तट तर्पणाम् ॥
 राजतच्छन्न चरणां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ॥
 अत्र त्रिसमृद्धां—त्रिभिः शील-क्षीर-सन्तानैः समृद्धां युक्तमिति ।
 कांस्योपदोहां तृप्ताञ्च लवणादि तृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृहीत्वा च ससुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्थो वेदविद्विप्रो दापयेत्तत् प्रतिग्रहम् ।
 भीगसौख्यप्रदा श्वेता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्द्धिनी ।
 रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी ॥

१ (*)

अथ ‘वारुण’ मित्यत्र ‘कौबेर’ मिति आदर्श-पुस्तकान्तरस्य पाठः ।

२ (‡)

अर्घ्या पूज्या महामूल्या इति ।

पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला-धर्मविवर्द्धिनी ।

कपिला सवर्षपापघ्नी नाना वर्णाच मोक्षदा ॥

इति दशवर्ण धेनुदानम् ॥

289 विष्णुधर्मोत्तरे च—

हेमशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्ता लाङ्गुल-भूषिताम् ।

आहताम्बर-सम्बीतां तथा कांस्योप दोहनाम् ॥

त्रिरात्रं स्थण्डिल मुखः त्रिरात्रं गोरसाशनः १(*) ।

गृप्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससा सम्बीते द्विजे ॥

त्रिरात्रं स्थण्डिलमुखः त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।

प्राणसंहरणं कृत्वा गवां लौके महीयते ॥

यावन्ति धेनुरोमानि तावद् वर्षाणि मानवः ।

दत्तैव कपिला विप्र ! प्राप्नोत्वभिमतं फलम् ॥

एवमनेक पुराणेषु गोदानमुक्तम् ।

—*—

(१०६) अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

—*—

290 तत्रैव २(*) वशिष्ठ उवाच—

पुण्यन्दिन मथासाध्य सुसन्तर्प्य पितृंस्तथा ।

कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ! ॥

घृत-क्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।

तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुत्तमम् ॥

उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम् ।

गृष्टिः—सकृत् प्रसूता गौरित्यर्थः ३(†) ।

१ (*)

अथ 'स्थण्डिलमुखा' इति चादर्श-पुस्तकान्तरस्य पाठः ।

स्थण्डिलमुखाः—स्थण्डिलसमीपे शयनः यश्चेति वारतः । गोरसाशनः—गो-चौर-घृतादि भोजनरतः इति यायी इत्यर्थः । प्राण संहरणं—प्राणायामः ।

२ (*)

विष्णुधर्मोत्तरस्य इति ।

३ (†)

'घृष्टि रित्यत्र गृष्टि रिति पाठः साधुः । -गृष्टातीति क्लृप् । पृषोदरादिवात् साधुः ।

घृष्टि—युक्तौ न तु गौः । घृष्टिः स्त्री वर्षेणस्पृष्टां विष्णुकान्तासु ना किरी' इति मेदिनी ।

'अथ गृष्टिः सकृत् प्रसूता गवौ वदरयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

अन्यानि नानाविधानि गोदानानि हेमाद्रौ दानखण्डे निगदिताणि ।

सुपुत्रां वत्ससम्बीतां सितयज्ञोपवीतिणीम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुवर्णां परि संस्थिताम् ॥
 शक्तितो दक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 गावोममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥
 गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्येवसाम्यहम् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरद्वच तम् ॥
 इमां नः प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्हता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

291. मन्त्रान्तरं वह्निपुराणे—

या धेनुः काश्यपस्यासी दन्त्रे बर्वा गोतमस्य च ।
 साभिकामफला देवी इहलोके परत्रचेति १(*) ॥
 एवमुच्चार्य्य तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् २(†) ।
 शृङ्गमूले ब्रह्मविष्णु आवाहयामि ३(‡) ।

- १ (७) 'सर्वं कामकला' इति आदर्श-ग्रन्थान्तर-धृतः पाठः ।
 २ (†) अथ गोविन्द मूर्तिं सहेहि वाचयेत् इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।
 १ (‡) गो-शरीरे देवता विशेषी यथा ग्रन्थान्तरे,—
 'दन्त्रेषु मरुती देवा निहायान्तु सरण्यती ।
 क्षुरमध्येतु गन्धर्वाः खुराशेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वं सन्निधु साध्यस्य चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
 ककुदि सर्वेनक्षत्रं बाहुषी धर्म-पात्रितः ॥
 अपाने सर्वं तीर्थानि प्रसावे जाह्नवी नदी ।
 मानाक्षीप समाकीर्णां स्रवाः सागरास्तथा ॥
 ऋषयो रोमकृपिषु गोमये पद्मधारिणी ।
 रोमेषु सन्नि विद्यास त्वक् केशेष्यनक्षत्रम् ॥
 देव्ये धृतिश्च आत्मिय पुष्टिर्दुर्लभाश्चैव च ।
 विद्याशान्तिर्मित्येव सन्ततिः परमा तृप्तिः ॥
 गन्धर्वाः मनुमण्डलि एता गां वै व-सुधैव ।
 यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवः पुरोगम्भः, इत्यादि ॥—इति बराह पुराणे ।

शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि, शिरोमध्ये महादेवम् ।
 ललाटाग्रे देवान्, नासाग्रे शेष वासुकी ।
 नासापुटयोः कम्बलाश्वतरौ । कर्णयो रश्मिनौ ।
 नेत्रयोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायून् ।
 जिह्वायां वरुणम् । हुङ्कारे सरस्वतीम् ।
 गण्डयोः मासपक्षौ । ओष्ठयोः सन्ध्याद्वयम् ।
 ग्रीवायां इन्दुम् । कुक्षौ रक्षांसि ।
 उरसि साध्यान् । जङ्घयो धर्मम् ।
 खुरमध्ये गन्धर्वान् । खुराग्रेषु पन्नगान् ।
 खुरपश्चिमाग्रेऽप्सरोगणान् । पृष्ठे एकादश रुद्रान् ।
 सर्वसन्धिषु वसून् । दधि नर्मदाम् ।
 सर्पिषि हुताशनम् । रोमसन्धिषु देवकोटीन् ।
 उदरे पृथ्वीम् । स्तनेषु चतुः सागरान् ।
 आवाह्य यथाशक्त्या सम्पूजयेत्, उपकल्पयेच्च ।
 अनुब्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ।
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥
 सर्वकाम समृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 शिवाय विष्णवे वापि यस्तु दद्यात् पयस्विनीम् ॥
 धेनुं स्नानोपहारार्थं परं ब्रह्म स गच्छति ।
 सूर्यं वा शक्तिमुद्दिश्य दद्याद्वाङ्गणपन्तथा ॥
 इति देवाताभ्यो गोदानम् ॥

—*—

(१०७) अथ वृषभैकादश गोदानम् ।

—*—

292. स्कान्दे,—

गावः सर्वप्रयत्नेन देया एता प्रयत्नतः ।
 धेनवो यो न शक्तः स्यादेका देया प्रयत्नतः ॥

सर्वेषामेव रुद्राणां प्रीत्यर्थं सुप्रसन्नधाः ।
 दशगावः सवृषभा वृषभैकादशी स्मृता ॥
 शिवाय विनिवेद्येयं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 रुद्रैकादश तुल्यात्मा वलभोगादिभिर्गुणैः ॥
 शिवादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ।

293. भविष्येतु—

दशगावः सवृषभा वृषभैकादशाश्च ताः ।
 सूर्याय विनिवेद्येह यत् फलं लभते शृणु ॥
 द्वादशादित्य तुल्यात्माऽणिमादिगुणैर्युतः ।
 सौरादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि १(*) ॥

—*—

(१०८) अथ वृषभाधिक, गोशत-दानम्, २ (†) ।

—*—

294. शिवधर्मे,—

वृषभं गोशतन्दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।
 त्रिं सप्तकुलजैः साद्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशैः विमानैः सर्वकामिकैः ३(०) ।
 अनेक यानसंख्यानैः सुरासुर सुपूजितैः ।
 शतरुद्रवलोपेती वीरभद्र इवापरः ॥
 गत्वा शिवपुरन्दिव्यं अशेषाधिपति भवेत् ।

295. भविष्यपुराणे—

सवृषं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिपः ।
 त्रिसप्तकुलजैः साद्धं सूर्यलोके महीयते ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशैर्दिवाकर इवापरः ।
 गत्वा दिव्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्य-वन्नृपः ॥

१ (०) 'मोदते वशीति' आदर्शपुस्तकान्तर छतः पाठः : ।

२ (†) अथ गोशतं तैः साकं वृषभश्च दद्यात् ।

३ (०) 'सर्वकामिकै' दिव्यं सर्वभूमिकैः इति हेमाद्रौय-पाठः ।

मुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
 मोहकश्चुक मुत्सृज्य विशत्यादित्य मण्डलम् ।
 सर्वज्ञः सूर्य-परमः शुद्धः स्वात्मनि संस्थितः ।
 सर्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवद्दीप्तिमान् भवेत् ॥
 इति शिवधर्मोक्त-वृषभाधिक गोशतदानम् १ (‡) ॥

—*—

(१०६) अथ स्वरूप गोदान-वचनानामक वाक्यतया २ (*) ;

प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

सकल सम्भारान् सम्भृत्य कृतनित्यक्रियो यजमानः पर्वकाले गणेशं स्मृत्वा
 कुश-तिल-यव जलान्यादायाद्येत्यादि सङ्कीर्त्य कामनानुसारेण सङ्कल्प्य श्रीपरमेश्वर-
 प्रीत्यर्थं गोदानमहं करिष्ये, तदर्थं ब्राह्मणपूजनं वरणञ्च करिष्ये इत्युत्तवा ब्राह्मणं सम्पूज्य
 तुभ्यमहं गां सम्प्रददे, ददस्वेति प्रत्युक्ते तद्वस्ते जलन्दद्यात् ।

ततः कर्तव्येऽस्मिन् गोदानकर्मण्येभि श्रन्दनाक्षत-ताम्बुल-पुगफलालङ्कार-
 वासोभिः अमुक गोत्रममुक शाखाध्यायिन् ममुकशर्ममाणमेवम्बिधोऽहं सम्प्रदानत्वेन
 त्वां वृणे, वृतोऽस्मीत्युक्ते “व्रतेन दीक्षा” ३ (†)मिति पठेत् । ततो गवामङ्गेष्विति
 मन्त्रेण ४(+) ‘सोमोधेनुमिति ५(०) वा सवत्सांगां पूजयेत् गन्धादिभिः ।

तत्र मन्त्रः—

आच्छादनं मया दत्तं शुद्धं चैव सुनिर्मलम् ।

सुरभे ! वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ इति ।

१ (‡) ‘इति देवताभ्यो गोदानम्’ इत्यवसानोक्तिं दृश्यते इयमपि साध्वीस्यात् ।

” ‘वृषोऽसि भगवान् धर्मं यतुष्यादः प्रकीर्तितः ।

वृषोमि तमहं भक्त्या समो रक्षतु सर्वतः’ । इति वृषस्तवः ।

२ (*) प्रागुक्तनानाविधगोदान वचनानामित्यर्थः ।

३ (†) ‘व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा अद्यामाप्नोति अद्या सत्यमाप्नोति’ । शुक्ल यजुः १२।१०

४ (+) एते मन्त्राः प्रागुक्ताः ।

५ (०) ‘सोमोधेनुं सोमोऽर्ध्वनामाहुं सोमवोरं कर्माखं ददाति । सादव्यं पिनचं समिधं पित
 अरवचं यो ददादवचं’ । तत्रैव १०.....१४।११ ।

सुरभे त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।

ग्रामं गृहं मया दत्तं गोमात स्नातुमर्हति ॥ इति

अनेन गोप्रासं दत्वा १(*) गावोमे अग्रतः सन्तु २(x) इत्यादि मन्त्रैर्गां प्रदक्षिणी कृत्य प्राङ्मुख-स्थित-गोः पुच्छे प्राङ्मुखस्तर्पणं कुर्यात् । स्व स्व शाखोक्त-विधिना देवर्षि पितृतर्पणं कृत्वा मन्त्रान् पठन् प्रसिञ्चेत् ।

तन्मन्त्रास्तुः—

‘आब्रक्ष्णो ये पितृवंशजाताः’ इत्यारभ्य ‘तेभ्यः स्वधा तोयमिदं ददामि’ इत्यन्तः ‘पितृवंशे मृता येच’ इत्यारभ्य ‘धर्मतोयं मयादत्तं अक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ।

उच्छिन्न बान्धवा येच लुप्त-पिण्डोदकक्रियाः ।

ते तृप्तिमखिलां यान्तु गोपुच्छोदक तर्पणात् ॥

ब्रह्माद्या देवताः सर्वाः ऋषयो मुनयस्तथा ।

असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिका स्तथा ॥

दिक्पाला लोकपालाश्च गृहदेवाधिदेवताः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदक-तर्पणात् ।

विश्वेदेवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरूद्गणाः ।

क्षेत्र पीठोपपीठानि नदनद्याश्च सागराः ।

पाताला नागकन्याश्च नागाश्चैव सपर्वताः ॥

पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्वोरग राक्षसाः ।

पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाश मेवच ॥

दिवि भूव्यन्तरिक्षेच ये च पातालवासिनः ।

शिवः शिवा तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥

तपोवनानि भगवानव्यक्तं परमेश्वरः ।

क्षेत्रौषधि-लतावृक्षः वनानां पतिदेवताः ॥

१ (*) ‘घासं मुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति’ इति स्मृतौ ।

२ (x) एते मन्त्रा प्राग्ज्ञा गोदान विषये ।

कपिलः शेषनागश्च तक्षकोऽनन्त एवच १(*) ।
 आप्या जलचरा जीवाः असंख्याता स्त्वनेकशः ।
 चतुर्दश यमाश्चैव येचान्ये यमकिङ्कराः ॥
 सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिनः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोद्भिज्ज जीवाश्च अण्डजाश्च जेरायुजाः ॥
 अन्येऽपि वनजा जीवा दिवानिशि विहारिणः ।
 अजा-गो महिषरूपाश्च येचान्ये पशवस्तथा ॥
 शान्तिदा शुभदास्ते स्युः गोपुच्छोदक तर्पणात् ।
 आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्त मित्यारभ्येदमस्तु विलोदकमिष्यताम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमाने महोदधौ २(†) ।
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ॥
 पृष्ठे ब्रह्मा गले विष्णुमुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
 मध्ये देवगणाः सर्वे रोमकुपे महर्षयः ॥
 नागाः पुच्छे खुराग्रेषु ते चाष्ट कुलपर्वताः ।
 मूत्रे गङ्गादयोनयो नेत्रयोः शशिभास्करो ।
 एते यस्यां स्थिता देवाः सा धेनुः वरदाऽस्तु मे ।
 गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिघृताभ्याश्च नेह यज्ञः प्रवर्तते ।
 अन्या गाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ॥
 पूयन्ते संस्कृता ३(‡) यासां किन्देयमधिकम्भवेत् ॥ इति

१ (*)

‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मश्च तक्षकः ।

कर्कोटः कुलीरः शङ्खः (शङ्खः) ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः । इति पुराणे ।

जीवाश्चतुर्विधा यथा—

जरायुजा-ण्डजोद्भिज्ज-खेदजाः । इति सांख्यदर्शने वैयकेच । देवामां देवशक्त्या

मानसजाश्च । यथा—ब्रह्मणः सनकादयः मानसतनयाः ।

अत्र यमादि-चित्रगुप्तान्माश्चतुर्दश यमाः शास्त्र प्रसिद्धाः ।

‘आब्रह्म स्तम्भपर्यन्तं जगदप्यथ्यताम्’ इति ।

अन्यत्र

‘आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्तमिदमस्तुतिलोदकैः’ इति स्मृतिः ।

गोपुच्छ निर्गतीदकतर्पणन्तुप्रागुक्तम् ।

२ (†)

समुत्पत्य इत्यत्र ‘समुत्पन्ना’ इति पाठः साधुः ।

गवा समुत्पत्ति गौषुस्थितदेवानां नामोल्लेखं ऋषयः विदधति ।

३ ‡

‘पूयन्ते सत्कृता’ इत्यत्र ‘संस्कृताः’ ‘सुक्ताः’ इतिच सम्यक् पाठः ।

(११०) अथ गो-प्रार्थना

—*—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्व वस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मी र्या लोकपालानां साधेनुर्वरदा स्तु मे ॥
 स्वधां त्वं पितृयज्ञानां स्वाहा यज्ञ भूजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनु स्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे १(†) ॥

एभिर्मन्त्रैरणुमन्त्र्य पुष्पाञ्जलीन्दत्वा कुशतिलयवतुलसी जलान्यादायाद्येत्यायुक्त्वा
 इमां गां रुद्र दैवत्यां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां मुक्तापुच्छां वस्त्राच्छादितां कांस्य-
 दोहामेतां अमुकगोत्रायेत्यादि पूर्ववच्चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्य स्वगोत्रादि ग्रहण पूर्वक ममुक-
 शर्म्माहं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति तद्वस्ते जलन्दद्यात् ।

यज्ञ साधन भूता या विश्वस्याधि-प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपधरो देवः प्रीयता मनया गवा ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मेस्यादिहलोके परत्र च ॥
 जलशायी ब्रह्मापिता षष्पनाभः सनातनः ।
 अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमो हरिः ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृहीष्व धेनुर्दत्तां मया तव ।
 स नः पापापनोदाय गोविन्दो भवतु प्रभुः २(‡) ॥

१ (†)

२ (‡)

‘पूजन्ते सत्कृता’ इत्यत्र ‘संस्कृतः’ इति च पाठः सम्यक् रोचते ।

गोदानकाले ज्ञानानन्तरं सास्त्रज्ञिः सन् प्रार्थनमिरं कुर्यात् ।

कचिदादेशे यत्र प्रार्थनमन्त्राः दृश्यन्ते ।—

‘ॐ देवस्या याच इन्द्राणो शङ्करस्य च या प्रिया ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

ॐ सर्वदेव मयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवीमयीन्मया ।

सर्वलोक निमित्ताय सर्वलोक मयीं स्थिराम् ॥

प्रयच्छामि महाभागामन्त्राय श्रमाय ताम्’ ।

अपरस्यान्वचीकम्—

‘ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभावसीः ।

चन्द्रार्कं यज्ञ लक्ष्मी र्या धेनुरपासु सा-प्रिये’ ॥

‘गोविन्दो भवतुविज’ इति पाठान्तरं चन्द्रार्कान्तरे ।

इति पठित्वा प्रणमेत् १(*) ।

ततः प्रतिग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा 'देवस्यत्वेति' पठित्वा २(†) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'कोऽदः' इति ३(‡) कामस्तुतिं पठेत् । ततः कर्त्ता कृतैतद् गोदानं प्रतिष्ठार्थं मिमां सुवर्णदक्षिणामग्निदैवतातुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति सुवर्णं दद्यात् । ततो गो सहितं ब्रजन्तं विप्रमनुब्रज्य गोमतीं पठेत् । सा यथा—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ।

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं परं मतम् ॥

ततो 'गावः सुरभ्यो नित्यमित्यादि—पवित्राभ्यो नमोनम'—इत्यन्तं पठित्वा 'गावोममाग्रतः सन्ति' इति गां प्रदक्षिणीकृत्य द्विजं विसृज्य भूरिदक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणान् गुरुं सूर्यं च नमस्कृत्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा 'यस्य स्मृत्वा' चेति फलमीश्वराय समर्प्य बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

गौरैकस्यैव दातव्यता ।

गौरैकस्यैव दातव्या श्रोत्रियाय विशेषतः ।

सा तारयति परान् पूर्वान् सप्तसप्त दशैव तु ४(०) ॥

नैका बहुभ्यो दातव्या यतोदोषकरी भवेत् ॥

इति हैमाद्रावाङ्गिरसोक्तेः ।

इति प्रत्यक्षगोदानं प्रयोगः ॥

—*—

१ (*) भविष्यपुराणे—

'गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुधरा' ॥

२ (†) देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनीर्वाहुभ्याम् ।

पुण्योद्गताभ्याम् ॥ श्रुतं यजुः १।२४ ।

३ (‡) 'कोऽदात्कक्षा च दात्कामोऽदात् कामायादात् ।

कामोदाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते' ॥ श्रुतं यजुः ७।४८ ।

४ (०) गो प्रणामी ब्रह्मपुराणम्—

'सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ।

नमो गोभ्यः श्वीमतीभ्यः श्वीरमेयीभ्य एव च ।

नमो ब्रह्मसूताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ॥

मन्त्रस्य स्मरणेन गोदानं फलमाप्नुयात्' ।

(१११) अथोभयतोमुखी गोदानम् ।

—*—

296. मातस्ये—

रूक्मशृङ्गी रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ।
 कांस्योपदहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवः ॥
 प्रसूयमानां योदद्याद्धेनुं द्रविण संयुताम् १(*) ।
 यावद् वत्सोयोनिगतो यावद्गर्भो न मुञ्चति ॥
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैल वनकानना ॥
 अत्र द्रविणसंयुतामिति द्रविण मत्र (न्त्र) दक्षिणात्मकम् ।
 ज्ञातव्या द्विपला मध्ये पलास्यात् कनीयसी मता २(†) ।

297. वाराहेतु—

यश्चोभयमुखी दद्यात् प्रभूत-कनकान्तिताम् ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदद्धेनापि वा पुनः ३(\$) ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशद्वा तदद्धकम् ॥
 यथाशक्त्याऽपि दातव्यं वित्तशठ्यं विवर्जितम् ।
 इति परिमाणान्तरमुक्तम् ।
 इमां गृहाणोभयमुखीं भवां स्नाता ममाऽस्तु वै ।
 मम वंश-विशुद्धेश्च सदा स्वस्ति करी भव ॥
 'ईरावती धेनुमतीहि' ४(०) जप्त्वा 'देवस्यत्वा' तदनन्तरम् ।
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ॥

१ (*)

‘साहितारः परे, पूर्वार्धे’ इति ग्रन्थान्तर-धृतः पाठः ।

—अथ प्रसूयमानां’ इति ग्रन्थान्तरस्थः पाठः । द्रविणं सीपस्कर धनमवज्ञेयम् ।

२ (†)

अनेन द्रविण-परिमाणमुक्तम् । तच्च प्राक् परिभाषायां नवादि ।

३ (\$)

‘नापि तामिति’ हेसाद्रि-धृतः पाठः ।

४ (०)

ईरावती धेनुमती हि भूतं स्यवसिनी मनवे दशखा ।

व्यस्रद्धा रोदसी विष्णवे ते दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः खाहा । शुक्ल यजुः ५।१६ ।

चतुर्थस्तवकः ।

२४३

स्वस्ति भवतु मे नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥
 'द्वौस्त्वा ददा' त्विति वदेत् 'पृथिवी त्वा प्रतिगृहातु' १(*) ।
 'कइदं कस्माऽदात्' जपेन्मन्त्रं वसुधारे २(†) !
 विसृजेद् ब्राह्मणं देवि ! गाञ्च तस्य गृहं नयेत् ॥

298. मातृस्थे—

प्रसूयमानां योदद्यात् धेनुं द्रविणसंयुताम् ३(‡) !
 ससमुद्रा गुह्यभूमिः सशैलवन कानना ॥
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी गोत्र संशयः ।
 यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्यच नराधिप ! ॥
 तावत् संख्याभुपगणान् देवलोके महीयते ।
 पितृण् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 रुद्रिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।
 धृतक्षीरवहाः कूल्या दधिपायस कर्दमाः ॥
 यत्र यत्र गतिस्तस्य भवेच्चेप्सित कामदः ।
 गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य (श्च) पार्थिवः ।
 स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्त्राः,
 प्रतप्त जाम्बुनद-तुल्यवर्णाः ।
 महानितम्ब-स्तनमध्यवृत्ताः,
 भजन्त्यजक्षं नलिनाभनेत्राः ॥
 यावत् वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्याश्च दृश्यते ।
 तावद्द्वौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
 सर्व्वतः शुक्रवर्णा या पादेषु च विशेषतः ।
 कपिला सातु विज्ञेया सर्व्वपाप-प्रणाशिनी । इत्यादि ।

- १ (*) 'द्वौ स्ते प्रति ददामि, पृथिवी ते प्रतिगृह्णामौति' इमाद्रि-दातव्ये ।
 २ (†) 'क इदं कस्माऽदात्, इति कृष्ण-यजुर्वेदे ।
 ३ (‡) 'अथ प्रसूयमाना' मिल्यर्थः । -प्रसूयमानमिति कचिदादर्शं ग्रन्थे पाठः ।
 " 'कपिलासातु' इत्यत्र एषा कपिला भाक्तेति ।

अथैतत्-प्रयोगः ।

299. तदाह महाच्यवनः—

एतस्याः प्रदानकालः प्रसवकालोनान्यं कालं प्रतीक्षते । व्यतीपात-विषुवायन-षडशीति-मुख-विष्णुपदी ग्रहणान्ताः सर्व एव पुण्यकालाः, तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र स्नातो ब्राह्मणं श्रुत-शील-सत्य-शौचवृत्तजातिक्रियाद्यैर्गुणैरुपेत मांहुय प्रणिपत्य ब्रूयात् ।

भगवन्नतिचात्तौऽहं भीतोऽस्मादगाधादपराधात् संसारार्णवात् समुत्तरयामि दशपरान् दशपूर्वानात्मानञ्च, स्वामिन् भवन्तं दानपात्रमासाद्य तन्मय्यनुग्रहोऽस्तु बुद्धेर्मम (मां) गां गृहाण नार्थलिप्सया, तेन तथाऽस्त्विदुक्तत्वा देशकालादि संकीर्त्य-पुराणोक्त-फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा उभयतोमुखी गोदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य वराद्युच्चारणपूर्वकं ब्राह्मणं वृत्वा तस्मै एतानि दत्वा सन्तोष्य सुवर्णशृङ्गा—

रौप्यखुर ताम्रपृष्ठ (कांस्य क्रोड़) कांस्यदोह—मुक्ताफल वस्त्रादिकं गोः समीपे स्थापयित्वा तामनुमन्त्रयेत्—

‘त्वमहीमवनिर्विश्वधेन्वा’मिति मन्त्रं पठित्वा ‘आगावोऽम्रएजभद्रमक्तन्नि’ गोसूक्तेन गां पूजयेत् ।

ततो वत्समुखे निर्गते घृत सुवर्णयुत कांस्यपात्रे गोपुच्छं निक्षिप्य घृताक्तं कृत्वा प्राङ्मुखोदाता सपत्नीकः, उदङ्मुखोऽवस्थित ब्राह्मणाय तद् गोत्राद्युच्चारण पूर्वकं नाम-संकीर्त्य स्वनामोत्कीर्तन पूर्वकं मिमासुभयतोमुखीं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहनाद्युपेतां रूद्रदैवतां श्रीविष्णु प्रीतये तुभ्यमहं गां सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा प्राङ्मुखोऽवस्थित-गोपुच्छं तिलकुश जलयुतं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत् ।

अत्रैतान् मन्त्रान् साञ्जलिः पठेत्—

यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याघ १(*) प्रणाशिनी ।

विश्वरूप धरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।

अनन्त-भोग शयनः प्रीयतां प्रत्तयाऽनया ।

इमां गृहाणोभयमुखीं भवांस्त्राता ममास्तु वै ॥

ममवंश विशुद्धस्य सदा स्वस्ति करी भव ।

तत 'इरावती धेनुमतीहि' इति जप्ता 'देवस्यत्वे'ति चोक्त्वा-प्रतिगृह्णातु भवानिति वदेत् ।
ततः प्रतिग्रहीता—धेनुस्त्वां प्रतिगृह्णामि कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते (मे) नित्यं रुद्रमात नमोऽस्तुते ॥

इति मन्त्रं पठित्वा 'देवस्यत्वे' त्यन्ते १(*) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'क इदं कस्माद्दा'-
दिति २(†) कामस्तुतिं पठेत् । 'द्यौ स्त्वा ददातु' 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णा'त्विति
दानृ-प्रतिग्रहितारौ क्रमेण पठेयाताम् ।

ततः कृतैतदुभयतो मुखीं गोदानं प्रतिष्ठार्थं शक्त्यनुसारेण कलत्रयादि परिमितं
सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति-दक्षिणान्दत्त्वा सति विभवे रौप्यरत्नानि ग्राम-
क्षेत्रं धान्यानि वस्त्रानि रसांश्च यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रतिग्रहीता 'गर्भोऽस्यौषधीना'-
मिति ३(‡) मन्त्रं पठन् दक्षिण पाणिना वत्समाकर्षयेत् ।

अथ निर्गते वत्से, कर्ताऽग्निमुपसमाधाय गोषुच्छे 'ये देवा स्ते दिवीति' देवां-
स्तर्षयेत् । 'सहस्तोमां इति ऋषीन् ४(†) 'उशन्त स्त्वे' ५(×) ति पितृन् । 'इयं मे
गङ्गे' इति नदीः ६(§) 'अद्रिक्षिः सुतोमति ७(§§) रिति पर्वतान् । 'वनस्पते
शतवल्श' ८(०) इति वनस्पतीन् । 'समुद्रः ज्येष्ठानाम्' ९(००) इत्युदधीन् । 'अहिरिव-
भोगैः पर्येति' इति १०(॥) नागान् ।

- १ (*) देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाङ्मयां पुण्योऽस्ताभ्याम् ।
आददे नार्थं सौदमहं रत्नमां यौवा अपि कलानि वृद्धन्नसि वृद्धद्रवा वृद्धती निद्राय
वाचं वद' । शुक्ल यजुः ५।२२ ।
- २ (†) कृष्णयजुस्तैत्तिरीयब्राह्मणे २ काण्डे, २ प्रपाठके, २ अनुवाके ।
- ३ (‡) 'गर्भो अस्यौषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य मृतस्थायि गर्भो ऽपामसि' : शुक्ल यजुः १२।३७ ।
- ४ (+) ऋग्वेदे ८।१२२, १०।१६।१२ ।
- ५ (×) 'उशन्तस्त्वानिधीमस्त्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नशत आवह पितृन् इविषे अतथे' ।
शुक्ल यजुः १६।७० ।
- ६ (§) ऋग्वेदे १।१८।७, यजुर्वेदे ३।२६।२, ४।१४।५ ।
- ७ (§§) ऋग्वेदे २।१८।७, ३।२०।१, अथर्ववेदे ५।२०।१०, ८।२२।१६ ।
- ८ (०) ऋग्वेदे १०।१२०।७ ।
- ९ (००) ऋग्वेदे ३।४।१०, ६।४७।२६, १।१२।११ ।
- १० (॥) ऋग्वेदे १।२२।५, यजुर्वेदे २६।५१, ५।४१।१६ ।
- "

'अहिरिव भोगैः पर्येति वाङ् जाया इति परिवाधमानः ।

हस्तान्नी विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः ।'

शुक्ल-यजुः, १: २६, मः, ५१ ।

‘मधुवाता ऋतायते’ १(*) इति औषधीः । ‘तदनुपृथ्वीभि’ २(†) रिति पृथिवी । ‘इले चांवा पृथिवी मही द्वयोः’ । ‘उर्वीन जगत्प्यतु’ इति तपयेत् ३(‡) ।

ततः आचम्य स्वगृह्योक्त प्रकारेणाज्यभागान्तं कृत्वा ‘गोरीभिर्मयिति’ ४(+) मन्त्रेण चतुरशीत्याज्याहुतीहुत्वा होमशेषं समाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा सङ्कल्प्य स्वस्त्ययनं वाचयति ।

अथास्यकर्मणो व्यु (व्य) ष्टि मुदाहरन्ति ।
अभक्ष्यभक्ष्यमपेय पायिनं ब्रह्मघ्नं सद्य एव पुणाति ।
उपाध्यायीं स्वसुतां स्वामि-भार्यां मातरं ५(x) ॥
मातृस्वसारं मातुलानीं भगिनीं भागिनेम्
शिष्यजायां धात्रीं मनागप्यगम्यां ६(o) गत्वोभय-
शिरसं सपरिवारं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

- १ (*) ‘मधुवाता ऋतायते मधुचरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्णः सन्तीषधीः मधुनक्त—सुतोषसी मधुमत् पार्थिवं रजः । मधुदौरस्तुनः पिता ।’ इत्यादि-युक्त यजुः ११/२७—२८
- २ (†) अथर्ववेदे ४।२।४. ४।२६।१३ ।
- ३ (‡) ऋग्वेदे १।११२।१, ३।१।१५, ४.३।३ ।
- ४ (+) ऋग्वेदे—२।१।२२, १।१६।४।४१, ९।१२।३, अथर्ववेदे ९।२६।२१ ।
- ५ (x) अगम्या अमैधुनार्हा स्त्री । अत्र यम उवाच,—
‘या या गम्या नृणामिव नि बोध कथयामि ते ।
स्र स्त्री गम्याच सर्व्वेषां इति वेद निरूपिता ।
अगम्या च तद्व्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्व्वं विशेषं शृणु-सुन्दरि ! ।
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ॥
युद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां युद्र कामिनी ।
अत्यगम्या च मिन्द्रा च लोके वेदे पतिव्रते ॥
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूम् ।
सूतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सतीम् ॥
सौदरभाटजायाञ्च भगिनीं भाटकन्यकाम् ।
शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीम् ॥
भाट पुत्रप्रियाञ्चैवात्यगम्या-माङ्ग-पद्मजः’ । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अः ।
- ६ (o) ‘समागम्यागम्या’मिति कचिद्व्यत्य पाठः । स च साधुरिति प्रतीतिः ।

परिकरोऽस्याः सुवर्णं रत्नरूप्याणि क्षेत्राणि ग्राम-धान्यानि वस्त्राणि रसान्
लवणाद्यां श्वन्दनाद्यान् गन्धान् शतं गवां तदर्द्ध-तदर्द्धं वा सर्वस्वं वा सहतया ब्राह्मणाय
दद्यान्महापातक विमुक्तये इति ।

अथ ब्राह्मणं विसृज्य तेनसह गच्छन्तीं गामनुव्रज्य ततो गोमतीं विद्यां पठेत् १(*) :

सा यथा—गावः सुरभ्यो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः २(†) ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥

अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

ऋषिणामग्निहोतृणां गावो होमे प्रतिष्ठिताः ॥

सर्वेषामेव देवानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरमेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।

घृत क्षीरं प्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ॥

घृतनद्यो घृतावर्त्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ।

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ॥

घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ३(‡) ।

गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव ॥

१ (*) गोमती विद्यापाठस्तु प्राग्गोदानविधौ यम स्मृत्युक्तः संमुल्लिखितः, गोदान प्रयोगप्रसङ्गे ।

अत्र तु पुनरुभयतोमुखी गोदान प्रस्तावे उच्यते, अयं विषय भिन्नत्वात् दोषः ।

२ (†) गोमतीविद्या १७५ पृ. ।

३ (‡) गोदुग्धं सेवनं कालः तत् फलञ्चाह—

‘गवां प्रत्युषसि क्षीरं गुरुविष्टमि दुर्जरम् ।

तस्मादभ्युदिते स्युः यासं यामार्द्धमेव वा ।

समुत्ताय पयोशास्त्रं तत् पथं दीपनं लघु ।

विवत्सा बालयत्सानां पयोदीषलमीरितम्’ ।

इति गोः पयोगुणाः । तदष्टतगुणाश्च—

‘हृदयं धी-कान्ति-वृत्ति-बल-सेधा-पुष्टाग्निवृद्धि-शुक्रवपुःस्थौल्य-कारितम् । वातश्लेष्म-

शम-पित्तनाशितम् । विपाके मधुरम्’ इति राजनिर्घण्टे ।

गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति ।
 ततः स्वगृहमेत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा १(*)
 स्वयं क्षीराहारः पायसाहारो वा तद्दिने भवेदिति ।
 इत्यमर रत्नोक्त-उभयतोमुखी गोदान प्रयोगः ॥

—*—

(११२) अथ वैतरणी धेनु दानम् २(+)

—*—

300. ब्रह्मवैवर्ते, युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयः-

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी ।
 तस्याः प्रमाणं रूपञ्च शृणु सर्व्व भयावहम् ॥
 शतयोजन-विस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
 अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्राद्भयावहा ॥
 पूयशोणित तोया सा मांस कर्द्दम निर्मिता ।
 कृमिभिः सङ्कुलं भयं वज्रतुण्डैरयो मुखैः ॥
 शिशुमारैश्च मकरैः वज्र कर्त्तरि संयुतैः ।
 अन्यैश्च जल-जैर्घोरैर्युक्ता सा मर्मभेदिभिः ॥

१ (*) अत्र ब्राह्मणान् जापयित्वा (जपित्वा) चेति शब्दान्तर धृतः पाठः ।

२ (+) वैतरणीदानमन्त्रो यथा—

‘यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
 ताच्च तर्जुन्ददास्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम्’ ॥
 ‘नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरा वहा ।
 उष्णतोया महावेगा अस्थिकेश तरङ्गिणी’ ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकि, यमदग्निः ।

॥ कृष्णां वैतरणीं धेनुं यः प्रयच्छेद्भि जायते ।
 सर्व्वपाप विनिर्मुक्तः वैतरणीनारते सुखी ॥

ब्रह्मपुराणे ।

॥ श्रीमद् रघुनन्दनस्य, (स्त्रीय) युद्धित्वेऽन्यत् पुण्यकर्मणि । इन्द्रपुराणे वृद्धाज्याये ।
 कालिकापुराणेऽष्टादशाध्याये च तद्दानमपराविंशतमम् । पुनर्वाचनं इत्युक्ते ।
 गवौदान प्रयोगउक्तः । सम्यक्प्रतिपुण्यम् ॥ ११२ ॥

पतन्ति तत्र वै मर्त्याः क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
 हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 चिरमन्तर्निमज्जन्ति भ्रान्तिं गच्छन्ति देहिनः ।
 चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥
 तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ! ॥
 सानुकुला भवेद्द्वयेन नदी वैतरणी नृणाम् ।
 तच्छृणुस्व नर व्याघ्र ! कथ्यमानं युधिष्ठिर ! ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामथवा कृष्णां कुर्याद् वैतरणीं शुभाम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यपात्र-सुदोहनाम् ॥
 कृष्णवस्त्र युगच्छन्नां सप्तधान्य समन्विताम् ।
 कार्पास-द्रोणशिखरे आसीनान्ताम्र भाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्याद्वै लोहदण्ड-समन्वितम् ।
 महामहिषमारुढं शूलपाशङ्करे परे १(*) ॥
 श्क्षुदण्डमयं वद्ध्वा उडु पं पट्टबन्धनैः ।
 उडु पोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवाम् ।
 कृत्वा प्रकाशयेद् विद्वान् च्छत्रौपानहसंयुताम् ।
 अत्रोपशोगि-सप्तधान्यानि परिभाषायामुक्तानि ।

उडु पः-प्लवः २(†) । ततो यममुडु पगतां धेनुञ्च वासोगन्धादिभिः सम्पूज्या-
 धिवासयेदित्यर्थः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं संगृह्योदक मण्डलम् ।
 यमद्वारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीम् ॥

१ (*) अथ 'मूढ पात्रं करे' इति कचिदादशं पुस्तके पाठः ।

२ (†) 'उडुपचन्द्र भेलयो'रिति धरणिः ।

काष्ठ-वंश-दृषादिनिर्णीत-नद्यादि तरण साधन 'द्रव्यसुडुपः ।

तत्तुं कामोददाम्येनां कृष्णां वतरणीञ्च गाम् १(*) ।

इत्यधिवासनमन्त्रः ।

अत्रैव, प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य वस्त्रालङ्कारादिभिर्वरणं कार्यम् ।

तद्वरण मन्त्रो यथा—

ॐ विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव पङ्क्ति पावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वा वैतरणीत्वियम् ।

धर्मराजञ्च विप्रञ्च धेनुं वैतरणीन्तथा ।

सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

पुच्छं संगृह्य तद्धेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणम् ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महालये ॥

उत्तितीर्षुरहं देवि ! वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ।

ततोऽनुव्रजन मन्त्रः—

अनुव्रजेच्च गच्छन्तं सर्व्वन्तस्य गृहे नयेत् ।

अनुव्रजे 'धेनुके त्व'मिति मन्त्रः पूर्व्वोक्तः ।

301. उक्तकालेषु दानासम्भवे ; व्यासः—

आसन्नमृत्युना देया गौः वत्सा च पूर्व्ववत् ।

तदभावे च गौरेका नरकाद्वारणाय वै २(†) ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।

शक्तोऽन्योऽरूक् तदा दत्त्वा श्रेयोदद्यान्मृतस्य च ३(‡) ॥

तदा मरणात् पूर्व्वकाले, अरूक-रोगरहितः पुत्रादिः ।

ब्रह्मवैवर्ते च—

एवं कृते महीपालः ! सा सरित् सुखदा भवेत् ।

तरते च त्वया धेन्वा वा सरिज्जल वाहिनी ॥

१ (*)

'तां तत्तुं गां ददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं महाम्' इति पुनःकान्तरधृताग्रहः पाठः ।

अववाक्य-विरचनमित्यम्—

"

अथेत्यादि सर्व्वपापविनिर्मुक्तिं पूर्व्वक यमद्वारावस्थिततर्त-वैतरणीनदीं सुखसन्तरणकामी यथोक्तालङ्कृतां गां वैतरणीं मिमां रुद्रदेवताकां यथोक्तं सोचनाम् ब्राह्मणायान्ददानि । इति ।

२ (†)

'नरकोत्तारणायवै' इति क्वचिदादः ग्रन्थे पाठः ।

३ (‡)

पूर्व्ववदिति—हमगृह्णादिना । अत्र सतस्यति यत्रणादिकादग्राह्ये वैतरणीदानाचारः इति गृहितत्वे ।

सर्वाह्लादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः १(*) ।
 रोगीतु रोगनिर्मुक्तः तथैवोपरते स्मृतिः २(+) ॥
 इतीदमुक्तं तवधर्मसूनोः,
 पुण्यं मया वैतरणी प्रदानम् ।
 शृणोति भक्त्या पठतीह सम्यक् ;
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयम् ॥
 इति वैतरणी धेनुदानम् ३(+) ।

—*—

(११३) अथ प्रसङ्गाद् वृषभदान मुच्यते ४ (+) ।

—*—

302. भविष्योत्तरे—

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।
 पवित्रं पापनश्वैव सर्वं दानोत्तमोत्तम् ॥
 दशधेनुसमोऽनडान् एकश्चैव धुरन्धरः ।
 दशधेनु प्रदानाद्धि वृषएको विशिष्यते ॥
 वृषभश्चापि युष्टाङ्गो ह्यरोगः पाण्डुनन्दन ! ।
 युवा शुद्धः सुशीलश्च सर्वदोष विवर्जितः ५(०) ।
 धुरन्धरः स्थापयति ह्येक एव कुलं महत् ॥
 त्राता भवति संसारा त्रात्र कार्य्या विचारणा ।
 अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽहि समुपस्थिते ॥

- १ (*) अत्र 'तरते' इत्यत्र 'तीर्यते' इति पाठान्तरमस्ति । दिव्या-अमराः । मानुषाः मर्त्याः ।
 २ (+) 'अथैवापदि संस्थितः' इति क्वचिदादर्शयत्ये पाठः ।
 ३ (+) 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्यूता' इति भरतः ।
 ४ (+) 'अव्यङ्गो जीव वत्सायाः पयस्विन्याः सुतीवरी ।
 एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।
 यथा दुष्ट तरोः जन्तु-समो वानोष एव वा ।
 सप्तावरान् सप्तपरान् सप्तदृष्टकारयेदुधः' इति कात्यायनः ।
 ५ (०) 'शुद्ध' इत्यत्र 'भद्र' इति हेमाद्रिभूतः पाठः ।
 " आङ्गुल इत्यत्र—आङ्गुल इति कश्चिदयम्ये पाठः ।

अलङ्कृत्य-स्वर्णशृङ्ग वस्त्रादिना ।
 रौप्यमाङ्गुल संयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र त्वं शृणुष्व वदामि ते ॥

मन्त्रश्च—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्द-कारकः ।
 अष्ट मूर्तेरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥
 दत्तैवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनः काय-कर्मजम् ॥
 तत् सर्वं विलयं यान्ति गोदानं सुकृतेन वै ।
 यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभनम् ॥
 आरूढ्य कामकं दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि वृषभस्य महीपते ! ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि गवां लोके महीयते ।
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोकं द्विजो भवेत् १(*) ।
 सत्र याजी महातेजाः सर्वब्राह्मण पूजितः ।

303. यमः—

दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा छत्रोपानहं संयुतम् २(†) ।
 दशधेनुं प्रदानाच्च यत् फलं तत् समश्नुते ॥

304. महाभारते—

युवान् मिन्द्रियोपेतं शतेन सहयुधपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप !
 ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ३(\$) ॥
 तत्र शतेन—स्त्री गवीनामिति शेषः ।

इति प्रत्यक्ष वृषभदानम् ॥

—*—

१ (•)

‘त्रिजयते’ इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।

२ (†)

‘दानं’ (मिति कश्चिदर्थः) पाठः ।

३ (\$)

‘जायन्ते’ इत्यत्र ‘जायेत’ इति कश्चिदादर्शयर्थः पाठः ।

(११४) अथ हेमरौप्य वृषभदानम् १(✽) ।

— * —

305. वह्नि पुराणे, वशिष्टः—

यो नश्वरो हरिद्रो वा करोति विधिना नृपः ।
 दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा २(+) ॥
 युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम !
 या मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एवहि ॥
 हरये ता नियोज्याः स्युर्हरये च तथा वृषाः ।
 सर्वभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ॥
 सर्वपाप विनाशाय दीयते नृप सत्तमः ।
 गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्रा समावृते ॥
 वृषं हेममयन्तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ।
 तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ३(†) ॥
 द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमौष्ठौ च नासिका ४(+) ।
 मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके ॥
 पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्य मया शुभाः ५(०) ।
 राजतानि च रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ॥
 पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वेषा-मप्ययं विधिः ।
 वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ॥
 तथा धेनुर्यथाऽनङ्गान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ।
 अभीष्ट देवता पूजां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥

१ (✽)

रूप्येण रजतेन निर्मितो ग्रहः रौप्य ग्रहः । तद्दाने सामान्य वृषदानात् फलाधिक्यम् ।
 'यो नश्वरो हरिद्रो' इत्यपि पाठान्तर-समस्ति ।

२ (+)

'वदामि' इति आदर्श पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

३ (†)

'शुभवस्त्राणि' इत्यथ शुक्लवस्त्राणि' इति पाठान्तरमस्ति ।

४ (+)

'वस्त्र' इत्यत्र 'तस्येति' पाठान्तरमस्ति ।

५ (×)

अथ विद्रुम-मरकत-पद्मरागादीनां वृत्तान्तं श्रीमद्-भोजराजकुल-युक्तिवत्सलरी
 सम्यग्विद्यते ।—अथ 'शुभाः' इत्यथ 'सुताः' इति पाठभेदोऽस्ति ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! तं द्विजाय निवेदयेत् ।
 यो वृषो यज्ञदानेऽभूच्छशानीकस्य निष्कलः १(*) ।
 जातरूपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवादाज्ञं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाऽप्यशक्ते वा तदनन्त-फलं स्मृतम् ॥
 निःस्वेवा प्येवमेवंहि कृत्वा दानं मतन्त्रितः ।
 तत् फलं समवाप्नोति स्वरूपदानान्न संशयः ॥
 इति सुवर्णरौप्य-वृषदानम् ।

—*—

(११५) अथ गुड़ादिधेनुदान विधानम् ।

—*—

अथात्र धेनुशब्द साधारण्यात् 'प्रथमा गुड़धेनुः स्या' दित्यारभ्य 'दशमी स्यात्-स्वरूपतः' इत्यन्तेन वाक्येन स्वरूप गोसहपाठाद् गुड़धेनुवादि प्रदानानि निरूप्यन्ते ।

306. तदुक्तं मातृस्ये—

यास्तु पाप विनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ! ।
 प्रथमा गुड़धेनुः स्याद् घृत धेनु स्तथा परा ।
 तिल धेनुस्तृतीया च चतुर्थी जल संक्षिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधु धेनुस्तथा परा ।
 सप्तमी शर्करा धेनु दधिधेनु स्तथाष्टमी ॥
 रसधेनुर्नवमी स्याद्दशमी स्यान् स्वरूपतः । इति ।
 कुम्भा घृतादि धेनूना मितरा सान्तु राशयः ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण घृतादि धेनूनान्तथा २(†) ॥
 अत्र राशीकरणान्तु राश(स)य इति विवेकः ३(‡) ।

१ (*) अत्र 'यो' इत्यत्र 'गो' इति आदेशः पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

” अत्र दानफलं विहितं निर्धन-मधनयोस्तुल्यमेव ज्ञेयम् ।

२ (†) 'धेनूनां कुशाः' इति आदेशः पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

३ (‡) एतस्य विवरणं पश्चात् स्वयमेव वक्ष्यति ।

सुवर्ण धेनुमप्यत्र कचिदिच्छन्ति नानवाः १(*) ।

नवनीतेन तैलेन तथान्येपि महर्षयः ॥

307. एतद्वि धानमपि तत्रैव, मात्स्ये—

गुडधेन्वादि दानस्थ यद्रूपमिह यत् फलम् २(†) ।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपाप विनाशनम् ॥

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्भीवं विन्यसेद् भुवि ३(‡) ।

गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्ष्य सर्वतः ॥

लब्धेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।

प्राङ्मुखीम्प्रापयेद्धेनु मुदक्पादां सवत् सकाम् ॥

अत्रैणकाजिनं बालकृष्णाजिनम् ।

प्राङ्मुखीं-प्राक् शिरसम् ॥

सवत्सकां-उत्तरभागस्थित वत्स सहिताम् ।

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् स(य) दाभार मनुत्तमम् ॥

वत्स भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ।

अर्द्धभारेण वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ४(+) ॥

भारः फल सहस्रद्वयमिति परिभाषायामुक्तम् ।

चतुर्थांशेन वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ घृतस्यैतौ सित सूक्ष्माम्बरावृतौ ।

शुक्ति कर्णाविश्रुपादौ शुचि मुक्ताफलेक्षणौ ॥

सित सूत्र शिरा लौ तौ सित कम्बल कम्बली ५(०) ॥

अत्र द्वितीय कम्बल शब्दः— गलवाची ।

ताम्रगण्डुकपृष्ठौ तौ सितचामर रोमकौ ॥

१(*)

अत्र 'कचित्' इत्यत्र केचिदिति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

२(†)

'गुडधेनु विधानेस्य' इति हेमाद्रीयः पाठः ।

३(‡)

अत्र 'प्राग्भीवं' इत्यत्र सुगीवमिति कचित् पाठान्तरं विद्यते ।

॥

हस्ति-व्याघ्र-सृगाजिनेषु कृष्णसृगाजिनं पूर्वं विहितम् ।

४(+)

'कनिष्ठा भारकेन तु' इति-आदर्शान्तरं धृतः पाठः ।

५(x)

'सित कम्बल लम्बिनौ' इत्यं पाठभेदोऽस्ति । तेन गलकम्बल वाचकत्वं तस्य प्रतीयते ।—

'कम्बली नागराजे स्यात् साक्षा प्रावारयोरपि ।

क्रमावप्युत्तरासङ्गं सलिले तु गपुंसकम्' इति मेदिनी । १।

'कम्बलः— कृमिसालयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकृत्ये कम्बलं जली' इति हेमः ।

अत्र गङ्गुकं—ककुत्स्थानम् १(*) ।

पृष्ठं—स्पष्टार्थम् ॥

एतौ द्वौ ताम्रमयौ काय्यौ । एव मन्यत्रापि विज्ञेयम् ।

विद्रुमभ्रु युगोपेतौ नवनीत स्तनान्वितौ ॥

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहा विन्द्रनीलक-तारकौ ।

अत्र 'तारकाक्षणः कर्णोनिकाः' २(†) ॥

सुवर्णं शृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।

अत्र क्षुर शब्दः—खुर पर्यायः छेदनसाम्यात् ३(§) ॥

नानाफल मयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ ।

(स) गन्धकरण्डः—कर्पूरादि परिमित पात्रविशेषः ४(§) ॥

तत्रानुक्त परिमाणानां सुवर्णादीनां सारतः परिमाणतश्च फल विशेष-
इति न्यायाद् यथाशक्ति ग्रहणम् ।

इत्येवं रचयित्वातु धूपदीपैरथार्चयेत् ॥

अत्र धूपदीपग्रहणं—पूजा साधारणीय लक्षणम्, तेन पूजा पूर्णा स्यात् ।

दद्याद् गुडमयीं धेनुं मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

मन्त्रांश्चानु मन्त्रणेन ते स्युः ।

'एवमामन्त्रये दित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तद् यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ५(०) ॥१॥

१ (*)

'ककुत् इत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मि' इति विश्वः ।

अथ—गङ्ग कं-तत्तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः ।

गङ्गुस्तु-विषम यस्थि—यथा-किमन्तर्गङ्गु नाकालिनेति' तत्त्वकौमुदी ।

काव्य प्रकाशे च—तदेत् काव्यान्तर्गङ्गुभूतमिति । नास्यभेद लक्षणं कृतम् इति । गङ्गः

वृष्टगुडं कुले' इति विश्वः ।

२ (†)

'कर्णोनिका तारकेऽन्तः स्यात् कनिष्ठाङ्गुलावपि' इति मेदिनी ।

३ (‡)

'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षेच गोक्षुरे' इति विश्वः ।

'खुरः शके कोकदले' इति हेमः ।

४ (§)

'करण्डो मधुकोषासिकारण्डव दलादके' इति मेदिनी ।

करण्डो 'हि ताम्बुलाधारः । यथा ताम्बुल-करण्ड वाहिनी' इति कचित् ।

५ (०)

पूर्वं तिलघृतादि धेनुदानप्रसङ्गे एते मन्त्रा उक्ता अपि-पुनः 'काव्येष्वीकव्याय विशेषतो
हि उच्यन्ते । अथ-ममपापं व्यपोहन्' इति हेमाद्रौयः पाठः ।

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥२॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्क शक्रलक्ष्मी र्या धेनुरुपास्तु सा ध्रिये ॥३॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्यालक्ष्मी-धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥४॥
 स्न्धा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभूजान्तथा ।
 सर्व्व पापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥५॥
 एव मामन्व्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 विधान मेतद्धेनूनां सर्वांसामिह पठ्यते १(*) ॥
 सर्वांसां—पूर्व्वोक्त तिल घृतादि धेनूनाम् ।
 स्वरूप धेनोस्तु पूर्व्वोक्त शृङ्गादि कल्पनमेव ।
 एतदेव विधानं स्यात्तपवोपस्कराः स्मृताः ।
 मन्त्रावाहन संयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
 यथाश्रद्धं प्रदातव्या मुक्ति मुक्ति फल प्रदाः ।
 अशेष यज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
 गुडधेन्वादयो देया उपरागादि पर्व्वसु २(†) ॥
 अत्र घृतादि धेनुषु द्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव स्यात् ।
 'विधानमेतद्धेनूना' मित्युक्तत्वात् , विधानमिति कर्तव्यम् ।
 उपस्कराः—घृतवस्त्र शुक्तीक्षु क्षौमवासः प्रभृतयः । विशेषस्तत्र वक्ष्यते ।
 इति गुडधेन्वादि सामान्य विधानम् ॥

—*—

- १ (*) अत्र 'पठ्यते' इत्यत्र 'जायते' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) उपरागः—सूर्याचन्द्रमसोराहुणा ग्रहणम् ।
 'उपरागस्तु पुंलि' स्याद राहुयासिऽकंचन्द्रयोः ।
 " दुर्धये ग्रहकक्षेत्रे व्यसनेऽपि निगद्यते । इति रभसः ।
 अवादि प्रदेन—मन्त्रान्तर-संक्रान्ति प्रभृति पुण्यकाल-संग्रहः ।

नि—१७

(११६) अथ गुडधेन्वादि दशक-प्रयोगः १(*) ।

—*—

कर्त्ता विषुवादि-पूर्वोक्तकाले पुण्यदेशे वर्तमानो देशकालादि संकीर्त्य मम सकल दुरितक्षयपूर्वकाशेष यज्ञ जन्यफल समफल-प्राप्त्युत्तर मुक्तिप्राप्ति कामोऽमुक-धेनुदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणेशपूजनं पुण्याहवाचने कृत्वा, यथोक्त-लक्षणमाचार्य्य यथाशक्ति वस्त्र-मुद्रिका कुण्डलादि भूषितं कृत्वा वृणुयात् ।

ततो गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां भूवि चतुर्हस्तं प्राग्भीवमुपरि लोमकं-कृष्णाजिनं प्रसार्य, तत्र भारचतुष्टय २(†) परिमितेन गुडादिनोत्तमम् ।

भारद्वय परिमितेन मध्यमम् । एकभार परिमितेनाधममिति शत्यनुसारेण सम्पादित गुडादिना प्राक्शिरसमुदक् पादां धेनुं कल्पयित्वा ३(‡) वक्ष्यमाणद्रव्यै-रङ्गाणि परिकल्पयेत् । तद् यथा—

मुखं घृतपूर्णपात्रेण, शुक्तिभ्यां कर्णौ ४(०), इक्षुदण्डैः पादान्, मुक्ताफलाभ्यामीक्षणे, इन्द्रनीलाभ्यान्तारके, ५(§) सितसूत्रैः शिराः, सितकम्बलैः गलकम्बलम्, ताम्रेण ककुत्पृष्ठञ्च, सितचामरैरोमाणि, विद्रुमैर्भ्रूयुगम्, नवनीतेन स्तनान्, क्षौमेन पुच्छम्, सुवर्णेन शृङ्गे, रौप्येण खुरान्, नानाफलैर्हन्तान्, गन्धकरण्डिकेन घ्राणम्,—कल्पयित्वा, कांस्यदोहन पात्रवतीं सितसूक्ष्मवस्त्रावृताञ्च धेनोरुत्तरे देशे लघुकृष्णाजिने धेन्वर्थोपकल्पित गुडादिद्रव्यचतुर्थांशेन वत्सं कृत्वा, मुखादिस्थित घृतादिद्रव्यैः सहितं कुर्यात् । मुक्तादीनां चतुर्थांशत्वान्मूल्यतो ज्ञेयम् ।

ततो धेनुं सबत्सामावाहनाद्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं 'गुडधेन्वै सबत्सायै नमः' इत्यादि मन्त्रैः रथाविधि अभ्यर्च्य गृहीत कुसुमाञ्जलिः ६(§§) सबत्सां धेनुं प्रदक्षिणी-कृत्य, 'या लक्ष्मीः सर्वभूतानां'मित्यादि—तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इत्यन्तेन ७(००)

- १ (*) प्राग्गुडधेन्वादौनां विधानमुक्ता सम्प्रति तेषां प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।
 २ (†) अथ 'भारचतुष्टय' इत्यस्य साधुः पाठः कचिदस्ति ।
 ३ (‡) अथ धेनुकल्पनं गुडादि धेनूनां तत्तद्द्रव्यैः उक्त प्रणाल्या विरचनमिति ज्ञेयम् ।
 ४ (०) अथ 'कर्णा' इत्यत्र 'कर्णै' इति पाठ—मेदोऽस्ति ।
 ५ (§) अथेन्द्र नीलयोर्वत्सं युक्तिरल्पतरावनुसन्धेयम् ।
 ६ (§§) अथ गृहीत पुष्पाञ्जलिर्यजमान इत्यर्थः ।
 ७ (००) 'या लक्ष्मी' इत्यादि पञ्चमन्त्राः प्रागुक्ताः ।
 —अथ धेनोः परिकल्पन सामग्री घृतादि द्रव्यसूक्तम् ।

चतुर्थस्तवकः ।

२५९

तच्छ्लोक पञ्चकनानुमन्य, पुष्पाञ्जलिं धेनोरुपरि विकीर्य नमस्कृत्य धेनोः पश्चाद्भागो प्राङ्मुख उपविश्य, कुश-यव-तिलानादाय ॐ अद्येत्यादि सम्यगुक्त्वा अमुक-योत्रायामुक्त शर्मणेऽमुक्त वेदान्तर्गतामुक्त शाखाध्यायिने ब्राह्मणाय, सकल पापक्षय-पूर्वकाशेष यज्ञजन्यफल समफल-प्राप्ति सहित मुक्तिपूर्वक(परममुक्ति) काम इमामेतावत्-परिमित गुडादिद्रव्यकल्पिताममुक्तधेनुं घृतास्यां शुक्तिकर्णां इक्षुपादां (शुक्ति) मुक्ताफलेक्षणामिन्त्रनीलतारकां सितसूत्रशिरां सितकम्बल-गलकम्बलाम्, ताम्र मय-ककुत् पृष्ठां सित चामर रोमिकां विद्रुम भ्रूयुगाम्, नवनीतस्तनीम्, क्षौमपुच्छां कांस्यदोहाम्, सुवर्ण शृङ्गीं, रौप्य क्षुराम्, नानाफलमयदन्तां गन्धकरण्डकघ्राणां, सित-सूक्ष्मास्वरावृतामेतद्धेनुवर्थे तत्तद्द्रव्यचतुर्थां शोपकल्पितवत्सां तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति स्वगोत्रोच्चारण पूर्वकं पुच्छदेशे दद्यात् । अथ प्रतिप्रहीता सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् १(+)

ततोदाता, अद्येत्यादि कृतैतद्गुडधेनुदान कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणान्दत्त्वा, दीनानाथपङ्कन्धादीन् यथाशक्ति तोषयित्वा आचार्य्य क्षमाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा परमेश्वराय सर्वं समर्पयेत् २(+)

इति गुडधेन्वादि दशक प्रयोगः ३(+)

—*—

यसु बहि पुराणादावितोऽपि न्यूनपरिमाण द्रव्येण घृतादि धेनु कथनं तदेतद्धेन्व-पेक्षया प्रकारान्तरम् । मत्स्यपुराणे त्वेकादशधेन्वामेव मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

१ (+) कोऽदात् कामा अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।

कामोदाता कामः प्रतिप्रहीता कामेतत्ते ॥ प्रागपि एष मन्त्रः प्रोक्तः शुक्ल, यजुः । ८४८

२ (+) १ कुरेपि यदन्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदपञ्चम् ॥ इति परमेश्वरपञ्चं प्रोक्तं भगवद्गीतायाम् ।

३ (+) चादुर्गपुस्तकवये 'गुडधेन्वादि दश प्रयोगः'—इत्यं पाठोऽस्ति, परन्तु गुडधेन्वादि दश धेनुदान प्रयोग इति पाठः समीचीनः स्यात् ।

(११७) अथ तिल धेनु प्रकरणम् ।

—*—

308. विष्णु धर्मोत्तरे—

तिलाश्च पितृदैवत्या निर्मिता श्वेह गोसवे १(*) ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनुन्दत्वा प्रीणातु केशवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्वेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा तिलधेनुं नराधिप ! ।
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवद्दीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ये च संहृष्टमानसाः ॥
 तेऽप्येषाधविनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय देव-व्रतधराय च ॥
 धेनुन्तिल मयीन्दत्वा नशोचति कृताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्ति लाहार स्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाहं मधु तानत्ति तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्विशूढ पापस्य तस्य पुण्यं कृतो नृप ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ।
 इति विष्णु धर्मोत्तरोक्ततिल धेनुदानम् ॥

—*—

309. अथ तच्च वराह पुराणे—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

१ (०)

वस्त्रिपुस्तकेऽप्ययं मन्त्रोक्तिः ।

”

तच्च वराह च—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुञ्च पार्थिव ।।

देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

इत्यादि पञ्चाहं वक्ष्यति ।

रमते यावदादित्यः तृप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्त स्ततोराजा विधानं पृष्ठ्वा निदम् ॥
 यथाभवेत्तिल धेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ! ।
 चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु पश्य एकः प्रकीर्तितः १(*) ॥
 तैः षोडशैर्भवेद्धेनु श्वतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 श्लु-दण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्याद् घण्टा भरण भूषिता ॥
 ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिल धेनुन्ततोदत्त्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
 आत्मानन्तारयेदुर्गा श्ररकाभात्रसंशयः २(†) ॥

अत्र सेतिकाः—कुडवः । मेथिकेति-कचित्पाठः ।

कुडवश्च—द्वादश प्रसूति परिमितः ३(‡) तेषामुशतेः षोडशभिरित्यर्थः ।

310. महाभारते च—

सुदक्षिणां काञ्चन चारुशृङ्गीम्,
 कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीवाम् ।
 धेनुन्तिलानान्ददतो द्विजाय,
 लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

- १ (*) अथ अस्मै इत्यत्र रिति रिति कचित् बादर्थे पाठः ।
 २ (†) 'नरकात् कामभागभवदिति' ईशाद्रीवः पाठः ।
 ३ (‡) कुडव-मानं परिभाषाप्रमाणम् । तेषां प्रसूतेः षोडशभि रितिभ्यः बादर्शान्नरस्यः पाठः ।
 अन्यत् परिभाषाप्रकरणे प्रायुक्तम् । तत्र चतुर्थस्तवकारम्भे ।
 ” परं प्रकुचकं मुष्टिः कुडवस्यचतुष्टयम् ।
 अतारः कुरवा प्रस्यः चतुः प्रस्यमवादकम् ॥
 अष्टादशोभवेददोषोद्विदोषः शर्पे उच्यते ।
 साङ्ख्योभवेत्तारो हि द्वोषो नीयुदाहता ।
 तत्र मेव भारं जानीयाद् बाहो भारचतुष्टयम् ॥
 'भारः स्याद् विषये विष्टो पञ्चानां विसृज्यते' ।

तथा—

धेन्वाः प्रमाणेन सम-प्रमाणम्,
 धेनुन्तिलानामपि सम्प्रदाय ।
 पानीय वापीञ्च यमस्य लोके,
 न यातनां काञ्चिदुपैति मर्त्यः ॥

तत्रैव—

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभि मन्त्र्य यः ।
 रस-रत्नमयीन्द्रयाद् नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमती विद्यातु —

गोमतीकीर्त्तयिष्यामि इत्यादि 'गावो मा' मित्यन्ता प्रागुक्ता १(*) ।

गावो मामनुतिष्ठन्तु हेमशृङ्गथः पयोमुचः ।
 सुर-भ्यः-सौरभेर्यश्च सरितः सागरास्तथा ॥
 गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
 गावोऽस्माकं वयन्तासां यतोगावस्त तो वयम् ॥
 एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।
 महाभयेषुच नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्त तिलधेनुदानम् ॥

—*—

(११८) अथ विश्वामित्रोक्त-सप्तब्रोहि धेनुदानम् २(†) ।

—*—

सप्तप्रीहि मयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
 यथा तिलमयी धेनुर्गोधूमा स तिला यवा ।
 मासमुद्रमयीचैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ।
 इत्युक्ते र्यवादि प्रत्येकं प्रकृतिः ॥

१ (*)

गोमती विद्यातु प्राग्वारण्यमुक्ता गोदानप्रसङ्गे ।

२ (†)

एतासां धेनूनां दानप्रकारमिदं विभिन्नफलदत्तं ज्ञेयः । फलवाङ्मूलं तत्पारतन्त्र्यं
 धेनुदानप्रकारमिदं वृत्तः ।

उपस्करन्तु सर्वासु तिलधेनुवदीरितम् ।
 एतासामेव धेनूना मङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तव्रीहि मयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः स मूर्त्तिमान् ॥
 ब्रह्माहाच सुरापञ्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परं पदम् ॥
 अत्र 'सप्तव्रीहिमयाः' इति पदै ब्रीहिब्दाद्यवादि शब्दो ऽध्याहार्यः १(*) ॥
 इति विश्वामित्रोक्त व्रीह्यादि सप्तधेनुदानम् ॥

—*—

(११६) अथ घृतधेनु दानम् ।

—*—

३११. तदाह महर्षि षशिष्ठः—

तिलाभावे तथा दद्याद् घृतं धनं दृढव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैक मनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनात् ।
 सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्ध धूपादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोषितो नाम्ना अभिष्टुय घृतार्क्षिणम् २(†) ।
 'घृतार्क्षिणे जगन्नाथाय देवाय नमः' इति नाम्ना स्तुत्युत्वेत्यर्थः ॥
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भः पुष्पमालादि भूषितम् ३(‡) ।
 कांस्य-पिधानसंयुक्तं सित वस्त्रयुगेन च ॥

१ (•)

दक्षिणाचार्य-श्रुतिगादिः । एतदुक्तं कामिके—

१'

पूर्ववत्पुष्पं कृत्वा कुर्याद् मन्त्रान्वितम् ।

तद्वत्पूजाञ्च होमञ्च उपनायकपैव च ॥

पञ्चाङ्गपूर्वणं पञ्च निष्कृत्वा प्रकल्पयेत् ।

दक्षिणां पूर्ववद् दद्याद् दशकं पूर्ववद्देदिति ॥

२ (†)

श्रीभगवद्वासुदेवाख्यो-नामोच्चारणपूर्वकं संस्पृश्य स्तवं कृत्वा पञ्चाङ्गम् । नाम

इत्यवकापि यस्मै 'साक्षा' इति पाठः ।

३ (‡)

'गव्यस्यसर्पिषः' इत्यनेन साक्षिण्यादि सर्पिर्निषिद्धम् । यथाहि-गव्यस्यैव दत्तं त्रेहम् इति

हिरण्य गर्भसहितं मणिविद्रुम-मौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः १(*) ।

द्वादशपलाधिक पञ्चपल-शतपरिमाण इति केचित् ।

हिरण्य गर्भेति-मध्यवर्त्तिहिरण्य सहितं ब्रह्ममुत्तिसहितं वा, मणिविद्रुममौक्तिकै-
रिति सहाय्ये तृतीया ।

इक्षु यष्टि मयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा ।

सौवर्णेचाक्षिणी कुर्याच्छृङ्गे चागरकाष्ठजे ॥

अत्र सुवर्णादि-यथाशक्ति परिमाणाज्ज्ञेयम् ।

सप्तधान्य मये पार्श्वे पादोर्णेन च कम्बलम् २(†) ।

कुर्यात्तुरस्क कर्पूरैर्घ्राणिं फलमयां स्तु तान् ॥

तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ।

तुरस्कः-सिलकः सुगन्धिद्रव्य मित्यर्थः ३(‡) ।

क्षौम सूत्रेण लाङ्गुलं रौमाणि सितसर्षपैः ।

ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्याच्छृङ्गा-समन्वितः ॥

ईदृक्स्वरूपां सकुलप्य घृत धेनुं नराधिप ! ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वद्-घृतधेनुवत् । कल्पनया-चतुर्थांशेन ।

तच्च विप्रं महाभागं मनसैव घृतार्क्षिणम् ॥

एतां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मम देवेशः घृतार्क्षिः पुरुषोत्तमः ॥

इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ! ।

तन्नायं मन्त्रः—

३१२. ह्रस्वादे—

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ।

घृतमग्निश्च देवाय घृतं मे समुपवीयताम् ४(+)

१ (*) एवमेव हिमाद्रौ पलसहस्र परिमाणः कुम्भ उक्तः । प्राग् उपवर्णितं परिभाषा प्रकरणे ।

२ (†) पर्वोर्णेन च कम्बल मिति हिमाद्रौ पाठः । पर्वोर्णं धौतकीविवम् ।

३ (‡) “तुरस्कः सिलक इति ज्ञेयं जातो देशान्तरविष” इति विश्वः ।—तुरस्कदेशजात-
सिलकः शम्भुद्रव्यविशेषः ।

४ (+) विश्वामित्रश्च—घृत मग्निष्टवं सोमः तन्मयाः सर्वदेवताः ।

घृतधेनुं प्रदानेन सर्वसुख्यन्ति देवताः ॥ इति

‘घृतं मेऽन्योपि गृह्यतां’ इति पुस्तकान्तर-घृतः पाठः ।

दक्षिणाचात्र सौवर्णी, साक्षैक सुवर्णादिः यथा शक्ति वा । देवी पुराणेऽप्येवंविध-
घृतधेनुमुत्त्वा, देवताविशेष उक्तः ।

313. यथा—

आपयित्वा भवानीं च घृतक्षीरैर्यथाविधि ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ॥
तद्भक्ताय प्रदातव्या मङ्गल्या शास्त्रपारगे ।
इमां ममोपकाराय गृहीष्व च द्विजोत्तम ! ॥

314. स्कान्दे—

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।
इत्युत्त्वा चार्चयेद्देवैः कृत्वानन्दां मनोऽनुगाम् ॥
अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनु रत्तमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र सर्पिर्वहा हृदाः ॥
पायसाः कर्मा यत्र तस्मिन् लोके महीयते ।
तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदाऽ भ्रमयोयतः ॥
दश पूर्वापरां स्तार्य आत्मानं त्वेकविंशकम् ।
भूयः पृथ्वीशतं याति इहलोके स मानवः ॥
सकामानामियं व्युष्टिर्धेनोस्तावदुदाहृता ।
देव्यालोकमवाप्नोति निष्कामो घृत धेनुदः ॥ इति
देवी पुराणे वासिष्ठोक्त घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२०) आदित्य पुराणे त्वेवमेवघृत धेनुरुक्ता ।

—*—

यथाह—

आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनैः ।
सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धधूपादिभिर्नरः ॥

अहारात्रोषितोभूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्चिषा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमाला विभूषितम् ॥
 इमां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृतार्चिभिरिहोत्तमः १(*) ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नरोत्तम ! ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वाच घृताहारो नराधिप ! ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः तस्य दानफलं शृणु २(†) ।
 घृत क्षीरवहानद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं सः सुपुण्येषु प्रमोदते ।
 पितुरूर्ध्वं नयेत् सप्त पुरषान् तस्य येऽप्यधः ॥
 इति आदित्य पुराणोक्त-घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२१) अथ नवनीत धेनु दानम् ३(‡) ।

—*—

315. भविष्ये—

घृतधेनु विधानेन नवनीत मयी शुभा ।
 दातव्या नृपते ! धेनुर्न्यूनाधिक्य विवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एव निर्दिष्टः घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो ! प्रदान-फलमुत्तमम् ४(+) ॥

१ (*)

‘रविः तिमिरनाशनः’ इति षादशं यन्यान्तर घृतः पाठः ।

२ (†)

पितृण् ब्रह्मपुरं नयेत्’ इति पुस्तकान्तर घृतः पाठः ।

”

अत्र “काश्योपधानं संयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च—इत्यारभ्य कात्यायिना ततस्तस्मै प्रयतः
 पतिपादयेत्” इत्यन्ता स्रष्टेनुदानोपकरणसूचकाः सप्तश्लोकाः हेमाद्रौ विद्यन्ते ।

३ (‡)

अत्र प्रागुक्त छतर्धेनुविधानं वन्नवनीतधेनुदानविधानं श्रेयम् ।

”

हेमाद्रौ तु कात्यायनीयं अपरं छतर्धेनुदानं विधानमस्ति ।

४ (+)

‘पार्थम्’ इति कश्चित् पुस्तकं घृतः पाठः ।

घृत क्षीरं वह्ना नद्यो यत्र पायसं कर्हमाः ।
 घृतधेनुं प्रदोयाति यत्र कामैः प्रपूजितः १(*) ॥
 पितुरुद्धं नयेत् सप्त पुरुषांस्तस्य येऽप्यधः ।
 तान् श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्त कलमषान् ॥
 सकामा ना मियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तमः ? ।
 निष्कलमषं पदं यान्ति निष्कामास्तत् प्रदायकाः २(†) ॥
 इति नवनीत धेनुदानम् ॥

—*—

(१२२) अथ जल धनुदान प्रकारः ।

—*—

316. विष्णुधर्मोत्तरे—

तथाच—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये दत्तया यया ।
 देवदेवो हृषीकेशः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ३(‡) ॥
 जलकुम्भं नरव्याघ्र ! सुवर्णं रजतान्वितम् ।
 रत्नगर्भं विशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ।
 सितवस्त्रं युगच्छन्नं दूर्वापल्लवं शोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-बालकामलकैर्युतम् ।
 प्रियङ्गु पत्र सहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।

-
- १ (*) 'प्रपूजितः' आदर्शपद्यान्तरघृतः पाठः ।
 २ (†) 'प्रदार्धिनः' इति कश्चित् ग्रन्थघृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'सर्व्वेश' इति आदर्श पुराणान्तर घृतः पाठः ।
 " लाव्यायनः प्राह—श्रवामलाभि यथा विधि घृत धेनुदद्यात् ।
 घृतालाभि तिलधेनुं दद्यात् ।
 तिक्तालाभि तु जलधेनुः प्रदेया ।
 " घृतधेनुं नरोदद्यात्तिल धेनुं यथाक्रमम् ।
 जलधेनुं यथा योवैश्वदेवपञ्चमते दिवः ॥ इत्यादि ।

सच्छत्रं स उपानत्कं दर्भं विष्टरं संस्थितम् ।
 चतुर्भिः सम्भृतं भूप ! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण घृतं क्षौद्रं वता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् ।
 पुष्पधूपोपहारैश्च यथा विभवमाहृतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भन्तमभि पूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ।
 सित वस्त्रं धरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायि-जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ ! विप्राय प्रतिपाद्यताम् ।
 अपक्वान्नाशिना स्थेय महोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जल धेनुं नराधिप ! ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
 शरीरारोग्य मावाधा-प्रशमः सार्वकालिकः ।
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥ इति ।
 अत्र जलकुम्भे यथा शक्ति परिमाणम् ।

कुम्भोऽत्र कलशो नतुपरिमाण विशेष इति दानविवेकोक्तेः १(+)

‘सुवर्णरजतान्वितत्वञ्च—सुवर्णरजतजशृङ्गाकृतिः ।

रजतं खुराकृतिञ्च । तिलपात्राणि ताम्रमयानि ।

दधिपात्रं कांस्यमयम् । धान्यानि पार्श्वद्वये ।

कुष्ठादीनि घ्राणदेशे । प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे ॥

यज्ञोपवीतं शिरसि । वत्सश्चतुर्थींशेन । दक्षिणाञ्च सुवर्णमारभ्य यथाशक्ति ।
 एतद्धेनुचतुष्टयम्, यदविरोधात्तत्सामान्या दितरेषु तथात्वमिति न्यायेन ज्ञेयम् ।
 आदित्य पुराणेतु जलधेनुदानमनेनैव समानार्थम् ।

विशेषस्तु—

ततः सम्पूज्य चादित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ।

दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य च ॥

आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ।
 इति चोच्चार्य्य ताङ्गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 हिरण्य-रत्न-धेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 अनेन विधिना दद्याज् जलधेनुं महामुने ! ।
 सर्वार्ह्यदानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः १(†) ॥
 सर्वपाप-बिनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ।
 प्रपितामहं यथा पूर्व-पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥
 आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयम् ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदोनरः ॥
 यच्च गृह्णाति विधिव तस्याप्येवं विधाः कुले ।
 चतुर्दश तथैव ददतश्चानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुश्च ये नराः ।
 तेऽप्यशेषाघ-निर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ इति

अत्र विष्णुधर्मोत्तरोक्त जलधेन्वादौ न कृष्णाजिनास्तरणम् । अनुक्तत्वादर्या-
 भावाच्च । मत्स्योक्तेरेव तत्रत्यातिदेश वाक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

317. हेमाद्रौ, देवीपुराणे—

तोयधेनुं श्रुवे वत्स ! यथा देवी प्रसीदति २(‡) ।
 कुम्भं तोयसुसम्पूर्णं रत्नवस्त्र युगान्वितम् ॥
 समस्तबीज संयुक्तं दूर्वापल्लव शोभितम् ।
 समस्तबीजं-सर्वधान्यम् ३(+) ।
 दूर्वाक्षतशङ्ख-दधि-कुष्ठा मलक-चन्दनैः ।
 माल्यच्छत्-समायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम् ॥
 दधि-क्षीर-घृतैः पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्या स्तद्वत्तोयमयं बुधः ॥

१ (†) 'माच' इति पुस्तकान्तर घृतः पाठः ।

२ (‡) 'वृक्षे' इत्यत्र 'मृक्ष' इति हेमाद्रौयः पाठः ॥

३ (+) तानि धान्यानि बरिमाकाया वृक्षाणि ।

देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रदद्यादयः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वारिः सूदनी देवी देवानां भयनाशिनी १(*) ।
 वेदमातर्वरे दुर्गे सर्वगे सुभगे ! नमः ॥
 अनेन चा(वा)ञ्च मन्त्रेण नन्दानास्नाभि मन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदित-कला शिवा ॥
 इति देवी पुराणे जलधेनुदानम् ॥

—*—

318. तच्च, स्कान्देऽपि—

जलधेनुञ्च योदद्यात्तस्य दान फलं शृणु ।
 प्रपां सत्त्वं तडागं वा कूपं वापि सुपुष्कलम् २(†) ।
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।
 प्रपातु—पानीयशाला ।
 तडागो—जलाशयः ।
 कूपः—प्रसिद्धः ३(‡) ।
 एतत् कृत्वा यत्फलं शास्त्रसिद्धं तत्फलं स्यादित्यर्थः ।
 सुवर्णान्—शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारै रभ्यर्च्य द्विजसत्तम ! ।
 भक्ष्य-भोज्यैः सुनृतानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणा पुष्कला देया एभ्यस्त्वासंशयेत्ततः ।
 आपः शिवास्तु सौम्याश्च तर्पयन्तु पितृणमम ॥
 कामदाः कामदानाय भवन्तिवति च वै वदेत् ।
 एवन्दत्त्वातु तान्धेनुं पुनः कृत्वाच वै तदा ॥
 आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोक—समर्पिणीम् ।
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथा वक्ष्युगं शुभम् ॥
 सुवर्णस्यच सान्निध्यं फलानि विविधानि च ।
 ततोदद्याच्छुचिः स्नातो ब्राह्मणेभ्यो यथानिधि ॥

१ (*) 'सर्वारि' इत्यत्र 'जयारि' इति पुस्तकान्तरघटतः पाठः ।

" 'यथोदित कला' इत्यत्र पाठान्तरमस्ति ।

२ (†) कूपसतडागादौ नपरिमाणः चत्वारिंशदभिघ्रातारश्च ।

" 'सर्वं यज्ञं सदादानं दानारण्यकैतव' इति मेदिनी ।

३ (‡) 'कूपः कूपकञ्चानि नर्ताभ्युपहृतवै' इति व्याङ्गिः ।

चतुर्थस्तवकः ।

२७१

एवं विधानतो दत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
इति स्कन्द पुराणोक्त-जल धेनुदानम् १(*) ॥

—*—

(१२३) अथ क्षीर धेनु दानम् ॥

—*—

319. धिनता (च) ऊवाच २(०)—

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! ॥
गोचर्म मात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णा जिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्था शेन वत्सकम् ॥
सुवर्णं मुखशृङ्गाणि चन्दनागरुकानि च ।
प्रशस्तपत्र श्रवणां तिलपात्रो परिन्यसेत् ॥
मुखं गुडमयन्तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्त-दन्ताश्च मुक्ताफल मयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बल-कम्बलाम् ।
तान्नपृष्ठां कास्यदोहां पट्टसूत्रमयीन्तथा ॥
पुच्छश्च नृपशार्ङ्गुल ! नवनीत मयीन्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यश्रुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि ॥
चत्वारि तिल पात्राणि चतुर्दिश्वपि स्थापयेत् ३(†) ।
सप्तब्रीहि समायुक्तां दिक्षु सर्वांसु प्रक्षिपेत् ॥
अत्र सप्तब्रीहिः—सप्तधान्यानि ।
एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।

- १ (*) जीवन्मूर्तस्य जलधेनुदानमावश्यकम्, तच्च ईमाद्री जीवन्मूर्तप्रकारेणैवर्चितमस्ति ।
२ (०) विनीता उवाच इति कश्चिदादर्शयन्त्यः पाठः ।
" 'प्रबलपात्र' इति कश्चित् पाठः ।
३ (†) 'चतुर्दि' च निधापये' इत्यादर्शयन्त्यावरणः पाठः ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्ध पुष्पैः समर्चयेत् ॥
 धूपदीपादिकं नृत्त्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकां कर्णमात्रकैः १(*) ॥
 पादुकोपानहौ च्छत्तुं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
 अत्र दीयते इति दानम् ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां मित्यादि नर पुङ्गव ! २(†) ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरं धेनुं प्रकल्पयेत् ३(‡) ।
 'आप्यायस्वे' तिमन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसाधयेत् ४(+) ।
 अत्र प्रसाधयेत्—उपतिष्ठेत् ।

मन्त्रो यथा—

गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुच्चरेत् ।
 गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
 भजस्व कामैर्मै (मां) सर्वैः क्षीरधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 एवं धेनुं यः प्रदाय क्षीराहारोदिनं चरेत् ५(x) ।
 त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम् !
 दीयमानं प्रशंसन्ति ते यान्ति परमाङ्गतिम् ६(ss) ।
 एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तिः ॥
 शतार्द्धमथवा व्यर्द्धं तथैवार्द्धं यद्येच्छया !
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

- १ (*) मुद्रिका—सुवर्णनिर्मितं भूषणम्, तथाच निवाचरायां व्यवहाराध्याये—
 “सीवर्णी” राजतौ तावीं चायसीं वा सुशोभिताम् ।
 सखिलेन सङ्गृहीतां प्रविपेक्ष्य मुद्रिकाम्” ॥
 वैवाचिकेति खर्णमुद्रेति ।
- २ (†) ‘इत्यादिना नराधिप’ इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
- ३ (‡) ‘दिनं भवेत्’ इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
- ४ (+) ‘आप्यायस्व समेतु ते विवतः सोमहन्त्याम् ।
 भवा वाजस्य सङ्गृहे’ । इति मुद्रा, यजुः १२।११२ ।
- ५ (x) ‘दिनं भवेत्’ इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
- ६ (ss) ‘प्रशंसन्ति’ इत्यत्र प्रपञ्चयन्ति इति शब्दान्तरस्यः पाठः ।
- ” अत्र ‘गृहेषां भक्ति भावतः’ इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ।
 पितृ-पितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणोभवनं ब्रजेत् ॥
 दिव्यं विमानं मारुतो दिव्यगन्धानु लेपनः १(*) ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 द्वादशादित्य सङ्काशं विमानैर्व्वरं मण्डितैः ।
 गीतवादित्र निर्वोपै रप्सरोगण सेवितैः ॥
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णु सायुज्यतां ब्रजेत् ।
 य इदं शृणुयाद्राजन् पठेन्नित्यं सुभक्तितः ॥
 सर्व्वपाप-विनिर्मुक्तः विष्णु लोकं स गच्छति ।
 इति क्षीर धेनुदानम् ॥

—*—

(१२४) अथ दधि धेनु दानम् ।

—*—

320. स्कन्द पुराणे, विनता उवाच—२(†)

दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
 अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
 गोचर्म मात्रान्तु पुनः पुष्पप्रकर-संयुताम् ।
 कुशैरास्तीर्य्य वसूधां कृष्णाजिन-कृतास्तराम् ॥
 दधिकुम्भश्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि ।
 चतुर्थां शेन वत् सन्तु सौवर्ण-मुखसंयुतम् ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणां मुक्ताफल मयेक्षणाम् ।
 चन्दनागरु-शृङ्गा च तन्मुखं गन्धमालिकम् ॥

१ (•)

विमानं-व्योमयानम्, पुष्पक मिति । “विमानं हंससंयुक्तं सेतुनिष्ठं तैङ्गि” ।
 “हंसयुक्तविमानस्य साचसुवकमण्डलुः” इति मार्कण्डेय पुराणे । “सर्व्वभ्योऽवसरं
 ददाति पुष्पकवत्” कल्पतरु-परिमले । यातायातैः प्रतिदिनमहो भिद्यमाना विमानाः
 गङ्गाक्षवे । वास्तु शास्त्रे अन्यद् विमानं भूपर्य्यम् । प्रासाद मध्यगृहं वा ।
 एतस्योपादानं निर्भीणहत्तं विश्वकर्माशिल्पशास्त्रे भोजराजौयसमराङ्गनसूत्रधारोक्ति
 —यवतु रसयन्त्रेण विमानपरिचालनतत्त्वं वर्णितमस्ति ।

२ (†)

‘विनतश्च उवाच’ इति क्वचित्पुस्तकाक्षरे धृतः पाठः ।

वि—१४

जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं श्रीखण्डकन्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 फलमूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य-कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठादर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 स्वर्णशृङ्गी रौप्य खुरां नवनीत मय-स्तनीम् ॥
 इक्षुपादां सुसं स्कृत्य सर्वाभरण-भूषिताम् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
 ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
 समाधि यमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥
 पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिका कर्णमात्रिका ।
 पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥
 तन्मन्त्रस्तु—‘या लक्ष्मी’ रित्यादि ।
 अनुस्मरेत् पठेत् ॥
 ‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् १(*) ।
 एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिं सत्तम ! ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेत् दध्नाच्च नृपनन्दन ! ।
 यजमानोवसेद्राजन् त्रिदिनञ्च द्विजोत्तमः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस कर्हमाः ॥
 मुनय ऋषयः सिद्धा स्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति २(†) ।
 इति दधि धेनुदानम् ॥

—*—

१ (*)

‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।

सुरभिनी मुखारकत प्रणम्यायुषितारिषत् ॥ यजुर्वेदे २१।१२ ।

२ (†)

‘य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति’ ॥ इति आदर्श यन्मात्रर धृतः पादः ।

(१२५) अथ मधुधेनुदानम् ।

—*—

321. स्कान्दे—

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपाप-प्रणाशिनीम् ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 कुशेन्य उत्तरं कृष्णाजिनम् । अस्मिन् महीपृष्ठे इति समासः ।
 धेनुं मधुमयीं कृत्वा सम्पूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वच्चतुर्थ भागेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
 सौवर्णन्तु मुखंकृत्वा शृङ्गाण्यगरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयन्तस्य पुच्छं सूत्रमयन्तथा ॥
 पादास्तिवक्षुमयाः कार्य्याः सित कम्बल-कम्बलाम् ।
 मुखं गुडं मयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥
 मौक्तिके नयने तस्या दन्ताः फलमया-स्तथा ।
 दुर्भरोमधरां देवीं रौप्यखुर विभूषिताम् ॥
 अश्वत्थपत्र श्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरण भूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनीन्दत्वा गन्ध पुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ॥
 संक्रान्तावुपरारगेच सर्वकालमतन्त्रितः ।
 द्रव्यं ब्राह्मण-सम्पत्तिर्दृष्ट मात्रेण दापयेत् १(*) ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आर्य्यावर्त्त-समुत्पन्न-वेदवेदाङ्गपारगे २(†) ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ! ३(‡) ।

१ (*) 'दृष्टिपात्रे प्रदापयेत्' इति यथान्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'वेदवेदाङ्गवेदेच आर्य्यावर्त्तोवायच' इति तत्रैव यथै पाठान्तरम् ।

३ (‡) 'नराधिप' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धालं कारमालिने १(*) ॥
 अगच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकां कर्णमात्रिकाम् ।
 स्वशक्त्यादक्षिणान्दत्त्वा वित्तशाच्य-विवर्जितः ॥
 उदक-पूर्वन्तु कर्तव्यं पश्चाद्दानं समर्पयेत् ।
 रसज्ञाः सर्वदेवानां सर्वभूत हिते रताः ॥
 प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ।
 अद्भुद्गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुस्वार्थं विशेषतः ।
 कामं कामदुघे कामान् मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 'मधुवाते' तिमन्त्रेण प्रदाप्या यत् चेतसा २(†) ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! छत्तृकोपानहौ तथा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ३(‡) ॥
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुनाच दिनं नयेत् ४(+) ।
 ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायसं संयुतम् ५(×) ॥
 एवं कृतेतु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप !
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस-कर्मणाः
 ऋषयोमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति ॥
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ॥
 स भुत्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 दश पूर्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विशकान् ६(०) ॥
 स नये द्विष्णु सायुज्यं मधुधेनु-प्रसादतः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 सर्वपाप-विनिमुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति मधुधेनु दानम् ॥

- १ (*) 'गन्धपुष्पादि पूजिताम्' इति हिमाद्री ।
 २ (†) 'मधुवाता श्रुतायते मधुचरणि सिन्धवः' ।
 'माध्वीनः सन्वीषधीः' । मधुवातेति-शक्यत्वम् । शक्ययुगः—११२७।२८।२९ ।
 ३ (‡) इत्यारम्भ मधुधेनुदानफल कीर्तनम् ।
 ४ (+) 'दाता ततः पायसेन' इति यस्यान्तर धृतः पाठः ।
 ५ (×) 'मधुपायसमुप सवेत्' इति चादृश्यस्यान्तर धृतः पाठः ।
 ६ (०) 'विंशतिम्' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

(१२६) अथ इक्षुरस धेनुदानम् ।

—*—

322. स्कान्दे, विततोवाच—

रस धेनुं महाराज ! कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन् ! सम्पूर्णं मैक्ष्वस्य च ।
 तद्वत् सद्रूपयेत् प्राज्ञः चतुर्धाशेन वत्सकम् ॥
 इक्षुदण्डमया पादा राजत-खुर-संयुताः १(*) ।
 सुवर्णं शृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृत स्तनी ॥
 पुष्प कम्बल संयुक्ता शर्करा मुख जिह्विका ।
 दन्ताः फलमया स्तस्याः पृष्ठन्ताम्रमयं शुभम् ॥
 युष्प रोमातु राजेन्द्र ! मुक्ताफल-कृतेक्ष्णाम् ।
 सप्तव्रीहि सनायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्कर संयुक्तां सर्वगन्ध विभूषिताम् ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्रह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियाया-हितामये २(†) ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपाप—विवर्जितः ॥
 दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रस-भोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वमेव फलं भवेत् ॥
 दीयमानां तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परांगतिम् ।
 धेनुश्च पूजयित्वापि गन्धधूपस्त्रगादिभिः ॥
 पूर्वोक्ता ये च मन्त्राश्च तानेव प्रयतः स्मरेत् ३(‡) ।
 ते मन्त्राः 'या लक्ष्मी' रित्यादयः प्रागुक्ताः ज्ञेयाः ।

१ (*)

'ह्रस्वनिर्मिता' इति यस्यान्तरस्यः पृथक् पाठः ।

२ (†)

'विप्राय वेदविदुषे' इति आदर्शान्तरस्य-पाठः ।

३ (‡)

'क्षरिदित्यत्र' 'पठेदिति' यस्यान्तरस्यः पाठः ।

एवमुच्चारयित्वा तु दीयते वै द्विजोत्तमे ।
 दशपूर्वान् परांश्चैव आत्मानश्चैकर्विशकम् ॥
 तन्नयेत् परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ।
 एषा ते कथिता राजन् ! रसधेनुरनूत्तमा ॥
 ददस्व च महाराज ! पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ।
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तिः ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
 इति इक्षुरसधेनुदानम् ॥

—*—

(१२७) अथ शर्कराधेनुदानम् ।

—*—

323. स्कान्दे, चिततोवाच—

तद्वच्च शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः १(*) ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन् सदा भार-चतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सद्भिः चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चाधमा २(†) ।
 तद्वद् वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अष्टमांशेन वा कुर्यात् चतुर्थांशेन वत्सकम् ३(‡) ।
 अष्टमांशेन—शर्द्धभारेण ।
 स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ।
 सर्ववीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ४(०) ॥
 सौवर्ण-मुखशृङ्गानि मौक्तिकैर्नयनानि च ।
 गुडेन च मुस्तं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ॥

१ (*)

राजन् कुर्याद यथार्थतः इति हेमाद्रोयः पाठः ।

२ (†)

'कथमा' इति चादर्थांतर धृतः पाठः ।

३ (‡)

ययना धेनुतः कुर्यादष्टमांशेन वत्सकम् इति हेमाद्रोयः पाठः ।

४ (०)

सर्वं बीजानि इति चादर्शानुवाकः पाठः । यद् सर्ववीजानि-सर्वधावाञ्जीत्यर्थः ।

कम्बलं पट्टसूत्रेण घन्टाभरण भूषिता १(*) ।
 इक्षु-पादा रौप्यखुरा नवनीतमयाः स्तनाः ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणा सितचामर-भूषिता ।
 पञ्चरत्न-समायुक्ता दर्भरोम समन्विता ॥
 कांस्योपदोहना सम्यङ् गन्ध पुष्पैः समन्विता ।
 ईदृग्विधान-संयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ओत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेद-वेदाङ्ग-विदुषे विशेषेणाम्नि होत्रिणे ।
 अनसूयवेच दातव्या न मत्सर-युताय वै ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च षन्मुख !
 एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वापि दापयेत् २(†) ॥
 सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं ओत्रियं गृहे ।
 तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वमुखस्थितो दाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्स मुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रा स्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।

अत्र मन्त्रा 'या लक्ष्मी' रित्यादयः प्रागुक्ताः ॥

आच्छाद्य चैव तं बिप्रं मुद्रिताकर्णं वेष्टकैः ।
 स्वशक्त्या दक्षिणान्दद्याद् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ।
 एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मण स्त्रिदिनं वसेत् ॥

अत्र ब्राह्मणो ग्रहीता ।

सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
 सर्वकामः समृद्धस्तु जायते नात्र शंशयः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 यद्दं शृणुयाद्भक्त्या पठ्यते वापि मानवं ॥

१ (०) 'संयुता' इति आदर्शं ग्रन्थान्तरस्थः पाठः ।

२ (†) 'एष्वित्यक्षरं' वेधिति पाठः आदर्शग्रन्थान्तरस्थो दृश्यते ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।
इति शर्करा धेनुदानम् ॥

—*—

(१२८) अथ कार्पास धेनुदानम् ।

—*—

324. वराह उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकं कृतम् १(*) ॥
गुह्यम्—गोप्यस्थानं लिङ्गादि ।
कार्पासमूलं तच्चापि तेनासाबुचमः स्मृतः ।
सा च कार्पास-भारेण धेनुश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
मध्यमा च तदद्धेन तस्याप्यद्धेन कन्यसा ।
पूर्वव वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च ॥
वत्सकन्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रो विधीयते ।
कुर्वीत पूर्ववद् वत्सं वस्त्रधान्याद्युपस्करम् २(†) ॥

अत्र पूर्ववदिति—वराहपुराणोक्त-तिलधेनुवदित्यर्थः ।

हेमकुन्देन्दु सदृशे ! क्षीरार्णव समुद्रवे ।
सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि ! नमोऽस्तुते ॥
दत्वेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायामृताय च ।
अत्रि नेत्र-प्रजाताय सोमराजाय वै नमः ३(‡) ॥

इति दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति सोमलोकन्तु सोमेन सह मोदते ४(०) ॥

१ (*)

ब्रह्मणा च स्वयं कृतम्—

”

‘ब्रह्मणा चांशुकं कृतम्’ इत्यादौ शब्दान्तरस्यः पाठः ।

२ (†)

‘समन्वितं’ इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

३ (‡)

अथ अत्रेय-दत्तेयमिन्दु नाथायेति च पाठान्तरद्वयमस्ति ।

४ (०)

‘चन्द्रलोकन्तु’ इति आदर्शान्तरः—धृत पाठः ।

न रोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
 पुत्र-दार-समोपेतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 इति कार्पास धेनु दानविधिः ॥

—*—

(१२६) अथ लवणधेनु दानम् ।

—*—

325. भविष्ये, कृष्ण उवाच—

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि लवणस्येह कल्पिताम् १(*) ।
 गोमयेणोपलिप्ते तु दर्भसंस्थर-संस्थिताम् ॥
 आविकञ्चर्मविन्यस्य पूर्वाशाभिमुखं स्थिताम् ।
 वस्त्रेणोच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यमां २(†) ।
 आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
 स्वर्ण-शृङ्गीं रौप्यसुरां इक्षुपादां फलस्तनीम् ॥
 कार्या शर्करपा जिह्वा गन्ध-घ्राणवती तथा ।
 समुद्रोदरजां शुक्ति कर्णौ च परिवेष्टयेत् ३(‡) ॥
 शृङ्गे चन्दन काष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी उमे ।
 कपोलौ सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ४(+) ।
 कम्बलं पट्टसूत्रेण ग्रीवायां कर्णित्रिकां तथा ।
 पृष्ठे वै ताम्रपात्रन्तु अपाने गुडपिण्डकम् ॥
 लाङ्गुले कम्बलं दद्याद् रसान् क्षीर-प्रदेशतः ।
 योनि-प्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलान्विताम् ॥
 एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृताञ्च गाम् ।
 स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेण मानवः ५(x) ॥

१ (*) 'कल्पिताम्' इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

२ (†) 'मध्यगाम्' इति बृहिसान् इति च पाठान्तर इयम् ।

३ (‡) 'परिकल्पयेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

४ (+) 'प्रकल्पयेत्' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

५ (x) 'चतुर्भागेण' इत्यत्र लवणधेनो यतुरं शैकाग्रं तत्परिमाणेन च तद् वत्स परिकल्पनं
 श्रेयम् ।

एवं धेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रैर्विभूषणैः ।
 स्नात्वा देवाच्चर्चनं कुर्याद् ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गान्तु पुत्रभार्या-समन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ! ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्व-देवी-मयि-देवि लवणाख्ये ! नमोऽस्तुते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ! ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ! ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वत्तेक फलानि च ।
 सर्वै रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरम् ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्य-सम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ।
 स्वर्गे च नियतं वासो यावदाभूत-संप्लवम् ॥
 पत्रो (तो)र्णं कम्बलगलां लवणोदकेन ,
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म-पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रस-धेनुमेताम् ;
 लोकं गवां सकल-सौख्ययुतं प्रयाति १(*) ॥
 इति लवण धेनुदानम् ।

—*—

(१३०) अथ कर्पूरादि-धेनुदानम् ।

—*—

326. विष्णु धर्मोत्तरे—

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभाम् ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताः स्युर्महीपते ! २(†) ।

१ (*) 'गोलोकमेति सकलेश्वरतां प्रयाति' इति आदर्श पुस्तकालर-धृतः पाठः ।

२ (†) न संशय इति आदर्श पुस्तकालर धृतः-पाठः ।

चन्द्रग्रहे वाथ भानौ कार्तिक्यां विष्णुवत्यथ १(*) ।
 द्वादश्यामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां शुभे ॥
 ब्राह्मणाय दविद्राय शीलवृत्त-परायच २(†) ।
 भूमावास्तीर्य नेत्रन्तु शङ्खशुक्राम्बरं शुभम् ॥
 कार्य्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रन्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुं वत्सः कार्य्यन्तु कार्षिकः ॥
 स्वर्णशृङ्गा रौप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुम-सम्भवम् ।
 मृगनाभिमया दन्ताः प्रन्थिः पर्णमयं मुखम् ॥
 अक्षिणी सिहकमये कर्णौ चागुरु काष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलु सम्भवम् ॥
 उदरे चन्दनं दद्यात् खुराग्रे नखमेव च ।
 कुण्ठैः कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म चैव तु ॥
 एवं संकल्प्य कर्पूरां धेनुं वस्त्रेण पूजिताम् ।
 विप्रं सम्पूज्य कर्पूरां वस्त्रयुग्मेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेश गृहाण मत् सुपूजिताम् ।
 पुष्पगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्वाणां समोभवेत् ॥
 कल्पत्तयं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेदिह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरी लोके महीयते ॥
 सर्वकाम प्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।

तत्रैव, तथा—

सर्वपापहरा यस्मादद्याद्धेनुं समाहितः ।
 सर्वरोगहरा यस्मादद्याद्धेनुं समर्तिकः ॥
 गुडधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहन पूजनम् ।
 दत्त्वा गन्धमयीन्धेनुं कामानां फलमाप्नुयात् ३(‡) ।

१ (*)

विष्णुवत्यर्थः, विष्णुवत्येति च इति—आदर्श पुस्तकस्थः पाठः ।

२ (†)

शीलवृत्त परायच इति आदर्श पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

३ (‡)

'फलमाप्नुयात्' इति ईसाद्वीय-पाठः ।

एवं कस्तुरिकां धेनुं श्रद्धावित्तानुसारतः १(*) ।

पात्रे दद्यान्नृपश्चेष्ट मन्त्रमेनमुदीरयेत् २(†) ।

एनं पूर्वोक्तं मन्त्रमिति ।

अत्र कस्तुरीपद-प्रक्षेपः कार्य्यः कर्पूर पदस्थाने ।

इति कर्पूरधेनु दानम् ।

—*—

(१३१) अथ सुवर्णं धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

327. विष्णुधर्मोत्तरे—

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्म्मोप-वृंहितम् ।

सुवर्णधेनु-सम्बन्धि सर्वपापोप शान्तिदम् ॥

यद् ब्रह्मणापि राजेन्द्र ! विहितं विष्णुणा पुरा ।

तत्ते विस्तरतो राजन् ! कथयाम्यनु पूर्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पिताम् ।

अत्र द्वितीय सुवर्णशब्दः परिभाषोक्तः परिमाणार्थः ।

शुद्धशब्दः—उत्तमार्थः ।

रौप्यवत्सक-संयुक्तां मुक्ताफल-विभूषिताम् ।

प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षि-शालिनीम् ॥

धृतपात्र-स्तनवतीं कर्पूरागुरु-नासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां मिष्टान्नमुख-सस्मिताम् ४(+) ॥

शङ्खशृङ्गान्तरां शुक्ति-ललाट स्थान कल्पिताम् ।

फलदन्तां वरुणमुष्मपाश्वीं क्षौमसुकम्बलाम् ॥

१ (*)

एवम् इत्यत्र तथा इति हेमाद्रय-पाठः । यद्वाविक मनन्तिः इति च हेमाद्रय-पाठः ।

२ (†)

मन्त्रमिति कतिपय-पाठः ।

—एतमिति अशितः न कथनेन या लक्ष्मी रित्यादि सम्भो-वाच्यः ।

३ (‡)

अथ सुवर्णं धेनुदानं प्रागुक्त-तद् दानविरोधाच्च सान्नाय्य विशेष-विधानम् । प्राक्

उक्तान्त-उक्ता सत्प्रति विशेषोच्यते इति ।

४ (+)

पद्मरागाक्षी संयुक्तामिति यस्यान्तर पाठान्तरसंज्ञा ।

इक्षुपादां नालिकेर श्रवणां गुड़जानुकाम् ।
पञ्चरात्र्य पानवतीं कांस्यपृष्ठ-समन्विताम् ॥
सुपट्टसूत्र-लाङ्गुलां सप्तधान्य-समन्विताम् ।
फलपुष्प समोपेतां सूत्रोपानत्-समन्विताम् ।
सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशीं नरः ।

दानमन्त्रस्तु—

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
तप्तहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितम् १(*) ।
अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
कुलानान्तु सहस्रान्तु स्वर्गं नयति तद्रुधः ।
किमन्यैर्वहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
सुवर्णधेनुं दत्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
उपवास-विशुद्धात्मा दद्यात् सोम-रविग्रहे ।
रक्षः पिशाचास्तद्गोहं न पश्यन्ति नराधिप !
कार्तिक्यां प्रयतो दद्याद् द्वादश्यां कार्तिकस्य तु
दत्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
इति सुवर्ण-धेनुदानम् ॥

—*—

328. तच्च पुनर्वह्निपुराणे—

सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
सुनिर्निक्त सुवर्णैश्च सप्तभिः मध्यमा स्मृता ॥
चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थीशेन वत्सकः ।
गुडधेनु विधानेन दत्वा सर्व्वफल प्रदा १(†) ॥

१ (*)

सुवर्णधेनुदानेऽयं मन्त्रो विशेषः । प्राक् 'या जज्जोरि'त्यादिसम्बः प्रकीर्त्तितोऽन्य धेनुदाने ।

२ (†)

पूर्व्वे यद्गुडधेनुविधानमुक्तं तद्विधानानुसारेण सुवर्णधेनुदानं कर्त्तव्यम् । उभयोर्विधान-
सामान्यात् ।

329. विश्वामित्रः—

हिरण्यरेता पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
 रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतां विभूः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ।
 सुवर्णधेनुन्दत्वा च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 इति बह्मपुराणोक्त-सुवर्णधेनुदानम् ॥

—*—

(१३२) अथ प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ।

—*—

330. तदाह वृद्धगोतमः—

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्व्वेण विधिना ततः ।
 सुवर्णं शृङ्गीं रत्नाढ्यां तथा रौप्य-खुरामपि ॥
 तथाच तर्णकं कुर्यात् अष्टभागेन पूर्व्ववत् ।
 अत्र तर्णको वत्सः १(*) ।
 ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवञ्च कुटुम्बिनम् २(†) ।
 आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विज-शुश्रूषणोद्यतः ।
 गृहमाहुय विधिवत् पूजयेत् पूर्व्ववच्च तम् ॥
 यथा विभवतो भक्त्या हेम पूर्व्ववदेव हि ।
 मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालास-समिधस्तथा ३(‡) ॥
 होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन हेमवान् ।
 चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेन तथैव हि ४(+) ॥
 प्रमेहं हरति क्षिप्रं विष्णुर्गाहुर-वाहनः ।

- १ (*) 'सद्योजातस्तु तर्णकः' इत्यमरः । तर्णकः तुवरः पशुः ।—सद्योजातः गोशिशुरिति ।
 'तर्णकस्तुषमेदे स्यात् सद्योजाते च शिशौ' इति कैचित् ।
 २ (†) वैष्णवं शुभलक्षणम् इति यस्यान्तरस्यः पाठः ।
 ३ (‡) 'समिधः चूताः' इति यस्यान्तरस्यः पाठः ।
 ४ (+) चक्रं 'राजते च' इत्यपि पाठः सञ्भवः ।

इति तद्धेनुदान मन्त्रः ।

दान प्रमेह रोगघ्नं एतत् कार्य्य मनीषिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

अत्र पूर्ववदिति-राजत-वृषभदानवदिति ज्ञेयम् ।

इति प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ॥

—*—

(१३३) अथ बन्ध्यात्वहर-सुवर्णधेनु दानविधिः ।

—*—

331. वायु पुराणे—

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वत्स वियोजनात् १(*) ।

वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारं तत् स्वरूपं विबोध मे ॥

हिरण्येन यथाशक्त्या सवत्सां कारयेद् ददाम् ।

धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरभ्रवीत् ॥

धेनुं रौप्यखुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।

घन्टां गलेच बध्नीयात् सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ॥

चन्दनागुरुकर्पूरैः गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।

उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥

मोदकञ्च तथाऽपूपं गुडंलवणमेव च २(+) ।

जीरकन्तु सुविस्तीर्णं शूर्पं वेणुमये ददे ॥

धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मण-त्रिषु चैव हि ।

षडष्टौ दश वा दद्यात् तदनन्तरमेव च ॥

ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थकुशलं धर्मवेदिनम् ।

विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियम् ॥

अलोलुपं सर्वजनस्याश्रयं पापवर्जितम् ।

आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥

तेनैव कारयेद् पूजामादृतो धेनुवत्सयोः ।

होमञ्च कारयेत्तत्र समिदाज्यः चरुत्कटम् ॥

१(*) 'चतुर्विधा तु या' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

२(+) 'धूपं लवणमेव च' इति आदर्शान्तरस्यः पाठः ।

अत्र दानमन्त्रमाह—

‘सोमो धेनु’मिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः १(*) ।
 प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ।
 मन्त्रेनानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च ॥
 धेनुर्याङ्गिरसः सातु वसिष्ठे सुरभिश्च या ।
 दुहिता या तथा भानो रमेश्च वरुणस्य च ॥
 याश्च गावः प्रवर्तन्ते अग्निषु पवनेषु च
 प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रं पौत्रं प्रदा सुखम् ॥
 प्रयच्छन्ति दिवारात्रं अविच्छेदञ्च सन्ततेः ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं कृते तु बन्ध्यात्वं नश्यत्येव न संशयः ॥
 इति बन्ध्यान्व हर-सुवर्ण-धेनुदानविधिः ॥

—*—

(१३४) अथ प्रास्वन्नपाणि-पादत्वहर-सुवर्णधेनु दानम् ।

तत्रैव—

प्रस्विन्न—पाणिपादः स्याद् योहरेच्च रसादिकम् ।
 वक्ष्यामि तत् प्रतिकारं होमदानादिकर्मणा २(†) ॥
 पलाङ्गेन तदङ्गेन तदङ्गेनाथवा पुनः ।
 कुर्याद्वेनुं सुवर्णेन वत्सस्ततपादतो भवेत् ॥
 एवं कृत्वातु तान्धेनुं वस्त्रेणावेष्टय शोभनाम् ।
 गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद् गन्धपुष्पकैः २(‡) ॥
 गुडस्य च परिमाणं चत्वारिंशत् पलम्भवेत् ।
 यद्वा तदर्द्धमेव स्याद् यथा विभवमे ववा ॥

- १ (*) ‘सोमो धेनुं सोमो अर्च्यतमाहुः सोमो वारं कर्मणं ददाति ।
 ‘सादव्यं विदव्यं’ समर्थं पितृश्रवणं गोदहागृहम् । गुरुजनुः ३:२:२ ।
 २ (†) ‘होमदानादि’ इति आदर्शान्तरं पुस्तके पाठान्तरमप्यस्ति ।
 ३ (‡) ‘गन्धपुष्पकैः’ इति आदर्शं गन्धान्तरस्यः पाठः ।

हव्य कव्यादि च घृत-दधि-क्षीर-चतुष्टयम् ।
 पादेष्वे कैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् १(*) ॥
 शृङ्गानि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 एवं विधाय तान्धेनुं आचार्यः स्वर्णरूपिणीम् ।
 होमं समारभेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ।
 अग्निं प्रणयनं कृत्वा ह्याचार्यः सर्ववेदवित् ॥
 धर्मज्ञोयज्ञवेत्ताच कुशलः क्रोधवर्जितः २(+),
 अनुद्वेगकरो नृणां पुराणार्थविदङ्गविद् ॥
 समिदाज्यः तिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेण तु ।
 'आयं गौ'रिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(†) ।
 'सोमस्ये'ति मन्त्रेण आज्य होमोबुधैः सह ४(+) ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिः अष्टोत्तर सहस्रकम् ।
 एवं होमश्च निर्व्वर्त्य कुर्यात्तस्याभिषेचनम् ॥
 अग्नेः पूर्व्वोत्तरे देशे स्थाप्येत कुम्भमग्रणम् ।
 ह्वेतेन वाससा चैव मृत्तिकां गुग्गुलं तथा ॥
 गोरोचना सम्भवे च पञ्चभग्न-समिद्धुते ५(X) ।
 मन्त्रै 'रथापोहिष्ठे'ति तिसृभिस्तन्तु रोगिणम् ६(०) ॥
 'हिरण्यवर्णा' मिति च 'पावमानेन' चैव हि ७-८(S) ।
 शन्नोवातोऽनुवाकेन शान्तिं प्रथम मेव हि ६(SS) ॥

- १ (*) 'दक्षिणोत्तरतः क्रमात्' इति षादशं यस्यान्तरस्थः पाठः ।
 २ (+) धर्मज्ञो यज्ञविद्वेव' इति समीचीनः पाठः ।
 ३ (†) 'आयं गौः पृथोरक्तमो दसदन्मातरं पुरः पितरं च प्रयन्तस्वः । शुक यजुः १।६ ।
 ४ (+) 'सोमस्य विशिरसि तवेव' मे विविर्भूयात् ।
 चत्थोः पाक्षो जोऽसि सद्योऽस्य घृतमसि ॥ शुक यजुः १०।१५ ।
 ५ (X) पञ्चभङ्गानपेक्षते इति षादशं यस्यान्तरः पाठः ।
 ६ (०) 'आपोहिष्ठा मयो भुव स्नान ऊर्जं दधातनः । महिरणाय चक्षसे' । 'योषः शिव-
 तमो रस सस्य माजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।' 'तस्मा अरं गसाम वो
 यस्य चयाय जित्वथ । आपो जन यथा च नः' । शुक यजुः ५०।५१।५२ अः ११ ।
 'हिरण्यवर्णा'मित्यादि षोडश—ऊग्मन्तैः । श्रीसूक्ताष्टैः वेदस्य खैलकाशैरिति । तन्नाम्नरे
 'हिरण्यपाणि सविता' इत्यादि मन्त्रैः । शुक यजुः ३४।२५
 पावमानेण—'पावमान्याख्यसूक्तैः' ।
 ८ (SS) 'शन्नोवातः पवताम्' इत्यादि । शुक यजुः १५।८ । अथवा 'शन्नो इन्द्रामो' इत्यादि मन्त्रैः ।

कृत्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बर धरस्य तु ।
आहुतानाञ्च सम्पातैः पाणिपादं च लेपयेत् ॥

अत्र दाने मन्त्राः—

ततस्तां पूजयेद्वेनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः ।
'गावः सुरभय' इति मन्त्रेणापि च भक्तितः १(*) ॥
आचार्याय च तां दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायां न संशयः ॥
आदित्यस्य सुता यास्तु देवाणां याश्च धेनवः ।
पितृणामपि यक्षाणां गन्धर्व्वणाञ्च सर्व्वशः ।
यक्षाणां गुह्यकाणान्तु वशिष्ठ-सुरभिस्तथा ।
एता स्तुष्टा मम क्षिप्रं धेनोरस्याः प्रदानतः ॥
रसचौर्य्येण मज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः ।
तत् सर्व्व नाशयन्त्यन्या धेनवः सर्व्वयोषिताः ॥

इति दान मन्त्राः—

अनेन विधिना स्वर्ण-धेनुदानं करोति यः ।
पूर्व्वं कर्म—विपाकोत्थं सर्व्वं दुःखं प्रणश्यति ॥
दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद् यथा शक्त्याऽथ भक्तितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि बन्धूनपि च भोजयेत् ॥
स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत पूताहारैस्तु संयतः २(†) ।
दानेनानेन नियतं पाद प्रस्वेदजं रुजम् ॥
जयन्ति रोगिणः कार्य्यं पादप्रस्वे दिना यतः ।
इति पाणिपाद प्रस्वेदञ्च-सुवर्णधेनुदानम् ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन—श्रीमदनन्ताचार्य्येण
विरचिते विधानपारिजाते समस्त धेनुदान विधानानि ॥

अनेन श्रीपरश्वरः प्रीयताम् ॥

— * —

१ (*) 'गावः सुरभयोनित्यम्' इत्यादि प्रागुक्त गोदान प्रस्तावे गोमती विद्याख्य मन्त्रैः ।

२ (†) 'पुरुषो वैष्णवं पदमश्रुते' इत्यपि पाठोऽत्र सम्भवति ।

अथ 'गावः पृथ्वी सरस्वती'ति—गोदानानन्तरं (अतिदानात्परम्) क्रमप्राप्तस्य पृथ्वीदानस्य दशदान मध्ये निरूपितत्वात् सम्प्रति तृतीय-विद्यादानं प्रस्तूयते १(*) ।

332. तद् यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विद्या कामदुघा धेनु विद्या चक्षुरनुत्तमम् ।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
तस्माद् विद्यां हि ददतो सर्वं दत्तं भवेदिह ॥
पराध्यापन श(स)क्तो हि पुरुषः पदमश्नुते २(†) ।
तपस्तत् परमं तस्य ब्रह्मलोक-समं स्मृतम् ।
सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयान समो ह्ययः ॥
दशवाजि समा-कन्या भूमिदानं ततोऽधिकम् ॥

333. तैत्तिरीय श्रुतिरपि—

स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।
'तद्धि तप स्तद्धितपः ३(‡) ।
अत्र प्रवचनैः प्रकृष्टवचन मध्यापन-मित्यर्थः ३(‡) ।

334. नन्दि पुराणे—

विद्याश्चतुर्दशप्रोक्ताः क्रमेण च यथा स्थिताः ।
षडङ्गाश्चतुरो वेदा धर्मशास्त्रं पुरातनम् ।
मीमांसा तर्कमिति च एता विद्याश्चतुर्दश ४(०) ॥

- १ (*) प्रागुक्तं चौष्णाहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति । तेषु दानेषु सरस्वतीपदेन पुस्तकादिरूपं विद्यादानमुच्यते । अधुना परिशिष्टान्दानं कथ्यते ।
- २ (†) तैत्तिरीयोपनिषदि—नवमेऽनुवाके । 'चतस्रस्वाध्याय प्रवचने च' इत्यारभ्य 'तपः' प्रत्ययानुक्तम् । महर्षिं मनुना च विद्यादानं ब्रह्मदानतुल्यमुक्तम्, अथ महर्षिं मौद्गल्य—आह । 'ब्रह्मदो ब्रह्मसंस्थित'मित्यनेन । ब्रह्म इति वेदोवा ज्ञेयः ।
- ३ (‡) अत्राध्यापनेन तत्पूर्वकृतमध्ययनमपि प्राप्तम् । कुचादर्शेऽध्ययनमित्यपि पाठः । तथाच योगदर्शनभाष्ये 'स्वाध्यायाद् योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याय योगसम्पत्ता परमात्मा प्रकाशते' इति व्यासः ।
- ४ (०) 'इतिहास-पुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः' इति स्मृतिः । तथाच 'ब्रह्मानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायवित्तरः । धर्मशास्त्र पुराणानि एता विद्याश्चतुर्दश' । महर्षिं याज्ञवल्क्य—“पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रानि स्थिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” ॥

पुरातनम्—पुराणशास्त्रम् १(*) !

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।

आयुर्वेदः सस्यवेदः बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

३३५. सस्यवेदः—कृषिशास्त्रम् २(†) ।

‘सर्वात्माचात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।

सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशिनी’ ॥

तथाच—

‘ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित् ।

सर्वत्र फलदा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ॥

शिल्पविद्यां नरो दत्वा यान्तिवै ब्रह्मणोऽन्तिकम् ३(‡) ।

कलाविद्यां नरो दत्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ४(+) ॥

१ (*)

तत्राङ्गानि षट्, यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषमिति ।
वेदाश्चत्वारः—ऋग्, यजुः, साम, अथर्वः । पूर्वमोमांसा, उत्तरमोमांसा च द्वे दर्शने ।
न्यायः द्वौ महर्षिं गौतमकणादप्रणीतौ । आयुर्वेदः—महर्षिं आत्रेयादिप्रणीतः,
अथ चरक सुश्रुतादितदन्तर्गतः । धनुर्वेदः—ब्रह्मा-शिव-वशिष्ठ-सदाशिव-विश्वामित्र
विक्रमार्क-भोजराजादि-विरचितः । गान्धर्वशास्त्रम्—हनुमद्भरत-कल्कीश्वर-शुभङ्करादि-
विरचितम् । अथेशास्त्रम्—मनु-पराशर-व्यास बृहस्पति भागव-वातव्याधि-बाहुदन्तीपुत्र-
पिशुन-विशालाक्ष-कौटिल्य-कामन्दकादि-विरचितम् । अन्यत् सर्वं श्रीमन्मधुसूदन-
सरस्वतीप्रणीते प्रस्थानभेदे विद्यते । आयुर्वेदस्य अन्ये च ग्रन्थाः महर्षिं चारपाणि-
भेल-जतुकर्ण-भरद्वाजादिभिर्विरचिताः सन्ति ।

२ (†)

कृषिशास्त्रम्—कृषिविषयकशास्त्रम्—महर्षिं पराशरादिविरचितम् । पुराणेषु ज्योतिः
शास्त्रे च कृषिपराशरे वा कश्चित् कश्चित् कृषितत्त्ववर्णितमस्ति ।

३ (‡)

शिल्पविद्यामिति । ता एव कामशास्त्रे यथोपरीयतटीकोक्त षट् षष्ठि-कलाविद्यान्तर्गत-
नामाविद्याः सन्ति । ताश्च शैवतन्त्रे चोक्ताः । अथ वास्तुविद्याचान्तर्गता । तत्र ग्रन्थाः
मयमतम् । शिल्परत्नम् । वास्तुविद्या । प्रासादमण्डपम् । मनुष्यालयचन्द्रिका ।
मूलसाम्प्रदायिकम् । कुमारवास्तुशास्त्रम् । मानसारः । काश्यपौयशिल्पशास्त्रम्,
विश्वकर्म्मप्रकाशादि । देवमूर्त्तिशास्त्रेण, लघु-पाराशरीयम् । बृहत् पाराशरीयम् ।
सारस्वत शिल्पशास्त्रम्, आगस्त्यशिल्पम् । मूर्त्तितत्त्वप्रकाशः । हयशैव पञ्चरात्रम् ।
शिल्पविषयेषु—नर्तननिर्णयः । संगीतमालिका, नर्तनचन्द्रिका । नर्तनविलासः ।
नौती, अथेशास्त्रे वा बृहस्पतिस्मृतं, राजधर्मकौस्तुभः । मानसोद्भासः । युक्तिकल्पतरुः,
नौतिशास्त्रादृतम्, वैसम्पायननौति प्रश्रुतिः ।

४ (+)

कलाविद्याः—षट् षष्ठिकलाविद्याः शैवतन्त्रोक्ताः पूर्वोक्ताः ।

कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोग-समन्वितः ।
 शस्यविद्यां १(*) नरोदत्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥
 प्रजापतिं पुरं गच्छेद् नरकात् तारयेत् पितृण् ।
 आधुर्व्वेदं नरो दत्वा लोकान् प्राप्नोति निर्म्मलान् ।
 अश्विनोर्दिव्य कामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ॥
 तर्कविद्यां नरो दत्वा वारूणं लोकमाप्नुयात् २(†) ।
 मीमांसान्तु बुधे दत्वा शास्त्रमिन्द्रपुरे वसेत् ३(‡) ॥
 धर्मशास्त्रं नरो दत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
 दशमन्वन्तरान् मर्त्यः तारयेन्नरकात् पितृण् ।
 वेदविद्यां नरो दत्वा स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ४(+) ।
 आत्मविद्यान्तु योदद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ५(x) ॥
 पुण्यस्य गदितं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ।
 एतावच्छ्रयते वक्तुं यत् कल्पायुतमुत्तमम् ॥
 सत्यलोकं वसेद् मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत् प्रभुः ।
 पुराण विद्यादातार स्त्वनन्तफलभागिनः ६(S) ॥

- १ (७) शस्यविद्या—ऋषिपाराशराख्या. अपरा पुराणवर्णितो, सापि पूर्वोक्ता ।
- २ (†) तर्कविद्या—सा द्विविधा, एका गौतमकणादादिभिः प्रणीता । अन्या च प्रभाकरादिभिः मीमांसकैः प्रणीता आत्मिकी वा ।
- ३ (‡) मीमांसा च हे भवतः । पूर्वमीमांसा, महर्षिं जैमिनिप्रणीता । उत्तरमीमांसा ब्रह्म-मीमांसाख्या महर्षिं व्यास-विरचिता । धर्मप्रतिपादक शास्त्रम्—श्रौतसूत्र, धर्मसूत्र,—गृह्यसूत्र,—मन्त्रादिप्रणीत—संहिताय ।
- ४ (+) वेदविद्याम्—चतुर्णां वेदानामध्यापनम् यथारीत्या । ऋग्वेदे सप्तमाध्यायं सप्ततुल्यमार-नारदसंवादे बह्वीनां प्राचीनविद्यानामुल्लेखो विद्यते । अतः—स्वर्गलोकतयं इति हेमाद्रीयः पाठः ।
- ५ (x) आत्मविद्याम्—अध्यात्मविद्याम् । 'अध्यात्मविद्याविद्यानाम्' इति गीतायामध्यात्मविद्यायाः सर्वविद्यातः श्रेष्ठत्वमुक्तम् । सा च उपनिषदक्ता । अतः बहुविद्येति ।—इति न शक्यते इति हेमाद्रीयः पाठः ।
- ६ (S) पुराणमष्टादशसंख्यकं महापुराणम् । तस्य ब्राह्म-पाण-ऐणदादि । उपपुराणानि-बह्विनि—शास्त्रपुराण-पाराशरीय-पुराण-कालोपुराणादीनि । उपोपपुराणान्येकानि यथा—सौरपुराण-आदित्यपुराण-नन्दिकेश्वरपुराणादीनि । अपरानि बह्विनि सन्ति उपोपपुराणानि ।

तथा च—

श्लोकं प्रहेलिकां गाथां अथान्यद्वा सुभाषितम् १(*) ।

दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां सदा ॥

रामायणं भारतश्च दत्त्वा स्वर्गे महीयते ।

पुराणं तर्कशास्त्रश्च छन्दोऽलङ्कार-लक्षणम् २(†) ॥

अन्यच्च ; तत्रैव—

‘अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्मून् यादृशस्तादृशः ।

आयुर्वेद प्रभावेन किन्नदत्तं भवेद्भुवि’ ॥

१ (०)

श्लोकं—श्लोकसम्बद्धपुस्तकम् । द्वाविंशदक्षरात्मकं पर्यं वा अथवा,—तथाच श्लोकः—
‘यथा च चुषिता बाला मातरं पथ्युपासते । एवं सर्वाणि भूतानि अपि ह्येष-
सुपासते’ इति छान्दोग्ये पञ्चमं प्रपाठकान्ति । सामान्ये तु श्लोकपदेनानुष्टुप् छन्दसा
यथितपर्यं तद् व्यवहारः । अन्यच्च ‘श्लोकान्यमूनि दशपर्वतराजपुत्राः’ इति ।
‘क उत्तम श्लोक गुणानुवादात्’ इति श्रीमद्भागवते । गाथा तु—आर्यो वैदिकीच ।
तथापि यद्यप्युक्त विवाहपद्धतौ—‘तामस्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश्’ इति ।
प्रहेलिका—दुर्बुजानार्थः प्रश्नः । तत्रच ‘व्यक्तीकृत्यकमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । तत्र
व्याख्यार्थं सन्त्यः कथ्यते (या) सा प्रहेलिका’ विदग्धमुखमण्डनः दयः । सुभाषितम्,—
सु सुष्ठु मनोहरं भाषितमुक्तम्, गद्यपद्यैरिति । यथा सूत्रावली, सूक्तिमुक्तावली,
सुभाषितावली, सुभाषितरत्नसन्दोहः, सुभाषितरत्नभाण्डारागारः, सदुक्ति कर्णावतम्, एते
आधुनिकाः । महाभारतम्—पञ्चमवेदः । ‘न ह्यन्यत् पुष्करिकाचान्महाभारतकृत्वेत्’ ।
‘वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमम्’ । ‘चक्रं भारतसंहिताम्’ । ‘चतुर्भ्यः
सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽख्यमहाभारतमुच्यते’ । एकलव्य
श्लोकात्मकं अष्टादशपर्वभिर्विभक्तं महायन्यः । रामायणं—महर्षिणा श्रीमद् वाष्कीकिना
प्रणीतम्, इदं प्राक्तनं भगवत् श्रीरामचरितादिपूतकथा पूर्णम् । तत्रतुर्विधम्—
वाङ्मयं रामायणम्, अध्यात्म रामायणम्, अद्भुत रामायणञ्च—‘यावत्स्थास्यन्ति-
गिरयः सरितश्च महोदधौ । तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।’ इति पुराणे ।
तत्र छन्दः द्विविधम्—वैदिकं गायत्र्यानुष्टुभादि । महर्षिं पित्रोः प्रणीतञ्च । दृष्ट्याचार्य-
विरचितं छन्दोविचितिरित्यादि । लौकिकं—छन्दोमञ्जरी, उत्तरवाक्याराधुक्तम्, तत्
काव्यात्मगतञ्चेति । यदा ‘छन्द’ इति साम्ना नाम । अलङ्कारः—उपमादिकम् ।
भूषणादिरपि । अलङ्कृत्यतेऽनेनेति । अलङ्कारसूत्राणि, वाग्भटादिप्रणीतादि ;
सरस्वतीकण्ठाभरम् । काव्यप्रकाशः, काव्यतत्त्वप्रकाशः, उज्ज्वलनीलमणिः,
रत्नगङ्गाधरश्चेति । प्रागुक्तमन्वत् ।

२ (†)

सस्य-वेद प्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशाल्यः ।
 किं न(नु) नामकृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतम् ॥
 मीमांसा शास्त्रं माहात्म्यं बुद्ध्या वै वेदनिर्णयः १(*) ।
 किं न नाम शुभं दातु र्यज्ञ कर्म प्रवर्तनात् ।
 आत्म विद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्या स्त्रीया मुख्याः सर्वदान-क्रियाफलैः २(+) ।
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्या अत् किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्म-शतगुणं धर्मशास्त्रं प्रदस्य च ॥
 पुराणाख्यान-विद्वांसः पितृदेवार्चने रताः ।
 लोकान् सर्वान् सर्वकामान् यान्ति सर्वशुभोदयात् ॥
 पुराण-विद्या-दातार स्त्वनन्त-फलभागिनः ।
 आत्मविद्या प्रदातारो नरा धर्म-समाश्रयात् ॥
 न पुनर्यान्ति निरयं प्रविशन्ति दूरत्ययम् ।
 उन्नीर्णाः सर्वपापेभ्यः सप्त-पशु-बान्धवाः ।
 मुच्यन्ते निरयैर्योवै असंख्यै र्यातिनात्मकैः ।
 वेद-मीमांसिकां दत्त्वा शिवधर्मस्तथैव च ३(†) ॥

१ (*)

आयुर्वेद-मीमांसा-सस्यवेदानां तत्त्वं प्रायुक्तम् ।

२ (+)

मीमांसायाः आत्मविद्यायाश्च वर्णनं पूर्वोक्तम् । त्रयो, त्रयोवेदास्त्रयो । त्रयोऽवयवा
 यस्याः सा संज्ञिताः । 'विधानलघुश्रुतः साक्षां त्रयोधर्मं विदुर्मुधाः' । अन्ये तु त्रयो-
 वदन्ति—'त्रयोशब्दो वेदसामान्ये विवेद्याश्च वर्तते । यथा द्वित्रशब्दो ब्राह्मणे विवर्ण्याश्च ।
 मङ्गलं मार्कण्डेयेणोक्तम्—

'तस्मादद्यास्यान्यहं तात दृष्टं मं दुःखसन्निधिम् ।

त्रयोधर्मसमधर्माकां किम्पाकफलसन्निधिम्' ।

तथात्—कलिरागमनादिति । कलौ तु त्रयोधर्मः अधर्मावृतः स्यात् ।

३ (†)

शिवधर्मः जयाख्याः । शतरुद्री, शिवसूक्तं, ब्रह्मसूक्तं चमकनमकान्वितम्, शिवोपनिषत्,
 जाबालोपनिषत् । शिवपुराणम्, वेदात्मदर्शनस्य शिवभाष्यम् । शिव दर्शनम् ।
 तद्वृत्तिः, वार्त्तिकम्, प्रत्यभिज्ञायन्याः । शिवतत्त्वविवेकः । शिवसंज्ञिता, शिवगौता,
 शिवरहस्यम् । शिवतत्त्वविलासः । शैवागमशास्त्रेति ।

सप्तद्वीप-पृथिव्यान्तु नरो राजा भवेद्धि सः ।
 पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गानि स्मृतिस्तथा १(*) ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विज्ञेयतः ।
 निन्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती २(†) ॥

—*—

(१३५) अथासां दानविधिः ।

—*—

336. गारुडः,—

स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातः स्नातो जितेन्द्रियः ।
 दर्भानादाय पाणौतु पाठयेत्तान्तथा विधान् ॥
 अनध्यायान् परिहरन् नीचान् श्रावयन्नपि ३(‡)
 एवं विधानतो यस्तु ऋचमेकां प्रयच्छति ।

तथा च—

त्रिवित्पूर्णा च पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ।
 (त्रिवृत्तपूर्णा सम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत्) ॥
 न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।
 यद्वेद दाना दाप्नोति स्वप्नादपि महामते ॥
 तावन्ति वेदगीतानि पुण्यवेद व्रतानि च ।
 उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते द्विजः ४(§) ।

- १ (*) पाणिनीयम् मङ्गलिं पाणिनि विरचितं व्याकरणम् । तद्वाच्यं पातञ्जलं तद्विच्छिन्न-
 वररुचिश्चेति विसुनिव्याकरणम् । अष्टाध्यायीति प्रोचते । तथाच—‘ह्रस्वकारं
 वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारश्चेति मुनिवयं प्रसिद्धं भुवनेऽस्ति ।
 निरुक्तं वेदव्याख्यान—भूतम् । मङ्गलिं यास्कमुनि विरचितम्, व्याख्यानव्ययमुतम् ।
 स्मृतिस्तु धर्मसंहिता । ‘वेदान्तोनाम उपनिषत् प्रमाणम्’ ब्रह्मविद्यापरिभाषकम् ।
- २ (†) गावः, पृथ्वी, सरस्वती च, प्रागुक्ताश्चेताः ।
 त्रीन् वेदान्, धर्मार्थकामान् वा वित्तारः तैः पूर्णा पृथ्वीति ।
- ३ (‡) ‘नीचात्म श्रावयन्नपि’ इति क्वचिद् अन्ये पाठान्तरमस्ति ।
- ४ (§) ‘दत्त्वाध्यापयते नरः’ इति आदर्शान्तरं हृतः पाठः । ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलम्’ ।
 ‘वेदप्रणिहितो धर्मः स धर्मोऽसिद्धिपर्ययः’ । ‘नावेदविद्वानुतेतं ब्रह्मन्’ इति । उपाध्यायः—
 उपसमीपे नियम- पूर्वकं ऋचैते वेदादीन् गन्थान् यस्यात् सः ।

किंन दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थ दर्शनम् १(*) ॥
 छात्राणां योजनाभ्यङ्गं वस्त्रभिक्षामथापि वा २(†) ।
 दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वान् कामान् न संशयः ॥
 त्रेवेकं जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थान्पनुयात् ।
 सर्वमेव भवेद्दत्तं छात्राणाम्भोजने कृते ॥
 इति विद्यार्थिनां सामान्यदानविधानम् ।

—*—

(१३६) अथ विद्या प्रतिमा दानादि ।

—*—

तत्रैव—

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्त्वं परमं मतम् !
 यं विधाय नरो घोरान्निरया ओपसर्पति ॥
 आम्नाय रूपाणि विधाय सम्यक्,
 हेमानि पूर्वोदित लक्षणाणि ३(‡) ।
 विशुद्धमाला मणिभूषितानि,
 ऋगादिवेद क्रमतो निवेश्य ॥

पूर्वोदित—लक्षणीनीत्यनेन महाभूतघटदाने प्रदर्शितं, तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
 वासांसि देयानि यथाक्रमेण,
 पीतानि शुक्लान्यथ लौहितानि ।
 नीलानि चैवं कुसुमानि दत्त्वा,
 सस्पृज्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥

१ (*) 'दर्शितम्' इति हेमाद्रि-घटः पाठः ।

२ (†) 'छात्रा-विद्यार्थिनोऽन्तेवासिनः शिष्या ब्रह्मचारिण' इति । तेभ्यः ब्रह्मचारि—विद्यार्थिभ्यः
 निवास वासोऽन्नपुस्तक धनादीनि, अथशब्देयानि ।
 तथा च—'यस्य कुचिगतं चान्नं विद्याभ्यासेन जीर्यति । स तारयति दातारं दशपूर्व्यान्-
 दशापरान्' इति स्मृतिः ।

३ (‡) 'हेमानौत्यत्र च' इमानौति' पाठ आदर्शं यस्यान्तरास्ति ।

यद्वा 'हेमानौ'ति सुवर्णानिवोध्यानि ।

आमोदि मोदकयुतं घृत पायसञ्च,
 सक्षौद्रमग्नमथ पूषघृतं क्रमेण १(*) ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधिवत् प्रणम्य,
 सम्यक् प्रदक्षिण-विधिं विदधीत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमताम्बरः ।
 व्याहृत्य व्याहृतीः कुर्याद्वावाहन-विसर्जने २(†) ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषा मनुमन्त्रणम् ३(‡) ।
 तान् मन्त्रानाह, — ऋग्वेद-पद्म-पत्राक्ष रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥

—*—

(१३७) अथ वेद विद्या(प्रतिमा)दान विधानम् ।

—*—

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भुतम् ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायण ! ॥
 त्वत्प्रसादेन मे क्षेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततम् ।
 सामवेद महावाहो त्वं हि साक्षादधोक्षजः ॥
 प्रसीद सुमुखो भूत्वा कृपयाऽनु गृहाण माम् ।
 अथर्वन् सर्व्वभूतानां त्वदायते हिताहिते ॥
 शान्तिं कुरुष्व देवेश ! पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ मे ।
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितम् ।
 दद्यादेकपलोपेत-मेकैकमिह दुर्व्वलः ४(०) ॥
 अथ स्वशक्तिस्तो वापि दानमेषां विधीयते ।
 एतदेव प्रमाणं स्यात् तेषां मूर्त्तिविनिर्मितौ ॥

१ (०) 'यू-पधृत' नित्यत्र 'पूष' पाठोऽपि स्यात् ।

२ (†) व्याहृतिभिः कुर्याद्वावाहन-विसर्जने ।

३ (‡) मन्त्रैरेतैरिति 'ऋग्वेद' इत्यादि मन्त्रैरित्यर्थः ॥

॥ 'क्षिपाशुभम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

४ (०) 'दुर्व्वलः' इत्यत्र दुर्लभमिति पाठान्तरमस्ति । अत्र दुर्व्वलः एतत् काले निःस इति श्रियम् ।
 दुर्लभमितितु एकस्य सर्व्वस्य वा वेदस्य दानं भवितुं दुर्लभमिति भावः ।

अनधीत-वतो वेदान् वेददानविधिस्त्वियम् ।
सदाध्यन युक्तस्य शिष्याध्यापक मेवहि ॥
वेदाननधीतो—वेदाध्ययन वर्जितस्य पुंसः ।
अज्ञानामप्यध्यन विधि वेदाध्यन विधिना व्याख्यातः !
इति वेददानविधानम् ॥

—*—

(१३८) अथ स्मृति दानम् ।

—*—

337. नन्दिपुराणे—

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्त्तिते ।
काण तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः ॥
स्मृतयो धर्मशास्त्राणि १(*) ।
तासां प्रणेतार ऊनविंशति-महर्षयो-याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
मन्वत्रि विष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनाङ्गिरः-
यमापस्तम्ब-सम्बर्त्ताः कात्यायन-बृहस्पती ।
पराशर-व्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्र-प्रयोजकाः ॥

338. मनुना अष्टादशोक्ताः ।

—*—

तथाच—

विष्णुः पराशरो दक्ष-सम्बर्त्त-व्यास-हारीताः ।
शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगोतमाः ॥

१ (*)

‘श्रुतिस्तु धर्मसंहिता’ । अर्थेते धर्माधर्मौ यथा सा श्रुतिः । केवाचिन्मते
जीत-गृह्य-धर्मसूत्राणामपि प्राचीन श्रुतिलम् । मन्मद्वृथासूत्राणां
वेदार्थव्यापकपूर्वकत्वेन विधिनिषेधसूत्रेणचविरचितत्वं श्रुतिलम् । तदनुयायि-धर्मशास्त्र-
निबन्धानामपि-श्रुतिलम् । व्यास-मन्माद्यन्यतमरचितत्वं श्रुतिलमित्याहुः । एतन्मते
भारत-रामायण-पुराणानां-मितिहासेऽन्तर्गीतलमिति, परमेषामपि श्रुतिलंभवेत् ।
श्रुति-श्रुति-पुराणानामिति पृथगङ्गीतमपि दृश्यते ।

देवल शङ्ख-लिखितो भारद्वाज-शतोत्रयः १(*) ।

शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्ट स्मृतिकारकाः ॥

तथा—

भार्गवी नारदीयाच वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि २(†) ।

स्वायम्भूवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥

339. अङ्गिरा—

जावालि नाचिकेतश्च स्कन्दोलौगाक्षि काश्यपौ ।

व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रु र्जनक स्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातुकर्णः कपिशलः ।

बौधायनः कणादश्च विश्वामित्र स्तथैवच ॥

उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ३(‡) ।

340. धर्मः—

एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वैपुरा ।

तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ४(+) ॥

स्मृतयो धर्ममूर्तं हि धर्मः सर्वार्थ-साधनम् ।

अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्वदान-फलम्भवेत् ॥

एकमेव समुद्धृत्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।

अनन्त फलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदो बहून् ॥

किमतः स हि धर्मोऽस्ति किम्वा ज्ञान-तथाविधम् ।

अन्यद्वा तत् किमस्तीह यद्वा स्मृतिषु दृश्यते ५(×) ॥

१ (*) 'सप्तधयः' इत्यं पाठोऽस्ति । सप्तर्षि-स्मृतिषु भारद्वाजकृतिवत्पृथगस्ति । याज्ञवल्काः प्रागपि निगदितः ।

२ (†) भार्गवीया—तेन प्रोक्ता संहिता । स्वयम्भुनामनुना प्रोक्ता संहिता । प्रोग्भृग्वदिप्रोक्तासायः सख्याः चतुर्विधाः ।

३ (‡) उपस्मृतयः—यथा पुराणोपपुराणोपपुराणानि बहुविधानि, तथा स्मृतयः । उपस्मृतयः । उपोपस्मृतयः । परमेतासामनेक विषयेऽपि सर्वासं लक्ष्यमेकमेव धर्मः ।

४ (+) हेतुभिः—युक्ततर्के दृष्टतिविरुद्ध तर्के वा, न हन्तव्यानि नैव खण्डनीयानि ।

५ (×) धर्मविषये यद् एतासु स्मृतिषु न दृश्यते तद् अन्यदन्यत् किमस्तीति ?

”

अतः दाने, स्वयं कुर्यात् । यदा पुत्रादिद्वारा तीर्थादी । अध्यापनश्चाध्ययनमपि गुरु-शिष्यपरम्परया वा बोध्यम् । अनया रीत्या ज्ञान—शास्त्रयोः प्रसारोभुवि, भवति ।

अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानवानभिजायते ।

पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

दानञ्च—साक्षादध्यापनं परम्परया पुस्तक दानं वा । अनुक्त—दक्षिणमपि सदक्षिणं देयम् ।

इति स्मृतिदानम् ॥

341. तथाहि, भविष्ये—

अदत्त-दक्षिणादानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।

विफलन्तद् विजानीया ब्रह्मस्मनीव हुतं हविः ॥

सौवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्प्यते ॥

देयद्रव्य-तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

अनुक्त दक्षिणे दानं दशांशं वापि शक्ति तः ॥

सुवर्णं रजतन्ताम्रं तण्डुला धान्य मेवच ।

नित्यश्चाद्रं देवपूजा सर्व्वमेतद् दक्षिणम् १(*) ॥

नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी सरस्वती ।

दातारं तारयन्त्येते जप-वापन-दोहणैः २(†) ॥

342. वाराहे च—

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथा तत्त्वेन ते पुनः ।

दत्तेन तत् फलन्तस्य दातुरस्य समासतः ॥

उक्ते समारभेत् काले निम्नोन्नत-विवर्जिते ।

सु समे भूप्रदेशे च गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पुष्पप्रकर-सम्पन्ने गीतबाद्य समाकुले ।

अमलां चतुरस्राम्वा चन्दने नैव कारयेत् ३(‡) ॥

पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।

सौवर्ण-लेखनी कार्य्या मसीभाण्डञ्च रौप्यम् ४(+) ॥

- १ (०) एतत् सर्व सदक्षिणम् इति हेमाद्रौये ।
 २ (†) अथ क्वचिदादर्शयत्ये 'जयवाहन-दोहने' रित्यपपाठ उपलभ्यते ।
 ३ (‡) अथ 'वेदिकाचतुरस्राम्वा' इति आदर्शानुरधृतः पाठः ।
 ४ (+) 'मैला मसी जले पञ्चान्नचक्ष्यामसिर्दयोः' इति तिकाण्ड शेषः । 'मलिनासु मसी मसी' इति हेमेच ! 'लेखकीलिपिकरयव स्यादक्षरचण-चक्षुकी' इति व्याङ्गिः । अत्र तु पञ्चकी मुद्याम् ।

जयशब्दं समुद्घोष्य आरमेलेखकः सुधीः १(*) ।
 विनीतश्चाप्रमत्तश्च शास्त्र-निष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य धिजिह्वतः ।
 अनेन विधिना दत्त्वा दातु रत्नस्य यत् फलम् २(†) ॥
 तत् फलं कोटिगुणितं पुस्तकैकं प्रदानतः ३(‡) ।
 यत् पुण्यं तीर्थयातॄणां षट्पुण्यं षष्ठ्यां नृणाम् ॥
 तत् पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संक्षमः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकैकं प्रदातः ।
 शोधयित्वा तु तच्छास्त्रं देयं वै मोक्षमिच्छन् ॥
 लेखके दक्षिणान्ध्याद् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रं समन्वितम् ४(§) ॥
 अत्र समन्वितं—सम्पूर्णं मित्यर्थः ।
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालन—तत् प्रे ॥
 वस्त्र युग्मेन सम्बन्धितं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ५(+) ।
 अनेन च विधानेन विद्या दानात् फलं लभेत् ॥
 शुभेऽहि शुभनक्षत्रे मण्डपं रचयेदधः ।
 तत् कृत्यमाह ।

343. वहिपुराणे—

शुभेऽहि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकाम् ।
 चतुरस्र वितानञ्च कृत्वा तत्रोप लेपयेत् ६(x) ॥

१ (*)

'जयशब्दं समुद्घोष्य' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

'दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते.....फलम्' इति आदर्शपुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

३ (‡)

'पुस्तकैकं प्रदायक' इति " " " " ।

४ (§)

'शास्त्रं समाहितम्' " " " " ।

५ (+)

'ब्राह्मणः सुसमाहितः' " " " " ।

६ (x)

ज्योतिः शास्त्रोक्तं शुभं सुहृत् सुहृत्संवितामण्यायुक्तं काले तद विधेयम् । तथा च स्मृतौ-
 'गणिताज्जायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः ।

वरमेकाहुतिः काली ना काली लक्ष कोटयः' । इति

तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यं गन्धादि वासितम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकान्तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान् दानलक्षणं पारगान् १(*) ।
 आनयेच्च सुसंपूज्य बस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 घृत धेन्वा युतं रत्नैर्दद्याद् गुणवते ततः ।
 अनेनैव विधानेन ब्राह्मणान् शीलसंयुतान् २(†) ॥
 अध्याप्य ब्रह्म शास्त्रादि ब्रह्मसायुज्यतामियान् ३(‡) ।
 स्वस्य—सामर्थ्ये तु ४(+) ।
 धनैर्वा विपुलैर्दत्तैर्गृहं कृत्वा सुतर्पितम् ।
 अध्यापयेच्छुभां विलम्ब्यान् अभिजातान् सुमेधसः ॥
 एवं विद्या प्रदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्व्वदा सर्व्ववर्णाणां नरकात् प्लवमुत्तमम् ५(§) ॥
 इति विद्यादानम् ।

—*—

(१३६) अथ पुराण दानानि प्रसङ्गादुच्यन्ते ।

—*—

344. तत् पुराण लक्षणं सौर पुराणे—

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 अत्र नोप पुराणानां खिलत्वा लक्षणं स्मृतम् ६(०) ।
 ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् ॥

- १ (•) ‘वेद सम्पन्नान्’ इति यस्यान्तरे पाठः ।
 २ (†) पूर्व्वोक्तं प्रणाल्या । शौचाचार विद्याविनययुतान् ब्राह्मणान् इत्यर्थः ।
 ३ (‡) ‘धर्मशास्त्रादि’ इति यस्यान्तर धृतः पाठः ।
 ४ (+) स्वस्येति यस्येति च पाठः सम्भाव्यते । विभववैपुल्ये सति तद्दानं पूर्व्वकं विद्यां गृहीयात् ।
 ५ (§) ‘यत्पुण्यं’ सर्व्वतीर्थानां विधिवदयज्जनान्तथा ।
 तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥ इति वसिष्ठः ।
 ६ (०) अष्टादश-महापुराणं संख्यया क्रमेणवति ब्राह्ममियादिना ।
 ‘अथ नोप’ इत्यत्र ‘यत्रतोऽपि पुराणानाम्’ इत्यं पाठान्तरमस्ति । पूर्व्वं बारमेकमुक्तं
 सम्प्रति विषयान्तरं प्रसङ्गात् पुनः पुराणं हतं उच्यते । खिलत्वादिति,—
 परिशिष्टत्वादित्यर्थः ।

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्य कथा युतम् ।
 पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं रायवीर्यमिति स्मृतम् ।
 तती भागद्वयं प्रोक्तं भागत्रय-विभूषितम् ।
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यत्तदनन्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं अथाग्नेयं नारदीयमतः परम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
 भागद्वयेन संयुक्तं ततो वाराहमुत्तमम् ।
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैव सविस्तरम् ॥
 ततस्तु वामनं नाम भागद्वय-विराजितम् ।
 मातृस्यश्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डश्च ततः परम् ॥
 भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।

345. मातृस्येच—१(*) ।

पुराणानि दशाष्टौच साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वं ऋषिसत्तमाः ॥
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
 ब्राह्मन्तद्दश साहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
 लिखित्वा तच्च योदद्या जलधेनु समन्वितम् २(†) ।
 वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 एतदेव यदा पद्म मभूद्धैरन्मयञ्जगत् ।
 तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पादमित्युच्यते बुधैः ॥
 पादन्तत् पञ्चपञ्चाशत् साहस्रमिह पठ्यते ।
 तत् पुराणञ्च योदद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ॥
 ज्यैष्ठ्ये मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेध-फलं लभेत् ।
 वाराह कल्प वृत्तान्तं अधिकृत्य पराशरः ॥
 यत्राह धर्म्मनिखिलान् तद् युक्तं वैष्णवं विदुः ।

१ (*) प्रकारान्तरेण पुराणान्तरस्यैवमुच्यते मातृस्य इति । मातृस्यपुराणेति प्रोक्तम् ।

२ (†) जल धेनुलक्षणं स्वरूपञ्च पूर्वं धेनुदान प्रसङ्गे प्रोक्तम् ।

तदाषाढे च योदद्याद् घृतधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां सुपूतात्मा स पदं याति वारुणम् १(*)) ।
 त्रयोविंशति साहस्रं तत्पुराणं विधुर्वुधाः ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ॥
 यत्रतद् वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्य-संयुतम् ।
 चतुर्विंश-सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ॥
 श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनु-समन्वितम् ।
 यो दद्यादधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ।
 यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म-विस्तरः ॥
 वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते २(†) ।
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥
 तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तच्च योदद्याद्धेम सिंह समन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ।

तद्विधिस्तु—

शोधयित्वा भागवतं योदद्यात् श्रद्धयान्वितम् ।
 क्षौमवस्त्रेण सम्बीतं व्यासपीठोपरिस्थितम् ॥
 ब्राह्मणाय विशुद्धाय विष्णुभक्ति-पराय च ।
 वस्त्रालङ्कारसहितं उपवीतसमन्वितम् ॥
 स्वर्चितं स्वर्चितायैव गन्धपुष्पादिधूपकैः ।
 दद्यात् कृष्णपरो धीमान् जन्मबन्धापनुत्तये ॥
 भागवत नमस्तेऽस्तु साक्षात् कृष्णशरीरक ! ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि रक्ष मां दुःखसागरात् ॥

१ (•) 'विशुद्धात्मा' पूतात्मा, पवित्रमनाः श्रद्धामति युतः ।

२ (†) श्रीकोऽयं श्रीधरखामिऊत टीकायामिव, श्रीमद्देवो भागवतीय टीका भूमिकायामप्यस्ति ।
 एतद्विषये श्रीमद् देवो भागवतीय टीका मुखबन्धे पुष्कलं श्रीमन्नौलकण्ठ शब्देन वर्णितम् ।
 तेनात्र द्वयोर्भागवतयोस्तत्त्वं सम्यग्विचारितम् । 'पुराण पठनं यत्र तत्र सन्निहितो हरिः' ।

यथा श्रेष्ठं पुराणेषु त्वं वै भागवतोत्तम ! ।
 तथा मां विमलं कुर्याद्दीनञ्च शरणागतम् १(*) ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
 इदं श्रीविष्णुभक्ताय प्रीत्यर्थं चक्रपाणिनः ॥
 ब्रह्मन् त्वं सर्वधर्मज्ञ वासुदेवपरायण ! ।
 श्रीभागवत दानेन त्राहि मां शरणागतम् २(†) ॥
 एवं भागवतं दत्त्वा वैष्णवान् परिपूज्य च ।
 आशिषं तत आदाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृत्वा महाभागो विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ॥
 सव्याख्यानां विशेषेण दत्त्वा विष्णुबाल्यं ब्रजेत् ।
 यत्राह नारदो धर्मान् बृहत कल्पाश्रितांस्त्वह ॥
 पञ्चविंश सहस्राणि नारदीयन्तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्देम संयुतम् ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्ति-दुर्लभाम् ।
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्म-विचारणम् ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिख्य च योदद्यात् सौवर्ण-कटिसंयुतम् ॥ ३(‡)

१ (*) अत्र 'चरणागतं' इति आदर्शग्रन्थान्तरे दृश्यते । भगवतो भगवत्या वा साक्षात्पुण्यं यत्तद्भागवतं महापरायणम् ।

२ (†) अत्र श्रीभागवतपदेन चक्रपाणिपदेन च श्रीमद्भागवतं बोध्यम् । नापि श्रीमद्देवी-भागवतम् । 'यस्मात् पुरा ज्ञानतोदं पुराणकृतेन कीर्तितम्' । इति भविष्ये ।

शकुनीनाह, तत्रैव, — 'पिङ्गाक्ष्य विराधस्य सपुत्रः सुमुखस्तथा ।

द्रोणपुत्राः खग श्रेष्ठाः तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः' ॥

'मिथाश्च कथयामास सुरथाय समाधये ।

सा कथा कथिता पश्चाद् मार्कण्डेयेन भागुरी ॥

तां कथां कथयामासुः प्रचिण्णो जैमिनिं प्रति ।

अनेनैव विधानेन कथा. पञ्चविधिकाः क्रमात् ॥ अत्र देवीसाक्षात्पुण्यं उच्यते ।

'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्म सन्मितम्' । 'तद्भागवतं प्रोक्तं नतुदेवी पुराणकम्' ।

'भवसागरात्' इति श्लोकः अधिक एव दृश्यते ।

३ (‡) अत्र करोतिपाठे सुवर्ण-निर्मित-वारणाबोध्यः ।

अत्र कटिः—कटिसूत्रम् । करीति क्वचित् ।
 कार्त्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशान कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 वशिष्ठायाग्निना प्रोक्त माग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥
 लिखापयित्वा योदद्याद्वेमपञ्च समन्वितम् १(*) ।
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ॥
 एतत् षोडश साहस्रं सर्व्वकृतु फलप्रदम् ।
 यत्राधिकृत्य माहात्म्य मादित्य स्य चतुर्मुख ! ॥
 अधोर कल्पवृत्तान्त प्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
 नवमे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥
 चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च ।
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तदिहोच्यते ॥
 तत् पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमतसरः ।
 गुडकुम्भ समायुक्त मग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च २(†) ॥
 सार्वणिना नारदाय कृष्ण-माहात्म्य-संयुतम् ।
 यत्र ब्रह्म-वराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ॥
 तदष्टादश साहस्रं ब्रह्मवैवर्त्त मुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्त योदद्यान्माघमासि च ॥
 पौर्णमास्यां स भगवन् ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्नि-लिङ्गमध्यस्थं प्राह देवोमहेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थ माग्नेय-मधिकृत्य च ।
 कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 तदेकादश साहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिव सात्मताम् ॥
 महावराहस्य पूर्ण माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ! ॥

१ (*) 'हेमयज्ञ समन्वित'मिति हेमाद्रीयः पाठः ।

२ (†) पक्षे, रथन्तरं नाम साधुः वेदस्य शाखा ज्ञेया । अस्यान्यास सदृशं शाखाः सन्ति ।
 इहा रथन्तरं साधो नास इति, वारवन्तीय सेतुमरादिवत् ।

चतुर्विंश-सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते ।
 विष्णुनाऽभिहितं क्षौण्ये तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने १(*) ॥
 वराहस्य प्रसादेन पदमाप्नोति वैष्णवम् २(†) ।
 यत्र माहेश्वरान् धर्म्मन् अधिकृत्य च पण्मुखम् ३(‡) ॥
 कल्पे तत् पुरुषे वृत्ते चरितैरुपवृंहितम् ।
 कान्दं नाम पुराणन्तद् एकाशीतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतञ्चैकमिति मत्तेषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च योदद्याद्वेमगूल-समन्वितम् ।
 शैवञ्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधा तत्र वामनं परिकीर्तितम् ।
 पुराणं दश साहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद् वैष्णवं यात्य सौ पदम् ।
 यत्र धर्म्मार्थिकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रयुध्न प्रसङ्गेन ऋषीणां शत्रुसन्निधौ ॥
 सप्तदश सहस्राणि लक्ष्मी-कल्पानुसङ्गिकम् ।
 योदद्यादयने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितम् ॥
 गो सहस्रं प्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ॥
 मत्स्य-रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ।
 अधिकृत्या ब्रवीत् सप्रकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेमवत्सेन धेन्वाच्चैव समन्वितम् ॥

१ (*) 'विष्णुलोकं महीयते' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†) 'प्रसादेन' इत्यत्र 'प्रसङ्गेन' इति हिमाद्रि-धृतः पाठः ।

३ (‡) 'पण्मुखः' इत्यत्र 'पराङ्मुखः' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

योदद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
 यदा च गारुडे कल्पे विश्राण्डाद् गारुडोद्भवम् ॥
 अधिकृत्याश्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
 तदष्टादश चैकञ्च सहस्राणीह पठ्यते ॥
 सौवर्णं हेम मिथुन-संयुक्तं विष्णवे नरः ।
 यो ददाति परां सिद्धिं माप्नोति शिवसन्निधिम् १(*) ॥
 इति महापुराणानां वृत्तमुक्तम् ।

—*—

(१४०) अथोपपुराणानि ।

—*—

३४६. वामणे—

अखिलान्युपपुराणानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
 आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह मतःपरम् ॥
 तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेणतु भाषितम् २(†) ।
 दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतःपरम् ॥
 कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ३(‡) ।
 ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
 माहेश्वरं तथा शांभवं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥
 पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् ।
 इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥
 चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

३४७. मातृस्ये दानोद्यतेच—

सर्वेष्वपि पुराणेषु सात्त्विकादि फलं स्मृतम् ४(०) ।
 सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

- १ (*) 'प्राप्नोत्यचीणसन्ततिम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 २ (†) 'तृतीयं' नारदोदिष्टं कुमारेणतु-भाषितम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।
 ३ (‡) प्रस्थानभेदे श्रोमन्मधुसूदनसंरक्षती-स्वामिभिरुपपुराणानां नामोल्लेखः कृतः । तस्यानेन प्रभेदोदभ्यस्यते । प्रस्थानभेदस्य नहि स्वतन्त्रस्य 'त्रयीसांख्यं योग' इति श्लोकस्य व्याख्याभूतः ।
 ४ (०) 'तद्विदुषेच यत् फलम्' इति हिमाद्रिधृतः पाठः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ॥
 तद्वदग्रेषु च माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च ।
 संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ॥
 लिखित्वोपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् स विद्यापारगो भवेत् ॥

तत्रैव—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीमुतः ।
 भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृंहितम् ॥
 लक्ष्मणैकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 बालमीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटि प्रविस्तरम् ॥
 उद्धृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय समर्पितम् १(*) ।
 बालमीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनम् ॥
 प्रवर्तितं चतुर्विंशत्-सहस्रपरिसम्मितम् ।
 भारतं लक्षसंख्याकं लोके वेदोपवृंहितम् २(†) ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां सारं भारतमुत्तमम् ३(‡) ।
 तस्यैकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 खण्डं माहात्म्यमपि च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
 तत् पुण्यस्य तुलां नास्ति लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥

— * —

१ (*) 'वल्मीकाय'-(वाल्मीकाय)समर्पितम् इति आदर्शं ग्रन्थान्तरस्य; पाठः ।

—आहत्यनारदेनैव वल्मीकाय-समर्पितम् इति हिमाद्रिः ।

२ (†) 'लक्षात् भारतं च' इत्य-साधु-पाठः ग्रन्थान्तरेऽस्ति ।

३ (‡) 'भारते सर्ववेदार्थः भारताग्रस्य (य) कृत्वा शः ।

गीतायामस्ति तेनैव सर्वशान्दमयी हि सा' इति गीता टीकारम्भे शैबनीलकण्ठाः ।

'वेदान्ध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्' । 'इतिहास पुराणानि पञ्चमोवेदानां वेदः' ।

इत्युपनिषदि च ।

(१४१) अथ वेदादिदानमन्त्राः ।

—*—

तेषां पूजाविधिश्च—

तेषां पूजाविधिः काच्यो गायत्र्या धीमतांवर ! ।
 स्वाहेत्याद्यन्ततां कुर्यादावाहन विसर्जनम् ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पद्मपत्राक्ष रक्ष मां भवसागरात् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमुत्तमम् १(*) ।
 यजुर्वेद नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायणः ॥
 त्वत् प्रसादेन मे कामाः निखिलाः सन्तु मे सदा २(†) ॥
 सामवेद महाबाहो त्वंहि साक्षादधोक्षज ! ।
 प्रसीद सुमुखोभूत्वा कृपयानुगृहाण माम् ॥
 अथर्व सवर्भूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ नः ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मै सुवर्णं त्रिपलान्वितम् ॥
 इत्यादेकलपलोपेत मेकैकमिह दुर्वलः ।
 अन्नस्वशक्तितोवापि दानमेषां विधीयते ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ३(‡) ।
 एतदेव प्रमाणं स्यादेतेषां भूतिनिर्मिते ॥
 समधीतवतो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम् ४(+) ।
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्ययनमेव हि ॥
 एवमेव स्मृतीनाञ्च दानं मन्वादीनामपि ५(×) ।

—*—

- १ (*) इदमधिकं श्रीकाङ्ठ पठ्यते इति प्रतीतिः ।
 २ (†) 'एतेषां भूति-निर्मिता' 'मूर्ति-निर्मिता' इतिच पाठान्तर इयं गत्यान्तरंऽस्ति ।
 ३ (‡) अत्र 'प्रतिपादयेत्' विद्याश्री त्रयुक्तेभ्योविधिदशादिति ।
 ४ (+) 'अनधीत वतो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम्' इत्यादर्शान्तरधृतः पाठः ।
 ५ (×) यथा वेदानां पुराणानाञ्च दानविधानन्त्यास्मृतीनां धर्मशास्त्राणां दानविधानं ज्ञेयम् ।

(१४२) अथ सामान्यतः सर्वविधदानमन्त्राः ।—

—*—

ॐ सर्वविद्या(धा)श्रयं ज्ञानं-कारणं ललिताक्षरम् ॥

पुस्तकं सम्प्रदास्यामि प्रीता भवतु भारती ।

गुरोरवज्ञया यद्वयत् स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ।

सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणि ! ॥

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं इन्द्ररुद्रादिभिः स्तुता ।

तन्ममाध्यनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! ॥

विद्यादानेन विद्या मे भवेज्जन्मनि जन्मनि ।

तद्विज्ञानान्महाविष्णुः प्रसन्नो भवतु द्विजः ॥

इति सर्वपुस्तकदानमन्त्राः ॥

वेदशास्त्र-पुराणानि यत्किञ्चिज्ज्ञान-साधनम् ।

विद्यादानं नरः कृत्वा ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

348. इति मदनरत्ने दानविवेकद्योते च विद्यादानविधिप्रकारः

समाप्तः ॥

लिखितं श्रीमदनन्तदेवेन वेदानां सर्वस्मृतीनां सर्वपुराणानां भारतस्य रामायणस्यान्यस्य
च श्रवणविधिस्वरसात्—मत्कृत विधानपारिजाते चतुर्थं स्तवको निरूपित इति ।

पुनरत्र विशेषेणालोच्यते १(*)

—*—

(१४३) अथ शिवशास्त्रादि-विधानम् ।

—*—

349. नन्दिपुराणे—

शुभे नक्षत्र दिवसे शुभेचापि दिने ग्रहे ।

लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्र-ब्रह्म-जनार्दनान् ॥

१ (*)

इति सामान्येन प्रकारेण विधानसूक्ता पञ्चाक्षरं वसानं सङ्गतिश्च्यते । आदर्श-
पुस्तकान्तरेऽप्येवमेवास्ति । अथ मदन रत्नं कृतिसन्दर्भः ।

पूर्वदिग्बदनोभूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः १(*) ।
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।
 निरोधि-हस्तबाहुश्च मसीपात्रावधारणात् ॥
 एकान्तश्चोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयन्तु वा ॥
 अनुत्तम गुरुं रम्यं श्रृङ्गं यन्त्र प्रयोगजम् २(†) ।
 संक्कोचयन्त्रसंयुक्तं विकाशेन समन्वितम् ।
 तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात् पुस्तकसंस्थिताम् ॥

तथा—

एवं विद्यास्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
 प्रदद्याद्विभवैर्दिव्यैः सुरायतन-वेश्मसु ॥
 लेखकोबुद्धिमान् स्नातः शुक्माल्याम्बरोत्करः ३(‡) ।
 आरमेत्तुर्य्यघोषेण पूज्य देवान् पितॄंस्तथा ।
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रं सञ्चारयेत् सुधीः ४(§) ॥
 श्लोकपञ्चकमादौ दशकम्बापि लेखयेत् ।
 ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ॥
 तादृशेनैव विधिना पुण्याहैः शुभसंयुतैः ।
 ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंयुतः ॥
 कुर्यात्तदहोरात्रञ्च पान-भोजनवस्तुभिः ।
 उभयं कापि तलेष्ट्यं समी कुर्याच्च वाचकम् ५(०) ॥

१ (*)

‘सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

लेखकः कथितो राज्ञः सर्वधि करणेषु वै ॥’ इति मत्स्य पुराणे, (१८६) अध्याये ।

विष्णुगुप्तस्य वृहत्साणके च—

‘सकृदुक्त-गृहीतार्थो न बहुमनोज्ञोऽक्षरः ।

सर्वशास्त्र समालोको प्रकृष्टो नाम लेखकः’ ॥

२ (†)

खड्गमालातन्त्रे च—

‘मुद्रालिपिर्यन्त्रलिपि लिपिलेखनो सम्भवा ।

गुणिकागुण संयुक्ता लिपयः पञ्चधा कृताः’ ॥

एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर’ ! इति ।

३ (‡)

पुण्याहस्याम्बरोत्करः’ इति हेमाद्रियः पाठः ।

४ (§)

‘आवयेद् बुधः’ इति हेमाद्रिः ।

५ (०)

‘वाचयेत्’ इति श्याम्लरे ।

उभयं-पूर्वमुत्तरञ्च लेख्यं पुस्तकं समीकुर्याद् न्यूनाधिक मात्रादि लेखन-
दूरीकरणाभ्यां पूर्वपुस्तकवच्छुद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—

एवं विद्यान्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृतस्त्रशः ।
प्रद्याद्विभवैर्दिव्यैः सुरायतन शैमसु ॥
आरोग्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिस्कृते ।
घण्टाचामरशोभाढ्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥
गजवाजिरथस्थञ्च महाशोभा-समन्वितम् ।
पुरतोगीतनृत्ये च नर्त्तकाद्य वरेणु १(*) ॥
मङ्गलैर्वेदनिर्घोषैस्तद्देवाय निवेदयेत् ।
नाना रूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः ॥
दत्त्वाच पुस्तकन्तत्र पितॄणां धर्ममादिशेत् ।
बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छताम् २(†) ॥
ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
ततश्च भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तांश्च मानवान् ३(‡) ॥
यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्सवाः स्वेषु वेश्मसु ।

350. दानपात्रमुक्तम्, देवीपुराणे---

सदाध्ययनयुक्ताय विद्या विद्या-प्रदायिणाम् ।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप ! ॥
इति शिवशास्त्रादि-दानम् ४(०) ॥

—*—

- १ (*) अत्र मङ्गलैः, स्वस्ति पुण्याह चङ्गादि वाचनैरिति ।
'मङ्गलं भगवान् विष्णुः मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलाय तनं हरिः' इति पुराणे ।
'पुरतोगीत नृत्येन नानावाद्यवरेणु' इति हेमाद्रीयः पाठः ।
- २ (†) 'फलमिच्छता' इति हेमाद्रीयः पाठः ।
- ३ (‡) 'भजयेद् विप्रान्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्रान् भोजयेदित्यर्थः ।
'सदाध्ययनयुक्ताय ज्ञान-विद्याप्रदायिने ।
शिवशास्त्र-प्रदाता च ब्रह्मलोके महीयते' इत्यन्यत् पाठान्तरम् ।
- ४ (०) 'शैवाय धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते' ।
जयति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति श्रीमदरघुनन्दस्य स्मृतितत्त्वे ।
११ शिवशास्त्रमन्यत् प्रागुक्तम् ।

(१४४) अथ त्रिपुरुष दानम् ।

—*—

351. मृत्युञ्जये—

सुवर्णं रक्तिकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।
 कार्यो ब्रह्माथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैव च ॥
 पलद्वादश मानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।
 देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत् परिमण्डलम् १(*) ॥
 अत्र ब्रह्मादयः स्थाप्या यमदूतं पुरोन्यसेत् ।
 चतुर्मुखश्चतुर्बाहुः पद्महस्तः पितामहः ॥
 शङ्करो द्विभुजः शूली वृषारुढखिलोचनः ।
 विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्री गदागरुड-वाहनः ॥
 यमदूतः पाशपाणि ईण्डवान् विकृताननः ।
 स तु लोहमयः कार्योऽभीतोवद् इवाग्रतः ॥
 ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
 यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवम् ॥
 इदं शिरश्छिन्नभीति दत्तस्यास्य दुरात्मनः ।
 इत्युच्चार्य शिरश्छित्त्वा दूतस्य यमदिङ्मुखः ॥
 ततश्चतुर्भिर्विप्रैस्तु कार्यं ब्राह्मण-वाचनम् २(†) ।
 ततो ब्रह्मादि देवानां दानं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 देवालये गृहेवापि तीर्थेवान्यत्र कुत्रचित् ।
 ब्राह्मणाय तु तान् दद्याद् दिव्याङ्गाय च शीलने ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तान् ब्रह्मादीननुपूर्वशः ।
 अपमृत्यु भयात्तूस्तो योदद्यादेवता त्रयम् ३(‡) ॥

१ (•)

‘चक्रवरिष्ठ मण्डलम्’ इति आदर्शं यस्यान्तरङ्गतः पाठः ।

”

‘भीतोवद् इव’ इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

२ (†)

‘कार्यं पुष्पादिवाचनम्’ ” ”

३ (‡)

यथा ब्रह्मादि-सुवर्णं पुरुषत्रयदानेनापस्तम्बमयादुतीर्णसंज्ञा मन्त्रशास्त्रोक्त महावस्तुजयानु-
 ब्रह्मणामपि अपस्तम्बमिहतिः । अथवा रुसिंह मन्त्रपुरश्चरणादिना ।

तस्य मृत्यु विनश्येत् दानादस्मान्न संशयः ।
मृत्यु ना गृहमाणोऽपि जीवत्येव नरः स्फुटम् ।
चामीकर प्रतिकृति त्रितयं विधाय,
ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
रोगान्निरस्य सकलानपि दुर्निवारान् ;
नैवाप मृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥
इत्यप मृत्युहर-सुवर्णं निर्मित ब्रह्मादि-
त्रिपुरुष दानम् ।

—*—

(१४५) अथ नवग्रह दानम् १(*) ।

—*—

ग्रहदान क्रमं वक्ष्ये सर्व्वं सिद्धि करं परम् ।
सर्व्वशान्ति करं नृणां सर्व्वपाप प्रणाशनम् ॥
विषुवत्ययने राहु ग्रहणे शशि-सूर्य्ययोः ।
जन्मर्क्षे सोमवारेवा पञ्चदश्यान्तथैवच ॥
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
ग्रहदानन्तु कर्त्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
हस्तमात्रं द्विहस्तां वा त्रिहस्ताम्बाथ नारद !
चतुरक्षां समां भूमिं गोमयेनानु लेपयेत् ॥

१ (*)

‘श्रीकामः शान्ति कामोवा गृहयज्ञं समारभेत् ।

ब्रह्मायुः पुष्टिका मोवा तथैवाभि चरण पुनः ॥’—इति मत्स्यपुराणि ।

‘गृहेषु प्रतिबुद्धेषु नानुक्कलं हि भिक्षजम् ।

ते भिक्षज-वीर्याणि हरन्ति बलवन्तपि ॥’—इति वैद्यके ।

‘गोचरेवा विष्णवे वा ये गृहा रिष्ठ सूचकाः ।

पूजयन्ति प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावष्टाः ॥’—इति ज्योतिषे ।

‘गृहाः पूज्याः सदा यस्माद्रान्यादि प्राप्यते नरैः’—इति गण्डर्षे, १०१-अध्याये ।

‘एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।

भूमौष्टान् कथंते कामान् नरः शान्तिं तथोत्तमान् ॥’—इति काश्मिरपुराणे

रेखाः प्राच्य उदिच्यश्च स्युश्चतस्र स्तथा समाः ।
 नव कोष्ठेषु पद्मानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता महालोक-सुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 त्रिनिष्केणाथवा कुर्यात् यथाशक्त्या पृथक् पृथक् ॥
 अत्र हिरण्य रूपाणि—हिरण्यमयप्रतिमाः ।
 तल्लक्षणं मन्त्राश्च अग्रे वक्ष्यन्ते १(*) ।
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणेऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरेतु गुरुं विद्याद् बुधमुत्तर पूर्वके २(†) ॥
 भार्गवं पूर्व्वतोन्यस्य सोमं दक्षिण पूर्व्वके ।
 पश्चिमेऽर्कसुतं न्यस्य राहुं पश्चिम दक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं सन्निवेश्य यथाविधि ॥
 तद्वर्णं पुष्पगन्धाद्यै रर्चयेत् स्व स्व मन्त्रकैः ।
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यात् स्त्री वा तत्रतु नारद ! ॥
 भूलेपनादि यत्कार्यं सर्व्वं विप्रेण कारयेत् ।
 स्नानकालेतु सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशौदकैः ॥
 प्रयतो यजमानस्तु धौतवस्त्रं प्रसन्नधीः ।
 अर्चयित्वा स्वयं दद्याद् अहस्कर मुखान् महान् ॥
 प्रत्येक मेकं विप्रेभ्यः ३(‡) स्व स्व मन्त्र मुदीरयेत् ४(+) ॥

तत्ररवेः—५(०)

पद्मासनः पद्मकरोद्विबाहुः, पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहनः ।
 दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी, मयि प्रसादं विदधातु देवः ॥

- १ (*) 'बुध मूत्तरतः केतुः' इत्य साधुः पाठ आदर्शं गन्यान्तरे ।
 २ (†) अत्र श्लोकद्वयं आदर्शं पुस्तकान्तरे नास्ति ।
 ३ (‡) 'ब्रह्मोवाच' इति हेमाद्रि-वृत्तः पाठः ।
 ४ (+) अत्र ख पदेन रव्यादिनवग्रहाः ज्ञेयाः । तेषां प्रत्येकं स्त्रीयं स्त्रीयं मन्त्रं ध्यानादिकं पठेत् ।
 ते मन्त्राः पश्चाद् वक्ष्यन्ते, तथैव तेषामर्चाः ।
 ५ (०) गङ्गमण्डल मुक्ताध्यानानि—ॐ चतुर्विंशं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं वादशाङ्गुलम् ।
 पश्चाद् सप्तयं पूर्व्वाननं सप्तान्ववाहनम् ॥
 शिवाधिदेवतं सूर्यं वज्रं प्रत्यधि देवतम् ॥१॥
 ॐ ह्रीं क्लीं सूर्याय । इति सूर्यस्य मन्त्रध्याने स्तः ।

चन्द्रमसः—१(※)

श्वेताम्बरः श्वेत विभूषणश्च, श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी, श्रेयां सि मह्यं विदधातु देवः ॥

कुजस्य—२(†)

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी, चतुर्भुजो मेषगमोगदाभृत् ।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली, सदामम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥

बुधस्य—३(‡)

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी, चतुर्भुजोदेवगुरुः प्रशान्तः ।

बृहस्पतेः—४(०)

ॐ द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवश्च पङ्कजम् ।
ध्यायेत् पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरद करकादण्ड माह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदैवं सूर्यास्य मिन्द्रप्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं क्लीं हूं बृहस्पतये । इति गुरोर्मन्त्रध्याने ।

१ (※)

ॐ सामुद्रं वैश्रमावेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं दिवाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ।
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्तोमाधि दैवतम् ।
जलप्रत्यधि देवश्च सूर्यास्य माह्वयेत्तथा ॥२॥
इति सोमस्य—ॐ ऐं क्लीं सोमाय ।

२ (†)

ॐ आवन्त्यं चवियं रक्तं मेषस्थं चतुर्भुजम् ।
आरक्तं मात्यं वसनं भारहाजं चतुर्भुजम् ।
दक्षिणोर्ध्वं क्रमाच्छक्ति-वराभय गदाकरम् ।
आदित्याभि मुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ।
स्कन्दाधि देवतं भीमं चित्प्रत्यधि दैवतम् ।
ॐ हूं श्रीं मङ्गलाय । इति कुजस्य मन्त्रध्याने ।

३ (‡)

ॐ मागधं द्वाङ्गुलावेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वं क्रमतश्चर्मगदावरद खड्गं गनम् ॥
सूर्यास्यं सिंहं सौम्यं पीतं वस्त्रन्तथाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवश्च विष्णु-प्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ऐं क्लीं श्रीं बुधाय । इति ध्यानमन्त्रौक्तः ।

४ (०)

एतन्मूलं यथै प्राक् पतितम्, नवयष्ट विषये सम्प्रति पूरयित्वा प्रदत्तम् ।

शुक्रस्य—

ॐ शुक्रं भोज कटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्थ माह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 गदा क्ष्वर करका दण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
 शक्राधि दैवतं ध्यायेच्छची प्रत्यधि दैवतम् ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं शुक्राय । इति शुक्रस्य मन्त्रध्याने ।

शनेश्च—

ॐ सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यश्चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्वद्वाणधरं शूल धनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
 यमाधिदैवतं प्रजा पति प्रत्यधि दैवतम् ॥
 ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनेश्चराय । इति शनेर्मन्त्रध्याने ।

राहोः—

नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी, करालवक्त्रः करवाल शूली ।
 चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः, सिंहासनस्थोवर दोऽस्तु मह्यम् १(*) ॥

केतुगणस्यः—

धूम्रोद्विबाहुर्वरदोगदाधृक्, गृध्रासनस्थो विकृताननश्च ।
 किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः, सदास्तुमे केतु गणः प्रशान्तः २(+) ॥
 इत्युत्तवा दापयेत् सर्वान् आदित्याद्यान्नव-ग्रहान् ३(‡) ।
 पुरुषोवाथ नारीवा यथोक्तं फलमाप्नुयात् ॥
 प्रथमं गुरवे दद्याद् अन्यस्मै वा प्रदापयेत् ४(+) ।
 गुरोरेत्र पूजा कार्या ।
 अथवा दक्षिणा देया सुवर्ण-वाससी शुभे ।

सूतउवाच—

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 यथाह मन्त्रुवं दानं युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥
 इति नव ग्रहदानम् ॥

—*—

- १ (*) ॐ ऐं ह्रीं राहवे । इति राहु मन्त्रः ।
 २ (+) ॐ ह्रीं ऐं केतवे । इति केतो मन्त्रः ।
 ३ (‡) इति हेमाद्री दानखण्डे । अथमन्त्रवयवहतत्वं मातृस्थेऽस्ति ।
 ४ (+) 'प्रथम' मित्यत्र 'मध्यम'मिति आदर्शान्तरे पाठः ।

(१४६) अथ दशावतार-दानम् ।

—*—

352. तत्र विश्वामित्रः—

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकम् ।
 तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णु स्वरूपिका ॥
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥
 वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक् १(*) । इति
 नराङ्घ्रिर्मत्स्य रूपी वा मत्स्य रूपी जनार्दनः ॥
 सर्व्वेषां मेघां लक्षणमुक्तं प्राग्विश्वचक्रदाने ।
 वामे शङ्ख मित्याद्येत देव कूर्मलक्षणम् ॥
 यथा शक्त्या प्रकुर्व्वीत सुवर्णेन विधानतः २(†) ।
 समेन षोडशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥

१ (*)

२ (†)

एतदेव कूर्मलक्षणं मत्पदस्थानि कर्म पद प्रयोगे मति ।
 'विधानतः' इत्यत्र विज्ञानता इति हेमाद्रो पाठः ।
 चतुर्धर्गचिन्तामणौ पञ्चरात्रे च—दशावतार विधये विधिपद्यायम्,—
 'मधुपिङ्गल वर्णश्च चतुर्वीहायुषैर्युतम् ।
 नराङ्गं शक्रास्यञ्च अनाक् पीनं सुभीषणम् ॥
 श्रीर्वास कर्पूरस्थात् धरालयो (लघोः) पदाम्बुजौ ।
 एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्ति मुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्नि समकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्रा करालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणम् ॥
 वृत्ताच्च जटिलं क्रुद्धं आलीढं पीनवल्लभम् ।
 अभेद्य तीव्रतखरं वामोरुक्त दानवम् ॥
 तद्वहचोदारयन्तं कराभ्यां नखरेभ्यः शम् ।
 गदाचक्र धरं हाभ्यां नरसिंहं जगत् प्रभुम् ॥
 कुण्डो कृत धरो हिर्दो वामनः परिकीर्तितः ।
 चत्रान्तकरणं घोर सुदृढहन् परशु करे ॥
 जामदग्न्यः प्रकर्त्तव्यो रामो वाणधनुर्ज रः ।
 शङ्खचक्रधरः कार्थी नोलोत्पल दलच्छविः ॥
 कृष्णोटीर्धैहिवाङ्मय सर्व्वदैत्यक्षयहरः ।
 कषाय वस्त्र मन्वीतः स्तम्भ संमत्तचीवरः ॥
 पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 खड्गो यतकरः कल्की त्रिभुजः परिकीर्तितः ॥

तेषु सुवर्णास्तु षोडशेति मनूक्तेः । षोडश मासात्मक सुवर्णेनैवेत्यर्थः । यद्वा षोडशधा विभक्तेन सुवर्णेनेति ।

वित्तानुरूपतो राजन् कुर्यादाह्वय—दरिद्रयोः १(*) ।

सम्पूज्य नामभिस्तेतु पुष्प धूप निवेदनैः ॥

भक्ति नम्र प्रणम्याथ निवेशः) अद्वया ततः ।

आहूय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्ष्याल्य यत्नतः ॥

उपरेक्ष्यासने सर्वान् चन्दने नानु लेपयेत् ।

सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपै दीपैस्तथैव च ॥

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।

अयने विषुवे चैव द्वादश्यान्तु विशेषतः ॥

उपोष्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातीत्येवमाह पितामहः ॥

ग्राहकान् विष्णुरुपान्तानर्चयेत् विमत्सरः २(†) ।

एकैकं देवरुपन्त मेकैक स्मै समर्पयेत् ॥

अथवा विदुषे सर्वान् दद्यात् सम्पूज्य मानतः ।

नाम्रताय कदाचिच्च दद्यात् पाषण्डिने तथा ३(‡) ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवरुपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभम् ४(S) ।

तद्गृहान् प्रदानेन प्रीयतां विप्ररुपयूक् ॥

एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयम् ।

प्रदक्षिणा ततो देया सम्पूज्य प्रविशेद्गृहम् ।

अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येक मुखः कथम् ।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोऽभिभाषितुम् ॥

उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्ति वृद्धये ।

दशावतारदो राजन् विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥

१ (*) 'कुर्त्यादित्य' च 'गुह्या' इति हेमाद्रियः पाठः । 'ते सुवर्णास्तु' इत्यपि पाठः परिमाणे स्यात् ।

२ (†) 'ग्राहका विष्णुरुपाय आश्रीयेच विमत्सरः' इति कृष्णदादये शब्दे पाठः ।

३ (‡) 'ग्राहकेऽपि कदाचित् दद्यात्पाषण्डिने तथा' इति चादशश्यामरवृत्तः पाठः ।

४ (S) 'देवरुप'मित्यत्र 'वेदरुप'मिति तत्रैव पाठान्तरमस्ति ।

नीरे नीरं यथा क्षिप्तं पयः संहरतेऽनलः ।
 तथा विष्णोश्च स्वारूप्यं दाता याति न संशयः ॥
 ब्रह्महाच सुरापश्च तस्करो गुरु तल्पगः ।
 यथामुञ्जादिषीकान्तं स्तथा पापात् प्रमुच्यते १(*) ॥
 यः काञ्चनेन शुभलक्षण-लक्षिताङ्गम्,
 विष्णोः स्वरूपदशकं विधिवद्विधाय ।
 दद्याद् द्विजेषु जगदेव (क) हितेन दत्तम्,
 यस्माज्जगन्मय वपुर्विभुरेष देवः ।
 इति दशावतार दानानि ॥

—*—

(१४७) अथ लक्ष्मीनारायण दानम् ।

—*—

353. चतुर्वर्ग चिन्तामणौ, बौधायनः—

लक्ष्मी-नारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

354. तत्प्रतिमोक्ता कामिकेः—

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धे नाथवा पुनः २(†) ।

पद्मासनगतं कुर्यात् लक्ष्मीनाथं चतुर्भुजम् ॥

दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ।

वामोर्द्धे च भवेच्चक्रं लक्ष्मी पृष्ठेऽपरः करः ॥

वामोत्सङ्गता लक्ष्मी रत्नपात्र करा भवेत् ।

दक्षिणस्य भुजो देव्या पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति

गरुरं राजतं कुर्याद् देवदेवस्य वाहनम् ३(‡) ।

पक्षौ तस्य च सौवर्णौ सोवर्णी चैव नासिका ॥

१ (*)

‘सहस्रक्षेत्रं जन्तूनां उद्धरेत् स इदं जगत्’ इत्यादि, यदवाप्यते इत्यन्तं सार्धं श्लोकद्वयं हिमाद्री अधिकां पठ्यते ।

२ (†)

‘नाथवा युतः’ इति हिमाद्री धृतः पाठः ।

३ (‡)

देवदेवस्य-लक्ष्मीनारायणस्येत्यर्थः, तत्प्रस्तावात् । ननु महादेवस्य ।

अथ कौतुकमित्यव ‘कौस्तुभम्’ इति पाठान्तरम् ।

वस्त्रैरत्यन्त रुचिरैः परिधाप्याति कौतुकम् ।
मुक्तादाम परिक्षिप्तं चन्दनागुरु लेपितम् ।
अर्चयेत् कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ॥
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरि संस्थितम् ।
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम् ॥
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्ग-पारगम् ।
प्रतिग्रह-निवृत्तञ्च श्रुति स्मृति पथे स्थितम् ॥
स्वयम्भक्त्या समानीय पूजयेद् वस्त्र कुण्डलैः ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूरैः उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन होमं तत्रतु कारयेत् ।
मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ॥

मन्त्रेषु—

लक्ष्मीपते देवकी नन्दनेश, क्षीराब्धि शायिन् वचसामगम्य ! ।
गोविन्द दामोदर ज्ञानरत्न, विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ! ॥
नैमित्तिक दानत्वाभावेन 'गोविन्द दामोदर-
धर्म सङ्घ' मित्यूहो दानमन्त्रे कार्य्यः १(*) ॥
लक्ष्मीनारायणस्यैव मूर्तिन्दत्वाति भक्तिः ।
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः २(†) ॥
इति लक्ष्मीनारायण मूर्ति दानम् ॥

—*—

(१४८) अथ घण्टा दानम् ३(‡) ॥

—*—

355. ब्रह्मवैवर्ते,—

गुरुणा ह्यनुज्ञातो यो वेदाध्ययनञ्चरेत् ।
स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥

- १ (*) 'धर्मसङ्घ' इत्यत्र 'सङ्घसंघ'—इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति । 'मन्त्रस्तु' इति श्लोकस्यास्यादौ
क्वचित्पाठोऽस्ति ।
२ (†) पितृल-कांस्यादिनिर्भित वाद्यविशेषः । 'सम्भवाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्' इति
कृतिः । 'शङ्को यस्य गृह' नास्ति घण्टा वा गङ्गास्थिता । पुरतो वासुदेवस्य न स
भागवतः कलौ' इति पाद्मे पातालखण्डे ।
३ (‡) 'इति' दैव्यतेजांसि स्वनेनप्यर्थं या जगत् ।
'सा घण्टा पातुमो देवि पापेभ्यो नः सुताजिव' ॥ इति माकण्डेय पुराणे ।

वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं शुद्ध कांस्यमयीन्दृढाम् ।
 शोभनां घाटयेद्घण्टां शुभ रेखा विभुषिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्विशद्विः त्रिंशद्विंशतिं तदूर्ध्वतः ।
 सुस्वरां तामति श्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धारयेत् ।
 श्वेत वस्त्रेण संस्वीतां तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परिमाणं द्रोणानां त्रयमेवच १(*) ।
 तदूर्ध्वमथवा ग्राह्यं परिमाणं स्व शक्तितः ॥
 आचार्य्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेद-वेदाङ्ग पारगः ।
 धर्मशास्त्रेच कुशलः स्वाचारः विजितेन्द्रियः ॥
 आहूय परया भक्त्या स्वयमेव गृह्णतः ।
 तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदिताम् ॥
 उपचारैः षोडशभि र्मन्त्रेणानेनभक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरीम् ॥
 एहोहि देवि सर्वेशि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्व सत्वोपकारे त्वं ज्ञान मुद्रे परात्परे ! २(†) ॥

इत्यावाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 'ब्रह्मजज्ञान' मन्त्रेण घण्टां सम्पूज्य तां वराम् ३(‡) ॥
 मन्त्राध्यायोक्त मार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्य तिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्दद्याद् देव्यै च ब्राह्मणे तथा ।
 'सरस्वती प्रेदमव' मन्त्रः सर्वत्र सम्मतः ४(§) ॥

356. मन्त्रोऽयं वाजसनेये प्रसिद्धः ।

गुरोरवज्ञया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ५(०) ।
 सरस्वति जगन्मातः ! जगज्जाह्वापहारिणि ! ॥

१ (*) 'द्रोण वितथमेवच' इति हेमाद्रौयः पाठः ।

२ (†) इति तत् पूजनमन्त्रः ।

३ (‡) 'तथाप्वरम्' हेमाद्रौयः-पाठः ।

४ (§) वाजसनेयसंहितायायाम् ।

'सखती मनसा पेशलम्' । 'सरस्वती योन्वा गर्भं' शुक्ल, यजुः, १२।८४।१८८१ ।

५ (*) 'इत्याद्यारभ्य—' ब्रह्माणौ लोक पावनी' इत्यन्तः श्लोकोऽधिकः हेमाद्रौ दृश्यते ।

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णु रुद्रादिभिः स्तुता ।
 तन्ममाध्ययनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! १(*) ॥
 घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणि लोकपावनि ! ।
 एवं दानं हि कृत्वाच तमाचार्य्य क्षमाप्यच ॥
 जनेभ्य शक्तितोदया द्वाह्यणेभ्यश्च भोजनम् ।
 ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं स्नात्वा भुञ्जीत मानवः ॥
 एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो मूढोऽथवा ।
 मूर्खोवाऽपि जडोजन्तु र्जायते वाक्पति र्यथा २(†) ।
 जायते वाक्प्रवाहश्च साक्षाद्ब्रह्मा प्रवाहवत् ।
 इति घण्टादान विधिः ॥

—*—

(१४६) अथ सरस्वती दानविधिः ।

—*—

357. वायु पुराणे—

वाग्निरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्ब्रह्म वानरः ३(‡) ।
 तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषि भाषितम् ।
 पलेनाथ तदद्धेन तदद्धेनवा पुनः ॥
 सरस्वतीन्तु प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयम् ।
 वरदश्चाक्ष सूत्रश्च विभ्रती दक्षिणे करे ॥
 पुस्तकश्च नघं वामे दधानां हंसवाहनाम् ।
 अति शुभ्रेण सौप्येण कण्ठः स्वर्णेनवा भवेत् ४(†) ॥
 आसनश्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ।
 तस्यो परिवा संवेद्य देवी वागीश्वरीं पराम् ॥
 मुक्तादाम भूषिताङ्गां शुक्ल वस्त्रेण संसृताम् ।
 वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सित तण्डुलैः ५(x) ॥

-
- १ (*) 'तन्ममाध्ययनं कृतं साक्षाद् हर वरानने' इति पाठोऽपि आदर्शग्रन्थान्तरेऽस्ति ।
 २ (†) 'वाग्विरोधं' इति आदर्शग्रन्थान्तरे पाठः ।
 ३ (‡) 'कृत्स्नोऽनेति' इति आदर्शग्रन्थान्तरे पाठः ।
 ४ (+) चतुर्वर्गं चित्तामयावप्येतादृशः पाठोऽस्ति ।
 ५ (x) तन्मन्त्रेण वने मन्त्रशास्त्रे च वागीश्वरमन्त्रोऽस्ति ।

श्वेत पुष्पैः श्वेतगन्धैः संस्कृत्य विधि पूर्वकम् ।
 वागीश्वरमन्त्रः 'पावका नः सरस्वती'त्यादि १(*) ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रज्ञः कुशलः शास्त्र-सम्मतः ॥
 मन्त्रवादः प्रवीणश्च तेन होमश्चकारयेत् ।
 पायसं जुह्यात् साज्यं शतं शालिमथन्नथा ॥
 जुह्यात् समिधश्चापि तथाज्यश्च तिलानपि ।
 'सरस्वती प्रेदमव' इति वा मन्त्र इष्यते २(†) ॥
 कृते ब्रह्मोद्भासने तामाचार्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यग् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 या वक्त्रे ब्रह्मणोदेवी या सा वागीश्वरी परा ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवैश्चान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ।
 तुष्टा भवतु दानेन दत्ते नानेन वाक् परा ॥
 वाग् विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गद्गदभाषणम् ।
 तत् सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोक पावनी ॥

इति दानमन्त्रः ।

अनुष्णाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ।

इति सरस्वती दान विधिः ॥

—*—

(१५०) अथ कुवेर मूर्त्तिदानम् ३(‡) ।

—*—

358. वायु पुराणे—

दरिद्रो जायते मर्त्यो दान विघ्नं करोति यः ।

ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥

१ (*)

'पावका नः सरस्वती वाजिभिर्वाजिनोवती । यज्ञं वष्टुधिया वसु ।' यज्ञयजुर्वेदः ॥२०।८४॥

२ (†)

वाज सनेय संहितायाम् ।

३ (‡)

हेमाद्रौ नट्यते ।

पलाट्तेन तद्वर्णेन तद्वर्णेनैव पुनः ।
 धनदस्य प्रति कृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभाम् ॥
 द्विमुजां वदन्तो पेटां जयनायकं कारिणीम् ।

३५९. श्री प्रदनेतु—

हस्व माषिङ्गलकृषं गदिवं पीत चिमहम् ।
 पुष्पकस्थं धनाञ्जलिं ध्यायेन्निवसत्वं सवेत्युक्तम् ।
 स्वर्णवर्णं कृतं घाति मन्त्रज्ञाहं निरीधुरम् ।
 चित्रिण्याः प्रियकृतेवं कुवेरं तमहम्भजे ॥
 इति लक्षण-लक्षितां कुर्यात् १(*) ।
 पद्म शङ्खनिधिभ्याञ्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परिमाणं भवेद्द्रोण-चतुष्टयम् ।
 तदर्द्धं च तदर्द्धं वा वित्तशास्त्रं नकारयेत् ॥
 श्वेत माल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ॥
 आनेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्य तिलैर्भवेत् ॥
 मन्त्रो राजाधिराजायेत्येष योज्यः सलिङ्गकैः २(†) ।
 व्याहृत्य तिलहोमश्च कर्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
 आचार्यः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्व-सम्मतः ।
 महाकुल-प्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
 कारयेदर्चनं तेन धनदस्याति (पि) भक्तिः ।
 तदैवत्येन मन्त्रेण सच कामेश्वरो भवेत् ३(‡) ॥
 तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात् प्रतिमान्तु ताम् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय सुदङ्मुखः ॥

१ (*)

इति वर्णित-लक्षणेन लक्षितां कुवेर मूर्तिं कुर्यादित्यर्थः । श्रीमन्मो मन्त्रशास्त्रीयः यथः ।

२ (†)

मन्त्रो यथा—‘कुविदङ्ग यवमन्त्रो यवं विदयथा दान्तानु पूर्व’ विदूय इहैवो कुरुहि भोजनानि ये वर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति’ । श्रुतः, यजुः १०।१२ । कुवेर इत्यस्य वायु-साकंण्डेय पुराण-श्रीमदभागवतेष्वस्ति । अयस्य देवः विरीषः । सर्व धनेश्वरः ।

उत्तरदिक्पतिश्च ।

३ (‡)

कामेश्वरो भवेदिति कदिदादशं यथोपाठः ।

दान मन्त्रस्तु—

उत्तराशापते देव कुवेर नर बाहन ! ।
 पद्म शङ्ख निधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठ वल्लभः ॥
 अदानेन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् १(*) ।
 तत् सर्वमात्म दानेन पापमाशु विनाशय ॥ इति
 एवं कुवेर दानं यः करोति विधि पूर्वकम् !
 धनदेन समोमर्त्य धनमाशु प्रजायते ॥
 इति दारिद्र्यहर कुवेर दानम् ॥

—*—

(१५१) अथात्म प्रतिकृति दानम् ॥

—*—

360. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्ण उवाच—

आत्म प्रतिकृतिर्नाम यच्चोक्तं कस्यचित् पुरा २(†) ।
 तच्चेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दान मान-विबर्द्धनम् ॥
 दान कालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 पुण्यैः पुण्य दिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेऽचले ॥
 हैमी प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततो नृप ! ।
 अभीष्ट बाहन-गता मिष्टालङ्कार-संयुताम् ॥
 अभीष्ट लोक संहितां सर्वोपस्कर संयुताम् ३(‡) ।
 तत्र क्षौम-पट्टी वस्त्रैः श्लादितां स्रग्विभूषिताम् ॥
 कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गी कर्पूरागुरु बासिताम् ।
 स्त्री चेद्ददाति शयने शयितं कारयेत् स्वयम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पार्श्वतो न्यसेत् ।
 उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च तद्भवेत् ॥

१ (*) अदानेनेत्यत्र 'दानाद्येन' इति हेमाद्रोयः पाठः ।

२ (†) यच्चोक्तमित्यत्र 'यच्चोक्तमिति' ,, ,,

'जीविते चले' इति च पाठान्तरम् । चले,—अस्थिर जीविते इत्यर्थः । तथाहि,
 'प्रकृतिर्मरणं शरीरिणाम्' इति ।

३ (‡) 'अभीष्ट लोकसंहितां प्रियजन संहिता मित्यर्थः' इति हेमाद्रि कृतोऽर्थः ।

तत् सर्वं स्थाययेत् पाद्वे स्वयं सञ्चित्य चेतसि ।
 एतत् सर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजेत १(*) ॥
 ततः शुक्लाम्बरः स्नातो गृहीत कुसुमाञ्जलिः २(†) ।
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

स यथा—

आत्मनः प्रतिमा येच सर्वोपस्करणैर्युता ॥
 सर्वरत्न-समायुक्ता तव विप्र निवेदिता ।
 आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिव गुणैर्युतः ॥
 तस्मादात्म-प्रदानेन ममचात्मा प्रसीदतु ।
 इत्युच्चार्य ततो दद्याद्ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ! ॥
 ब्राह्मणश्चाथ गृह्णाति 'कोदादिति' च कीर्त्तयन् ३(‡) ।
 ततः प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतन् प्रयच्छति ।
 यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 साप्रं (४) वर्षशतं जीवेत् सर्वभोग समन्वितः ।
 यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्नोति कर्म क्षयक्षयम् ॥
 तत्रैव सर्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप ! ।
 इष्टवन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ॥
 प्राप्नोति पुरुषो राजन् स्वर्गं चानन्त मण्डितम् ।
 यश्चात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहन-स्थाम्,
 हैमी विधाय धनधान्य समाकुलाञ्च ।
 सोपष्करां द्विजवराय ददाति भक्त्या ।
 चन्द्रार्कवद्विवि विभाति सरोज हंसः ४(०) ॥
 इत्यात्मप्रतिकृति दानम् ॥

—*—

१ (•)

'पूजयिष्यति लोकपालान् प्रधानं देवो' विनायकम्—देवीशब्दं नाव श्रीदुर्गायने विनायक-
 साहचर्यात् इत्यधिक पाठः चतुर्वर्गं चिन्तामणी ।

२ (†)

'स्नात' इत्यत्र 'स्नात्वा' इति हिमाद्रिधृतः पाठः । सच, सन्तः प्रतिमूर्त्तिं विषयः ।

३ (‡)

'कोदादिति' वाजमनेय-प्रसिद्धो मन्त्रः । स च काममूर्तिरिति कथ्यते । गुरुयजुर्वेदे ।
 अः ७, ४८ ।

४ (०)

'स राजराज' इति हिमाद्रिधृतः पाठः ।

(१५२) अथ चतुर्मुर्त्ति दानम् ।

—*—

361-362. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वार्थ नाशनम् १(*) ।
 चतुर्मुर्त्ति विधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल कारणम् ॥
 धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ।
 पुत्रदं श्रीकरं पुण्यं अभीष्ट फलदं शुभम् ॥
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्र सूर्य्यं प्रहादिषु ।
 देवागारादि देशेषु गृहे वा दान माचरेत् ॥
 चतुरक्षां समां भूमिं लिप्तां गोमय बारिणा ॥
 चतस्र स्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्याश्च ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वर्जयेत् ॥
 तत्र तेषु चतुर्मुर्त्तिः चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाद्युत्तर पर्य्यन्तं जातरुपमयीः शुभाः ॥
 श्वेतं तण्डुल पद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।
 पुरतोवासु देवश्च सङ्कर्षणं मतः परम् २(†) ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्मुर्त्तिं यथाक्रमम् ॥
 शङ्ख-चक्र-गदाप्राणि पीतवासस मच्युतम् ।
 श्रीवत्साङ्गं चतुर्वाहुं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ॥
 नीलाम्बर धरं देवमनन्त मूसलायुधम् ।
 सङ्कर्षणं चतुर्वाहुं कटकादि विभूषणम् ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्र गदाधरौ ।
 पीत श्वेताम्बर धरौ केयूरादि विभूषितौ ॥

१. (*)

हेमाद्रौ 'ऋषयः सचमासीनाः नैमिषारण्यवासिनः'—इत्यारभ्य यथाह भगवान् ब्रह्मा
 नारदस्य पितामहः' इत्यन्तोऽधिकः पाठोऽस्मिन् विषयेऽस्ति । 'निमिषे नैमिषचेति ऋषयः
 सनकादयः' इत्यादि श्रोमद्भागवते पुष्कलंतत्त्वमस्ति ।

२ (†)

एक एव भगवान् वासुदेवः, सङ्कर्षण-प्रद्युम्न-अनिरुद्धादिभेदेन चतुर्धा भिद्यते । 'एकं
 सद्भिर्वा बहुधा वदन्ति' इत्यादि वाजसनेय्युति प्रसिद्धोऽर्थः । 'एकोऽं बहुसामितिच'
 उपनिषदि । 'बहुधात्ममूर्त्तिरिति' स्मृतीच ।

एवं कृत्वा चतुर्मूर्तिं चतुर्वर्हिं समर्चयेत् ।
 पलाद्धेन सुवर्णेण ग्रथाशक्तिं विनिर्मितम् ॥
 प्रागाद्युत्तर पर्यन्तं देवानां मर्चं न क्रमः ।
 स्व स्व मन्त्रेण देवानामाराधनं मनुक्रमात्
 ह्यानं वा सोयुगं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।
 गन्ध-सुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेवच ॥
 धारात्रयं शुद्ध जलैः स्ताम्बुलञ्च निवेदयेत् ।
 परितो लोकपालांश्च गन्धादिभिः रथार्चयेत् ॥
 प्रदक्षिणं त्रयं कृत्वा गृहीतं कुसुमाञ्जलिः ।
 उद्धास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ते मन्त्रा यथा—

नमोऽस्तु बासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तव संकीर्तनादानाच्छ्रेयः स्यात्तु सदा मम ॥
 सङ्कर्षणं नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्तं कर्मणो ।
 तव देव प्रदानेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
 प्रद्युम्नायाखिलेशाय भक्तानां दुःखहारिणे १(*) ॥
 सदा नमोऽस्तु जगतः स्थितिकर्त्रे नमोनमः ॥
 तवमूर्तिं प्रदानेन ममपापं व्यपोहतु ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ॥
 त्वं देव दानतोऽनन्तं सर्वपापं प्रणाशतु ॥

इति दानमन्त्राः ॥

एवं दद्याच्चतुर्मूर्तिं श्रद्धायुक्तश्च नारद ! ।
 नारी वा पुरुषोवाथ यथोक्तं फलं मश्नुते ॥
 इत्याह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 यथा ममापि तत्सर्वं अब्रुवन् मुनि सत्तमाः २(०) ॥

इति चतुर्मूर्तिं दानम् ॥

—*—

१ (*)

‘नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामर्चिहारिणे ।

सदा नमोऽस्तु जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे’ ॥ इति हेमाद्रौष्ठतः पाठः । ‘सर्वपापं’

प्रणाशय’ इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

२ (०)

‘समापितम्’ इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

(१५३) अथ पञ्चमूर्ति दानम् ॥

—*—

363. ब्रह्माण्ड पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्तिरिति श्रुतम् ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा सर्वसिद्धिं मवाप्नुयात् ॥
यत्पापं मनसा वाचा कर्मणाच पुरा कृतम् ।
जन्मान्तर सहस्रेषु तन्नाशं याति सर्वतः ॥
शृणु देवर्षे ! दानन्तु सर्वपाप प्रणाशनम् १(*) ।
दानमारोग्यमायुष्यं श्रीकरं भुक्ति मुक्तिदम् ॥
चन्द्र सूर्यग्रहेवाथ विषुवत्ययनादिषु ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु गृहेतीर्थेऽथवाचरेत् २(†) ॥
आचार्य्यं वरयेद्विप्रं तस्या नुज्ञामवाप्य च ।
विद्या-विनय-सम्पन्नं सर्वं तेनैव कारयेत् ॥
लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकेन वा ।
चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राच्योदिच्यस्तु ताः समाः ॥
त्रिहस्तमात्रा स्ताः सर्वा स्तत्रस्य नवकोष्ठकाः ।
तत्र पञ्चैव संग्राह्याः चतुष्कोणानि वज्जयेत् ॥
तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं लिखेत् ।
श्वेततण्डुल पुञ्जेषु अष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
तेषु तण्डुल पद्मेषु पञ्चमूर्तीं निवेशयेत् ।
सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्तीः कृत्वा विधानतः ॥
ईशं सौवर्णमासीनं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ।
चतुर्बाहुमुदाराङ्गं कटकादि विभूषितम् ॥
दक्षिणे परशुं हस्ते सव्येतु मृगपोतकम् ।
अभयं दक्षिणे मध्येशूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ॥
सद्योजातं वामदेव मधोरं पुरुषन्तथा ।
सुवर्णे नैव कुर्वीत प्रदानादद्धमानतः ॥

१ (*)

'शृणुष्व त्वं देवर्षे दानं' सर्वाचनाशनम्' इति हेमाद्रौ पाठः ।

२ (†)

'गृहेचायतनेषु च' इति चतुर्वर्गचिन्तामणौ पाठः ।

सद्यं पश्चादुत्तरे वामदेवं, तथाचान्यदक्षिणेचाप्यघोरम् १ (*) ।
 तच्छब्दोक्तं पुरुषं पूर्व कोष्ठे, तेषां मध्ये चैव मीशान मेव ॥
 स्नानं वस्त्रं चार्घ्यं पाद्याचमनीयं, गन्धपुष्पे धूपदीपौ हविष्यम् ॥
 अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण, मन्त्रैः पञ्च ब्रह्मभिर्मान पूर्वम् २ (†) ।
 सम्पूज्य चैवं विधिनोदितेन, शच्या(क्रा)दि देवांश्च यथाक्रमेण ॥
 सद्योजातादि लक्षणमुक्तं पुराणोक्ततिल—
 पर्वतदाने हेमाद्रौ द्रष्टव्यम् ।
 तेनैव विप्रेण च सर्वमेतत्, कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ।
 दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
 स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुशोदकैः ।
 अभ्यर्च्य विप्रं गन्धाद्यैः मन्त्रानेता नुदीरयेत् ॥
 प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमात् ।
 नमोऽस्तु सद्योजाताय भवाय भवसंज्ञिने ॥
 भवभङ्गो भवेन्महान्तवरूप प्रदानतः ।
 सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
 सदा मे शिव मेवास्तु तवरूप प्रदानतः ।
 नमोऽघोराय घोराय जगत् संहृति कर्मणे ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽमशङ्कं मम शङ्करः ।
 पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
 तस्य रूप प्रदानान्मे श्रेयसेऽस्तु नमोऽस्तु ते ।
 ईशानो जगतामीशो देवानामभयङ्करः ॥
 रक्ष त्वं शेषभूतानां ईशोमां शरणं गतम् ।
 त्रिप्र दक्षिण मावृत्य गृहीत कुसुमाञ्जलिः ॥
 प्रणिपत्य ततो दद्यादन्यस्मै वा प्रदापयेत् ।
 दक्षिणां गुरवे दद्यात् सुवर्णं चैव वाससी ॥
 एतन्नरोऽथवा नारी नारदेह समाचरेत् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिव सायुज्यमाप्नुयात् ॥

१ (*)

सद्यं-सद्योजातमित्यर्थः, नामैकदेशग्रहणे पूर्वं नामग्रहणात् । यथा भीमः—भीमसेन इति ।

२ (†)

पञ्चब्रह्मन्नाः सद्योजातादिभ्यः तैत्तिरीयाणां तदुपनिषदिष प्रसिद्धाः ।

महानारायणो पनिषद्यपि ते स्मृतिः ।

तत्र सुखवाच—
इत्येव मृषयोदानं नारदाय चतुर्मुखः ।
यथोवाच तथाप्रोक्तं मयाच पञ्चमूर्त्तिकम् ॥
इति शिवपञ्चमूर्त्तिदानम् ॥

—*—

(१५४) अथ द्वादशादित्य दानम् १(✽) ।

—*—

364. ब्रह्माण्डपुराणे—

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्य संज्ञितम् ।
यथोक्तं [लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
कर्तुःपापहरं पुण्यं आयुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
आरोग्यं सर्वमाङ्गल्यं दुःस्वप्नाद्भुत नाशनम् ॥
सर्वशान्तिकरं ह्येतत् सर्वसिद्धि फलप्रदम् ।
चाक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं मुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ॥
विषुवत्ययने राहु-ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।
जन्मर्क्षे सौर बारे वा पञ्चदश्यर्क संक्रमे ॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रेऽर्द्रतदर्शने २(†) ।
दुःस्वप्नदर्शने कुर्याद् दानमादित्य संज्ञितम् ॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरूणालये ।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ३(‡) ॥

१ (✽)

द्वादशादित्याः, यथा-कश्यप्यादिति-पद्मा जाताः पुषास्ते ।

—विवस्वान्, अथ्यमा, पुषा, त्वष्टा, सविता, भगः, धाता, विधाता, वरुणः, मित्रः, शक्रः,
उरुक्रमः, इति पुराणे ।

२ (†)

अर्द्रत दर्शनं, दुर्निमित्तम् । महादुर्मित्त-मङ्गामारी-संक्रामकरीगप्रदम् । एत दृष्टं
वेद्यके, ज्योतिषे, पुराणेषु, अद्भुतसागरेष्वस्ति । आद्यवर्ण शान्तीषु ।

३ (‡)

अन्येषु प्रयाग-कुश्चिच-पुष्कर-काष्ठादिषु ।

आलिप्य वै द्वादशहस्त दैर्घ्याम्,
क्षिति तथा गोमय-संयुताद्भिः ।
तस्मिन् सितैस्तण्डुल-पुञ्जकैश्च,
विस्तारयेद् द्वादशपङ्कजानि ॥

प्रादेश-मात्राणि शुभानि तानि,
सकर्णिकान्यष्टदलेषु तेषु ।
हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय,
यथाक्रमादुत्तरतोऽपवर्गः ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्,
तदूर्णगन्धादिभिरर्चयित्वा ।
दद्यादपूपं सघृतं गुडाक्तम्,
वस्त्रैरथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥

प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् ;
आराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
सम्प्रीयतामित्य प्यथ च क्रमेण,
प्रत्येकमुच्चार्य तदीय नाम ॥

धाताच्च मित्रश्च ततः परेण,
मार्त्तण्ड नामाच्च तथार्यमाच ।
शक्रश्च देवो वरुण स्तथासौ,
भगो विवस्वान् नवम स्तथेषाम् ॥

आदित्यनामा सविता तथान्यः,
त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषाम् ।
विष्णु स्तथा द्वादशमस्तु मन्त्रैः,
आराधये देववरान् द्विजांश्च ॥

पुरा देवर्षये दानं प्रोक्तं कमल-योनिना १(*) ।
तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥
द्वादशादित्य प्रतिमालक्षणं ब्रह्माण्डदाने उक्तम् ।
इति द्वादशादिष्य दानम् ॥

—*—

१ (*)

‘मुनिवरोत्तमैः’ इत्यपि पाठान्तरम्, अस्य शाश्वतत्वं वक्ति-पुरेति ।

नक्षत्रलक्षणधना मयैवोच्यते ।

तथाच—‘पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम्’ । इति ।

कलावपि अभ्युदयाय निःशेषसायक कार्यम् ।

(१५५) अथ चन्द्रादित्य दानम् ।

—*—

365. विष्णुधर्मोत्तरे, श्रीभगवानुवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानं राजन् ग्रहेशयोः १(*) ।
यद्वत्त्वातु बली राजा शक्रराज्यमवाप्नुहि २(†) ॥
शक्रश्च बलिने राज्यं दत्त्वा पुन रवापह ।
चन्द्र सूर्योपरागेच विषुवे अयने तथा ॥
चन्द्रक्षयेच द्वादश्यां वैशाख्यां पुत्र जन्मनि ।
कार्तिक्याश्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा ३(‡) ॥
चन्द्रादित्यौच दातव्यौ सूर्यः सौवर्ण उच्यते ।
शुद्धस्य रजतस्यैव मण्डलं हिम रोचिषः ॥
द्वादशाङ्गुल वृत्तन्तु उभयोरपि मण्डलम् ।
घृतौ पद्मसमाकारौ मध्ये चैवतु कर्णिकाम् ॥
भानुन्ताम्रमये पात्रे घृत पूर्णेतु निक्षिपेत् ।
सोमं शङ्खक्षीर-पूर्णं उपरि स्थापयेद्बुधः ॥
सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्लै स्तथैवच ।
आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिश्चैव दापयेत् ।
कुङ्कुमन्तु पतङ्गाय दीपश्चैव घृतेनतु ॥
एवं सम्पूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
अमृत मूर्तये सोमं नमोऽन्ते नव पूजयेत् ॥
ॐ आस्करायेति वै सूर्यं नमोऽन्तेन पुनः पुनः ।
आहूय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्ग-पारगम् ॥
कुटुम्बिनं दरिद्रश्च आहिताग्निस्तथैवच ।
रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ४(०) ॥

- १ (*) अथ दानं—ग्रहेशयोरित्यर्थः 'अवापह' (१) इति आदर्शपुस्तकान्तरघृतः पाठः ।
२ (†) (२) अवाप्नुहि, इत्यत्र 'मवापह' इति अन्त्यादर्शग्रन्थघृतः पाठः ।
३ (‡) 'कार्तिक्याश्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा' इति हेमाद्रिघृतः पाठः ।
महामाघ्या—माघमासस्य पूर्णिमायाम् इति ।
४ (०) 'अनुलिपयेत्' इति आदर्शग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

सम्पूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरम् ।
 रविक्षिप्तं चन्द्रविम्बं घृतस्थन्तु निरीक्षयेत् ॥
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ! ।
 रुक्मश्च पुरुषश्चैव पूर्णं पुष्करमेव च ॥
 त्रयीषु विद्यासाक्षात्तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ।
 स वै दिवाकरोदेवः प्रीयतां वि प्रमाचिरम् ॥
 एवमुषार्य्य भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 क्षीरजं देव देवश्च द्विजराजं तथैव च ।
 अष्टतमूर्तिं शीतांशुं प्रयच्छामि द्विजोत्तम ! ॥
 गायत्र्या चैव सूर्यस्य अर्हणं जायते विभो ! ।
 सोम-सूर्य-स्तवं मन्त्रं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एवं चन्द्रं रविन्दत्वा बलीराज्यमवापह ।
 सर्वं तेनतु दत्तं स्याद्योदयाच्चन्द्रभास्करो ॥
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैः स्वर्गलोके महीमते ।
 इति चन्द्रादित्य दानम् ॥

—*—

(१५६) अथ काल पुरुष दानम् १(✽) ।

—*—

366. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णउवाच—

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकम् ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव २(†) ।
 महातीर्थेन सिद्ध्यन्ति प्रयच्छन्ति महत् फलम् ॥
 काम्योदानं विधिरुत उत्तमः कामवर्जितः ३(‡) ।
 मध्यमस्तु तदर्द्धेन क्रियमाणं यथा तथम् ॥

१ (✽) 'तवादी शुचिष्ठिरउवाच' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†) एवमपि हेमाद्री पठ्यते ।

३ (‡)विधिः पार्थ क्रियमाणो यथा तथम्' इति चतुर्वेगं चिन्तामणौ ।

विधान-पारिजाते ।

फलाय मुनिभिः प्रोक्तोविपरीतो भयाय च ।
 ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तु तदद्वेन तदद्वेनाधमः स्मृतः १(*) ।
 एवं वृक्षे रथेन्द्रेच धेनोः कृष्णाजिनस्यच ॥
 अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ।
 अतोऽप्यल्पेन योदद्याद् महादानं नराधिप ! ॥
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख शोक भयापहम् ।
 पुण्यन्दिनमथासाध्य भूमिभागे समे शुभे ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्याम्बा विष्ट्याम्बा पाण्डुनन्दन २(†) ।
 विष्टि भद्राकरणम् ।
 पुमान् कृष्णतिलैः काप्यै रौप्यदन्तः सुवर्ण-हृक् ।
 सुवर्णादि परिमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
 खड्गोद्यत करो दीर्घो जवाकुसुम-कुण्डलः ॥
 रक्ताम्बरधरः स्याद्वी शङ्खमाला विभूषितः ।
 तीक्ष्णासि पुत्री बन्धेन विस्फारित कटीतटः ३(‡) ।
 असिपुत्री-चतुरिका ।
 उपानयन-युक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल पार्श्वगः ।
 गृहीत मांस-पिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
 एवं विधं नरं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सम्पूज्य गन्धकुसुमै र्नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 ॐ सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेनचोच्यते ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत ! ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथा सुखम् ॥

१ (०)

‘तदद्वे वा वरः कृतः’ इति आदेशं न्यायकरः पाठः ।

२ (†)

‘विष्टिः कार्यकरे मूल्ये भद्राङ्गप्रवेशेषुच’ इति हेमः ।

—‘वृत्तौयादयमौ शेषे तत् पञ्चमोऽयं पूर्वतः । द्वेविष्टिः द्वितैतत् तासां परतिष्ठ-

इति’ इति ज्योतिषे ।

३ (‡)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

यदुध्यते तव विभो तत् कुरुष्व नमोनमः ।
 एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैः स्तथा ।
 दक्षिणां भक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 दक्षिणात्र पूर्वोक्त-मिष्कशतादिका ।
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 न च मृत्युभयन्तस्य न च व्याधिकृतम्भवेत् ॥
 भवत्यव्याहृतैश्वर्यः सर्ववाधाविवर्जितः १(†) ।
 एवं कृते नरो देवं चिरं जीवेन्नसंशयः ॥
 देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः २(‡) ॥
 सत्रयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्र-समन्वितः ।
 सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय,
 दत्त्वा शुभाशुभ-फलोदय-हेतुमुत्तमम् ।
 रोगातुरे सकलदोशमयेऽत्र देहे,
 देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात् ॥
 इति काल पुरुष दानम् ॥

—*—

(१५७) अथ कालचक्र दानम् ।

—*—

367. मृत्युञ्जये—

चक्रं रौप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मि मयात्मकम् ।
 कृत्वा मूर्द्धनि शरच्चन्द्र-रश्मिमध्यान्तरस्थितम् ॥
 त्वक्मांसानितु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः ।
 एवं ध्यानवतस्तस्य स चन्द्रः कृष्णतां ब्रजेत् ॥

१ (†) 'अव्याहृतैश्वर्य' इति, अन्वादर्शं धृतः पाठः ।

२ (‡) इति काल पुरुष दान फल कथनम् ।

ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रं प्रदक्षिणम् ।
 तं गृहीत्वा ब्रजेदूरं अदृष्ट्वमपि ब्रजेत् ॥
 स्वयञ्चामृतसङ्घात-पूर्णकाय-स्थिति-स्थितः ।
 कालचक्रमिदं नास्ना दानं मृत्यु-विनाशनम् १(*) ॥
 इमन्ते राजतं चन्द्रं रश्मिजाल-समाकूलम् ।
 अपमृत्यु-विनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 एवं कृते विश्येत अपमृत्युर्न संशयः ॥
 ततोस्तस्मात् सदादेयमपमृत्यु-भयान्वितैः ।
 ज्वरादि रोगप्रस्थैर्वा महापत्-पतितैरपि ॥
 ततोऽगृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
 जुहुयात् फलनाम्नातु शतमष्टोत्तरं घृतैः २(†) ॥
 ततस्तु भोजयेद् भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यकान् ३(‡) ॥
 स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेवहि ॥
 एवं कृतेनरोन्मूलं चिरजीवेन्नसंशयः ।
 इति काल चक्रदानम् ॥

—*—

(१५८) अथ यम दानम् ।

—*—

368. हेमाद्रौ, मृत्युञ्जये—

लोह पात्रस्थितं कांस्यं तत्र यमन्तु राजतम् ।
 तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्णैः पुरुषाकारतां गतः ॥

369. यमरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

महामहिषमारुद्धो दण्डदस्त्रो महाबलः ४(०) ॥ इत्यादि ।

१ (०) दानमित्यत्र 'मु'मिति आदर्शशब्दात्तर धृतः पाठः ।

२ (†) 'शतमष्टोत्तरान्वितैः' इति " " " " ।

३ (‡) 'संख्यया' इति हेमाद्रौयः पाठः ।

४ (०) CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

वस्त्रालङ्कार-संयुक्तो भयदास्त्राणि सर्वतः ।
 त्रिलोहाङ्कार-पुरुषैः कालदूतैश्च पार्श्वतः ॥
 भयदास्त्राणि—खड्ग-च्छुरिकादीनि ।
 त्रिलोहं—ताम्र-कांस्य-पित्तलाख्यम् ।
 कालदूताः—पुरुषाकृतयो दण्डहस्ता स्त्रियः ।
 कृत्वाच महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन् १(*) ॥
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां करोति विधिनातु यः ॥
 स मुच्यते ध्रुवंनाशाद् दत्त्वा घृतघटोत्तरम् ।
 घृत घट उत्तरेऽदक्षिणस्थाने यस्येति दान विवेके ।
 अन्ये सुवर्णं दक्षिणे इत्याहुः २(†) ।
 इति यमदानम् ॥

—*—

(१५६) अथपापपुरुष दानम् ।

—*—

370. स्कान्दे, नागर खण्डे—

371. आनर्त्त उवाच ।

मूर्खत्वाद्वा प्रमादाद्वा कामाद्वालस्यतोऽपि वा ।
 योनरः कुरुते पापं प्रायश्चित्तं करोति न ॥
 तस्य पाप विशुद्ध्यर्थं किञ्चिन्मे वद-सत्तम !
 येन मुक्तो भवेत् पापाद् यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥

372. भर्तृ-यज्ञ उवाच—

अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि यत्पापं कुरुते नरः ।
 पापाख्य—पुरुषदानेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

- १ (*) 'यममालपन्निति—महिषपृष्ठस्थित लोहपात्रोपरिस्थितकांसपात्रनिविष्ट पञ्चादं यममम-
 लमुनाशार्थं ददा मीलुचार्येन्नित्यर्थः ।
- २ (†) सुवर्णं दक्षिणा सर्वदानेषु प्रथमा । 'तस्मात् सर्वेषु दानेषु सुवर्णं दक्षिण्यते' ।
 " अदक्षिणे उत्तरे इति वा पाठः स्यात् ।
 तत्राकारः ब्रह्मणः स्यात् ।

373. आनर्त्त उवाच—

विधिना केन देवोऽसौ पापपिण्डो महामुने ! ।
ततो विस्तारतोब्रूहि येन वक्ष्याम्यहं द्रुतम् १(*) ॥

374. भर्तृयज्ञ उवाच—

मन्वादि-दिवसे प्राप्ते यदा सूर्य्य दिनं भवेत् ।
तदास्य मूर्तिः कर्त्तव्या हैमी विप्राय तुष्टये ॥
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुङ्कुममुभयोर्विधिः ।
परं हेमन्नः प्रकर्त्तव्यो गायत्र्या केवलं नृप ! ॥
संस्त्राप्य पञ्चगव्येन ततः स्नात्वा मनुं जपेत् २(†) ।
संस्त्राप्य प्रतिमामिति विशेषः ।

पञ्चविंशति संख्याभिः श्वेतपुष्पैर्नराधिप !

ॐ पृथिव्यै नमः । यमाय नमः । तेजसे नमः । बायवे नमः । आकाशाय
नमः । ओत्राय । त्वचे । चक्षुषे । जिह्वायै । घ्राणाय । शब्दाय । स्पर्शाय ।
रूपाय । रसाय । गन्धाय । वाचे । पाणिभ्याम् । पादाभ्याम् । पाद्यै ।
उपस्थाय । मनसे । बुद्ध्यै । अहङ्काराय । आत्मने । परमात्मने । इति ।

एवं सम्पूज्य राजेन्द्र ! कर्पूरं दीपमाहरेत् ।

‘धूरसीत्यथ मन्त्रेण ह्यग्निज्योतीति दीपकम् ३(‡) ॥

दद्याद् ‘युवा सुवासेति’ति वासांसि परिधापयेत् ४(०) ।

ततो ब्राह्मणमासीनं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥

प्रक्षाल्य चरणौ तस्य वस्त्राणि परिधापयेत् ।

कर्पूरकण्टकैश्चैव गङ्गुलीयकं भूषणैः ॥

भूषयित्वा तनुस्तस्य ततोमूर्तिं समानयेत् ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ततस्तस्मै निवेदयेत् ॥

१ (*)

‘वक्ष्याम्यहं द्रुतम्, इति आदर्शशयान्तरधृतः पाठः । पाप पुरुष इति पापकृत पुरुषो-
जीवः । सन्तशास्त्रे भूतशुद्ध्या मन्त्रेणच वामकुक्षिस्थं तद्देहं इति ।

२ (†)

इमं ‘मनुं’ ‘शिवं’ जपेत् इत्यादयो लेखभेदाः सन्ति ।
—बालाभिपूजयेत् इति साधुपाठ आदर्शशयान्तरे ।

१ (‡)

‘धूरसिधूर्वधूर्त्वनं’ इत्यादि श्रुत्यनु-—१।८।

”

‘कटकीः कर्णपूरैश्च’ इत्यपि भिन्नः पाठः ।

—अग्निज्योतिर्व्योतिरग्निः इत्यादि श्रुत्यनु-—३।८।

३ (०)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

मन्त्रस्तु—

एष आत्मा मयादत्तः तव हेममयो द्विज !
 यत्किञ्चिद्विहितं पूर्वं पापं मे नाशयाखिलम् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणो मन्त्रमिमं राजन् समुचरेत् ।
 यदेतद्विहितं पापं त्वया पूर्वमयाहि तत् ॥
 गृहीतं पूर्वरूपन्ते यतस्त्वं पापवर्जितः १(*) ।

इति प्रतिग्रह मन्त्रः—

एवं दत्त्वा विधानेन ततो विप्रं विसर्जयेत् ।
 एवं कृत्वा ततस्तस्य दत्त्वाथ दक्षिणान्तथा ॥
 यथा तुष्टिं समभ्येति ततः पापान्-जयत्यसौ ।
 एवं कृते महाराज ! प्रत्यये स्तत्क्षणाद्भवेत् ॥
 शरीरे लघुतामेति ततो(पो)वृद्धिश्च जायते ।
 स्वप्नेच वीक्षते रात्रौ सन्तुष्टमनसः स्थिताः ॥
 स्त्रियः सितैर्वा वस्त्रैश्च श्वेतमाल्यानुलेपनैः ।
 श्वेता गाश्च वृषोन्मत्ताः तीर्थानि विविधानिच ॥
 एवन्ते सर्वमाख्यातं पापपिण्डस्य दीपनम् ।
 श्रवणादपि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अन्यत्रापि महादानं पापपिण्डोद्वहरेभ्यः ।
 एवं जन्मकृतं पापं निजकायेन निर्मितम् २(†) ॥
 शिवालये तदेवास्य सहस्रगुणितम्भवेत् ३(‡) ।
 इति पाप-पुरुष दानम् ॥

—*—

- १ (०) 'यतस्त्वं पापनाशनः' इति आदर्शयत्यात्मरक्षतः पाठः ।
 २ (†) एषमित्यत्र 'एक' इति पाठः आदर्शयत्यात्मरे असि ।
 ३ (‡) हेमाद्री, मार्कण्डेय उवाच—भगवान् केनदानेन इत्यदि श्लोकचयं अधिकं पश्यते ।

(१६०) अथोदकुम्भ दानम् (*) ।

—*—

375. शौनकीये,—मार्कण्डेयं प्रति नारद उवाच ।

मार्कण्डेय शृणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुराणम् ।
 यदाह भगवांश्छम्भु द्वयोपृष्ट स्तयोस्तथा १(*) ॥
 श्रूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ ।
 यत्कृत्वा पुरुषः स्त्रीया नयाति नरकं क्वचित् ॥
 स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं आरोग्यं पापनाशनम् ।
 मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियन्तथा ॥
 वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यामथ तद्दिने ।
 स्वजन्म दिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 भूमौ गोमय-लिप्तायां उदकुम्भं न्यसेदुधः ।
 पुष्पैःफलैश्च संवेष्ट्य वस्त्रेण सितरुपिणम् ॥
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुडं तत्रैव निक्षिपेत् ।
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
 सुमुखं द्विभुजं देव मासीनं दण्ड हस्तकम् ।
 वरदं कृपयायुक्तं भक्तानां हितकारकम् ॥
 एवं शुभान् घटान् कृत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विप्रेभ्योदापयेत् कुम्भान् एभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥
 'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभुत क्षयाय च' २(†) ॥
 एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदक पूर्वकम् ।
 प्रियताम्भगवान् देवोमन्त्रान्ते समुदाहरेत् ॥

१ (*)

'यदाह'—इत्यत्र 'तदाह' इति हेमाद्रौ पाठः ।

२ (†)

—चौदुम्बराय दद्यात् नीलाय परमेष्ठिने ।

हकीदराय चिवाय चित्रगुप्ताय वैनमः' इति मन्त्र शेषः । एते चतुर्दश संख्यकायमाः
 तत्तपरेऽपि प्रसिद्धाः ।

उदकेन वारिणा पूर्णं कुम्भं स्वर्णादिनिर्मितं मित्यर्थः ।

विषय संक्रान्तीदाने फलाधिक्यं शास्त्रे उक्तम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

एवं कुम्भ प्रदानेन देवदेवः स तुष्यति ।
कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ॥
नयाति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
मम स्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ॥
यः कुम्भदानं विप्रेभ्यो ददाति च यथाविधि ।
स गच्छेत् स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्य्या विचारणा ॥
इति उदकुम्भदान विधिः ॥

—*—

(१६१) अथ मकरदान विधिः ।

—*—

376. हेमाद्रौ, बौधायनः ।

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्प्राजतं ताम्र मेव च ।
पल त्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिम् ॥
पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रौप्येण कारयेत् ।
नेत्रे स्वर्णमये कार्य्ये जिह्वां रौप्यैः प्रकल्पयेत् ॥
पादयोः प्रक्षिपे तत्र घृत पात्रे पुरद्वयोः १(*) ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरु-चर्चितम् ॥
ताम्रेऽथ जल पात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभम् ।
ब्राह्मणं वृत्त सम्पन्नं वृद्धं दान्त मलोलुपम् ॥
वस्त्रैः कटक केयुरैः पूजयेदङ्गुलीयकैः ।
होमो वारूणदैवत्यै र्म्मन्त्राध्यायोक्त मार्गतः ॥
ततस्त्वौदारिके विप्रे मकरन्तन्निवेदयेत् २(†) ।
जलाधिदेव देवेश ! पश्चिमाशापते त्रिभो ! ॥
उदरव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषितः ।
इति मकरदानम् ॥

—*—

१ (•) (पद द्वयं) करद्वयोः, इति वा पाठद्वयं भिन्नमस्ति ।
२ (†) 'परमौदारिके' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

(१६२) अथ लोकपालाष्टक दानविधिः ।

— * —

३७७. ब्रह्माण्ड पुराणे—

दानानामुत्तमं ह्येतत् सर्वसिद्धि करं परम् १(*) ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणो ब्रजेत् ॥
 विषुवत्यने राहुर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मक्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ! ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 षट्करं चाष्टहस्तं वा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राच्योदीच्यश्च कर्त्तव्या रेखाश्चतसृकाः स्मृताः २(†) ।
 नवकोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलकु(पु)ञ्जकैः ॥
 सितैरष्टदलैर्युक्तान् कमलान्विन्यसेच्छुभान् ।
 जातरूपमयं देवं जगत् कर्त्तारमव्ययम् ॥
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् (०) ।
 इन्द्रमग्निं यमश्चैव निर्ऋतिं वरुणन्तथा ॥
 वायुं सोमं तथेशानं प्रागादिषु क्रमान्न्यसेत् ३(‡) ।
 जातरूपमयान् देवानष्टौ स्वायुध-संयुतान् ।
 त्रिपलाह्वा सुवर्णात् यथा शक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु विनिवेशयेत् ।
 जातरूपान् स्वर्णमयान् यथाशक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् देवान् विनिवेश्य च वारिणा ४(+) ।
 योऽसौ कारयिता-विप्र स्त्वेव मेतत् समाचरेत् ॥

- १ (*) हेमाद्रौ 'ब्रह्माण्डपुराणे'-इत्यत्र लिङ्ग पुराणे इति पाठः ।
 " —ततैवादौ 'शृणु नारद इत्यारभ्य—'श्रीवरं शुभ' मित्यन्तः श्रीकोऽधिकः पठ्यते ।
 २ (†) श्वेततण्डुलकल्पाः इति हेममाल्यकैः इति च पाठान्तरम् ।
 " 'चतसृकाः समाः' इत्यपि पाठान्तरं गत्यान्तरे ।
 ३ (‡) 'वायुं सोमञ्च रुद्रञ्च' इति हेमाद्रौ पाठः ।
 ४ (+) 'प्रत्येकं वाममाविष्टा संप्रीत्य कृशवारिणा' इति चतुर्वर्गचिन्तामणौ पाठः ।

दानकालेतु सम्प्राप्ते दाता क्वाति कुशा दकैः ।
 प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठि-पुरोगमान् ॥
 स्वनाम मन्त्रैरभितोनमोऽन्तैः,
 आराध्य गन्धादिभिरादयेण ।
 विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण,
 सम्प्रीयतां मे त्वय मेवमुत्तवा ॥
 योऽसौ-कारयिता विप्र सुस्मै दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्ण-संख्या गणिता हिरण्यञ्चैव वाससी ॥
 प्रोक्तं देव-ऋषेर्दानं लोकपालाह्वयं मया ।
 किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतम् १(*) ॥
 इति लोकपालाष्टक दानम् ॥

—*—

(१६३) अथाजादि दानम् ।

—*—

378. महाभारते—

अजाविक्रब्धं महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 घृत क्षीरवद्वा नद्यो यत्र तत्र स मोदते ॥

तथाच—

अजामलङ्कृतां दत्त्वा वह्निलोके नदीयते ।
 तमेव लोकं प्राप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः २(†)
 इत्यजादानम् ॥

—*—

१ (•) 'प्रमात्यच्छ्रोतुमिच्छा ते' इति डेमाद्री पाठः ।

२ (†) 'इतिवा' इति चवसाने पाठोऽस्ति । अथश्चतुर्वर्गं विनामयी पुष्पकमसि ।

(१६४) अथमेषीदानं, भविष्योत्तरे ।

—*—

भगवानुवाच—

शृणुपार्थ ! परं दानं सर्व्वकिलिष-नाशनम् ।
 यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलय मृ मि)च्छति ॥
 सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षांवा सुशोभनाम् ।
 सुवर्ण-तिलकोपेतां सर्व्वालङ्कार-भूषिताम् ॥
 कौपेय परिधानञ्च दिव्यचन्दन-भूषिताम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्व्वधातुरसैयुताम् ॥
 सप्तधान्य-समायुक्तां फलपुष्पवतीन्तथा ।
 प्राग्धात्वादि परिमाणं परिभाषायामुक्तम् १(*) ।
 शतेन कारयेत्तान्तु सुवर्णस्य प्रयत्नतः ।
 यथाशक्त्याऽथवा दद्याद् वित्तशाठ्यन्नकारयेत् ॥
 अयने विपुवेचैव ग्रहणे शशि-सूर्य्ययोः ।
 दुःस्वप्नदर्शनेचैव जन्मर्क्षे तिथि संक्षये ॥
 यदावा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धा समन्वितम् ।
 तदैव दानकालं स्याद्यतोऽनित्यं हि-जीवितम् ॥
 दद्यात्तीर्थे गृहेवापि यत्रवा रमते मनः ।
 तत्र संस्थाप्य देवेश मुमया सह शङ्करम् ॥
 ब्रह्माणं सहायज्या सश्रीकं श्रीधरन्तथा ।
 रत्यासह तथानङ्गं लोकपालान् ग्रहांस्तथा २(†) ॥

शङ्करादि स्वरूपन्तु विश्वकर्माह—३(‡) ।

चर्माम्बर श्रतुर्वाहुः शूल खट्वाङ्ग-पाशधृक् ।
 वृषाङ्कः शङ्करो गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत् ॥

१ (*) परिभाषातु चतुर्थस्तवकारम्भे अस्ति ।

२ (†) 'तान्तुपूर्व्वविधानेन गन्धपयः निवेदनेः' इति चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

३ (‡) 'उमाशङ्कर रूपमाह विश्वकर्मा' इति हेमाद्रिः, विश्वकर्माश्रित्यशास्त्रे अपर वृत्तमस्ति ।

ब्रह्मादि रूपमाह, नारदः—

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री वामभागतः ।

विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्र-कमण्डलुम् १(*) ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपं हेम-हस्तिदाने ज्ञेयम् ।

अन्येषान्तु परिभाषायाम् । एतानि यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितानि कुर्यात् ।
मध्येच तैलकुम्भोपरि पूर्वोक्त प्रकारेण घटितां मेघीमुक्तोपकरणैः सहस्थापयित्वा-
गौरीशङ्करादिभिः सह पूजयेत् २(†) ।

तां संपूज्य विधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः ।

तदग्रे कारयेद्धोमं तिलाज्येन महीतले ॥

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च ।

तल्लिङ्गं मन्त्रैर्होमश्च कर्तव्यो ज्वलितेऽनले ॥

ततस्तां तिलकं भक्त्या लवणाभि मुखस्थितान् ३(‡) ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

लवणाभिमुख स्थितान्—इति प्रतिमातः पश्चिमायां दिशि ।

लवणाशातोऽनेन तदभिमुखत्वं सम्पद्यते ।

मन्त्रस्तु—

रोमत्वङ्मांसमेदाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तेऽपि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवम् ॥

वाङ्मनः कायजनितं यत्किञ्चिन्ममदुष्कृतम् ।

तत्सर्वं विलयं यातु तद्दानादुपसेवितम् ॥

एवमुच्चार्य तान्दशाद्राक्षणाय कुटुम्बिने ४(+) ।

नातिभाषे ततोदत्त्वा तन्मुखं नावलोकयेत् ५(x) ॥

दुष्टप्रतिग्रहाद् विप्रो नित्यं भवति पातकी ।

नोर्णायुर्दक्षिणा हीना दातव्या ना विधानतः ॥

१ (*) हेमाद्रौ दानखण्डे अन्यथा लिखितमस्ति ।

२ (†) 'ततस्तान् तिलकुम्भस्थान्' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡) यत्र दिग्भागे लवणानि स्थितानि तदभि मुखस्थितानिति ।

४ (+) 'यज्ञ-समुद्भूतो' इति हेमाद्रौ पाठः ।

५ (x) 'नातिभाषेततोदद्यात्' इति चादर्शावरधृतः पाठः । 'नातिभाषेत योदद्यात्' इत्यापि पाठः सम्भवति ।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत् ।
 पुरा दत्तमिदं दानं गौर्या दक्षगृहस्थया ॥
 तेन शम्भुः पतिलब्धः सर्वदेव नमस्कृतः ।
 इन्द्राण्या स्वर्णरोमाणां शतं दत्तं विधानतः ॥
 पतिः स्वर्गपतिलब्धः साद्यापि दिवि मोदते ।
 नलेन दत्तमेतद्धि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ॥
 रूक्षिमण्याहं पतिलब्धः सौभाग्यमनुलन्तथा ।
 दानस्यास्य प्रभावेन पुत्रा बहुबलान्विताः ॥
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनो लभते धनम् ।
 दत्त्वा दानं शुभां कीर्त्तिं विपुलाञ्च तथा श्रियम् ॥
 य इमं शृणुयान्नित्यं दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्र कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मेषीमशेषकलुषां सं(प्र)हरां सुशस्ताम् ,
 दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्याम् ।
 तामादरेण कुरुनन्दन देहि धन्याम् . १(*)
 येनास्तपापतिमिरः सन्निवेव भासि २(+)
 इति मेषी दानम् ॥

— * —

(१६५) अथाजा दानम् ।

— * —

३७९. सुमन्तु :—

प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा प्रजामुनपाद्य यन्नतः ।
 यन्नार्थं तत्सूतं कल्प्य पशुं यज्ञस्य सिद्धये ॥
 त्रिरूपं विपुलं श्लक्ष्णं कृष्णसारं युवानकम् ।
 असमाप्तेतु यज्ञानां सत्राणां पितृकर्मणाम् ॥

१ (*) 'देहि दत्ता' इति आदर्शान्तर-स्थितः पाठः ।

२ (+) 'अपास्त पाप तिमिरः' इति आदर्शान्तर धृत-पाठः ।

तत् समं विहितं देवे स्तहानश्च निगद्यते ।
 अजापालो महीपालो राजादानैर्दिवं गतः ॥
 अयने विषुवे चैव युगादौ ग्रहणेषु च ।
 अमायां समजादानं पौर्णमास्याश्च शस्यते १(*) ॥
 किं हि तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्मितम् ।
 सर्व्वरत्नोपसम्पन्नां सप्तरत्नोपरि स्थिताम् ॥
 वस्त्रमाल्योपमानश्च भूषितां पशुजानकीम् ।
 यज्ञनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सुदोहनाम् २(†) ॥
 ससुतां रौप्यपादाश्च कुक्षौ दद्यात्तिलोदकम् ।
 गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ३(\$) ॥
 मन्त्रावासे अजे श्रुक्ष्णे यज्ञसम्पत् करे शुभे ।
 सृष्टः त्वं हर मे पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

इत्यनुमन्त्रणम् ।

एवं समुच्चरेद् भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वैनमः ॥
 एवं प्रदक्षिणी कृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये वाल्म्वे कृता दोषाः कामतोवाप्यकामतः ४(+) !
 यौवने वार्द्धकेऽन्यत्र प्रसङ्गेनापि पातकम् ॥
 अजादानस्य माहात्म्या त्रिष्पापोजायते नरः ।
 पुत्रपौत्र-समायुक्तः सदाचारमतिश्चिरम् ५(x) ॥

380. विष्णुधर्म्मोत्तरे—

ऽस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्व्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन विधिं वदलङ्घ्य स्वशक्तिः ॥

- १ (*) 'अमावास्याम्' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) अत्र 'वस्त्रनेत्रां' 'सुदोहनीम्' इति पाठद्वयं अथवा भूतं हिमाद्री ।
 ३ (\$) 'संयुतं' इति आदर्शपुस्तकान्तरस्थः पाठः ।
 ४ (+) महाभारतीकं 'अजामलङ्कृत्य' इत्यारभ्य 'यत्र समोदते' इत्यन्तं सार्धं श्लोकद्वयं हिमाद्री
 अधिकर्मादि ।
 ५ (x) 'सदाचार-युतश्चिरम्' इत्यपि पाठः आदर्शपुस्तकान्तरे ।
 'यैवोत्तरे कृताः पापाः' इति हिमाद्री ।

विधान-पारिजाते ।

त्वं पृष्ठं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परम् ।
त्वत् प्रसूतोत्थिता यद्वा तस्माच्छान्तिकरी भव ॥

इतिदानमन्त्र ।

प्रतिगृहीत ताश्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः १(*) ।
एवं प्रदाय विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते दैष्णवे पुरे ।

इत्यजादानम् ॥

—*—

(१६६) अथ मेषदानम् ।

—*—

३८१. हेमाद्रौ, बौधायनः—

अग्नेर्मन्त्रं भवेत्तस्य यस्य नाग्नि-विनाशकः २(†) ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
पलाद्धेन तदद्धेन तदद्धेनवा पुनः ।
राजतंकारयेत् सौम्यमग्ने वह्नमुत्तमम् ॥
सौवर्णाश्च खुराः कार्याः श्वेतवस्त्रेण-वेष्टयेत् ।
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धै धूपन्दद्यान्मधूतकटम् ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सृधीः ।
तण्डुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
आग्नेय्यान्दिशि होमश्च समिदाज्य तिलैरपि ।
आचार्येण विनीतेन सर्वशास्त्रार्थ-वेदिना ॥
बह्वृचेनच कर्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु ।
'अग्निर्मूढद्धे'तिमन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(‡) ॥

विष्णुधर्मोक्तं 'उष्ट्रस्वागर्द्धमन्वापि' इत्यारभ्य 'सर्वयज्ञफलं लभेत्' इत्यन्तं श्लोकद्वयं हेमाद्रौ
दानखण्डेऽधिकं दृश्यते ।

'यस्तु नाग्नि-विनाशकः' इति आदर्शं पुस्तकान्तरं स्थितः पाठः ।

'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अग्रम् । अपां रतां सि जिवति । इन्द्रस्य लीजसा

सहस्रमि' । आकृत्यः १३।१४ ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

‘अग्नेनये’त्याज्यहोमोऽप्यग्निनाग्निस्तिलाक्षतैः १(*) ।

मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निसंस्थापनम्भवेत् ।

अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुम्भन्तु विन्यसेत् ॥

प्रणीतामोक्ष-पर्यन्तं कृत्वा स्नानं विधीयते ।

‘आपोहिष्ठे’त्यादित्र्यृचं ‘हिरण्येति’चतुर्ऋचः २(†) ॥

पावमानानुवाकेन माज्जयेद्रोगिणन्ततः ।

‘शन्नोदेव्य’नुवाकेन शान्तिश्चापि प्रकल्पयेत् ३(‡) ॥

तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।

पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणम् ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवानां योमुखो हव्यवाहनः सर्वपूजितः ।

तस्य त्वं वाहनः पूज्यः देवैः सेन्द्रैर्मर्हर्षिभिः ॥

अग्निमान्द्यं पूर्वकर्म-विपाकोत्थन्तु यन्मम ।

तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्नि-प्रवृद्धये ॥

एवं विप्राय योदशाद् अग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

बलवान् अग्निमान् मर्त्योर्जीवेद्वर्षशतं नरः ॥

ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ।

इत्यग्निमान्द्यहररौप्य मेषदानम् ॥

—*—

(१६७) अथ महिषी दानम् ।

—*—

382. भविष्योत्तरे. श्री कृष्ण उवाच ४(०) ।

महिषी दानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर !

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकाम-सुखप्रदम् ॥

- १ (*) ‘अग्नेनये’त्याज्यहोमोऽप्यग्निनाग्निस्तिलाक्षतैः । युयोध्याञ्जुः उवाच मेनो-
भूयिष्ठां ते नमस्कृतिं विधेम । शुक्लयजुः ५:२६ ।
- २ †) ‘आपोहिष्ठे’ त्र्यृचो मन्त्राः शुक्लयजुः प्रविष्टाः ११।५०।५१।५२ ।
—‘हिरण्येति’ चतुर्ऋचः—१३।४, २२।१०, १०।१६, २८।२०। शुक्लयजुः ।
- ३ (‡) ‘शन्नोदेव्येति’ चापोभवन्तु पीतये । शंयोरग्निं च वक्तुं नः ।
—शान्ति मन्त्रास्तैव यः २६।१—१७ । शुक्लयजुः—२६।१२ ।
- ४ (०) हेमाद्री दानखण्ड—विश्वामित्रोक्तौ ‘महिषी’ सुप्रज्ञा राजन् । श्रीराज्ञां युवतीमया’
इत्यारम्भ ‘लोकाश्च गच्छति, इत्यस्ती श्री श्रीकी चारम्भे यः ।

वि—२२

चन्द्रसूर्यग्रहे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्य-संक्रान्ति-वासरे ॥
 यदावा जायते वृत्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन !
 तदैव देयामहिषी संसार भय-भीरुणा ॥
 सुक्षीराच सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा ।
 प्रथम प्रसूता युनी सुशीला दोषवर्जिता १(*) ॥
 सुवर्ण-शृङ्ग-तिलका घण्टा भरण-भूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृतारम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्याक-पिटकोपेता सहिरण्याच शक्तितः ।
 सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुराण पाठके तद्वज् ज्योतिः शास्त्र-विदे तथा ।
 देया नवेदरहिते नवक-प्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽहि विधि-पूर्वकम् ।
 दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र ! पुराण पठिते नतु ॥

अत्रेदं दानवाक्यम्—

ॐ अद्येत्याद्यमुकगोत्रप्रवरायेत्यादि समुल्लिख्य इमां महिषीं प्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं
 सुवर्ण-तिलकां स्वर्णभरणां घण्टाताम्र-दोहनिकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्ययुतां
 पादुकावतीं यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकगोत्रप्रवरेत्यादि, एतन्महिषीदान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं तुभ्यमहं
 सम्प्रददे नममेति ।

इन्द्रादि लोकपालानां स्वाराज्यमहिषी शुभा २(†) ।
 महिषीदानमाहात्म्यात् साऽस्तुमे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य सामीप्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

१ (*) अथ युनी युवती तरुणीति यावत् । प्रथमप्रसूता—सर्वप्रसूता

२ (†) इमीं श्लोकां आदर्शगत्यान्तरे नक्तः । हेमाद्रौ विशेषो यथा,—‘एवं दत्त्वा विधानेन
 ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् । क्षमापयेत्ततो विप्रान् सुसन्तुष्टो भवे’ति च । अनेन विधिना दत्त्वा
 महिषीं हिजपुङ्गवे । सर्वान् कामानवाप्नोति इहलोकं परलोकं । “या कीं ददाति
 महिषीं सा राजमहिषी भवेत् । महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा” ।

इति दानमन्त्रः—

दत्त्वा प्रदक्षिणी कृत्य ब्राह्मे लोके परत्रच ।
 यज्ञ याजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोविजयी भवेत् ॥
 वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्मान्नरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रार्थं मात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन् महिषीं नारोदोऽब्रवीत् ॥
 विंशद्धेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेन ककुत्स्थेन धन्धुमारेण गाधिना ॥
 दत्ता संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषी दानमाहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ॥
 सर्वपापं विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
 दुग्धाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णाम् ,
 सन्तुष्टतर्णकवतीं जघनाभिरामाम् १(*) ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय,
 लोकद्वयञ्च जगतीह किमत्र चित्रम् २(†) ॥
 इति महिषीदानम् ॥

—*—

(१६८) अथ कृष्णाजिनदानम् ।

—*—

383. मत्स्यपुराणे—३(‡) ।

कृष्णाजिन प्रदानस्य विधिश्चालं ममानघ ! ।
 ब्राह्मणसमाचक्ष तत्र मे संशयो महान् ॥

- १ (*) 'तर्णकः तूवरः शिशुः' । तादृशवत्सत्रतीमिष्यथः ।
 २ (†) 'लोकद्वय' इहलोकः परलोकश्चेति ।
 ३ (‡) 'अत मनुष्याचेति' हेमाद्रीयः पाठः ।

384. मत्स्य उवाच—

वैशाखी पौर्णमासीच ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
 पौर्णमासीतु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायण-द्वादश्यो स्तयोर्दत्तं मया फलम् ।
 आहिताग्निद्विजोयश्च देयं वै तस्य पार्थिव ! ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणुः ।
 गोमये नोपलिप्तेतु शुचौ देशे नराधिप १(*) ॥
 आदावेव समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं स खुर मास्तरे कृष्णमार्गणम् ॥
 कर्त्तव्यं रुक्म शृङ्गञ्च रौप्यदन्तं तथैव च ।
 लाङ्गलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥
 तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद् द्विजः ।
 आत्मसममिति—उपविष्टस्यात्म तुल्य प्रमाण मित्यर्थः २(†) ॥
 सुवर्णं नाभन्तत् कुर्यादलङ्कृत्य विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्य पात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद् यथा क्रमम् ।
 मृन्मयेषु च पात्रेषु पूर्वा-दिक्षु क्रमेण तु ॥
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रं मेवन्दत्वा यथा क्रमम् ।

सुवर्णनाभमित्यादि, अलङ्कुर्यादित्य लङ्करण-साधनाकाङ्क्षायाम्, रत्नैर्गन्धैरित्यस्य सन्निहितत्वात् साधनतयान्वयेन निराकाङ्क्षत्वा न्नकांस्यपात्रैः सम्बन्धः । ततश्च तेषु चतुर्षु मृन्मय पात्रेषु पूर्वादिक्रमेण घृतादि दध्यादिचेति कल्पतरु काराभिमतोऽर्थः ३(‡) ।

पञ्चकस्य तथा शाखा मन्त्रं कुम्भ मेव च ।

ब्रह्मोपस्थानकङ्कृत्वा शुभचित्तोनिवेशयेत् ॥

१ (*) 'शुचौ देशे च पार्थिव !' इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†) उपविष्टस्य यजमानस्यात्मनः परिमितं तदद्रव्यमित्यर्थः ।

—'तिलैस्तु शिखरं जलेति' कश्चित् पाठ' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡) 'सरजानि कांस्यपात्राणि चतुर्दिक्षु विन्यस्यान्यानि मृत्पात्राणि घृतादिभूषाणि
 -यथाक्रमं पूर्व्यादिदिक्षु स्थापनीयानीति हेमाद्रिः ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वत्राङ्गानि च प्राञ्जयेत् १(*) ।
 धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥
 वक्ष्यमाण प्रकारेण समन्त्रकं निवेदयेदित्यर्थः ।
 यानि कानिच पापानि मयालोभात् कृतानि च ॥
 लौहपात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥
 तिल पूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ।
 यानि पापान्यकामानि कामौत्थानि कृतानिच ॥
 कांस्य पात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु सदा मम २(†) ।
 एतत् पात्रद्वयं पश्चिमपादद्वये स्थापनीयम् ।
 परापवादपैशुन्या हुष्ट-मांसस्य भक्षणात् ॥
 तदुत्थितञ्च मेपापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यानृतं गवाञ्चैव परदार-प्रधर्षणम् ॥
 रौप्यपात्र-प्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादे त्विमेकार्याः ताम्रस्य रजतस्य च ॥
 ऊर्ध्वपादे—अप्रपादयोः । अत्रैकत्व मविवक्षितम् ।
 अनेन पूर्वोक्तयो लौहकांस्य पात्रयोः ।

पश्चिमपादयोः स्थापनमित्यर्थाहभ्यते । अनयोश्च पूर्व पात्रयोर्दक्षिणे वामे च
 न्यासः ३(‡) ।

अत्र सुवर्णपात्रस्य स्थापनानुक्ते मध्ये पात्रान्तराश्रवणान्मध्यदेशे एव स्थापनम् ।
 एतच्चाक्षत पूर्णस्थापनीय मित्याहुः ४(०) ।

१ (*) ब्रह्मोपस्थानकमिति—'वा(लो)दानदेशाद्विषसमीपे स्थानं स तथोक्तः । यथा-
 प्राञ्जयेत्—दानानन्तरं खाल्वापीतेन जीर्णवस्त्रेणाङ्गानि प्राञ्जयेत्' । इति चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ ।

” वस्त्रिस्थापनमिति ज्ञेयम् ।
 निवेशयेत्—दानानन्तरं स्नानार्थमिति शेषः ।

२ (†) यानि पापान्य काम्यानि कर्णो(र्णो)त्थानि कृतानिच ।
 कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 मधुपूर्णन्तु तत्कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत्' । इति हिमाद्रीये ॥

३ (‡) 'चतुर्णामपात्रं मधुपूर्णं दक्षिणपादे, रजतपात्रं तिलपूर्णं वामपादे स्थापनीय'मिति
 = चतुर्वर्गचिन्तामणौ

४ (०) 'एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापनीय'मिति हिमाद्रीः ।

हेममुक्ताविद्रुमश्च दाडिमं बीजं पूरकम् ।
 प्रशस्तपात्रं सुवर्णं खुरे शृङ्गाटकानिच ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाक फलानिच ।
 तत् प्रतिग्रहविद्विद्वा नाहिताग्नि-द्विजोत्तमः ॥
 स्नातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ! ॥
 तत एवं समीपेतु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
 कृष्णकृष्ण विभो देव कृष्णाजिनानघ प्रभो ! ॥
 तद्दानाद्गतपापस्य प्रीयतां मे नमोनमः ।
 त्रयत्रिंशत् सुराणां त्वमाधारत्वे व्यवस्थितः ।
 कृष्णोऽपि भूर्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिनोनमोऽस्तुते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्याद् यथावत् कृष्णमार्ग(णः)शः ॥
 नस्पृश्यः स द्विजोराजन् चित्ति युपसमोहि सः ।
 दानेच श्राद्ध कालेच दूरतः परिवर्ज्ययेत् ॥
 स्वगृहात् (हं) प्रेष्यतं विप्रं मण्डलं स्नानमाचरेत् १(*) ।
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र ! शास्त्रया चम्पकस्यच ॥
 कृत्वाचाचार्यः कलशं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ।
 'आप्यायस्व' 'समुद्रज्येष्ठा' ऋचोयाश्चापि षोडश २(†) ॥
 ताश्च ऋचः 'आप्यायस्वेत्याद्यष्टौ 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यष्टौ ।
 ततो जीर्णवस्त्रेणाङ्ग प्रोक्षणम् ।
 अहते वाससो वीतः आचान्तः शुचितामियात् ३(‡) ।
 वीतः—(कृतविशुद्ध-) वस्त्र परिधानः ।
 तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ।
 इदञ्च दानवाक्यात् पूर्वं कार्यम् ४(०) ।

१ (*) स्नानमाचरे'दिति हेमाद्रिः ।

२ (†) आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सीमवर्णाम् ।

भवा वाजस्य संगधे' । शुक्लयजुः १२।११२ । अन्येच याजुष्यामन्त्राः प्रायुक्ताः ।

३ (‡) 'अहत' अपरिचितं अपरिहितञ्च । वीतः कृतपरिधान' इति हेमाद्रौ ये ।

४ (०) 'इदञ्च दानवाक्यं पूर्वं कार्य'मिति आदर्शान्तरं घृतः पाठः ।

दानवाक्यं यथा—

अद्येत्याद्यमुक गोत्रायेत्याद्युक्त्वा इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगतं कम्बलोपरि स्थितं वस्त्रयुगम-प्रच्छादितं तिलराशिः सुवर्णशृङ्गं रौप्यक्षुरं रौप्यदन्तं मुक्ताफल-लाङ्गुलं सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्धपुष्पान्वितम्, चतुर्दिगवस्थित-घृत-क्षीर-दधि-मधु पूर्णपात्रं चतुष्टय सहितं सधातु (कांस्य) पात्रं श्रीशिव देवतं अमुक कामस्तुभ्य-नहं सम्प्रददे नममेति पात्रहस्ते जलन्दयात् । पुनरद्येत्याद्युल्लिख्य एतत्कृष्णाजिनदान-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति ।

385. दक्षिणा मिति गारुडे—

शतनिष्कं समोपेतं तदर्द्धार्द्धं मथापिवा ।

अतोऽन्युनं नदातव्यं ह्यधिके फल मूर्जितम् १(*) ॥

उत्तमन्तु शतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः ।

तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णमृगाजिनम् ॥

अथ शतेन निष्काणामिति शेषः ।

न वित्तशाठ्यं कुर्वीत फलदानेस्तु कारणात् ।

फलमुक्तं मत्स्यपुराणे—

कृतेनानेन या तुष्टिः न सा शक्या सुरैरपि ।

वक्तुश्च नृपतिश्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ॥

समग्रभूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः !

सर्वान् लोकान् स चरति कामचारी विहङ्गमः ॥

आभूत-संप्लवं यावत् स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ।

नपितृ-पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह २(†) ॥

धन-देश-परित्यागं नचैवेहाप्नुयात् क्वचित् ।

कृष्णक्षतं कृष्णमृगस्य चर्म,

दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।

यथोक्तं मेतन्मरणं नशोचेत्,

प्राप्नोत्यमीष्टं मनसः फलन्तत् ॥

386. कालिका पुराणे—

योऽपि रुक्मादि पात्रेच हुत्वा वह्निं ददन्ति च ।

तिलद्रोण-समायुक्तं वस्त्रयुगेन वेष्टितम् ॥

पलाद्धार्द्धमथार्द्धं वा वित्तवान् हेमसंयुतम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेण अन्येनान्छादयेद् द्विजम् ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनन्दद्यात् तिल द्रोणान्विध्वं यत् ॥
 दत्त्वा तु भोजयेत्तत्र नत्वा चैव विसर्जयेत् १(*) ।
 अनेनैव विधानेन दशद्रोण-प्रदायकः ॥
 आप्रह्वान्तभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे २(†) ।

387. आदित्य पुराणेच—

वशाख्यां पौर्णमास्याञ्च तिलदानं ददन्ति ये
 कृष्णाजिनञ्च सम्पूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्यवै ॥
 स्वर्णं शृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्तालाङ्गूल-भूषितम् ।
 श्वेतवस्त्रं युगोपेतं कृष्णं चैलाद्यलङ्कृतम् ॥
 लोहपात्र-चतुष्कञ्च घृतक्षौद्र-प्रपूरितम् ।
 दधि क्षीरन्तथा चैव सम्पूर्णञ्च ततः परम् ॥
 परीक्षिते गुणाधारे ब्राह्मणे सुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ३(‡) ॥
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिन मनुत्तमम् ।
 इति कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अयने विषुवे चैव चन्द्र सूर्यं यद्वे तथा ।
 युगादीनां प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजि ॥
 तैऽपि तत्पदमासाद्य दशांशं ब्रह्म आयुषः' इति हेमाद्रिः ।
- (†) 'यो घटं पायसं पूर्णं हेमपद्म-नियोजितम् ।
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेण दद्यात् सोऽपि व्रजेद् ध्रुवम्' इति तदैव ।
- २ (‡) नित्यं सति शीघ्रं सर्वशस्त्राय लङ्कते ।
 सम-दीप-सागरां च सशैलं वनं काननाम् ॥
 इक्ष्वीं रत्न-सम्पूषां दत्त्वा भवति यत्फलम् ।
 उद्धृत्य नरकादधोरात् कुलाय कौतरं शतम् ॥
 गच्छति ब्रह्मलोकञ्च विमानैश्चन्द्र सन्निभैः ।
 वामरैर्धनुमानस्य गीतवर्धनगौरमैः ॥
 असुरोभिः परिहृतः पताकाध्वज-सङ्कुलः ।
 जयघोषश्च क्रियते तस्याये सुरकिन्नरैः ॥
 ब्रह्मलोकान्ततः प्राप्य प्रविश्य च पुरोभिनाम् ।
 सर्वैर्बोज्यां दिव्यां मुक्ताजाल-विभूषिताम् ॥

(१६६) अथ शष्टि कृष्णाजिन दानम् १(✽) ।

—*—

388. विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विषुवे तथा ।
 अयने प्रहणे वापि दद्यात् कृष्ण मृगाजिनम् ॥
 भूमौ गौमयणिप्रायां दर्भानास्तीर्य्य मानवः ।
 तत्राविकन्तथावस्त्रं प्रागग्रञ्च प्रसारयेत् ॥
 आविकं वस्त्र—कम्बलम् ।
 तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मा(सं) सम्प्रसारयेत् ।
 प्राग्ग्रीव मुत्तरमुखं सशृङ्गं स खुरन्तथा ॥
 प्राग्ग्रीवं—प्राक्सिरस्कम् ।
 उत्तरदिशि कृतं मुखं सलोमकं प्रसारयेदित्यर्थः ।
 खर्णशृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्ता लाङ्गलभूपितम् ॥
 अत्र सुवर्णं शृङ्गत्वादिकं यथा शक्तिः कार्य्यम् ।
 तिलैः संछाद्य कृष्णैस्तु यथा शक्त्या यथा विधि ।
 सौवर्णं क्षीरपात्रन्तु पूर्वस्यान्दिशि धापयेत् २(†) ॥
 राजतं दधिपात्रन्तु दक्षिणस्यान्निधापयेत् ।
 घृतपूर्णं ताम्रपात्रं पश्चिमायां निधापयेत् ॥

१ (*)

प्रवालस्तम्भशोभायां सौवर्णालङ्कृतां मुने ।
 दिशत् कोट्यासु लब्धाणि त्रिशूलभधिका पुरा ॥
 सिंहासनोपविष्टस्तु श्रेतवस्त्र-परिच्छदः ।
 वसते तत्र वैकालं यावदाभू (इ)त संप्रभम् ॥
 यदि मानुष्य मायाति कटाचित्काल-पर्य्ययम् ।
 चतुर्वेद गृहे जन्म जायते महताङ्गुलम् ॥
 रूपवान् बलवान् यैव दीर्घायुः प्रियदर्शनः ।
 वक्त्रभः सर्व्वनारीणां दाता मोक्षा तथैव च । इति चतुर्वर्गं चिन्तामणौ ।
 हिमाद्रौ, दानेऽत्र 'अथातः कृष्णाजिन-दानविधिं वक्ष्यामः ।
 इत्यारभ्य—विधानान्तत् प्रणालीमुक्त्वा ततः दानरोतिष्ठ बिलिख्य ततः पुच्छदेशे प्रति-
 गृह्णीया'दित्यन्तं सर्व्वमुक्तम् ।

'कृष्णाजिन विधिं ब्रूहि मम माधव प्रवृत्तः ।

अन्यान्यपि तु दानानि सर्व्वेषाम् हराण्येव' इति तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे ।

'पूर्व्वस्यां च निधापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

शङ्खं सुनाभिं सुमुखं क्षौद्रपूर्णं तथोत्तरे ।
 चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रोऽष्टिकाः क्रमात् ।
 गृष्टिः—सकृत्प्रसूता गौः, सकृत्प्रसूता मृगीवा १(*) ।
 तत् स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ।
 पश्चिमेतु तथा भागे वैधं संस्थाप्य पावकम् ॥
 तिलान् घृताक्तान् जहुयाद् व्याहृतिभिः समासतः ।
 आहिताग्निं ततो विप्रं मन्यङ्गाङ्गसुपाठकम् ॥
 प्रवक्तारं याज्ञिकञ्च दातारं स्मृतिवित् परम् ।
 सम्पूज्य वक्ष्युग्मेण अलङ्कारैश्च शोभितः ॥
 दिशः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ।
 कृष्णाजिनं द्विजश्रेष्ठ सशिरोऽष्टिसंयुतम् ॥
 ददामि प्रतिगृहीष्व प्रीयतां धर्मराडिति ।
 नाभिं स्पृशंस्तज्जिनयेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ॥
 निनयेत्—प्रतिगृहीयात् २(०) ।
 'अदिति द्वयो' रितिज पेत् प्रणवेनादिना ततः ।
 गो-भू हिरण्य संयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ३(†) ।
 स सर्व-पाप-कर्मणां सायुज्यं ब्रह्मणोऽर्जयेत् ।
 गोभू हिरण्येत्यादि—

यथाशक्ति गवादियुक्त—गरुडपुराणोक्त—दक्षिणा सहितश्चेत्यर्थः ।

पौलस्त्योक्तमपि गृष्टिकृष्णाजिनदानं मनेन समानार्थम् । इयांस्तु विशेषः चतुर्दिक्षु
 संस्थाप्य सौवर्णपात्रस्थानेषु प्रागादिक्रमात् तान्न-कांस्य-रौप्य-सुवर्णमयानि पात्राणि,
 क्षीर-दधि-घृत-क्षौद्र-पूर्णानि स्थापयेत् । हिरण्यं नाभिकं कुर्यात्, सर्वगुणविशिष्टं
 कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं स्पृशन् दद्यात् । प्रतिगृहीयात् 'अदितये कृष्णाजि-
 नं प्रतिगृह्णाम्यसा'विति स्वनाम गोत्रादिकमुच्येत् । अन्यत् सर्वं समानम् ।
 इति गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथ गृष्टिः—सकृत् प्रसूतगौ वदरथोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । अथ सपादाभि, गृष्टाति ।
 ततः क्षिप् । श्वोदरादित्वात् साधुः ।
 २ (०) 'सप्रणवं मन' प्रतिगृह्णाद्यन्वयोः प्रतिगृहीता जपेत् इति ईमाद्रीये ।
 ३ (†) 'गोभू हिरण्य संयुक्त' मित्यत्र यथाशक्त्या गोभू हिरण्यं दक्षिणाविति ईमाद्रीः ।
 'अदितयोरदितिरनरिचमदितिमाता स पिता सपुत्रः । विशदिना अदितिः पञ्चजना
 अदितिर्जातमदितिर्कनितम्' इति पञ्चजनादितिः ।

(१७०) अथार्द्रकृष्णाजिन दानम् ।

—*—

389. बिष्णुधम्मोत्तरे,—श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते नतु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।
 हत्यायां ब्रह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि नारद ! ॥
 भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुपेपयेत् ।
 तस्यां हरितदर्भास्तु घनानास्तीर्य्य यत्नतः ॥
 मध्येकृष्णाजिनं राजन् नार्द्रं सर्वाङ्गिकं दृढम् ।
 भास्तीर्य्य शृङ्गसहितं प्राग्ग्रीवं शिरसा सह ॥
 केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रं लक्षण-लक्षितम् ।
 केतितम्—निमन्त्रित मित्यर्थः (१.†) ।
 प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णे तु वाससी ।
 सौवर्णे कुण्डले देये हस्ताभरण मेवच २(०) ॥
 स्नग्दामभिस्तु संपूज्य शृङ्गयोर्मध्यदेशतः ।
 प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णं शृङ्गकम् ॥
 तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णैर्ब्राह्मणं शिरसा सह ।
 यदा शिरोब्राह्मणस्य म(भ)मभवति-भूभुजः ! ॥
 जपेद्वै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीं वा समाहितः ।
 पापं सञ्चिन्त्य मनसा हननं ब्राह्मणस्यच ॥
 नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः प्रच्छादयेत् पुनः ।
 सञ्छादिते पुनर्विप्रे जपेन्मन्त्रन्तु पूर्ववत् ॥
 पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिं यावत्तु पार्थिव ३(०) ।
 युनः सञ्छादयेत्तस्य शिरःकृष्ण-तिलैस्तथा ॥
 त्रिकृत्यन्तु निमज्जयेवं दाता दद्यान्मृगा जिनम् ४ ० ।
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

(१.†)

अथ चतुर्वर्गोचलासिणि कृच्छने महालणाजिनात्मा इति ।

२ (१)

'नानन्तु ध्वजकाष्ठे निमन्त्रण-निवासयोः' इत्युच्यते ।

३ (१)

'कण्ठाभरण मेवच' इति धर्मादौः पाठः ।

४ (०)

'नाभिमावत्तु पार्थिव' इति हेमाद्रिः ।

'दानं दद्यान्मृगाजिनम्'

प्रीयतां विश्वकर्मातु विश्वात्मा विश्वरूपधृक् ।
 एवं कृष्णाजिनं दत्वा ब्रह्म हत्यां व्यपोहति ॥
 पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र नशोचति ।
 इति से शुद्धमाख्यातं दानं सधर्माघ-नाशनम् ॥
 मुण्डितेनतु कृच्छ्राय ब्राह्मणे घातिते सति ।
 सहस्रं दक्षिणान्वयाद् नियतं ब्राह्मणाय तु ॥
 इत्यर्द्रं कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

390. बह्विपुराणे—

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयाया मुपानहौ १(*) ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः २(†) ॥
 यद्ददाति नर श्रेष्ठ ! तदक्षयं समभ्रुते ।

391. अविष्यपुराणे—

माघमासे तृतीयायां गुह्यस्य करणस्य च ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणां पुंसां तथैव च ॥
 तथा तामेव प्रकृत्य,—
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
 तत्सर्व्वं अक्षयं याति तेनेय मक्षया स्मृता ॥
 योऽस्यान्वदाति करकान् वारिपूर्णान् अनेकशः ।
 स याति भुरुषोवीरः लोकं वै हेममालिनः ॥
 द्वादश्यां चैव शुक्लस्य चित्रवस्त्र-प्रदोनरः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति नामलोकश्च गच्छति ॥

392. धरातृपुराणे—

मार्गशीर्षेऽथ वैशाखे द्वौ मासौ यत्र वसन्तौ ।
 अनयोर्मासयोर्यस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान् ॥

१ (*)

हेमाद्रौ, चतुर्दशे भविष्यपुराणीय विषयधर्मोत्तरोत्तपूजादानादि विषयाः, धरातृ-पुराणीय-
 विषयाश्च बहुधा वर्णिताः सन्ति ।

१ (†)

‘वसन्तौ आषाढेकविंशत् वैशाखे द्वादश्याश्चैव सन्ति’ इति श्रुतिः ।

द्वादशानान्तु विप्राणां योददाति वसुन्धरे ! ।
 एकैकस्यतु गां श्रेष्ठां सर्वोपस्कर सं युताम् ॥
 वस्त्रोपानद् युगे चैव कर्णालङ्कार मेवच ।
 आतपत्रं पाहुकेच अङ्गुलीयक मेवच ॥
 विलिप्य चोपवीतञ्च मां ध्यायन् भक्ति संयुतः ।
 दद्याद् अशक्तौ पञ्चानां त्रयाणां द्वयोवेरच ॥
 अशक्तौ त्वथवैकस्य दद्याद्वेदविदेऽपि गाम् ।
 मन्वन्तराणां कोट्यस्तु दश सप्तच पञ्चच ।
 मच्छरीर गतश्चान्ते सर्वद्वन्द-विवर्जितः ॥
 यद्यपि स्युर्ग्रहाः सर्वे मूर्द्धिलिङ्गे शनैश्चरः ।
 सर्वे ते सौम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिनाऽमुना ॥

393. यमश्च—

याम्यान्धकार-द्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ।
 तिलान्दत्त्वाच विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

394. विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्तवा ।
 क्षौद्रयुक्तेस्तिलैः कृष्णैः अर्चयेद् यदिवे नरः ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते ।
 तिलैर्हर्त्तरिति शेषः ॥

यावज्जीवकृतात् पापान् तत्क्षणादेव मुच्यते ।

तत्रैव—

सोपवासस्तथा ज्यैष्ठ्ये पूर्णेच शश-लक्षणे ।
 उपानहौ तथा ऋत्त्रं दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
 आषाढ्यामन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु ।
 जल धेनु प्रदानेन श्रावण्यां स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 गोदानं प्रोष्ठ पद्याञ्च पौर्णमास्यां महाफलम् ।
 आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजानये ॥
 ससुवर्णन्तथा दत्त्वा दीप्रौजास्मिन्वा जायते ।
 कार्तिक्यां चन्द्रवर्णाभिं अन्यवर्णमथापि वा ॥
 रत्नैर्गन्धैः स्ताधान्यैर्वीजैर्वस्त्रैस्तथैवच ।

एतैर्युक्तमिति विशेषः ।

कृत्वाचोक्तमथोक्षाणां दत्त्वा दीपं समन्ततः ।
चन्द्रोदये नरो दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कान्तारे यममार्गे तु तेनासौ व्रजते सुखम् ।
प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकञ्च गच्छति ॥
मार्गशीर्षे तथा मासि पूर्णे च शश-लक्षणे १(*) ।
महारजत रक्तेन वाससातु महीपते ! ॥
आच्छाद्य कांस्यपात्रे तु कृत्वा सोमं समाहितः ।
शशलक्षणे चन्द्रे २(†) । महारजतम्—हरिद्रा
लाक्षा वा । चन्द्रलक्षणं परिभाषायां ज्ञेयम् ।
लवणस्य तु मुख्यस्य सम्पूर्णकृष्णमार्गकम् ।
अत्र मुख्यं सैन्धवादि ।
कृष्णमार्गकम्—कृष्णाजिनम् ।

(दत्त्वा सुवर्णनाभस्य मुख्यस्य कृष्णमार्गेणम्) ३(‡) ।
कृष्णाजिनं नरोदत्त्वा तस्मै चैव द्विजातये ।
सौभाग्यरूपलावण्य-युक्तो भवति मानवः ॥
गोरसं षष्ठकुम्भेन पौष्णे (षे) उत्साहितो जनः ।
नव ब्राह्मण कुम्भेन सोऽभिषिक्तश्च तत्परः ॥
तदिति—प्रकृत कुम्भादिकं परामृश्यते ।
घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।
घृतञ्च जुहुयाद्वह्नौ तच्च दद्याद् द्विजातये ॥
कर्त्रे वस्त्रयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।
कर्मणा तेन धर्मेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
माघ्यां कृष्ण तिलैः श्राद्धं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ।
स्वास्तीर्ण-शयनन्दत्वा फालगुन्यां ब्राह्मणाय च ॥

१ (*)

‘पूर्णे शिशिरदोषितौ’ इति दानं खल्वेति नाद्रिः ।

१ (†)

इत्यर्थः—युगादिषु महाराज अथवा भवन्ति—इत्यन्तीत्यन्तभागः एकजिनं
चादशं नालि । कृष्णमार्गकम्—कृष्णसारपथं इत्यर्थः ।

१ (‡)

अन्यथादशभूतल पाठ—हीनार्थं नास्ति ।

रूपद्रविण संयुक्तां भार्या पक्षवतीन्तथा १(*) ।
 तेन प्राप्नोति धर्मज्ञः श्रियञ्चैव तथोत्तमाम् ॥
 पक्षवती—पित्रादिबन्धुवर्गोपेताम् । तेन प्राप्नोत्यपि प्राप्नोत्येव ।
 तथा नार्यपि भर्त्रादीन् नात्र कार्य विचारणा ।

—*—

(१७१) अत्र तिथिप्रयुक्त दानम् ।

—*—

395. भविष्ये—

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।
 चन्द्रे रजसि निष्पन्नं वृषेणैकेन शोभनम् ॥
 पूजयित्वा च यत्नेन नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 दद्याद् विप्राय सत्कृत्य वस्त्रालङ्कार-भूषणैः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तन्निबोध मयो दितम् ।
 क्षीरोदार्यव-सम्भूत-त्रैलोक्यगण-दीपकः ॥
 उमापति-शिरोरत्नं शिवायाश्च नमोनमः ॥
 दानेनानेन नृपतिर्जायते चन्द्रवदिवि ।
 अप्सरोभिः परिवृतो यावदाभूत संप्लवम् ॥

396. विष्णुधर्मोत्तरे—

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुबहून्यपि ।
 युगादिषु महाराज अक्षय्यानि भवन्ति हि ॥
 अत्यल्पमपि यत्किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्वन्द्वोऽपि सन् ।
 अक्षय्यन्तद् भवेत् सर्वं युगादिषु नसंशयः २(†) ॥
 इति तिथिप्रयुक्त-दानानि ॥

—*—

१ (*)

‘भार्या’ पुत्रवतीन्तथा इत्यपि पाठः सम्भवति ।

२ (†)

बाह्यं पुस्तकान्तरे इतोऽधिकं नास्ति । अन्यथास्ति ।

(१७२) अथ वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

397. ब्रह्मपुराणे—

प्रहान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथाशक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥
प्रह प्रतिमा लक्षणं प्रागुक्त—परिभाषायां ज्ञेयम् ।

398. स्कान्देऽपि—

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैवतु ।
यः प्रयच्छति तन्मूर्त्ती स्तस्य तुषथन्ति वैप्रहाः ॥
इति वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

(१७३) अथ नक्षत्रप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

399. विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये भे लवणस्यच १(*) ॥
कृषरस्य तथाद्रायां आदित्ये रजतस्यतु ।
घृतस्यतु तथापुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ।
क्षेत्रस्यच तथा शक्रे मूले मूलफलस्यच २(†) ॥
हैमश्च मधु युक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ।
वैश्वदेवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्यच ३(०) ॥
धान्यस्य वासरे विप्रा वारुणे चौषधस्यच ।
आजे पुराणबीजानां सस्यानां तदनन्तरे ॥

- १ (*) सीत्येभे—जोतिषोक्त शुभनक्षत्रे इति ।
२ (†) अत्र 'क्षेप' इत्यत्र च्छ स्यति हेमाद्रीये पाठः ।
अत्राप्ये—वारुणे नक्षत्रे इति ।
३ (०) 'विश्वदेवे' इति हेमाद्री पाठः ।

गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानां अथवाश्विने ।

तैलादि ब्राह्मणानां स्नानानामिति ।

तिलानाञ्च महादानं भरणीषु महाफलम् १(*) ।

इति नक्षत्र (निमित्त) दानानि ।

—*—

(१७४) अथ योगादि-दानानि ।

—*—

400. विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्कम्भे सर्वधान्यानां दानं सर्वार्घ-नाशनम् ।

प्रीतौ तथान्न पानानां आयुष्मति मृतस्यच ॥

कुङ्कुमस्यच सौभाग्ये यवदानञ्च शोभने ।

अतिगण्डेच वस्त्राणां पायसस्य सुकर्मणि ॥

धृतौ रजतदानञ्च शूले मूलादि दानकम् ।

गण्डे मण्डन दानञ्च वृद्धौ गोदानमिष्यते ॥

ध्रुवेच पञ्चरत्नानां व्याघाते फाणितस्यच २(†) ।

हर्षणे गन्धदानं स्याद्वज्रे दद्यान्मणीनपि ॥

सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाते तु काञ्चनम् ।

वरीयसि तिलान्दद्याद् वस्त्राणि परिषे तथा ॥

जलकुम्भा शिवे देयाः सिद्धे सिद्धान्नमिष्यते ।

साध्येऽलङ्करणानाञ्च च्छत्रदानं शुभे शुभम् ॥

शुके चोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।

ऐन्द्रेच दीपकन्दद्या द्वैधृतौ कनकं हितम् ॥

दानान्येतेषु योगेषु यथोक्तानि द्विजोत्तमाः ३(‡)

भक्ति युक्तो द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ४(+) ॥

इति योगदानानि ५(§) ।

- १ (*) 'महादान' मिल्य सदादान मिति पाठः हेमाद्रौ ।
 २ (†) अत्र 'फाणितं गुडं शर्करादिनातम्' मत्स्यखी, 'तल्लङ्घु'कं वेति । 'मत्स्यखी फाणि' खण्डविकारे ।
 ३ (‡) 'यथा शक्त्या द्विजोत्तमाः' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (+) 'भक्ति युक्तो द्विजे' इति आदर्शयन्यान्तरस्यः पाठः ।
 ५ (§) एतेषु विष्णुधर्मोत्तरेषु उक्तानां धान्यादि दानानां वैधफल प्रदमिति भावः ।

• (१७५) अथ करण-दानानि ।

—*—

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुङ्गवाः ।
 ववे पायसदानं स्याच्छतुर्दानञ्च वालवे ॥
 कौलवे गोरसान् दद्यात्तिलांस्तैतिल-नामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देय मम्बरम् ।
 विष्टौच यष्टिकान्नानि शकुनौ सर्पिरेवच ॥
 मधुदानं चतुष्पादे शङ्खं नागेच वाससाम् १(*) ।
 दानं प्रियङ्गोः किन्तुघ्ने श्रेष्ठमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥
 इति करण-दानानि ।

—*—

(१७६) अथ संक्रान्ति-दानानि ।

—*—

401. विश्वामित्र—

मेष संक्रमणे भानो मेषदाने महाफलम् ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैवच ॥
 वस्त्रान्नपान-दानानि मिथुने विहितानिच ।
 घृतधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिशस्यते ॥
 ससुवर्णं चतुर्दानं सिंहे वै विहितं सदा २(†) ।
 कन्या प्रवेशे वस्त्राणां सुरभीनां तथैवच ।
 तूला प्रवेशे धान्यानां बीजानामेव कीर्तितम् ॥
 कीट प्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेवच ।
 कीटो वृश्चिको-मार्गशीर्ष इति ।
 धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् ।
 श्रवण प्रवेशे दारुणां दानमग्रे स्तथैवच ॥

‘शस्त’ नागेच वाससाम् इति हेमाद्रिः ।

‘सिंहोऽपि’ इति हेमाद्रिः ।

संक्रान्ति नामानि संक्रमणवृत्तञ्च ज्योतिषतत्त्वैः सति ।

चतुर्थैस्तत्रकः ।

३७१

श्वषो मकरो माघ इति ।
 कुम्भ प्रवेशे दानन्तु गवामम्बु-तृणस्यच ।
 मीन प्रवेशे स्नानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः,
 प्रोक्तानि कालेषु नरः प्रदाय ।
 प्राप्नोति कामान् मनसस्त्वभीष्टान्,
 तस्मात् प्रसंसन्ति हि कालदानम् ॥
 इति संक्रान्ति दानानि ।

—*—

(१७७) अथ मास-दानानि ।

—*—

402. वामने—

माघे मासि तिलाः शस्ता स्तिल धेनोश्च दानव ! ।
 इध्मेन्धननदा श्रान्ये माधव प्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने ब्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
 गोविन्द प्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ! १(*) ॥
 चैत्रे विचित्र वस्त्राणि शयनान्यासनानिच २(†) ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणे प्वथ ॥
 गन्धाश्चमाल्यानि तथा वैशाखे सुरभीनिच ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदन-तुष्टये ॥
 उदकुम्भाम्बुधेनूच तालवृन्तं सुवन्दनम् ३(\$) ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥
 उपानद् युगलं छत्रं लवणामल कानिच ।
 आषाढे वामन-प्रीत्यै दातव्या नितु भक्तिः ४(+) ॥

१ (*)

'भरतर्षभ' ! इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

'वेले विचाषि वस्त्राणि' इति तत्रैव ।

३ (\$)

'उदकुम्भस्य धेनुषे'ति ,, ,, । उदकुम्भः वारिपूर्वकुम्भः । अन्यः धनुः—

प्रायुक्तः जलधेनुः इति वा ।

४ (x)

अन्यत्र—'लवणामलकानिच' इतिभिन्नः पाठः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

घृतश्च क्षीरं कुम्भांश्च घृतधेनुः फलानि च ॥
 श्रावणे-श्रीधरं प्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिते ।
 मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्षिणी ॥
 हृषीकेशं प्रीणनार्थं लवणं सगुडैर्द्वयम् ।
 तिलां स्तुरङ्ग-वृषभं दधिताम्रायसादिकम् ॥
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमश्वयुजि नरैः ।
 रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ता फलादिकम् ॥
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ।
 खरोष्ट्राश्चतरान् नागान् शूकराश्च मजाविकम् १(*) ॥
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशीर्षे नरैः ।
 प्रासादं नगरादीनि गृहं प्रावरणानि च ॥
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ।
 दासी-दासं भलङ्कारं मन्त्रं षड्स-संयुतम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यश्चाप्याप्ति(स्ति) शुभं गृहे ।
 तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः २(†) ॥

403. वैष्णोपुराणे—

मार्गे रसोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महाफलम् ।
 अत्र रसोत्तमं लवणम् ।
 तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठं सप्तधाभ्यानि फलानि च ।
 विचित्रानि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्विजोत्तमे ॥
 वैशाखे द्विजं गन्धर्वमान् ज्यैष्ठ्ये तोयभृतं चतुर्थम् ।
 आषाढे चन्द्रमन्देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥
 नवमीं नमोमासि चतुर्थं पौष्ठपदे सप्तमम् ।
 गुडं शार्करं वर्णाढ्यान् लङ्कानाभिने मुने ! ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणोदमुदाहृतम् ॥

१ (*) 'शकटीच मजादिकम्' इति हेमाद्रौ ।

२ (†) चक्रिणो नारायणस्य इति ।

भ्रतान्ते गां शुभान्दद्यात् सवत्सां कांस्य दोहनीम् ।
 सयुगं सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिनाऽमुना १(*) ॥
 देवीं विरश्चि सूर्यश्च विष्णुं वाथ यथाविधि ।
 स्वभाव-शुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमम् ॥
 दातव्यं वीतरागेतु काम-क्रोध-विर्वर्जिते ।
 भ्रतान्ते मासदान-समाप्तौ, इति ज्ञेयम् ।
 इति मासदानानि ।

—*—

(१७८) अथर्तु दानानि ।

—*—

404. विष्णु धर्म्मोत्तरे—

स्नानानुलेपनादीनां वसन्ते दानमिष्यते ।
 पानकानां तथाग्रीष्मे छत्राणान्तदनन्तरे २(†) ॥
 शरद्वृक्षस्य धर्म्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने (न्ते) ।
 वह्निर्दानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ३(‡) ॥
 शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथानि(ति)लैः ।
 कुलमाषं सघृतन्दत्त्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु ॥
 कायाम्नि दीप्तिं प्राकाश्यं शत्रुनाशश्च विन्दति ।
 कुलमाषं स्विन्नधान्यम् ४(०) ।

405. यमश्च—

कृषरं भोजयित्वातु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान् ।
 दीप्ताग्निं त्व मवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
 इत्यर्तु दानानि ।

—*—

- १ (*) श्लोकोऽयं बादर्भयन्याकरे नास्ति ।
 २ (†) 'सयुगां सस्रजं वत्सां दापयेद्विधिना धुना' इति च पाठो यन्याकरे ।
 ३ (‡) 'वह्निर्दानं नरः कृत्वा' इति तत्रैव । वह्निर्दानं—श्रीतापकुण्डं तुह्निनेवह्निदानं
 कार्यम् । वह्निर्दानमन्यत् ।
 ४ (०) अन्यत्र—कुत्सिता भावाः कुशावाः । कुलमाषास्समाष इति । बादर्भयकुत्सिता उक्ताः ।

(१७६) अथायन-दानम् ।

—*—

406. स्कान्धे—

धेनुन्तिलमयं राजन् दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
सर्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं शुभम् ॥

407. विष्णु धर्मोत्तरे—

उत्तरेत्वयणे विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णं मनद्वाहं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
इत्ययन दानम् ॥

—*—

(१८०) अथ सम्बत्सर-दानानि ।

—*—

408. विष्णु धर्मोत्तरे—

सम्बत्सरेतु दातॄणां तिलदानं महाफलम् ।
परिपूर्वं महादानं यवानां द्विजसत्तम १(*) ॥
परिपूर्वं (र्णं) परिवत्सरे, एवमप्रेऽपि बोध्यम् ।
इदा पूर्व्वेच वस्त्राणां धान्याणां वानुपूर्व्वके ।
इतपूर्व्वे रजतस्यापि दानप्रोक्तं महाफलम् २(†) ॥
राम्बत्सरादयश्च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः तेषां नामानि च ।

इति सम्बत्सर-दानानि ।

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेनानन्ताचार्येण विरचिते विधान पारिजाते निबन्धे
कालविशेष विहित दानानि ॥

—*—

१ (०) 'परिपूर्वेतथादानं' इति देमाद्रिः, मासविशेषश्च ।

२ (†) इदापूर्व्वे इति—इदावत्सरे, अनुवत्सरे, इवत्सरे । 'सम्बत्सरे तथादानं तिलस्य
महाफलम् । परिपूर्व्वे तथादानं यवानां द्विजसत्तमाः । इदापूर्व्वेऽवस्त्राणां धान्या-
नाञ्चानुपूर्व्वके । उदासम्बत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्' । इत्यपि पाठभेदीनिषुषर्षो-
त्तरे । ज्योतिः शास्त्रे पुराणेषु संवत्सराणां संक्रान्तीनां नामानि सन्ति । धर्मशास्त्रे च
संक्रान्तिषु दानं विशेष फलप्रदम् ।

(१८१) अथारोग्य दानम् ।

—*—

409. नन्दी पुराणे—(१)

धर्मार्थ-काममोक्षाणां आरोग्यं साधनं यतः ।
 अतस्त्वारोग्य दानेन नरोभवति सव्वन्दः १(*) ॥
 आरोग्यशालां कुर्वीत महौषध परिच्छदाम् ।
 विदग्ध-वैद्य संयुक्तां भृत्यावसथ संयुताम् ॥
 तथा—(२)
 वैद्यस्तु शास्त्रवित्-प्राज्ञो दृष्टौषध पराक्रमः ।
 औषधी-मूल-वर्णज्ञः समुद्धरण-कालविद् ॥
 रसवीर्य-विपाकज्ञः शालि-मांसौषधिगणे ।
 योगविदेहिणां देहं योधिया प्रविशेद्बुधः ॥
 धातु-पथ्यमयज्ञश्च निदानविदतन्त्रितः २(†) ।
 व्याधीनां पूर्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
 देश-काल-विधानज्ञः चिकित्सा शास्त्रवित् तथा ।
 अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोग-विधानवित् ॥
 अष्टाङ्गानि—आयुर्वेदस्य यथा—

शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, मगदतन्त्र, वाजी-
 करण, तन्त्रप्रतिष्ठित, शुश्रुतोक्तानि ।

एन्ध्रियः शुभोवैद्यो भवेद् यत्राभि योजितः ।
 आरोग्यशालामेवन्तु कुर्याद् यो धर्मसंश्रयः ॥
 सपुमान् धार्मिको लोके सक्तार्थः स बुद्धिमान् ३(‡) ।
 सम्यगारोग्य शालाया मौषधैः स्नेह-पाचनैः ।
 व्याधितं निरुज्जीकृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
 प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥

१ (*) वैद्यकैच—‘धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्यमुत्तमं वक्ष्यते । रोगासंस्थापककारः श्रेयसं
 जीवितस्य च’ ॥

२ (†) ‘वैद्यस्तु’ इत्यादिष्व ‘योगविधानवित्’ इत्यन्योविषय आदेशेनान्यत्वे ईमादौषधि,
 नास्तिर्वाक्यम् इत्ये । अपरं नन्दिचर पुराणेचास्ति ।

३ (‡) अथान् सर्वे प्रसूते तदौषायाश्चरितमस्ति ।

410 सौर पुराणे—

रोगिणां रोगशान्त्यर्थं औषधं यः प्रयच्छति ।
 रोगहीनः सदीर्घायुः सुखी भवति सर्वदा ॥
 आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युप-लभ्यते ।
 तद्वदारोग्य दानस्य नान्तो विद्यते वैक्वचित् ॥
 इत्यारोग्य दानम् ।

—*—

(१८२) अथरत्न दानम् ।

—*—

411. अदनरत्ने, विश्वामित्रः—

यः प्रयत्नेन रत्नानि विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 स सर्व-गुण-सम्पन्नान् पुत्रान् विन्दति नन्दति ॥

412. सम्बर्त्तः—

समुद्रजानि रत्नानि नरो विगत-कल्मषः ।
 दत्त्वा विप्रार्थं महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् १(*) ॥

413. स्कन्द पुराणे, प्रतिरत्नं फलमुक्तम् ।

विदुषाणां प्रदानेन रुद्रलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ।
 सर्व-पातक-निर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
 लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
 तथा प्रदत्ते गोमेदैः मोदते नन्दने वने ॥

१ (*)

‘जावाजिरुवाच—

रत्नानि च द्विजे दद्याद्बहुमूल्यानि मानवः ।

अलङ्कार-निमित्तं वा देवताभ्योऽति यत्नतः ।

अपाप-ताप निर्मुक्ते मुक्तिमेव समश्नुते ॥

नरन्तेभ्यः परं वस्तु न चास्ति भुवनत्रये ।

अतस्तद्दानतोयत्स्यात् फलतत् केन वक्ष्यते’ इति हिमाद्री दान खण्डे ।

सर्वे ग्रहाः प्रतुप्यन्ति पुष्परागस्य दानतः ।
गारुत्मतैर्म (गी) रूतमन्तः पद्मरागैर रोगतः १(*) ॥

दत्तैरत्नैरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्र नीलानां लीलानां भाजनम्भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शुक्ति-प्रदानतः ॥
भूमिजानिच रत्नानि गजकुम्भोत्थितान्यपि ।
योददाति श्रियायुक्तः स देवोजायते ध्रुवम् २(†) ॥
इति रत्नदानम् ।

—*—

(१८३) अथ श्रोमुक्ताफल दानम् ।

—*—

तत्र स्कान्दे एवं प्रकारान्तरेण रत्नदानमुक्तम् ।
सर्व्वेषामेव दानानां रत्नदानं महा फलम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं प्रोक्तं मुनिभिर्लोकशादिभिः ॥
विधानन्तस्य वक्ष्यामि शृणु शौनक ! यत्नतः ।
इन्द्राण्या हि पुरा चीर्णमिन्द्रस्य प्रियकाश्यया ॥
श्वापादिन्द्रे पुरा नष्टे बृहस्पति-समोरितम् ।

414. पुलोमजोवाच—

बृहस्पति-सुराचार्य्य-ऋषिपत्नी-समागमात् ।
सहस्रभगतां प्राप्य लज्जितः सुरनायकः ॥
मेरौ सरसि तोयाह्वये पुष्करं हि समाश्रितः ।
तत्र च्छिन्नः प्रवसति नहुषो मामभीप्सति ॥
इन्द्रत्वं प्रापितो देवैः किं कार्य्यं वद मे प्रभो ! ।

- १ (•) वेदव्यासश्च—'रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप ! ।
तानि विक्रीय यजति ब्राह्मणोऽसौ भयङ्करः' ॥
२ † 'वेदव्यासः सूर्य्यलोकश्च पद्मरागैररोगताम्' इति हिमाद्रौ ये ।
३ (†) सर्व्वमन्यत् योभोजनं नोये युक्तिरन्यत्र नै नानारतं प्रकरणे सम्यग्बलिं नमसि ।

415. बृहस्पतिरुवाच—

सुरेशः स्वापराधेन पुष्करे वसति ध्रुवम् ॥
 ऋषेपरिहारार्थं दानमेकं समाचर ॥
 मन्त्रमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 द्विपदां ब्राह्मणः श्रेष्ठा देवश्रेष्ठो यथा हरिः ॥
 स्वर्णदी सरितां श्रेष्ठा शब्दश्रेष्ठा यथा श्रुतिः १(*) ।
 दानानामुत्तमं दानमिदं वक्ष्ये पुलोमजे ! ॥
 मुक्ताफलमिति ख्यातं ब्रह्मणा नारदाय च ।
 सर्वपाप-क्षयकरं सर्वसम्पत्-प्रदायकम् ॥
 सर्वदुःखप्रशमनं सन्तति-प्रतिवर्द्धनम् ।
 तस्मिन्नाचरिते देवि ! दोषं प्रक्षाल्य वासवः ॥
 समायास्यति स्वर्लोकं नहुषश्च विनश्यति ।
 तत्रोपायास्त्वया कार्या नहुषस्य प्रणाशने ॥
 मुनिभिर्विहितं यानं समाम्नाय च मामिह २(†) ।
 नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया ३(†) ॥

—*—

(१८४) आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दान विधानानि ।

—*—

ऋषिभिः शापितो यायादधोगतिमनुत्तमाम् ।
 यस्मात् सुरेशः स्वपदमिति मे निश्चिन्ता मतिः ॥

416. इन्द्राण्युवाच—

कथं विधेयं तद्दानं कस्मिन् काले द्विजोत्तम ।
 कश्चास्य विधिरुद्दिष्टस्तत् सर्वं ब्रुहि मे गुरो ! ॥

१ (*) 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्' । 'द्विपदां ब्राह्मणोवरः इति' विराटपर्वणि ।

२ (†) 'विहित'मित्यत्र 'वाहित'मिति पाठः कचिदग्र्ये ।

३ (†) 'नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया' इति आदर्शश्यान्तरधृतः पाठः ।

४१७. बृहस्पतिरुवाच—

शुभे काले शुभे देशे चन्द्रताराबलान्विते ।
 व्रतानामुत्तमं कार्य्यं श्रीमुक्ताफलनामकम् ॥
 स्वस्ति वाच्या द्विजैः पूर्व्वं कर्मसङ्कल्प-पूर्व्वकम् ।
 मनोरथानां संसिद्धयै सर्व्वरिष्ट-निवृत्तये ॥
 आचरिष्ये व्रतमिदं श्रीमुक्ताफल-संज्ञितम् ।

इति सङ्कल्प—मन्त्रः ।

सखीकं विष्णुमावाह्य शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।
 चतुर्भुजं तार्क्ष्यसंस्थं प्रद्युम्नसहितं विभुम् ॥
 प्रतिमायाः सुवर्णस्य पूजयेदुपचारकैः ।
 पुष्पमण्डपमध्ये च उन्नचामर-संयुते ॥
 एकादश्याञ्च सम्पूज्य द्वादश्यां दानमाचरेत् ।
 मुक्ताफलानि प्राग् दद्यात्तूयत्रिंशति संख्यया ॥
 यद्वा षोडश-संख्याङ्कं (कं) स्ववित्तस्यानुसारतः ।
 अतो मुक्ताफलं दानमित्याहु र्मुनयस्त्विवदम् ॥
 द्वितीये हीरकन्दद्यादेवमेव शुभानने ।
 तृतीये चेन्द्रनीलं स्याद्गोमेदन्तु चतुर्थके ॥
 प्रवालं पञ्चमे प्रोक्तं षष्ठ्यै पुष्परागकम् ।
 गारुत्मकं सप्तमे तु वैदुर्य्यञ्चाष्टमे स्मृतम् ॥
 प्रवालं नवमे दद्याद् दशमे वज्रसंज्ञितम् ।
 एकादशे पञ्चरत्नं द्वादशे नवरत्नकम् ॥
 एवं द्वादशमासेषु देयं पूर्व्व-विधानतः ।
 यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः ॥
 तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ।
 इति मन्त्रेण योदद्यात् पूर्व्वोक्त-विधिपूर्व्वकम् ॥
 क्षेत्रे कालान्तरे चापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 एकमेव फलानान्तु च्युतादीनां विधिः स्मृतः ॥
 दक्षिणा धान्यसहिता सम्यग् देया न चान्यथा ।

सूतउवाच—

बृहस्पतेर्मुखादेवं श्रुत्वेन्द्राण्या कृतं व्रतम् ।
 श्रीमुक्ताफलसंज्ञन्तु सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 रत्नान्तरप्रदाने तु तत्तच्छब्दं प्रयोजयेत् ।
 समस्तरत्नदानानामशक्तौ शक्तितो ददेत् ॥
 अभीप्सितं यथेन्द्राण्या व्रतादस्मादभूच्छुभम् ।
 तथान्येषामनुष्ठानाद् व्रतस्यास्य भविष्यति ॥
 इति मुक्ताफलदानानि ॥

—*—

(१८५) अथालङ्कार दानम् ।

—*—

418. ब्रह्मदैवर्त्त पुराणे—

द्विजातिभ्यस्तु यो देवादलङ्कारात् समुज्ज्वलान् ।
 सोऽलङ्कृतः सर्वलोके क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥
 अलङ्कारप्रदानेन सुरुपः सुभगो भवेत् ।
 तथालङ्कारदानेन दीर्घायुश्चैव विन्दति ।
 अलङ्कारास्तु नानाविधाः ।
 ग्रन्थगौरव भीत्या न लिख्यन्ते ।
 इत्यलङ्कार दानम् ।

—*—

(१८६) अथ वस्त्रदानम् ।

—*—

419. नन्दि पुराणे—

वस्त्रं यश्चार्थिने दद्याच्छुभं चापि यदृच्छया ।
 स भवेद्धनवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

420. विष्णुधर्मोत्तरे—

वासो हि सर्वदैवत्यं सर्वप्रायोज्यमुच्यते ।
वस्त्रदानात् सुरेशः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः १(*) ॥
युक्तो लावण्य सौभाग्यैर्विरोगश्च तथा द्विजः ।

तथाच—

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
दत्त्वा सरोमन्तत्रापि फलन्दशगुणं लभेत् ॥
आविकं वसनन्दत्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
छागन्दत्वा चाङ्गिरसं क्षौमं दत्त्वा बृहस्पतेः ॥
वसूनां लोकमाप्नोति दत्ते च मृगलोमिके ।

तथा—

सर्व्वदो वस्त्रदः प्रोक्तो मतः सर्व्वत्र वस्त्रवान् ।
श्रियमाप्नोति धर्मज्ञस्तद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥

421. अथ भविष्य पुराणे—

यो वस्त्रं भानवे दद्यादहतश्च महाजनः २(†) ।
सचेन्द्रलोकमासाद्य वन्यस्तु त्रिद्रशैरपि ३(‡) ॥

422. आदित्य पुराणे—

वहे वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

423. नन्दि पुराणे—

वासांसितु विचित्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
स्नापितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानिच ॥

१ (*)

‘वस्त्रदाते’ति हेमाद्रिप्रुतः पाठः ।

तदेव ‘नोलं वस्त्रं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।

द्यूं वरं चाङ्गिरसं लोकं याति बृहस्पतेः’ ।

मानवे धर्मशास्त्रे च—

‘वासोदचन्द्रसालोकं चित्रसालोकमवदः’ ।

तदेवायं ‘न रक्तमुल्लं वासो न नीलं प्रशस्यते’ इति ।

२ (†)

‘महाधन’ इति हेमाद्रिः ।

३ (‡)

‘सङ्घिषीकम्’ इति चादयं यस्यान्तरस्यः पाठः ।

424. बराह पुराणे—

425. देवी पुराणे—

426. नन्दि पुराणे—

427. नारदीय पुराणे—

निष्क्रिञ्जनेभ्यो दीनेभ्येः शीत-वात महातपैः ।
अर्दितेभ्यः करुणया वस्त्रमौर्णं ददाति यः ॥
न तस्य सुकृतं वक्तुं शक्यते त्रिदशैरपि ।
आधिव्याधि विनिम्मुक्तः सोऽक्षयं सुखमश्नुते ॥
इति वस्त्रदानानि ।

— *

१ (*)	यावत्तदस्त्रतन्नाम' इति हेमाद्रिः ।
२ (+)	'तत्र वासांसियावन्ति' इति वा यस्यान्तरे पाऽन्तरम् ।
३ (x)	'स्त्रीलोके महीयतं' इति हेमाद्रिः ।
४ (०)	GC 003917/1/104. Mar Col. Deoband. In Public Domain.

चतुर्थस्तवकः ।

३८३

(१८७ अथ शय्या दानम् ।

—*—

428. तत्र वेदव्यासः—

सुगन्धि-चित्रास्तरणोपपद्मम्,
 दधान्नरोयः शयनं द्विजाय ।
 रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञाम्,
 भार्यामयन्नौपचितां लभेत् सः ॥

429. अथ विष्णुसंहितायाम्—

शय्यादानञ्च योदद्यात्तस्यापि शृणु विस्तरम् ।
 सर्वकालेषु दातव्या तथा पुण्यदिनेषुच ॥
 गजदन्तैः प्रवालैर्वा सुवर्णरजते नवा ।
 कार्या गात्राणि पादाश्च वल्ग्वश्च सदक्षिणाः ॥
 अलामेऽपिच कर्तव्या स्तुल्यकाष्ठमयाः शुभाः ।
 सन्ध्याभ्रपटलाकारै रास्तीर्णा परितः शुभैः ॥
 शिरोधरैः सवितानैः प्राकारै निर्म्मिवैरिति ।
 मणिसौवर्णपात्रैश्च रौप्यैस्ताम्रैश्च संयुताः ॥
 फलपुष्पसुगन्धैश्च ताम्बुलाद्यैः सुविस्तरैः ।
 दर्पणैश्च पद्मत्राणैर्नानाद्रव्यैर्विभूषणैः ॥
 चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिर ! ।
 घृतकुङ्कुम-गोधूम-पूर्णपात्रं जनस्यच ॥
 शय्यां सम्पूज्य यत्नेन मन्त्रक्तोमतपरायणः ।
 कृताञ्जलि-पूटोमुत्वा कुर्याच्छय्यां प्रदक्षिणम् ॥
 नारायणाय देवाय प्रणम्य च चतुर्दिशम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्ययन-शालिने ॥
 तथा प्रज्ञान-विदुषे शय्यां दद्याद्विषक्षणः ।
 तस्य दानस्य यत् पुण्यं विमानं कनकोज्ज्वलम् ॥
 नाना पुरुष-संकीर्णं नानार्पण-समन्वितम् ।
 नाना विद्याप्सरःसेव्यं नानारत्नैः समोद्यतम् ॥

नाना द्रव्योपसंयुक्तं विमानमधितिष्ठति ।
तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि क्रीडयित्वा तथा सुखम् ।
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्ट इहलोके नृपो भवेत् ॥
षष्टियोजनविस्तीर्णं स्वामी भवति मण्डले ।

430. महाभारते—

शय्यामास्तरणोपेतां सुप्रच्छादन संयुताम् ।
प्रच्छाद्य यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यतफलम् ॥
सुरूप सुभगः श्रीमान् स्त्रीसहस्राभिसंवृतः ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

431. स्कान्दे रेवाखण्डे—

शय्यान्दद्यात् प्रयत्नेन श्लक्ष्णां तुलवती युताम् ।
प्रच्छादनपटैर्युक्तां गन्धधूपादि-वासिताम् ॥
तस्यां संस्थापयेद्देवं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ हरिद्रा-कलशोऽम्बुधैः ।
ताम्बुल-कुङ्कुम क्षोद-कपूरागरु-चन्दनम् ॥
दीपकोपानहच्छत् चामरासन-भाजनम् ।
पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।
भृङ्गार-करकाद्यन्त-पञ्चवर्णं बितानकम् ॥
शय्यामेवम्बिधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादपेत् ।
सपत्नीकाय सम्पूज्य पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥
प्राग्वितानैर्मथैवास्य-प्रातर्होमं समाचरेत् ।
पूरुषसुक्तैर्होतव्यं तिलाज्यैर्यवमिश्रितैः ॥
शत मष्टोत्तरञ्चैव ततः शय्यां प्रदापयेत् ।

ततो दानमन्त्रः—

यथा न कृष्ण शयनं शून्यं सागर जातया ।

शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्यच ।
 तथा ममाप्यशून्यास्तु शय्या जन्मनि जन्मनि ॥ इति
 दत्तवै तल्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्या प्रदानस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालयेऽथवा ।
 सुखं वसेदसौ जन्तुः शय्यादान-प्रभावतः ॥
 मृतस्यैकादशाहेतु विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थी बान्धवेऽबान्धवे मृते ॥
 विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनापि भुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित् पूर्वं गृहे धृतम् ॥
 तद्गात्र-लग्नञ्च तथा वस्त्रवाहन-भाजनम् ।
 यद् यदिष्टञ्च तस्यासीत् तत्सर्वं परिकल्प्यते ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यांशं स्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥
 एवं कृते मृतोजन्तुः यमलोकं नगच्छति ॥

432. वेदव्यासः—

‘सुगन्धि चित्रास्तरणोपपन्न’ मिति प्रागुक्तम् १(*)

433. विष्णुसंहितायाञ्च—

‘शय्या प्रदान-ममलं तव पाण्डुपुत्र !
 सङ्कीर्तितं सकलसौख्य विधानभूतम् ।
 योवै ददाति विधिवत् स्वयमेव नाके,
 कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः २(†) ॥
 इति शय्या दानम् ॥

—*—

१ (*)

शय्यादान प्रारम्भे श्लोकः व्यासोक्तः ।

२ (†)

हेमाद्रीये चतुर्वर्गचिन्तामणौ दातव्येऽथ पुत्रदमसि ।

अत्र तल्पमित्यत्र कल्पमिति च पाठः ।

वि—२५

(१८८) अथ देव-शय्या दानम् ।

—*—

434. शिवधर्म—

हंसतुली समायुक्तां मृद्वीखट्टामलङ्कृताम् ।
 सर्वो पकरणो पेटां शिवशय्यां निवेदयेत् १(*) ॥
 तदूर्णातुली वस्त्राणां परिसंख्यातु यावती ।
 तावद्वर्षं सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 विष्णवेऽप्येवमेवं स्याच्छय्यादानं महाफलम् ।
 इति देव-शय्या दानम् ॥

—*—

•

(१८९) अथासन दानम् ।

—*—

435. लिङ्गपुराणे—

आसनं शयनञ्चैव योददाति यशस्विने ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

436. स्कन्दपुराणे—

आसनं यः प्रयच्छेत सम्भीतं ब्राह्मणाय वै ।
 स राजस्थानमाप्नोति तेजस्वी विगत-ज्वरः २(†) ॥

१ (०)

‘शिवं देवीसमाकीर्णं पीष्टां कृत्वा निवेदयेत् ।

शिवशानार्थतत्त्वज्ञे आचार्ये वा निवेदयेत् ।

‘तन्मूर्णं तुल्यवस्त्राणां परिसंख्यातु यावती’ ।

‘शिवशानार्थतत्त्वज्ञे आचार्ये च दद्यान्विते’ ।

सप्तपुत्र्य पञ्चपुत्र्यायै वस्त्राण्युक्ता रचामरेः ।

भोक्तृभोज्यैरशेषैश्च ततः शय्यां निवेदयेत्’ । इति यन्मातर इतः पाठः ।

—एवमेव ईमाद्रिधृतः ।

२ (†)

‘स्वाराज्यं मिति’ ईमाद्रिधृतः पाठः ।

437. आदित्य पुराणे—

सुगन्धिचित्राभरणोपशोभितम्,
 यस्त्वासनं वेदविदे प्रदद्यात् ।
 प्रामाधिपत्यं स लभेत् शीघ्रम्
 कुले महत्त्वं लभते समग्रम् ॥
 इत्यासनदानम् ।

—*—

(१६०) अथ दर्पण-दानम् ।

—*—

438. मार्कण्डेय पुराणे—

दर्पणं योनरोदया त्रिर्मलञ्च द्विजातये ।
 स चन्द्र लोकमासाद्य मोदते शरदां शतम् ॥

439. नन्दिप्रोक्ते—

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु-निर्मलम् ।
 पर्यन्तशोभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैश्च चन्दनैः ।
 चन्द्रांशु-निर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
 कल्पायुत सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 चन्द्रमण्डल-संकाशं नक्षत्रे विष्णुदेवते ।
 द्वादश्यां पुण्यकाले च विष्णुं सम्पूज्य भक्तिः ।
 दर्पणं योनरो दाद्यान् स्रक्चन्दन-विभूषितः ।
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः १(*) ।
 इति दर्पणदानम् ॥

—*—

(१६१) अथ व्यजन दानम् ।

—*—

440. भविष्य पुराणे—

तालवृन्तं द्विजेभ्यस्तु यः प्रयच्छति भक्तिः ।
 स दिव्य-भोग-सम्भोग-अरोगः सर्वदा भवेत् ॥
 महातप-परिश्रान्ति-धर्म-निर्मूल न क्षमम् ।
 न तालवृन्त-पवना दपरं सुखकारणम् ॥
 अतो दद्यात्तालवृन्तं धर्म-श्रम-निवृत्तये ।

441. महाभारतेऽपि—

यो ददाति द्विजाग्नेभ्यो व्यजनं श्रमनाशनम् १(*) ।
 स नन्दन-वनामोद-मोदमानः सदानवः २(†) ॥
 वसेदशेष-कल्पान्तं पर्यन्तं स्वर्गधामनि ३(‡) ।
 इति व्यजनदानम् ॥

—*—

(१६२) अथ चामर दानम् ।

—*—

442. महाभारते—

यस्तु दद्याद्द्विजाग्नेभ्यो भक्त्या चामरमुज्ज्वलम्
 स भूपत्वमवाप्नोति निःशेषेऽवनीमण्डले ॥

443. वायुपुराणे—

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
 स सर्वकामः सम्पूर्णः स्वर्णशैलतटे वसेत् ॥

१ (•)

‘चतः सदा मुदायुक्तसालवृन्तं द्विजातये ।

दद्यादवय-निर्मुक्तं मुक्तिसम्पत्तिहेतवे’ इति हेमाद्रिः ।

व्यजनं जननन्दनम्’ इति तत्रैव पाठः ।

२ (†)

‘मोदमानः सदानवः’ इति तत्रैव पाठः ।

३ (‡)

‘स्वर्गलोकेऽकल्पः’ इति च तत्रैव ।

”

‘अदेयमेतन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं चक्षुसुमेचचामरे’ इति महाकविः ।

चतुर्थस्तवकः ।

१८९

मायुरं चामरं योऽपि विष्णवे त्रिनिवेदयेत् ।
 स विमान वरारूढः बीज्यतेऽप्सरसां गणैः १(*) ॥
 इति चामरदानम् ॥

—*—

(१६३) अथ वितान दानम् ।

—*—

444. कालिकापुराणे—

चन्द्रोदये सुविस्तीर्णं वर्णकैर्मिश्रितन्तथा ।
 प्रलम्बि-मुक्तास्तवकैः शोभितं शृङ्गमुत्तमम् ॥
 सुरक्त-पट्टसूत्रादि-बन्ध-सम्बन्ध-बन्धुरम् ।
 सर्वतोभद्रमुख्यानां मण्डलानां विभक्तिभिः ॥
 लिखिताभिश्च पुरतो महाविस्मयकारकम् ।
 एवम्बिधं वितानं यो विधायाथ द्विजन्मने ॥
 शिवाय विष्णवे वाथ पुण्येऽह्नि प्रतिपादयेत् ।
 स समुद्धरते न्यूनमात्मनः पुरुषत्रयम् २(†) ॥
 स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुक्त्वा मनोरमान् ।
 क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानी धनी भवेत् ॥
 इति वितानदानम् ।

—*—

(१६४) अथ गन्ध दानम् ।

—*—

445 अत्र सम्बर्तः—

गन्धानाभरणाद्याञ्च द्विजाय यः प्रयच्छति ३(†) ।
 स सुगन्धोमुदायुक्तो यत्र यत्रापि जायते ।

१ (*)

२ (†)

३ (†)

चामरविषये श्रीभीमाराजीये युक्तिकल्पतरुप्रवक्तृणां वर्णितं मतिः ।
 'चात्मतः पूर्वपुष्पान्' इति हेमाद्रिः ।
 'यः प्रयच्छति धर्मविद्' इति " " ।

तत्र सुगन्धिदेहत्वं गन्धदाना दवाप्रयात् ॥
 सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्य तु ।
 तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मृगदर्प-प्रदानेन यशसा भुवि जायते १(*) ।
 यक्षकर्मदानेन साम्राज्यं प्राज्यमश्नुते ।
 इति गन्धदानम् ॥

—*—

(१६५) अथ ताम्बूल दानम् ।

—*—

446. भविष्य पुराणे—

ताम्बूलं योनरोदद्यात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
 देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते-
 इह संसारिणां नृणां मनुष्यत्वं सुदुर्लभम् ॥
 ताम्बूलदाना तन्मृणां अनायासेन जायते ।

447. ब्रह्माण्ड पुराणे—

ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद् यो विप्रेभ्यः समाहितः ।
 शिवाय विष्णवे वाथ नाग-लोके महीयते ॥

448. विष्णु धर्मोत्तरे—

ताम्बूलस्य प्रदातेह सौभाग्यमपि विन्दति ।
 दत्त्वा जातीफलं विप्रे सफलां विन्दति क्रियाम् ॥
 सुखवास प्रदानेन सुखसौभाग्यमाप्नुयात् ।
 इति ताम्बूलदानम् ।

—*—

चतुर्थस्तवकः ।

३९१

(१६६) अथ पुष्पदानम् ।

—*—

449. महामारते—

मनोहादयते यस्माच्छ्रियश्चापि ददाति यत् (यः) ।
 तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृत कर्मभिः ॥
 देवताभ्यः सुमनसः यो ददाति नरः शुचिः ।
 स सर्व्व-कामानाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

450. नन्दिपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।
 तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः ॥

451. लैङ्गे, (यमः)—

पुष्टिर्भवेत् सदा कालं प्रदानाद् गन्धमाल्ययोः ।
 देवता-पुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ॥
 ऊर्द्धाङ्गतिमवाप्नोति यश्च धूप-प्रदोनरः ।

452. विश्वामित्रः—

देयाः सुमनसो नित्यं नरैः पुण्य-फलार्थिभिः ।
 किमस्ति दैवतं तादृग् यत् पुष्पैर्नैव तुष्यति ॥
 इति पुष्पदानम् ।

—*—

(१६७) अथ गीतादि दानम् ।

—*—

453. नन्दि पुराणे—

यो गान वाद्यं दद्यात् ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् १(*) ।
 स गन्धर्व्वे पुरे गच्छे द्विसेतत्र युगत्रयम् ॥

१ (०) 'यो गीतवाद्यं' इति चेमाद्री पाठः ।

गायन् याति पिवन् याति खादन् याति गृहन्तथा ॥
यो भोजनस्य वेलायां विप्राणां गेयमाचरेत् ।

454. विष्णुधर्मोत्तरे—

देवतायतने यस्तु ब्रह्मणानां गृहेषु वा ।
गानं गीतस्य मधुरं गन्धर्वाणां पुरे वसेत् १(†) ॥
अतोद्यविषया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।
स स्वर्ग-लोकमासाद्य देवताद्यैर्विनोद्यते ॥
देवताग्रे द्विजाग्रे यो नित्यं सुनृत्यमाचरेत् ।
विनोदयन्ति तं खर्गे नित्यमप्सरसां गणाः ॥
योगीत-नृत्य-बाद्यानि मूल्यं दत्वातु कारयेत् ।
स शक्र-भवने तिष्ठेद् यावदाभूतं संप्लवम् ॥
योवापि मुखवाद्येन विनोदयति देवताम् ।
स धौत कल्मषमलः स्वर्गं याति नसंशयः ॥
वचने नेन्द्रियेणापि यः प्रीणयति मानवान् ।
विमत्सर-मना भूत्वा यस्तौति गुणिनोगुणान् ॥
स्वीयैः परकृतैर्वापि यस्तोत्रैः स्तौति देवताः ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन वर्ण्यते ॥

तत्तु—

शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च नृत्यगीतादिकन्तथा ।
एकजातेरयं धर्मः नजातस्य द्विजन्मनः । इति ।

तत्तु—

वृथा वृत्त्यर्थत्वेनापि न कर्त्तव्य मित्येतत्पर-बिहिते-
निषेधानवकाशादतएव—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽथ प्रतिलोमजः ।
शिवस्य विष्णोः प्रीत्यै वा गायन् नित्यं दिवम्भजेत् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरे उत्तमम् ॥

—*—

चतुर्थस्तवकः ।

३१३

इति गीतादि-दानम् ॥

(१६८) अथ छत्रोपानद् दानम् १(*) ।

—*—

455. तत्र वृहस्पतिः—

असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारा समन्वितम् ।

तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रोपानत् प्रदोनरः ॥

456. आदित्य पुराणे—

निदाघ-काले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।

तस्य कश्चिन्मनोदाहः कदापिच न जायते ॥

457. महाभारते—

उपानहो प्रयन्नादूयो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

मर्हते कण्टकान् सर्वान् विषमान् सन्तरिष्यति २(†) ॥

शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।

यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य स्वर्गे विशाम्पते ॥

उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चन शोभितम् ।

तत्रैव सूर्येण यमदग्रेरुपदेशे—३(‡)

तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छ त्रौपानहमुत्तमम् ।

धर्मस्ते सुमहान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥

458. देवलः—

च्छत्तूदृश्यायया याति यानेनोपानहप्रदः ।

459. यमश्च—

छत्तूदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ॥

* ०) षोडशदानेषु छत्रोपानद् दानमस्ति । सूत्रौ च —

'छत्रो वर्षातपे चैव रात्रौ दण्डाटवी सूच ।

शरीरवाणकामो वे सोपानत्कः-सदा व्रजेत्' ॥

० १) 'विषमं सन्तरिष्यति' इति ग्रन्थान्तर-पुतः पाठः ।

० २) मृत्युकरसन्तप्तं रेणुकादर्शनं कौपितस्य जमदग्नेः सूर्येण सह सन्वादः

460. यमदग्निः—

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥
 गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ! १(*) ।
 इति छत्रोपानड्दानम् ॥

—*—

(१६६) अथ पात्रदानम् ।

—*—

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्न-विभूषितम् ।
 सोऽप्सरः-शतसंकीर्ण-विमाने दिवि मोदते ॥
 राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्योभाजनं शुभम् ।

461. ब्रह्मपुराणे—

औदुम्बराणि पात्राणि योदद्यादायसानि वा ।
 महतीमृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥

462. अत्रिः—

आद्वकाले तु योदद्याद्भाजने च उपानहौ ।
 तस्य वैविपुलं पुण्यं चाश्वदानं फलं लभेत् ॥

463. कालिकापुराणे—

रौक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 द्विजेभ्यो यः प्रयच्छेत्तु तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

464. वायुपुराणे—

स्वर्णरौप्यमयं भाण्डं देवतार्थे ददाति यः ।
 कुवेर-लोकमासाद्य मोदते बहुवत्सरान् ॥
 इति पात्रदानम् ॥

—*—

(२००) अथापाक-दानम् १(*) ।

—*—

465. भविष्योत्तरे, आभगवानुवाच—

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ! ।
 दत्तेन येन कामानां पुमान् भवति भाजनम् ॥
 प्रह तारा-बलं लद्धा कुम्भकारं प्रपूजयेत् ।
 वासोभिर्मूर्षणैश्चैव पुष्पैश्चागुरु चन्दनैः ॥
 श्रूयात्तथेदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभि जायते ।
 त्वं मे भाण्डानि पात्राणि गुरूणि च लघूनि च ॥
 मणिकादीनि शुभानि स्थाल्यश्च सुमनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीताः कुम्भकानि च ॥
 शरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानि च ।
 अलिञ्जराः प्रतिघटाः मन्थानि कटहानि च २(†) ।
 एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्गृहे ।
 सम्पादय महाभाग ! विश्वकर्मा त्वमेव हि ॥
 भार्गवोऽपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभम् ।
 आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भार्गवः—कुम्भकारः ।
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मथित्वातु दद्यादथ हुताशनम् ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभाते विमले ज्ञात्वा निर्वर्षितं शनैः (तैः) ॥
 रक्तवस्त्रैः समासाद्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ।
 यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हेम रौप्याणि भाण्डानि ताम्रलोहमयानि च ।
 परितः स्थापयित्वा च स्वशक्त्या चापि षोडश ॥

१ (•)

अथ 'मयनी' 'मयोजि' इति पाठद्वयं संभवति ।

२ (†)

'आपच्यते इत्यापाकः' पक्व-सदादि पाठम् ।

अनरेतु 'सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामचक्षभाजनम्' इत्युक्तम् ।

अनरेतु—कुम्भकारस्य सृष्टं पात्रादिदहनस्थानमापाकं वदन्ति ।

तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत् पूर्वार्दि दिक्क्रमात् ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् १(*) ।
 नार्यश्चाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 आपाक ब्रह्मरूपोऽसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।
 प्रदानात्ते प्रजापुष्टिः स्वर्गश्चास्तु ममाक्षयः ॥
 भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मयाकिल ।
 भूत्वा सत्त्वानु रूपाणि उपतिष्ठन्तु तानिवै ॥

अत्रेदं दानवाक्यम् ।

ॐ अथेत्यादि यथाकालादि कीर्तनानन्तर मिदमापाको नामभाण्डरचितं यथोप-
 कल्प-हैमादि पात्र सहितं श्रीबिष्णुदैवतं सौभाग्यारोग्यावैधव्यसर्व्वगुणोपेत-गृहप्राप्ति-पुत्र
 पौत्रादि सन्तति—सदाभर्त्त-वियोग-सदासुखोत्तमरूपावाप्ति कामोऽहं २(†) नानाजनेभ्यः
 समुत्सृजामीत्युत्सृज्य यथाशक्त्या सुवर्णादि दक्षिणा देया ।

अथ—योयदर्थी भाण्डेन तस्मै तत् प्रतिपादयेत् ।
 स्वेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्य्यस्तु कश्चन ॥
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 विश्वकर्म्म भवेत्सुष्टुः तस्य जन्मत्रयं भवेत् ३(‡) ॥
 नारी इत्वाच सौभाग्यमतुलं प्रतिपाद्यते ।
 गृहं सर्व्वसुणोपेतं भृत्य मित्र जनैर्षृतम् ॥
 अवियोगं सदा भर्त्ता रूपश्चानुत्तमं लभेत् ।
 प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तत्त्वानघ ! ॥
 विद्यते बहुभिर्भेदैर्भूमिरेषा नरोत्तम ।
 निष्पाद्य भाण्डनिचयं प्रवरं प्रयत्नात्,
 आपाकदानमिह या कुरुते वरस्त्री ।
 सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धि सुखानि लब्ध्वा,
 प्रेत्याशु भर्त्तृसहिता सुखिनी सदास्ते ॥

इत्यापाक-दानम् ।

१ (*)

‘कृत्वाचापि प्रयत्नेन’ इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

‘स्वाव्यवोग्य सदासुख कामोऽहं’ इति हेमाद्रिः ।

३ (‡)

‘तस्य जन्मत्रयं भवेत्’ इति तन्त्रेण पाठः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

(२०१) अथान्नदानम् १(*) ।

—*—

466. स्कान्दे—

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदा ।
 तस्मादन्न-प्रदानेन सर्वदान-फलं लभेत् ॥
 धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां देहः परम-साधनम् ।
 स्थिति स्तस्यान्नदानाभ्यामत स्तत् स्वर्ग साधनम् ॥
 अन्नं प्रजापतिः साक्षात् अन्नं बिष्णुः शिवः स्वयम् ।
 तस्मादन्न समं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

467. ब्रह्मवैवर्ते—

तस्मादह रहै ह्येय मन्नमेव विचक्षणैः ।
 अपरीक्ष्यैव सर्वभ्य इति स्वायम्भुशासनम् ॥

तथाच—

आममन्नं गृहस्थाय नैव पक्वं कदाचन ।
 नाध्वगाय निषिद्धं तदिति देवोऽब्रवीद्धरः ॥
 आद्ध-यज्ञे गृहस्थाय देयमन्नं विशेषतः २(†) ।
 नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्नकाल नियमस्तथा ॥
 नच देश परीक्षाऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ।
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्य स्तथैवच ॥
 कृमिकीट पतङ्गेभ्यः देयमन्नं सदैवतु ।
 यस्यान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते द्विजः ! ॥
 तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 भक्ष्यदः स्वर्गमाप्नोति शक्रलोक्तन्तु भोज्यदः ॥
 लेष्टादोऽप्सरसां लोकं बसूनामपि चोष्यदः ।

१ (*) अथ प्रकारान्तरेणान्नदान माहात्म्यं प्रकटितम् ।

२ †) संसृष्टीति हेमाद्री—

अन्नेन धार्यते सर्वे जगदेतच्चराचरम् ।

—‘सर्वेषामेव दानानां अन्नदानं विधिष्यते ।

अन्न दानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति’ ॥

वारुणं लोकमाप्नोति तथा पानं प्रदोनरः ।
परमात्रं प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥

468. ब्रह्माण्ड पुराणे—

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गं कुरुते पुण्यसञ्चयम् ।
अन्नप्रदातुं स्तस्यार्द्धं कर्तुं श्रद्धं न संशयः ॥

469. ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यन्तत् पात्रसादत्र तदेव परमा गतिः ॥
यस्यत्वन्नं समभ्राति ब्राह्मणानां शतं सदा ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्य्यग् गतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि दशभोज्यं नरर्षभ ! ॥
नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ।
भोजयित्वा दशशतं नरोवेद-विदां नृप ! ॥
न्यायविद्धर्मविदुषां स्मृ(श्रु)तिभाष्यविदान्तथा ।
न याति नरकं घोरं संसारश्च न सेवते ॥

470. स्कन्दपुराणे—

एकं पाशुपतं भक्त्या भोजयित्वा प्रणम्य च ।
नानाविधैर्महाभक्ष्यैः शिवलोके महीयते ॥

471. देवलः—

मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कन्दं ततो लघु ।
ब्राह्मणान् भोजयेन्मूर्खान् निरये चिरमावसेत् ॥
गृहस्थ मिष्टभुक् भिक्षां यतिभ्यो न प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा नित्या यत्र प्रदीयते ।
तद्गृहं गृहमन्यत्तु श्मशानमिव दृश्यते ॥
पापं गृही क्षालयति ददद्भिक्षां दिनं प्रति १(*) ।

472. व्यास—

यस्त्वेक पङ्क्त्यां विषमं ददाति,
 स्नेहाज्जयाद्वा यदिवार्थ हेतोः ।
 देवैश्च दृष्टं मुनिभिः प्रगीतम्,
 तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ।
 इत्यब्रह्मदानम् ॥

—*—

(२०२) अथामात्रदानम् ।

—*—

473. विष्णुधर्मोत्तरे—

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं मुनिपुङ्गवैः ।
 धान्येभ्योऽपि परं दानं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
 षष्टिकान्न प्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
 सचीन-चणकन्दत्त्वा चारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
 वायव्यञ्च मसूराणि राजमाषाणि धान्यदः ।
 अन्येषां शमीधान्यानां दानात् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 इक्षु सृष्टीकयोर्दानीत् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥
 कलसानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ॥
 काष्ठशालिं नरो दत्त्वा अलकायां स मोदते ।
 रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ॥
 दत्त्वा तथा सुगन्धाढ्यं गन्धर्वैः सह मोदते ।
 यव प्रदानेन नरः इन्द्रलोके महीयते ॥
 तथा गोधूम दानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ।
 प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ॥
 ददाति यस्तु श्यामाकं तस्य प्रीणन्ति देवताः ।
 मुद्गादः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु माषदः ॥
 यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ।

पक्कान्नदानात् फलदं नृलोके,
 शुष्कान्न मुक्तं हि तदद्यमस्मात् १(*).
 यजन्ति यज्ञैश्च ततो द्विजन्द्राः,
 तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टम् ॥
 इत्यामान्नदानम् ॥

—*—

(२०३) अथोदक दानम्

—*—

474. स्कान्दे—

त्रयोणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् ।
 पवित्रममृतं तस्मात्तदेयं पुण्यमिच्छता ॥

475. भविष्योत्तरे—

प्रीप्ते चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
 वक्तुं जिह्वा-सहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

476. नन्दो पुराणे—

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।
 स नित्यतृप्तोवसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

477. गारुडे—

मूलेन कृत्वा धर्मज्ञ जलदानं प्रयच्छति २(+).
 स याति चन्द्रसालोक्यं शुभमानांशुकावृतः ॥
 क्षीरकुल्यांस्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः ।
 घृत दध्युदकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥

478. देवलः—

सतोयां पथिके विप्रे योदद्यात् कर पात्रिकाम् ।
 फलं स कूप खातस्य न्यून माप्नोति मानवः ॥

चतुर्थसर्गः ।

४०१

479. महाभारते—

पिपासया नम्रियते स्वोपच्छन्दश्च जायते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ॥

480. आदित्य पुराणे—

यो ददाति घटी पात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृष्णार्तस्तु तथा धर्मे लभते शीतलं जलम् ॥
इत्युदकदानम् ॥

—*—

(२०४) अथ धर्मघटदानम् ।

—*—

481. तत्र विष्णुः—

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिरधाङ्गं पुष्पमालोपशोभितम् ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत् संयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद् घटम् ।
पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
ॐ नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भवे ! ॥
अपां पूर्णोद्धरास्मां स्त्वं दुःखसंसारसागरात् ।
उदकुम्भोमया दत्तो म्रीष्मकाले दिने दिने ॥
उदकुम्भ—प्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः ।

482. भविष्योत्तरे—

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितो नवः ।
ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-जलः शुचिः ॥
वसन्त म्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।
पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
मार्गशीर्षात् समारभ्य उदकुम्भन्तु योददत् ।
दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्य फलं लभेत् ॥
तस्यै वोद्यापनं कार्यं मासि मासि नरोक्तम् ।
मण्डकाक्षेष्टकाभिश्च पक्वाजैः सार्वकामिकैः ॥

उद्देश्य शङ्करं बिष्णुं ब्रह्माणमथवा पितृण् ।
 सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥
 मन्त्राश्च— १(*)
 एषधर्मं घटोदत्तो ब्रह्म बिष्णु-शिवात्मकः ।
 अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः ॥
 अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
 वसन्त ग्रीष्म समये प्रपादान फलं लभेत् ॥
 प्रपादान फलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ।
 इति धर्मघटदानम् ।

—*—

(२०५) अथाश्वत्थ सेवनम् २(†) ।

—*—

483. अविष्योत्तरे—

उदकुम्भ प्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
 तेनाश्वत्थतरोर्मूलं सेव्यं (च्यं) नित्यं यतात्मना ॥
 सर्वपापप्रशनं सर्वदुःखप्रणाशनम् ।
 सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनम् ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनाईनः ।
 इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
 यः करोति तरोर्मूले सेकं मासं चतुष्टयम् ।
 सोऽपि तत् फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥
 इत्यश्वत्थ सेव(च)नम् ॥

—*—

१ (*) अन्यत्रमन्त्री—

‘पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
 पानीयस्य प्रदानेन वरुणः प्रीयतां मम ॥’
 ‘धर्मस्य’ घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
 त्वयि दत्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

२ (†) अपरमन्त्रश्च—

‘चक्षुः स्यन्दं भुजस्यन्दं तथादुःखप्र दर्शनं ।
 शत्रूणाञ्च ससत्यानमश्वत्थं शमयाशुमे ।
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनाईन ।’

(२०६) अथ तरुपुत्रक विधिः ।

—*—

484. नन्दि—पुराणे—

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्वह्नि सन्निधौ ।
 स महापातकैर्मुक्तः समुद्रृत्य कुलत्रयम् ॥
 नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति-पुरं शुभम् ।

485. पद्मपुराणे—

अपुत्रस्यच पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
 यच्छन्ति रोपकेभ्य स्ते स तीर्थे तर्पणादिकम् । १(*)
 तीर्थे पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति ॥
 पुत्र सहस्राणां कर्तव्यमिति शेषः ।
 धनीचाश्वत्थ वृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
 प्रक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तश्चिन्वात्वायुःप्रदा स्मृता ॥
 जम्बुः कन्याप्रदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
 अरल रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
 प्रेतत्वं जायते तस्य रोपयेद् यो विभीतकम् ।
 ऋक्लोलः कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
 श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्वती ॥
 शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व सत्तमाः ।
 तिन्तिडीके दासवर्गो वकुलो दस्युदस्तथा ॥
 सौभाग्यदश्चम्पकः स्यात् करीरः पारदारिकः ।
 अपत्यनाशकस्तालो निदीशः कुलवर्द्धनः ॥
 बहुभार्या नारिकेले द्राक्षा सर्वाङ्ग सुन्दरी । २(†)
 रतिप्रदा तथा केली मोचकी शत्रुनाशिनी ॥

१ (*)

‘स तीर्थं’ पुत्र कृतं तर्पणादि—कृत्यादि जन्यफलं रोपकस्य ते तरवः प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
 यन्नेनापिच राजेन्द्र पिप्पल्यारोपणं कुरु । पिप्पली—अश्वत्थः ।

२ (†)

‘चक्षुः सर्वाङ्ग सुन्दरः’ इति आदर्शं यन्यान्तरस्यः पाठः ।

मोचकः—शालमलि वृक्षः ।

एवमन्येऽपि ये वृक्षा स्तेऽपि नानाफल स्मृताः ।
इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्ता स्तेऽपि दायकाः १(*) ।
प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः ॥

486. स्कान्देऽपि—

महादेवो महादेवी मिदं वचनमब्रवीत् ।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥
अवनिजः—वृक्षः ।
सुपुत्रार्थं भूमिरुहं ग्रहीष्यामीति पार्वती ।
सोपवासा भवेन्नारी शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता ॥
ततश्चैव सहस्रांशावस्त शृङ्गगते सति ।
उदिते विमले वापि तथाद्वा विन्दु सन्निभे ॥
विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः ।
शुचीनां मन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता २(†) ॥
शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
गमयित्वा तथा रात्रिं सवितर्युदिते सति ॥
भक्ष्यं भोज्यं समादाय ब्रजेद्यत्र भवेत्तरुः ।
तत्र तं स्नापयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
तन्तरुन्तरुणी कृत्य ततश्छायानुगामिनम् ।
यथोपपन्नं अन्नान्तान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु ऋत्विङ्गिरथवात्मना ॥
तृप्तानां ब्राह्मणानां वै तत्त्वेनाकृतमात्मना ।
निवेद्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेणतु ॥
अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुम् ।
ग्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ॥
पुत्रप्रतिकृतिं—पुत्रसदृशमिति शेषः ।
अतस्तैरभ्यनुज्ञातं तरुन्तन्तरुणायुषम् ३(‡) ।

१ (०)

इत्यहं श्लोको ग्रन्थान्तरे नास्ति ।

२ (†)

‘शुचि विद्या शुचिभ्रता’ इत्यादयश्च ग्रन्थान्तरे द्रुतः पाठः ।

३ (‡)

‘तरुणाकृतिम्’ इति चतुर्दशगणितानां पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

४०

भूमिदेव-समक्षं वै गृहीयात्तनयं प्रिये ! ॥
 भूमिदेव समक्षम् — ब्राह्मणाग्रतः ।
 अनेन विधिना यस्तु गृहीतस्तरुपुत्रकः ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधारां स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिनानेन सुदु(भ्रु) भूमिरुहात्मजः ।
 शुभावहः स भवति विपरीतेतु दुःखदः ॥
 स पुत्राणां शताच्चापि पीनश्रोणि-पयोधरे १(*) ! ॥
 एकोऽपि भूरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः शुभः ।
 इति तरुपुत्रक-ग्रहण विधानम् ॥

—*—

(२०७) अथाश्वत्थोपनयनम् ।

—*—

487. शौनकीये—

शौनकोहम्प्रवक्ष्यामि ह्यश्वत्थस्योपनायनम् ।
 स्थापनादष्टमे वर्षे द्वादशैकादशेऽथवा ॥
 शस्ताः कालास्त्रय स्तेषु कुर्यात्तस्योपनायनम् ।
 तत्रोत्तरायणं श्रेष्ठं गुरौ शुके प्रकाशिते २(†) ॥
 माघ फाल्गुनयोः कुर्याच्चैत्र-वैशाख-मासयोः ।
 क्षयमासेऽधिमासेच न कुर्यान्मौखि बन्धनम् ॥

तत्तत् स्थानीयतया तत्तद्वर्णतापत्तौ तत्तद्वर्ण बटुसंस्कार कालस्यैवोचितत्वात् ।
 अतएव शूद्रादि जयमानकेऽश्वत्थसंस्कारे पौराणिकाराम-प्रतिष्ठामात्रं कर्त्तव्यम् ।
 नचोपनयनं, शूद्रसम्बन्धिनस्तस्य प्राशुक्तन्यायेनोपनयन संस्कारा नर्हत्वादित्याहुः ।

न कुर्याच्छेदिताऽश्वत्थे विद्युद्वावाग्निनाहते ।
 उपनीतिं प्रकुर्वीत स्कन्दपूर्णाङ्कुरान्विते ॥
 शुक्लपक्षे शुभर्क्षच सुवार स्योप लक्षणम् ।
 अपराह्णेचोपनीतः पुनः संस्कार मर्हति ॥

१ (*)

'सुपुत्राणां शतं वापि' इति हेमाद्रि—धृतः पाठः ।

२ (†)

गुरौ जीवे शुके भार्गवे प्रकाशिते नास्ति नोवा वक्रातिचारे, यच्च इत्यर्थः ।

इत्यग्निष्टोमोक्तेः १(*) ।

दन्तानां धावनं कृत्वा कर्त्ता स्नात्वा सचेलकम् ।
 कृत्वैव नित्यकर्म्मणि पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥
 नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत गृहे पुण्याह पूर्वकम् :
 तस्मिन्नेव दिने कर्त्ता चान्नहेम फलादिभिः ॥
 कृ(क)त्वा शीर्व्वचनं गृह्य ततो गच्छेत् समाहितः ।
 तूर्य्य घोषैश्च विविधैः पुण्यस्त्रीभिः समन्वितः २(†) ॥
 पुण्यस्त्रीति क्वचित् पाठः ।

ब्राह्मणैर्वेदघोषैश्च पुण्यवादित्र-निःस्वनः ।
 ब्रह्मयज्ञोपवीतादी न्मौञ्जी दण्डाजिनादिकम् ॥
 पूजाद्रव्यञ्च हैम्यञ्च गृहीत्वाश्वत्थ सन्निधौ ।
 गत्वा प्रक्षालिताङ्घ्रिश्चेत्याचम्योपविशेद् भुवि ३(‡) ॥
 त्रिपञ्चदशहस्तं वा गोमये नोपलिप्यते ।
 धातुपिष्टेन समपूज्य रङ्गमालिकया तथा ॥
 अश्वत्थेशानदिग्भागे कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 आचार्य्यवरयेत् पश्चाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 सर्वावयव-सम्पूर्णं रोगदोष-विवर्जितम् ॥
 शान्तं तपस्विनं दान्तं सर्व्वभ्राणि-हितेतरम् ।
 पस्त्रोपवीतगन्धाढ्यै रङ्गुलीयक-कुन्तलैः ॥
 कर्त्ता तस्पूजयेद्भक्त्या वित्तशाच्यं नकारयेत् ।
 तेनैव कारयेद्विद्वान् अश्वत्थस्योपनायनम् ॥
 कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नानं तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।
 अश्वत्थपूर्व्वेदिग्भागे होमं कुर्यात् स्वशाखया ॥
 उपलेपादि यत्तन् चक्षुष्यं तं प्रकल्पयेत् ।
 बल्लयुग्मं ततोदद्याद् धूपं वस्त्राणि मन्त्रतः ३(०) ॥

१ (५)

‘स्तोष्टोः’ इति ग्रन्थान्तर घृतः पाठः ।

२ (†)

‘आचम्योपवीतौ भुवि’ आदर्शान्तरः घृतः पाठः ।

३ (‡)

धूपमन्यानि मन्त्रतः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

चतुर्थैस्तवकः ।

४०७

यज्ञोपवीतं दद्यात्तु 'यज्ञोपवीत'मित्यपित्यपि १(*) ।
मेखलाञ्च त्रिरावेष्ट्य प्रदेयामिति मन्त्रतः ॥
तूष्णीं कृष्णाजिनं दण्डं प्रदद्याच्च यथाक्रमम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैःशुक्रः अश्वत्थस्यच पश्चिमे ॥
'अश्वत्थेवोपनिषदन' मित्युच्चा पूजयेत् सुधीः २(+) ।
ॐ भूर्भुवःस्वः पूर्वंन्तु गायत्रीन्त्रिजपेदथ ।
निरीक्ष्येत्तथाश्वत्थं 'देवस्यत्वं'ति मन्त्रतः ३(+) ॥
'आत्वे'तिध्रुवसूक्तेन व्याहृति त्रितयेनच ४(+) ॥
अश्व(त्थ)नामचोच्चार्य्य विभक्त्यातु द्वितीयया ।
शलाकया सुवर्णस्य स्थापयामि पदं पठेत् ॥
हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चाद्धोमशेषं समापयेत् ।
गन्धाक्षतैः शुक्रपुष्पैः धूपदीपोपचारकैः ॥
भक्ताद्यैः फलताम्बुलैः स्तथाश्वत्थं प्रपूजयेत् ।
पुरस्तादुपविष्टाञ्च हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ॥
जुहुयादाज्यमग्नौतु 'आपु षन्'इत्यनुक्रमात् ५(×) ।
'या औषधी'र्याःफलिनी'रश्वत्थे वदति त्वथ ॥
'बनस्पते शतबलो' 'द्वासुपर्णा' इति क्रमात् ६(०) ॥
समिद्धिश्चरूणाञ्चैव पालाशोभिः पृथक्पृथक् ।
हुत्वा द्वादशभिः सम्यगेवं कृत्वा समाहितः ॥

वस्त्रोपवीतालङ्कारादिभिस्तावर्चयेत् । अथाचार्योऽश्वत्थस्योपनयनं यजमानानु-
ज्ञातः करिष्ये इतिसङ्कल्प्याश्वत्थ-पश्चाद्भागो प्राङ्मुख उपविश्य दुग्धादि प्रकाशकैः पञ्चामृत-

- १ (*) 'यज्ञोपवीतं'गरमं पवित्रं ब्रह्मस्यतिर्यक्तं सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमया' प्रतिसुच्युध' यज्ञोपवीतं बलस्तु तेजः' ।
ब्रह्मोपनिषदि । अथ 'धूपं पुष्पाणि' इत्यन्यः पाठः ।
अथ ब्रह्मस्यतेर्यदित्यत्र 'प्रजापतेर्यदिति'पाठोऽपिचास्ति ।
- २ (+) शुक्ल यजुर्वेदे ३५—४ ।
- ३ (I) " " ८—३८ ।
- ४ (+) " " १२—११ ।
- ५ (×) " " १२—८३ ।
- ६ (०) " " १२—८८ ।

मन्त्रैः पृथक्त्वेन पञ्चामृतैरश्वत्थं संस्नाप्य शुद्धोदकेन स्नापयित्वा गन्धपुष्पादिभि-
रलंकृत्याश्वत्थपुर्व्वदिग् भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय होमसामग्रीमासाद्य स्वशाखोक्त-
विधिनोपलेपनेनोल्लेखनादिकं कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं विधाय वायुसूर्यादि वक्ष्य-
माणदेवतोद्देशेन चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कुर्यात् । अश्वत्थपश्चाद्भागे प्राङ्मुखोपविष्ट-
आचार्यः 'युवंवस्त्राणी'ति मन्त्रेण वस्त्रद्वयेनाश्वत्थमावेष्ट्य, 'यज्ञोपवीत' मिति(१)
मन्त्रेण यज्ञोपवीतं प्रतिमुच्य, 'प्रावे वामे'ति मन्त्रेण मेखलां त्रिरावेष्ट्य तूष्णीमजिनं
दण्डश्च दत्त्वा 'अश्वत्थेवो निषदनं (२) इति मन्त्रेण श्वेतगन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैः संपूज्य
सप्रणवाहृतित्रयां गायत्रीं त्रिवारं जप्त्वा, (३) 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेणाश्वत्थं निरीक्ष्य,
'आत्वाहार्षमन्तरभूत्' (४) इति ध्रुवसूक्तं पठित्वा ॐ भू भुवः स्वरित्युक्त्वा अश्वत्थं
स्थापयामीति स्वर्णशलाकया संस्पृशेत् ।

ततः स्थण्डिलमेत्याज्येन ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं
वायवे नमः । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्यायः । 'ॐ अग्न आयूंषि = दुच्छुनाम्'(५) स्वाहा
इदमग्नये पवमानाय । ॐ 'अग्निर्ऋषिः = महागयम्' (६) स्वाहा इति पूर्व्ववत्यागः
ॐ 'अग्ने पवस्व = पोषं' स्वाहा पूर्व्ववत् । (७) ॐ या ओषधीः = सप्तच स्वाहा' इदं
मोषधीभ्यः । (८) ॐ 'याः फलिनीः = हसः स्वाहा' । त्यागः पूर्व्ववत् । ॐ 'अश्वत्थेवः
पुरुषं स्वाहा' (९) पूर्व्ववत् । ॐ 'वनस्पते शतवलशः = रुहेम स्वाहा' इदं पिप्पलाय ।
ॐ द्वा पुपर्णा = चाकशीति स्वाहा' इदं पिप्पलाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
इदं प्रजापतये नमः ।

एतैरेव मन्त्रैः पालाशीभिः समिद्धि श्ररुणा पृथक् पृथक् हुत्वा स्विष्टकृदादि
होमशेषं समाप्याश्वत्थ पश्चिमे देशे गन्धाक्षत-स्वर्णपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बुलैः, 'ॐ
अश्वत्थेव' इति मन्त्रेण सम्पूजयेत् ।

गन्धाक्षतैः स्वर्णपुष्पैः धूपदीपोपहारकैः ।

भक्ष्याद्यैः फलताम्बुलैः स्ततोऽश्वत्थं प्रपूजयेत् ॥

अश्वत्थ पश्चिमे देशे प्राङ्मुखश्चोपविश्यच ।

दक्षिणे नैव हस्तेन स्पृष्टाश्वत्थं समाहितः ॥

धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ।

अश्वत्थस्याच्छादनं वस्त्रं आचार्याय प्रदापयेत् ।

अन्येषामपि विप्राणां स्वशक्त्या पूजयेत्ततः ।

ब्राह्मणे दक्षिणान्दद्याद्देमं वित्तानुसारतः ॥

चतुर्थस्तवकः ।

४०९

ब्राह्मणान् भोजयेदष्टौ भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या ह्यश्वत्थस्योपनायनम् ॥
 कुलकोटी समुद्रतुत्य विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति शौनकीयेऽश्वत्थस्योपनायन विधिः ॥

अथास्य प्रयोगः ।

यजमानः कृतनित्यक्रियो मन्त्रपूर्वकं दन्तधावनं कृत्वा जिह्वां समुल्लेख्य सचैलं
 स्नात्वा शुल्काम्बरधरः कृताचमनद्वयं शुद्धासने उपविश्य कुशतिलयवानादायाद्येत्यादि
 संकीर्तनान्ते सकलपापक्षयपूर्वक-कुलकोटिसमुद्गरण-विष्णुसाधुज्यकामोऽश्वत्थोपनायन-
 महकरिष्य इति सङ्कल्प्य ततः पुण्याहवाचनं नान्दीभ्रातृं स्वगृहे कृत्वा तस्मिन्नेव दिने
 पूर्वाह्ने तुर्य्यघोष-वेदध्वनि सहित पुण्यस्त्रीब्राह्मणैः सह सर्व्वसम्भाराणादाय अश्वत्थ-
 सन्निधिं गत्वा प्रक्षालितपाणिपादोऽश्वत्थेशानदिग्भागे त्रिहस्तं पञ्चहस्तं दशहस्तं वा
 स्थलं गोमयेनोपलिप्य धातुपिष्टेन रङ्गमालिकयाऽलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयित्वा, आचार्य्य-
 मुख्यं गुणवन्तं कृत्वा ब्राह्मणं वृणुयात् ।

अथ यजमानः स्तत्रैवोपविश्य दक्षिणहस्तेनाश्वत्थं पृष्ठा प्रणम्य स्वदक्षिणतः उपविष्टा
 योदङ्मुख्यायाचार्याय सवत्साम् गान्दद्यात् ।

कृतैतदश्वत्थोपनायनप्रतिष्ठासिद्धयर्थं यथाशक्त्यालङ्कृत सवत्सां गां रुद्रदैवताममुकगोत्रा
 यामुकशर्मणे तुभ्यमहंसम्प्रददे, इति प्रयोगेन दत्त्वाऽश्वत्थाच्छादन-वासोद्वयं तस्मैदत्त्वा
 वृतेभ्यो-ब्राह्मणेभ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः पूजापूर्वकं यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, अन्नपादि
 देवताप्रीत्येष्टौ ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनाऽनाथान् सन्तोष्य बन्धुभिः सह स्वयं भुञ्जीत ।
 य एवं कुर्यात् स कुलकोटीः समुद्रतुत्य विष्णुसाधुज्यमाप्नुयात्, इत्याह भगवान् शौनकः ।

इति अश्वत्थोपनायन प्रयोगः ।

—*—

(२०८) अथ गलन्तिकादानम् १(*) ।

—*—

488. भविष्योत्तरे—

वसन्त समयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयं परम् ।

यत्र स्वायम्भुवं लिङ्गं आर्षवा देवपूजितम् ॥

१ (*) गलन्तिका—‘कर्मथालुर्गलन्तिका’ । ‘कर्मरीभाष्येदेना दर्शये कठिने चिपु’ इति विचः ।

कन्दोर्मेध्या दृष्टतपस्विन्नाशनसाधनपावमित्येव ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

तस्य गर्भगृहान्तस्थं घटन्तोयेन सम्भृतम् ।
 कुर्यात् सुरभिगन्धैश्च वासितं वस्त्रगालितम् ॥
 स्रवन्तश्च दिवा रात्रं तज्जलं लिङ्गमूर्द्धनि १(*) ।
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धाभक्ति समन्वितः ॥
 शिवस्य विष्णोरर्कस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ।
 स्रवन्तं कारयेत् कुम्भं अच्छिद्रं देवमस्तके ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोमास चतुष्टयम् ।
 ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चामृते नतु २(†) ॥
 संस्त्राप्य पूजयेद् गन्धैर्नैवेद्यैश्च मनोहरैः ।
 प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 ॐ नमः शङ्करः शम्भु भवोदाता शिवोहरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भ प्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दातातु पश्चादागत्य वेश्मनि ।
 स्व शक्त्या शिव भक्तानां विप्रमुख्यांश्च भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते प्रीप्ते जलदान—क्रियां हरे ! ।
 यावद्विन्दूनि लिङ्गस्य पतितानि जलस्य च ॥
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कोट्योनरेश्वर ! ।
 इति गलन्तिकादानम् ॥

—*—

(२०६) अथ मणिकदानम् ।

—*—

489. भविष्ये, युधिष्ठिर उवाच—

मणिकस्य कथं दानं कस्मिन् कालेच दीयते ।
 किं फलं तस्य दानेन तदाचक्ष्व जनार्दन ! ॥

१ (†) लिङ्गमस्तके निर्भरजलविन्दुवत् पातनं युक्तम् ।

२ (†) मन्त्रशोधितपञ्चगव्येनापि स्नापनमुचितम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

पापा दातुं अशक्तेन विशेषाद्धर्ममिच्छता ।
 दानन्तेन प्रकर्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिर ! ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 वसन्ते ग्रीष्मकालेच मणिकन्तत्र दीयते ॥
 चत्वारिंशद्घटैः श्रेष्ठं त्रिंशद्भिर्मध्यमं स्मृतम् ।
 विंशत्या कन्यसं प्रोक्तं अतोहीनं न कारयेत् ॥
 जलपूर्णन्ततः कुर्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः ।
 शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम् ॥
 सम्परिच्छाद्य वस्त्रेण रत्नभाण्डकृतोपरि ।
 तस्यो परि न्यसेद्देवं पूर्णहोम-विनिर्मितम् ॥
 सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संस्मृत्य केशवम् ।
 आपो नारा इति प्रोक्ता आदित्योवरूपोपमः ॥
 मणिकः पृथिवीं सर्वां दातुः शान्तिं प्रयच्छतु ।

पूजामन्त्रोऽयम् ।

ॐ आपः पवित्रं लोकानां अप्सु शेते जनार्दनः ।
 मणिकस्य प्रदानेन प्रीयतां जलशायिकः ।

अथ दानमन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
 दाता यत्फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ! ।
 वियोगो नैव तस्यास्ति पुत्रैर्भर्तृ-धनैर्न च ॥
 गृहसंभारवैकल्यं न प्राप्नोति नरः क्वचित् ।
 या स्त्री ददाति मणिकं तस्याः पुण्यफलं शृणु ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ।
 विधवा न पुनर्जन्म लभेत् मणिवत्सदा ॥
 गृहदानफलं प्राप्ता विष्णुलोके महीयते ।
 अश्वयुजि नवम्याश्च हरिवासरे कृते फलाधिक्यम् ।
 ग्रीष्मप्रवेशे मणिकं दद्यात् सर्वसुखावहम् ।
 तस्य पुण्यफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

विधान पारिजाते ।

भाश्वयुज्ये नवम्याश्च शुक्लायां भरतर्षभ ! ।
 संरुढः पुष्पके दिव्ये आखण्डल-पुरे वसेत् ॥
 इति मणिकदानम् ॥

—*—

(२१०) अथान्यद् मणिकदानम् ।

—*—

490. तत्र देवलः—

ग्रीष्मप्रवेशे मणिकं ददाति द्विजसन्नि ।
 योऽम्बु पूरितमाप्नोति स तडाग फलं लभेत् ॥
 इत्यपर मणिकदानम् ।

—*—

(२११) अथ प्रपादानम् १(०) ।

—*—

491. भविष्योत्तरे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
 पुण्येऽहि विप्र कथिते मण्डपं कारयेत्ततः ॥
 पुरस्य मध्ये पथिच चैत्यवृक्षतलेऽथवा ।
 सुशीतलं सुरम्यश्च विचित्रासन-संयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्द्रम्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान् ।
 अकालमूलान् करकान् वस्त्रैरावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणः शीलसम्पन्नो भृतिन्दत्वा यथो चिताम् ।
 प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो बहुपुत्र परिच्छदः ।
 पानीयपान मश्रान्तो यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽहि-विधिपूर्वकम् ॥

१ (०) 'प्रपादानस्य माहात्म्य' वद देवेश किञ्चन ।

कथन्त्या कदा देया दानतस्याश्च किं फलम्' इति तत्र युधिष्ठिर वाक्यम् ।
 CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

यथाशक्त्या नरश्रेष्ठप्रारम्भे भोजयेद्विजान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्विप्रान् मन्त्रेणानेन मानवः ।
 प्रपेयं सर्व्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥
 अस्य प्रदानात् पितरः तृप्यन्तु प्रपितामहाः ।
 अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥
 त्रिपक्षं वा महाराज जीवानां जीवनं परम् ।
 गन्धाढ्यं सरसं शीतं निर्मलं भाजने स्थितम् ॥
 प्रदद्याद्दप्रतिहतं मुखं स्वमवलोकयेत् ।
 पिवतां सारासारत्वे मुखेन प्रविलोकयेत् ॥
 विप्रान् मन्त्रेण चानेन मानयेदित्यर्थः ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं कारयेद्विजान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे तापप्रणाशनम् ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत् पुण्यं फलमाप्नोति सर्व्वदेवैः सुपूजितम् ॥
 पूर्णचन्द्र प्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽसुरोगणैः ॥
 त्रिंशत्कोट्योहि वर्षाणां यक्षगन्धर्व्वं सेवितः ।
 पुण्य-फलादिहागत्य चतुर्वेदी द्विजो भवेत् ॥
 ततः परपदं याति धुनरावृत्तिर्दुर्लभा १(*) ।
 इति प्रपादानम् ॥

—*—

(२१२) अथ पान्थोपचारः ।

—*—

492. गारुड —

पान्थं परिचरेद्व्यस्तु शयनासन-भोजनैः ।
 स स्वल्पेन प्रयासेन सर्व्वकृत् फलं लभेत् ॥

१ (*) 'दुर्लभम्' इति आदर्शपुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

प्रतिश्रयं सुनिर्व्वीचं (तं) शुचि भूमितलं शुभम् ।
 अध्वनीनाय संपाद्य सद्योदहति पातकम् ॥
 वर्षासु तूष्ण १(*) भवने हेमन्तशिशिरेषु च ।
 ग्रीष्मे च शीतलं पथ्यं विश्राम्य नाकभाग्भवेत् ॥
 दत्त्वा वासो विवर्स्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रिया ।
 तृष्णात्तार्य जलन्दत्त्वा शृतमन्नं बुभुक्ष्वे २(†) ॥
 पथिकाय पादत्राणं सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ।
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः ॥
 सकृत् सत्कृत्य पथिकं श्रेयसे भाजनम्भवेत् ।

तथा—

अभावे तृणभूम्यम्बु (पा)पत्रे धन फलानि च ॥
 दत्त्वा ध्वगाय निर्व्विद्य सर्व्वं यन्ति च निर्द्धनाः ।

493. विष्णुधर्मोत्तरे—

उपानद्वांश्च छत्रेण श्रान्तोऽसौ योग्य मानवः ॥
 संस्थाप्य शुभदेशे तु क्षणाद्बहु फलं लभेत् ।

तथा—

मूल्यान वाहयित्वाऽपि परभारं विचक्षणः ॥
 जश्वमेधाख्य यागस्य फलं दशगुणं लभेत् ।

तथा—

चौरैर्भ्योरक्षणं कृत्वा शक्रलोके महीयते ॥

494. स्कान्दे ।

यस्तु मार्गं परिश्रान्तं द्विजाति श्रमकर्षितम् ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राज्ञः स सुखी मोदते दिवि ॥
 सर्पिसा कपिला धेनु रथवान्येन सर्पिसा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूर्जटिम् ॥
 महापूजां धृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शिवे ! ॥
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निष्कण्टकं सदा ॥

१ (*) 'तूष्ण' इति पुस्तकान्तरं दृष्टः पाठः ।

२ (†) 'मृष्टमन्नम्' ,, ,, ,,

सर्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिवस्य च ।
महास्नानं नरः कृत्वा ब्रह्मदूत्यां तरिष्यति ॥

495. नन्दिपुराणे—

पादाभ्यङ्गन्तु योदधात् पान्थाय परिखे दिने ।
स शुभाभरणैः सर्वैर्वन्दिभिर्नित्य वन्दितः ।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डलं दशयोजने ।
संवाह्याध्व-परिश्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ॥
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वकाम गुणाञ्ज्वलः ।
दत्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ॥
उच्छिष्टं मार्ज्जनाच्चापि गोदानफलमश्नुते ।

496. भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणस्यतु यो भक्त्या पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
घृतेनाभ्यञ्जथ पादौतु विष्णुलोके महीयते ॥
इति पान्थोपचारः ॥

—*—

(२१३) अथ गो-परिचर्या ।

—*—

497. तत्र विष्णुः—

गवां कण्डुयनं चैव सर्व्व-कलमषनाशनम् ।
गवां प्रास प्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

498. आदित्यपुराणे—

लवणञ्च यथाशक्त्या गवां भुक्त्यै ददन्ति च ।
तेषां पुण्यकृतां लोका गवां लोकं व्रजन्ति च ॥

499. महाभारते—

कृत्वा गवां वै शरणं शीतवातक्षमं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ! ॥

500. हारीतश्च—

द्वौमासौ पायये द्वत्सं द्वितृतीये स्तनं दुहेत् १(*) ।

चतुर्थे द्विस्तनञ्चैव यथान्यायं यथाबलम् ।

501. ब्रह्मपुराणे—

आदौ विचार्य्य वयसः परिमाणं बलं रुचिम् ।

आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाहिकम् ॥

502. विष्णुधर्मोत्तरे—

गवां कण्डुयने चैव सर्व्व कल्मष नाशनम् ।

तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवी जलसन्निभम् ॥

तथा,—दत्त्वा पर गवे ग्रासं पुण्यं सुमहदामुयात् ।

शिशिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे तथा ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सम्बत्सरशतानि षट् ।

अग्रभक्तं नरोदयान्नित्यमेव तथा गवाम् !

नित्यमतन्त्रितः ।

द्वितीयं स्वर्गमाप्नोति तेन सम्बत्सरं नरः ।

गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ॥

प्राण-त्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तमः ।

वासवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

प्राण प्रयाने पानीयं दत्त्वा पुरुषसत्तमः ।

वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यप्सरसां युतैः ॥

तथा—

सिंहव्याघ्र भयात्त्राणं पङ्कलग्नां जले गताम् ।

समुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पभागमुपाश्नुते ॥

तासां सम्प्राशनं धन्यं सर्व्वकल्मष-नाशनम् ।

दाने जलं तथा तासां कुलान्यपि-समुद्धरेत् ॥

उदक्या मूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ॥

इति गो-परिचर्या ॥

—*—

(२१४) अथ यज्ञोपवीतदानम् १(❀) ।

—*—

503. तत्र बोधायनः—

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्राह्मवर्चसम् (सी) ।
तस्मात्तानि प्रदेयानि ब्राह्मणेभ्यो विपश्चिता ॥

504. अत्रिः—

क्षौमजं वाथ कार्पासं यादृक्सूत्रमथापि वा ।
यज्ञोपवीतं योदद्याद् धृतवर्णं शुशोभनम् ॥
यथा शक्त्या विधानेन ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ।

505. नन्दि-पुराणे—

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुद्धधीर्नात्र संशयः ॥

506. विष्णुप्रोक्ते—

उपाकर्मणि विप्रेभ्योदत्त्वा यज्ञो पवीतकम् ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवोमुत्रि ॥
इति यज्ञोपवीतदानम् ॥

—*—

(२१५) अथ यष्टि-दानम् ।

—*—

507. स्कान्दे—

यष्टिं येतु प्रयच्छन्ति दृष्टिहीनेऽथ दुर्वले ।
तेषां सुविपुलः पन्था फल मूलोपशोभितः ॥
पेयं भोज्यञ्च पान्थेभ्योदीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति नीरोगास्ते न संशयः ॥

१ (०)

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सृजं पुरस्तात् । चाहुस्मयं प्रतिष्ठाप्य हव
यज्ञोपवीतं वक्षस्य तेजः” । तथा बोधायनः “क्षौवंसीवैशिष्ट्यं यज्ञोपवीतसाम्राधिः” ।
अत्रक्षौवं इमिकोषोद्वं पद्मसमादिमयमित्यर्थः । क्षौवं कार्पासोद्वम् । यज्ञतु संसार
क्षीणभादी चास्ति ।

पङ्गोश्चरण कार्य्याणि यष्टिः प्रकुरुते सदा ।
 गो-सपर्यादि वृत्तिश्च जायते यष्टि धारणात् १(*) ॥
 भीतानां शरणं यष्टि र्गच्छतां निशि वा वने ।
 शङ्कां पङ्कादि मार्गोत्थां नियमेन निरस्यति ॥

508. स्कान्दे—

यतिभ्योवैणवन्दण्डं द्विजेभ्योऽपि खनित्रकम् ।
 प्रदाता परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥

तत्रैव—

प्रददाति पथापन्ने योदण्डं ब्रह्मचारिणि ।
 समहा पुरुषोलोके ब्रह्मवर्षसमभ्रुते ॥
 इति यष्टिदानम् ॥

—*—

(२१६) अथेन्धन दानम् ।

—*—

509. वह्निपुराणे—

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वीचापि जायते ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव धन्योऽग्निं यः प्रयच्छति ।
 सर्व्वलोक-प्रतापार्थं पुण्याङ्कृतिमवाप्नुयात् ॥

510. यमः—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

511. महाभारतेच—

यश्चेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
 सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्य्याणि त्रिविधानिच २(†) ।
 उपर्य्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते नरः ॥

१ (*)

‘गोसर्पादि’ इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

‘कार्य्याणिविविधानिच’ इति आदर्शं ग्रन्थान्तरधृतः पाठः ।

”

अत्रेत्स्न-पाकयोग्यं काष्ठवृक्षम् ।

न तु काष्ठसामान्यमात्रेत्स्नादि ।

भगवांश्चास्य सुप्रीते वह्निर्भवति नित्यदः ।
 नतं जयन्ति पशवः संग्रामेषु जयन्त्यपि ॥
 इतीन्धन दानम् ॥

—*—

(२१७) अथाग्निष्टिका-दानम् ।

—*—

512. भविष्योत्तरे,—श्रीकृष्ण उवाच १(*) ।

आदौ मार्गशीर्ष मासि शोभने दिवसे शुभे ।
 अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासीनवतोददाम् ॥
 देवाङ्गने पथि हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरे तथा ।
 सुत्वक्षकः संग्रहं कृत्वा सुशुद्धं काष्ठसञ्चयम् ॥
 ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या तेभ्योदद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
 यदि कश्चित्क्षुधात्तः स्याद्भोजनं तस्य कल्पयेत् ॥

ॐ अद्येत्यादि—हेमन्तशिशिराख्यमृतुद्वयं यावत्—प्रत्यहं शीतार्त्त-प्राणि-तापार्थं
 मिमामग्निष्टिकां श्रीविष्णुदैवतां षष्ठिसहस्र-षष्ठिशतावच्छिन्न-ब्रह्मलोकमहित्वानन्त-सर्वार्थं
 सम्पन्न-चतुर्वेदित्व प्राणि तापार्थं मिमामिष्टिकामहमुत्सृजे ।

दानफलम्—

विमानेचार्कं संकाशे समारूढोमहातेजाः ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।
 अर्चितोत्पन्न-सन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ।
 इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदी द्विजोभवेत् ॥

१ (*)

“षष्ठिष्ठिकामहं प्रार्थय कथयामि निरोधताम् । यदयेन विधानेन सर्वसत्त्वसुखप्रदाम्”

नीरोगः सत्यवादीच अग्नितेजाः प्रभावतः
 चैत्रे सुरालयसभावसथेषु नद्याम्,
 येऽग्नीष्टिकां प्रचुरकाष्ठवर्ती प्रदद्युः ।
 हेमन्तशिशिरऋतौ सुखदां जना(ला)नाम् ।
 कार्याग्निं दीप्तममलञ्च पुरं वहन्ति ॥
 इत्यग्निष्टिका दानम् ॥

—*—

(२१८) अथ दीपदानम् ॥

—*—

513. तत्र सम्बर्त्तः—

देवागारेद्विजानांवा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।
 मेधावी ह्यनसम्पन्नश्चक्षुष्मांश्च सदा भवेत् ॥

514. गारुडे—

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गङ्गायाञ्च तिलोदकैः १(*) ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥
 नीलकण्ठस्य वृषभस्य ।
 यस्तु ब्राह्मणगेहेषु दीपमालां प्रयच्छति ।
 स निर्जित्य तमोघोरं ज्योतिषां लोकमाप्नुयात् ॥

515. भारतेच—

दीपप्रदानं वक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 पथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ये ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वा ऊर्द्ध्वं गत्यापि वर्द्धनम् ।
 प्रदानं तेजसस्तस्मात्तेजोवद्भूय(प) तेनृणाम् ॥
 अन्धन्तमस्तमिस्रञ्च प्रक्षीणमायत मेवच ।
 उत्तरायणमेतस्माद्दीपदानं प्रशस्यते ॥

यस्माद्दृष्टं गतिस्तत्तत्तमसं श्रैव मेपजम् १(*) ।
तस्माद्दृष्टं गतिर्दातुं भवेत्तत्रेति निश्चयः ॥

516. विष्णु-धर्मोत्तरे—

महावर्त्तिः सदा देया भूमिपालैर् महाफला ।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्रापिच विशेषतः ॥
अमावस्या विनिर्दिष्टा द्वादशीच महाफला ।
अश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य या भवेत् ॥
अमावास्या तदा पुण्या द्वादशीच विशेषतः ।
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देया तैलेनतूज्वला ॥
पलाष्टकयुता राजन् ! वर्त्तिः स्तच्चैव दापयेत् ।
बाससाच समप्रेण सोप वा सोजितेन्द्रियः ॥
तद्द्वयमीदृशं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
स्वर्गलोकं चिरं भुक्त्वा जायते भूतले यदा ॥
तदा बसति लक्ष्मीवान् रूपसौभाग्य-संयुतः ।
ग्रामे वा जायते यस्मिन् देशे वा नगरे तथा ॥
कुले वा राज शार्ङ्गल-स्तत्र स्या दीपवत् प्रभा ।
अत्युज्ज्वलश्च भवति युद्धेषु कलहेषुच ॥
ख्यातिं याति सदा लोके सज्जनानाञ्च सद्गुणैः ।
एकामप्यथ योदया दभीष्टमतयोर्द्वयोः ॥
मानुष्यं सर्व्वमाप्नोति यदुक्तं ते मयाऽनघ ! ।
स्वर्गे तथा समाप्नोति भोगकालञ्च यादव ! ॥
सामान्यस्यतु दीपस्य राजन् दानं महाफलम् ।
किं पुनर्महत्तत्तच्चैव फलस्यान्तोनविद्यते ॥
दीपदानं परं पुण्यं अन्यदानादपि ध्रुवम् ।
किं पुनर्वैश्वदेवस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥
गिरिशृङ्गेषु दातव्यं नदीनां पुलिनेषुच ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणानाञ्च वेश्मसु ॥

विधान-पारिजाते

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-गहनेसुच ।
 दीप दानेन सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ॥
 यावन्त्यक्षिनिमेषाणि दीपः प्रज्वलते नृप ! ।
 तावन्त्येवच राजेन्द्र ! वर्षाणि दिवि मोदते ॥
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणोगुदे ।
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
 केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरम् ।
 अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ॥
 दीपा नदीषु दातव्याः कार्तिक्याश्च विशेषतः ।
 बलिद्वारेषु तेदेया महादीपाः फलेप्सुभिः ॥
 श्रावण-द्वादशी योगे कृष्णपक्षे विशेषतः ।
 घृतेन दीपा दातव्या स्तिलतैलेन यादव ! ॥
 वसामज्जादिभिर्दीपा नतु देयाः कदाचन ।
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म विजानता ॥
 निर्वापणञ्च दीपस्य हिंसनञ्च विगर्हितम् ।
 दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्वापकोभवेत् ॥
 दीपदानात् परंदानं न भूतं न भविष्यति ।
 अग्निष्टोमफल न्तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 प्राणिनां नीलरक्तां वा दीपर्त्तिञ्च वर्जयेत् ।
 विशेषेणच दातव्या पट्टसूत्रभवा नृप ! ॥
 प्रोज्ज्वालय देवदेवस्य कर्पूरेणच दीपकम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
 दीपदानेष्वशक्तोयः परदीपं प्रबोधयेत् ।
 एतन्मयोक्तं तव दीपदाने, फलं समग्रं यदुवंशचन्द्र ॥
 श्रुत्वा तथा च सततं देया, दीपास्तयो विप्रसुरालयेषु ।

इति दीप दानम् ॥

(२१६) अथाभय-दानम् ।

—*—

517. तथाच सम्बर्त्तः—

भूताभय प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुष्यं लभते सदाच सुखितोभवेत् ॥

518. रामायणेच—

बद्धाश्लिपुटं दीनं यावन्तमपराधिनम् ।
नहन्याच्छरणं प्रादात् सतां धर्ममनुस्मरणं ॥

519. महाभारते—

लोभाद्वेषाद्भयाद्वापि यस्यजेश्छरणागतम् ।
ब्रह्महत्या-समन्तस्य पापमाहूर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
शरणागत-हन्तॄणां नदृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ॥

तथाच—

प्राणिनं बध्यमानंहि यः शक्तः समुपेक्षते ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुरश ॥

520. बह्नि पुराणे—

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रा वरदक्षिणाः ।
भीतस्य प्राणिनश्चैव रक्षणं वरमेकतः ॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य प्रदत्तं जीविता-भयम् ।
नच विप्रसहस्राणां हेमादिभिरलङ्कृतम् ॥
हेम-धेनु-धरा-दाता सुलभोजगती तले ।
दुर्लभः पुरुषोलोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य क्षयो नास्ति कुतश्चन ॥
इष्टं तपोजपोदानं अर्थसेवा श्रुतन्तथा ।
सर्वस्याभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

521. विष्णु धर्मोत्तरे—

तमः प्रवेश-भीतस्य परित्राणं करोति यः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

तमः प्रवेशोनाम चक्षुरुत्पाटनादिनान्धीकरणमिति हेमाद्रिः ।
 वधादपि परं पापं चक्षुषातु वियोजनम् ।
 पार्थिवेन नतत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥
 तमः प्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।
 अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति प्रजाभिर्जायते नरः ॥
 नरः कृतपरित्राणः पुरा यत् किञ्चिदाचरेत् ॥
 भागी तस्य परित्राता नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 इत्यभय दानम् ।

—*—

(२२०) अथ पाल-दानम् ।

—*—

अथातः सर्वपापघ्नं पात्रदानं ब्रवीमि ते ।
 येन दत्तेन नाप्नोति भयं क्षुत् तृट्-समुद्भवम् ॥
 उत्तमं पलषष्ठिश्च चत्वारिंशत् मध्यमम् ।
 द्वादशेनेन्धनं पात्रं तान्नमत्रायसं स्मृतम् ॥
 वासांसि वरणैर्हत्वा आयसं-लोह-विकारितम् ,
 लोहशब्दोऽत्र धातुमात्रपरः ।
 चन्दनेनच ताम्बूलैर्विप्रं सम्पूज्य भक्तिः ।
 घृतादि-द्रव्यं सम्पूर्णं हेमगर्भं सवस्त्रकम् ॥
 प्रतिष्ठाप्यतु तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ततः शक्त्या सुवर्णन्तु प्रतिष्ठार्थं द्विजाय वै ॥
 सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।
 चन्द्रलोके वसेत्तावद् यावदिन्द्राश्चतुर्हसि ॥
 घृतञ्च नवनीयञ्च दधि दुग्धं तथैवच ।
 शर्करा घृत तैलानि तिला मधु जलन्तथा ॥
 लवणं फलजातञ्च रस रत्न-समन्वितम् ।
 एवं चतुर्हसयुतं दातव्यं विधिना नृप ॥

चतुर्दशयुतमिति । चतुर्दशभिर्घृतादि द्रव्यैः पूर्णानि पात्राणि दद्यादित्यर्थः ।
युतमिति जातावेक वचनम् ।

गुणाधिकाय विदुषे ब्राह्मणाय जगत्सूये ॥
उद्धरेद्गुर्गमाद्घोराद् दुःख संसार सागरात् ।
आत्मनः सकलं वंशं स नयेत ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

522. पात्र —

सर्वेषामेव दानानां उत्तमं पात्रमिष्यते ।
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशाठ्य-विवर्जितम् ॥
अत्यन्तं निर्द्धनोवापि सोऽपि दद्याद् यथाविधि ।
चतुर्दशार्द्धमर्द्धं वा दद्यादिति फलेच्छया ॥

अयमत्र पात्रदान प्रयोगः ।—

स्वशक्त्यनुसारेण सम्पादित-पात्रादि-सम्भारः कर्ता गोमयादि-लिप्ते शुद्धे देशे प्राग्ग्रेषु दर्भेषु घृतादि पात्राण्युदक् पश्चादति १(*) क्रमात् स्थापयित्वा ग्रन्थोक्त फल-प्राप्त्यर्थमेतावन्ति पात्राणि दास्ये इति सङ्कल्प्य पात्राण्यासादन क्रमेण प्रतिष्ठापूर्वकं यथावदभ्यर्च्य प्रतिगृहीतृ-ब्राह्मणाय वेदविदे वस्त्रगन्ध-माल्यादिभिः समपूज्य घृतादि-पात्राणि घृतादि दानमन्त्रैर्दत्त्वा दान प्रतिष्ठार्थयथाशक्ति वा दक्षिणां दद्यात् । आज्यादि-मन्त्रास्तु तत्र वक्ष्यन्ते ।

बाराहे—षोडश पात्राण्युक्तानि, यथा—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पात्रदानमनुत्तमम् ।
कृत्वा ताम्रमयं पात्रं यथाविभवविस्तरम् ॥
उमया सहितं शम्भुं हरिं सश्रीकमेव च ।
कृत्वातु काञ्चनीं दिव्यां सम्पूज्यावाहनादिभिः ॥
प्रतिमां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयन्तु तिलस्य च ।
तृतीयं घृतपात्रन्तु चतुर्थं गुण(ङ्)संयुतम् ॥
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीर-पूरितम् ।
सप्तमं रस पात्रञ्च नवनीतन्तथाष्टमम् ।
नवमं शर्करापात्रं दशमं दधि पूरितम् ॥
एकादशं तैलपात्रं द्वादशं दुग्ध पूरितम् ।
त्रयोदशं रत्नपात्रं अन्नपात्रं चतुर्दशम् ॥

फलपात्रं पञ्चदशं कुर्यात् षोडश सं स्मृतम् ।
 एतानि दत्त्वा राजासौ-सप्तजन्मान्तरे भवेत् ॥
 सुभगो दर्शनीयश्च नारीवा पुरुषो भवेत् ।
 इति पात्रदानम् ॥

—*—

(२२१) अथ कल्पदानम् ॥

—*—

423. मातृस्ये, मत्स्य उवाच—

कल्पानुकीर्तनं वक्ष्ये सर्वकाम-फलप्रदम् ।
 यस्यानुकीर्तनादेव वेदपूण्येन पूज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततोरथन्तरोऽपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सद्योऽथ नवमः प्रोक्तः ईशानोदशमः स्मृतः ।
 व्याल एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतः परः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासः स्मृतो हि सः ॥
 षोडशो नार सिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आप्रेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पः स्तथापरः ॥
 मानवोर्विंशतितमः तत्पुमानिति चापरः ।
 माहेश्वरः ततः प्रोक्तः त्रिपुरोयत्र या चितः ॥
 पितृकल्पः स्तथेति स्याद् या कुहु ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्व-पातक-नाशनः ।
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तत्तस्य कल्प-तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हैमान् पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्म-विष्णु पुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥

सर्वपापहरं नित्यं आरोग्यं श्रीफल प्रदम् १(*) ।
 मुनिरूपां स्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विवक्षणः २(†) ॥
 पुराण-संहिताचेयं तवभूष ! मयोदिता ।
 अत्रापि दान प्रयोगो धावदुन्नेयः ।
 इति कल्पदानानि ॥

—*—

(२२२) अथ नानादानानि ॥

—*—

524. तत्र मनुः—

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्य मन्नदः ।
 तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
 भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः ।
 गृहदोऽग्नयाणि वेश्मानि रूप्यदो रूपभुत्तमम् ॥
 यासोदश्चन्द्र सालोक्य मश्विसालोक्यमश्वदः ।
 अनङ्गः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य त्रिष्टपम् ॥
 यान-शय्या-प्रदो भार्या मैश्वर्यमभय-प्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्धितम् ।
 ब्रह्म-समाना गति स्तद्भवतीत्यर्थः ।
 'ऋषगतौ' इत्यस्माद्भातो...क्तिनि रूपम् ।

525 अत्र यमः—

दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथाऽत्रैव निरामयम् ।
 गाञ्च दत्त्वा तथा विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥
 प्रतिश्रयः—प्रवासिनां नामाश्रयः । (धर्मशालेति प्रसिद्धिः) ।
 छत्रदोगृहमाप्नोति गृहदो नगरस्तथा ।
 उपानहः प्रदानेन शरीरारोग्य माप्नुयात् ॥

१ (०)

'सर्वपापघ्नकरं कल्पदानं यतोभवेत्' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

२ (†)

मुनिरूपां सुखाकारान् तान्मुनीनां लक्षणयुक्तां निति ज्ञेयम् ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां घ्रास प्रदानेन सर्वं पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्मेणोपाजितानि तु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमश्नुय्य मिच्छता ॥
गुडं मिक्षु रसञ्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे---

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्धनि ।
आह सहानकर्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नयासे मृतोगच्छेत्त्रि विष्टपम् ।
क्रतु याजी नाकपृष्ठं अभिहोत्री च निर्घृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्त्ताच लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
हिरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ॥

श्वेतेतु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(*) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकान्न भोजी योमर्त्यः नक्तभोजीच नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकान्न भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः ।
 निर्म्मलं स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सर्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येनहि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-~~सिद्धि~~प्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्कं-छत्तु चामरादि ।
 देव माल्याष्टत्रयनं—देवार्थं माल्यसंप्रदत्तम् ।
 देवमाल्याष्टत्रयनं—देवार्थं माल्यसंप्रदत्तम् ।
 मार्जनं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः

शतं सम्बाहनं रोगि-परिचर्या-सुरार्जनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्य मिति ।
 इति नाना-दानानि ॥

—*—

(२२३) अथ यत्यादि वपन दानम् ।

—*—

533. विश्वामित्रः—

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 न स्व (स्व) कर्माणि कुर्वाणः चक्षुष्मान् जायते नरः ॥
 यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो पथिकेभ्य स्तथैवच ।
 अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्वन् केश कृन्तनम् ।
 नखानां धावनञ्चैव कृत्यरूपयुतोभवेत् ॥
 यस्तु सर्व-जनार्थाय केशश्मश्रु-नखादिकम् ।
 क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ॥
 देवागारेषु तीर्थेषु श्रिया परमा युतः ।
 स बाहनाश्व गोलोके वीतशोकः प्रजायते १(*) ॥
 इति यत्यादि वपनदान विधिः ।

—*—

(२२४) अथाश्वत्थ विवाहविधानम् ।

—*—

534. सच शतातप-प्रोक्तः—

प्रतिमाया भङ्गकोत्थ-प्रतिष्ठाश्च प्रजायते ।
 सम्बत्सर-त्रयं सिञ्चेत् अश्वत्थं सानु वोषरम् ॥
 षड्बाहयेत्तमश्वत्थं समं शय्या विधानतः ।
 अश्वत्थश्चात्र सेवकादि स्वकीय परीऽपीतरो वात्र ग्राहः ।
 ननु पूर्वं प्रतिष्ठितः ।

यदि शमी स्वतः समीपे स्थिता तदा तयासह पिचुमर्देन वा विवाहः १(*) ।
 अथ यदि न लभ्यते तदा वृषोत्सर्ग इव सवत्साम्, शमीशाखाम्, तदभावे कुशस्तम्बम् वा
 समानीय स्वशाखोक्त-विधानतो विवाहः कार्यः । शिष्टाचार प्राप्तं विधानञ्चैतत् ।
 शुभे दिने चन्द्रतारावलान्विते अश्वत्थ समीपे पश्चाद्भूमिं गोमयादिना शुद्धां कृत्वा,
 ब्राह्मणानुपवेश्य ; स्वस्तिवाचनं कृत्वा, नान्दीश्राद्धं विधाय, आज्यसिक्त-हरिद्राकुङ्कुम-

गन्ध-पुष्प-यज्ञोपवीतादिभिरश्वत्थशमीञ्चालङ्कृत्य, मधुपर्कन्दत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य, व्याहृतिभिः तिलाज्याञ्चाम्राबुद्देशेन पृथक् पृथगष्टोत्तरशतं वा हुत्वा गृह्योक्तविधिना शमीं तस्मै भार्य्यात्वेन प्रतिपाद्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा, यथाशक्ति दक्षिणान्दत्वा, परमेश्वराय समर्पयेदिति । एवमश्वत्थोद्वाहनं विधाय, तत्र—

विनायकमश्वत्थ मूले संस्थापयेदित्याह,—तत्र संस्थापयेद्देवं विन्नराजं सुपूजितम् इति । तत्राश्वत्थमूल समोपे विनायक मूर्तिं दारु-पाषाणादिभिर्निर्माय यथाविभवमालयं विधाय स्थापयेत् । तत्रायं प्रयोगः—

देशकालादीन् स्मृत्वाऽश्वत्थमूले विनायक स्थापने करिष्ये इति सङ्कल्प्य, ॐ भूः विनायक इहागच्छ, ॐ भुवः विनायक इहागच्छ, ॐ स्वः विनायक इह तिष्ठ, ॐ भूर्भुवः स्वः विनायक इह तिष्ठेति मन्त्रेणावाह्य, गन्ध-पुष्पाक्षतैः प्रतिमायां विनायकं सम्बोध्य, विनायक-प्रकाशकमन्त्रैः षोडशोपचारैः सम्पूज्य तिलाज्याञ्च जुहुयात् । यथाशक्ति-व्याहृतिभिरिति विनायक प्रतिष्ठा ॥

तत्राश्वत्थविवाहो विनायक प्रतिष्ठा चेति द्वे कर्मणी मिलित्वा(ऽ)प्रतिष्ठितत्व.... हरेः ? । प्रीत्यर्थम् अभ्युदयार्थत्वेतु प्रत्येकमभ्युदय हेतुः । द्वितीय होमेगिनः पूर्वस्थापित एव ।

अयं विवाहसंस्कारः अश्वत्थस्य पूर्वकृतोपनयन-संस्कारस्यैव । उपनयन-प्रयोगः प्रागभिहितः ।

इत्यश्वत्थ विवाहविधानम् ॥

—*—

(२२५) अथ शालग्रामदान विधानम् ।

—*—

535. पद्म पुराणे—१(*)

शालग्राम शिलाचक्रं योदद्याद्वा नमुत्तमम् ।
भूचक्रं तेनदत्तं स्यात् सशैल वन काननम् ॥
हृदि सूर्ये जले चाम्रौ प्रतिमा स्थण्डिलेषु च ।
सम्यगन्त्य ह्रिं यान्ति नरास्ते वैष्णवं पदम् ॥
अथवा, सर्वपाप प्रणाशनम् ।
तच्च पुण्य प्रदं वैश्य सर्वेषामपि मुक्तिदम् ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलातोयं पीत्वा याति पराङ्गतिम् । अपि पाप सप्ताचारो ब्रह्महत्या युतोऽपि वा’ ॥ पद्म पुराणे पातालखण्डे १० अः ।

‘यः कुर्याद्दानमत्तम्’ इत्यपि पातालरमणि ।

यः पूजयेद्धरिं चक्रे शालग्राम-समुद्भवे ।
 स दक्षिणं राजसूयं येनेष्टं प्रतिवासरम् ॥
 यदामनन्ति वेदानां ब्रह्मनिगुण-मच्युतम् ।
 तत् प्रसादोभवेन्नृणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 महत्कष्टे स्थितो वह्निर्मध्यमानः प्रकाशते ।
 तथा हरिः सर्वव्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥
 अपि पापं समाराध्य कर्मण्य नधिकारिणः ।
 शालग्रामार्चनाद्वैश्यो नव याति यमालयम् ॥
 नतथा रमते लक्ष्म्यां नतथा स्वपुरे हरिः ।
 शालग्राम-शिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥
 अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्त्वा पृथ्वीं ससागराम् ।
 येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामः शिलोद्भवे ।
 शिलाद्वादश भो वैश्य ! शालग्राम-समुद्भवाः ॥
 विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ।
 कोटि द्वादश लिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ॥
 यद्वा द्वादश कल्पैस्तु दिनेनै केन तद्भवेत् ।
 यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्राम शिलाशतम् ॥
 ऊषित्वा सुरलोके च चक्रवर्तीह जायते ।
 कामक्रोधैस्तु विविधैर्व्याप्तो यस्तु नराधमः ॥
 सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्राम-शिलार्चनात् ।
 विना तीर्थे विनायज्ञैः विनादानैर्विनामतिम् ।
 मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्राम शिलार्चनात् ॥
 नरकं गर्भवासश्च तिर्य्यक्च क्रिमि योनिषु ।
 नयाति वैश्य ! पापोऽपि शालग्राम-शिलार्चकः ॥
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वसत्येषु दीक्षितः १(*) ।
 शालग्रामशिलातोयै र्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

१ (०)

‘शालग्रामेऽच्युतार्चकः’ इति आदर्श पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

‘कोटिलिङ्गसङ्ख्येयं पूजितैर्जाह्नवीतटे ।

काशीभासादयुगाख्यटी दिने नैकेन तद्भवेत्’ । पुराणे ब्रह्मवैवर्ते १८ अः ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्ति प्रदाम्बु याः ।
 निवसन्ति हि तीर्थास्ताः शालग्राम-शिलाजले ॥
 नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपदीपैर्विलेपनैः ।
 गीत-वादित्र-स्तोत्राद्यैः शालग्राम-शिलार्चनात् ॥
 कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्ति-परायणः ।
 कल्पकोटि-सहस्राणि रमते सन्निधौ हरेः ।
 लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैः यत्फलं पूजितैर्भवैत् ।
 शालग्राम-शिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ।
 ये पिवन्ति नरा नित्यं शाल-ग्रामशिला जलम् ॥
 पञ्चगव्य-सहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ।
 शालग्राम-शिलाचक्रं द्वारका-चक्रं संयुतम् ॥
 पात्रघण्टाशङ्खयुतं यो दद्यात् पर्वणि द्विजः ।
 तस्य पुण्यस्य संख्यानं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
 ब्रह्महत्या सहस्राणि दातुर्नश्यन्त्य संशयम् । इति

—*—

(२२६) शालग्राम-शिलामूर्तिलक्षणम् १(❀) ।

—*—

शालग्राम-शिलाद्वार-गत चक्रं द्विलम्बधृक् ।
 मुक्ताभो वासु देवालयः सेव्यः सश्रीगदाधरः ॥
 लम्बो द्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागेषु पुष्करः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्म चक्रस्तु पीतकः ॥
 सु दीर्घः शुषिरश्छिद्रो यो निरुद्धस्तु वर्तुलः ।
 नीलो द्वार त्रिरेखश्च अथ नारायणः सितः ॥
 मध्ये गदाकृति-रेखा नातिचक्रं महोन्नतः ।
 पृथुचक्रो नृसिंहाख्यः कपिलो वा त्रिविन्दुकः ॥

‘शङ्खचक्रगदापद्म-केश वा ख्योगदाधरः ।

सालकौमोदकौचक्रं शङ्खो नारायणो विभुः ॥

स चक्रशङ्खान् गदो माधवः श्रीगदाधरः ।

गङ्गा शङ्खचक्रौ वा मोविन्दोऽर्चागदाधरः’ । इति गाढे—४५ पः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

अथवा पञ्चविन्दुस्तत् पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्त-लिङ्गाख्यः विषमोरूपचक्रकः ॥
 नीलस्त्रिरेखः शूलोऽथ कूर्ममूर्तिः सविन्दुमान् ।
 कृष्णः स वर्तुलावर्तः यस्तु चोन्नत-पृष्ठकः १(*) ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखः स्याद् वनमाली गदाङ्कितः ।
 शङ्खी वामनो वर्तुलो ह्रस्वोवामः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णोऽनेक मूर्तिर्नाग-भोगी त्वनन्तकः ।
 स्थूलच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च विल्ववत् ॥
 हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः स कौस्तुभः ।
 स्थूलोदामोदरो नीलः मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सङ्कीर्णो द्वारकोणे स्याद् अथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घ रेखः शुषिरः एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
 वैकुण्ठोमणि-रत्नाभः एकचक्राम्बुजोषितः ।
 मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वारेखः स पातु वः ।
 वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वाच्यस्त्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितोयश्च चक्रेणतु सुदर्शनः ।
 लक्ष्मीनारायणोद्वाभ्यां त्रिभिर्मूर्ति-त्रिविक्रमः ।
 चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहं वासुदेव स्तु पञ्चभिः ।
 पद्मन्तः षड्भिः रेखः स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ॥
 पुरुषोत्तमोद्वाष्टाभिः स्यान्नवव्यूहो नवान्नितः ।
 दशावतारो दशभिः अनिरुद्धोऽवतादथ ॥
 द्वादशात्मा द्वादशभि रत ऊर्ध्वमनन्तकः ।
 विष्णोर्मूर्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवम्भजेत् ॥
 इति गारुडे २(†) ।

१ (५)

'पातुचोन्नत' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२ (†)

'न जातु वित् स्त्रियाकार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।

भर्तृदीनाय सुभगा सर्वलोक हितैषया ॥

मोहात् स्पृश्येत महिला जन्मशील गुणाभिता ।

हिलापुण्य समूहन्तु सत्वरं नरकं व्रजेत् ॥

स्त्रीपाणिमुक्त पुण्याणि शालग्रामशिलोपरि ।

परैरधिक पापाणि वदन्ति ब्राह्मणोत्तमाः ॥ ब्रह्मवैवर्ते २१ अः ।

536. अथ नारदीये—

श्यामवर्णाच पीताच नीलवर्णा तथैवच ।
 पाण्डुरा रक्तवर्णाच कपिलाचेति वर्णकाः ॥
 पत्नीहरास्यात् कपिला नीला लक्ष्मी प्रदायका ।
 पुष्टि वृद्धिप्रदा श्यामा शुक्ला मोक्ष प्रदायिनी ।
 पीता-धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्य प्रदायिनी ।
 अतिरक्ता रोगदाच कृष्णा कीर्त्ति प्रदा शुभा ॥
 पापघ्नी पाण्डुरा नित्यं रक्तचोद्वेगकारिणी ।
 स्थूला निहन्ति चैवायु वर्का दारिद्र्य दायिनी ॥
 स्निग्धा सिद्धिप्रदा शश्वद् निष्कला स्यादलाञ्छिता ।
 कपिला वद्धचक्राच त्रिकोणा बन्धु-नाशकृत् ॥
 अधोमुखं क्षयकरं ऊर्ध्वमुच्चाटनं स्मृतम् ।
 आयुष्यं हरते मुष्टं कराळं कुलनाशनम् ।
 दहुरं स्फुटितं दग्धं त्रिकोणञ्च त्रिवर्जयेत् ।
 अथ स्फुटितं चक्रञ्च वद्धचक्र न्तथैवच ॥
 बहुरेखा बहुछिद्रा तिर्य्यक् (चक्रा) वक्त्रां तथा त्यजेत् ।
 ध्वजवज्राङ्कुशैः पीतो वामे चक्रं सुवर्तुलम् ॥
 लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयः शङ्खचक्र समन्वितः ।
 पूजनीयः सदा सद्भिः वैष्णवैर् मोक्षमिच्छुभिः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखायाश्च समीपगाः ।
 द्वे चक्रे मध्यदेशेच सा शिला स्याच्चतुर्मुखी ॥
 कूर्मचक्रमधोभागे श्वेतभाग-क्षुरान्विता ।
 शिवनाभिरिति ज्ञेया भुक्तिमुक्ति-फलप्रदा ॥
 इष्टाच यस्य या मूर्त्तिः स तां यत्नेन पूजयेत् ।
 लिङ्गञ्च स्थापयेत् स्थाणोः शालग्राम समुज्ज्वलम् ॥
 ज्ञेयो योगेश्वरोनाम्ना ब्रह्महत्या व्यपोहति ।
 सुदर्शनाख्यमेकेन द्वाभ्यां नारायणः स्मृतः ॥
 त्रिभिश्चक्रैरच्युतः स्यात् चतुश्चक्री जनार्दनः ।
 पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् षष्ठः प्रद्युम्न एवच ॥

सङ्कर्षणः सप्तभिः स्यात् अष्टभिः पुरुषोत्तमः ।
 नवव्यूहस्तु नवभिर्द्वादशभिर्द्वादशजन्मकृत् ॥
 रुद्रचक्रैः स्तु रुद्रः स्याद् द्वादशैर्द्वादशात्मकः ।
 एतेभ्योऽधिकं चक्रो यः परमात्मा स उच्यते ॥
 दोर्धरेखा समोपेतो दक्षिणे सुषिरान्वितः ।
 दीर्घो दक्षिण-वामास्यो मत्स्यः काञ्चनवर्णभृत् ॥
 बिन्दुत्रयं समायुक्तः अर्द्धशार्ङ्गो ततः स्मृतः ।
 एतल्लक्षणं संयुक्तो विभाति काय-पञ्चकः ॥
 कूर्ममूर्तिं रसौ-चक्रः हृदि कौस्तुभं लाङ्घितः ।
 वराहोऽन्यत्तच्चिह्नैश्च चक्रे च विषम-स्थिते ।
 इन्द्रनील-निभः स्थितः स्त्रिरेखा लाङ्घितः प्रभुः ।
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे कृष्णवर्णे सविन्दुके ॥
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्ति-फलप्रदः ।
 कदम्ब-कुसुमाकारो रेखापञ्च-विभूषितः ॥
 वर्तुलश्चाति ह्रस्वश्च वामनः परीकीर्तितः ।
 पीतश्च चाप-परशु-मूसलेन सुलक्षितः ॥
 रामोरामश्च रामश्च ज्ञेयो मृत्यु-हरः क्रमात् ।
 अतसी पुष्पसंकाशो बिन्दुना परिभूषितः ॥
 पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ।
 सर्वभौमाख्य-वृद्धिकृत् ॥
 इत्यादि मूर्तिलक्षणम् १(*) ।

विषयान्तरमाह—

शालग्राम-शिलायाश्च प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
 महापूजान्तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥

१ (*) गारुड मूर्तिध्याने ४४ पः— ।

‘शालग्राम शिलाभया पूजनौया स चक्रका

खण्डिताः स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा’ ॥

नलेवं भूता दारुण्ये प्रतिमा पूज्या । मृण्मयी चापि तज्जकापूज्या ।

वृहच्चक्रा वत्तलमा वद्धचक्राऽथवा पुनः ।
 या स्याच्छीलादग्र चक्रा साच ज्ञेया त्वधोमुखी ॥
 भग्ना सुरक्ता कपिला भीषणा भग्न चक्रिका ।
 पूजयेद् यः प्रमादेन दुःखं वै लभते सदा ॥
 एतत्तु काम्यार्चन विषयम् ।

537. अथ एवाह भगवान्—

खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वे छिद्रं विभेदितम् ।
 शालग्राम-समुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ।
 चक्रं वा केवलं पद्मं समेन सह संयुतम् ।
 केवला वनमालावा हरिलक्ष्म्या सहस्थितः ॥
 शालग्राम-हते नष्टः स्थिराया मुद्धवार्चने ।
 स्थिरायां हिविकल्पः स्यात् शालग्रामत्व मेव हि ॥
 शालग्रामार्चनेनैव ह्यावाहन विसर्जने ।
 शालग्रामेतु भगवान् आदिभूतो हरिर्यथा ।
 न तथान्यत्र सूर्यादौ वैकुण्ठेऽपि च सर्वदा ॥ इति

—*—

(२२७) तद्दान विधिस्तु कूर्मपुराणे उक्तः—

—*—

यो ददाति शिलां विष्णोः शालग्राम समुद्रवाम् ।
 विप्राय विष्णुभक्ताय तेनेष्टं क्रतुभिः शतैः ॥
 शालग्राम-शिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मिन् दत्तेतु दत्तं स्याज्जगदेतच्चराचरम् ॥
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले दानं शतगुणम्भवेत् ।
 अस्मिन्दाने न च क्षेत्रं पुण्यकालं न चिन्तयेत् ॥
 शालग्राम-शिलायुक्तं तत्क्षेत्रं वैष्णवं ध्रुवम् ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिन क्षये ॥
 चन्द्र सूर्योपरागे च एकादश्यां विशेषतः ।
 वैष्णवेषु च तीर्थेषु काश्यां वै तीर्थराजके ॥

शालग्राम शिलान्दद्यात् सर्वलक्षण-संयुताम् ।
 पात्र-घण्टादि संयुक्तां द्वारका चक्रसंहिताम् ॥
 असम्भवे शिलामात्रं विदुषे ब्राह्मणाय च ।
 वैष्णवाय सुशान्ताय सात्वताय पूताय च ॥
 वेदशास्त्रविदे चैव विष्णुभक्तिरताय च ।
 एवम्बिधं समाहूय पूजयेद्गन्ध-भूषणैः ॥
 वासोभिरुपवीतेन आत्म-वित्तानुसारतः ।
 शिलान्तु पूजयेत्पूर्वं मुपचारैस्तु षोडशैः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण गन्ध-पुष्प-सुधूपकैः ।
 नैवेद्यैः सोपहारैश्च ब्राह्मणाय शिलान्ददेत् १(*) ॥
 महाकोशनिवासेन चक्राद्यैरुप शोभितम् ।
 शालग्राम-प्रदानाच्च मम सन्तु मनोरथाः ॥
 शालग्रामशिलाचक्रे भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्माद्वसन्ति तद्दानात् सर्वदत्तमिहास्तु मे ॥
 इति मन्त्रैः समुच्चार्य दद्याद्विप्रकरे जलम् ।
 ततोवै दक्षिणान्दद्याद् यथासम्भवमादरात् ॥
 सम्पूर्ण-पृथिवीदानाद् यत्फलं समवाप्यते ।
 पृथिवीदानतुल्यत्वाद् उक्तपुण्यं लभेद्ध्रुवम् ॥
 सम्प्रदानस्य माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 चतुर्मुखोऽपि नालं स्यात् किमन्ये दुर्धियो जनाः ॥

538. अथैतस्य प्रयोगः ।

यासम्भवं शालग्राम-शिलादि-सम्पाद्याभीष्टकाले सम्प्रदानीभूतविप्रमाहूय पुरुष-सूक्तेन,
 द्वादशाक्षरेण मन्त्रेण शालग्राम-शिलां षोडशोपचारैः सम्पूज्याद्येत्याद्युक्ताऽमुकगोत्राया-
 कशर्मणे (तुभ्यम्) मम सर्वपापक्षय पूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थं कूर्मपूराणोक्त
 धिना शालग्रामशिलाचक्रदानमहं करिष्ये, इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणवरणं कृत्वा वस्त्रोपवीत-
 न्ध-पुष्प-धूपदीपैरलङ्कारैश्च तं सन्तोष्य पुनः षोडशोपचारैः शिलां सम्पूज्यामुकोत्राया-
 कशर्मणेतुभ्यं अमुकगोत्रामुकदेवशर्माहं सर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थमिदं
 शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकीसमुद्भूतं वज्रकीटं निर्मितं विष्णुदैवतं यथासम्भवोपस्कार-

सहितं सम्प्रददे नममेति ब्राह्मणहस्ते जलन्दत्वा, ॐ महाकोष निवासेनेत्यादि,
सर्व्वदत्त मिहास्तुमे इत्यन्तं मन्त्रं पठेत् ।

ब्राह्मणस्तु पञ्चोपचारैः शिलां सम्पूज्य प्रदक्षिणी कृत्य प्रणम्य गायत्रीमुक्त्वा इदं
शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकी समुद्रतं वज्रकीट निर्मितं विष्णुदैवतं श्रीविष्णुप्रतीत्यर्थं प्रति-
गृह्णामि । ॐ स्वस्ति, देवस्येत्वेति वदेत् । ततोदाता—

शालग्रामशिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।

तस्मिन् दत्ते तु दत्तं स्यात् जगदेतच्चराचरम् ॥

इति प्रार्थयित्वा, अग्नौत्यादि-कृतैतन् शालग्रामशिलाचक्र-प्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णादि-
दक्षिणान्दत्वा स्तुवीत १(*) ।

त्रिलोकनाथ देवेश ! सर्व्वभूत दयानिधे ! ।

दानेनानेन तृप्तः सन् यथोक्त-फलदोभव ॥

मन्दिरं कारयित्वातु ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।

तद्दान मन्त्रस्तु—

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं इत्यादि अग्रेऽभि धास्यते ।

इति शालग्राम शिलाचक्रदानविधिः ।

—*—

(२२८) अथ विष्णुप्रतिमा दानविधानम् ।

—*—

539. कूर्मपुराणे—

एवमेव चरेद्दानं प्रतिमाया हरेः खलु ।

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं,

त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति सन्तः ।

त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव !,

त्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्ते ! ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।

तत्र देवासुर-यक्षा भुवनानि चतुर्दश’ इत्याह्निकाचरतन्त्रे ।

‘शालग्रामे मणी यन्त्रे मण्डले प्रतिमासुच ।

नित्यं श्रीहरेः पूजा कर्तव्येन जलेनतु ।’ इति पद्मपुराणे १० अः ।

तत्त्वत् प्रदानादनघो भवामि,
यथा जगत्कारण कारणेन ।
तथा कुरुत्वं शरणं प्रसङ्गम्,
मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
इति विष्णुप्रतिमादान विधानम् ।

—*—

(२२६) अथ लिङ्गदानविधानम् १(❀) ।

— * —

540. शिवधर्मे, पाण्डित्युवाच—

देवदेव महादेव लिङ्गदान विधिं वद ।
लिङ्गदान फलञ्चापि वद सर्व्वं कृपानिधे ! ॥

શ્રીશિવ ઉવાચ—

काश्मीर काश्चनादीनि लिङ्गानि विविधान्यपि ।
 देयान्यत्यन्त यत्नेन मत् प्रित्यर्थं मुमुक्षुभिः ॥
 देवेभ्य एव देयानि दत्तस्यानन्त्य मिच्छुभिः ।
 शिवरात्रौ सोमवारे ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 संक्रान्तिष्वपि कर्त्तव्यं शिवक्षेत्रे विशेषतः ।
 उपोष्य पूर्वदिवसे शैवान् सम्पूज्य सादरम् ॥
 प्रार्थनीयास्तदा शैवाः लिङ्गदानार्थं मादरात् ॥
 ततो देयानि लिङ्गानि क्षीराज्यैर्विधिपूर्वकम् ॥
 अभिषिच्यार्चनीयानि विल्वपत्रादिभिः शिवे ।
 सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा भाजने नवे ॥
 नववस्त्रे समास्तीर्णे शिवलिङ्गानि वेशयेत् ।
 ततः पुनः प्रयन्तेद् भस्मयिल्वश्लादिभिः ॥

१ (*) 'गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।

हे चक्रे इत्युक्त्यास्तु तावत् सूर्या इयं तस्या

सम्पूज्य क्षीरपक्वान्न नैवेद्यानि समर्पयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं भक्तिं श्रद्धापुरःसरम् ॥
 नैवेद्यं देयममलं मह्यं यामचतुष्टये ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नातोविप्रं समर्च्य च ॥
 ततः सुवर्ण-सहितं वस्त्रयुग्मं समन्वितम् ।
 ग्राह्यं सपात्रं हस्तेन शिवलिङ्गं सदात्मकम् ॥
 शिवलिङ्गे शिवाकारे भुवनानि चतुर्दश ।
 तस्मादस्य प्रदानेन प्रीयतां भगवान् शिवः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य मन्त्रकृत्य प्रदापयेत् ।
 देवस्यत्वेति-राजेति इति मन्त्रांस्ततः परम् १(*) ॥
 प्रतिग्रहिता यत्नेन पठनीया यथाक्रमम् ।
 दक्षिणाञ्च ततोदत्त्वा शिवे सर्वं समर्पयेत् ॥
 एकस्मिन् शिवलिङ्गेऽपि दत्ते दत्तं जगत्सुखम् ।
 बहूनान्तु फलं वक्तुं लिङ्गानां कः क्षमोभवेत् ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या लिङ्गदानं यथाविधि ।
 स महापापसङ्गेभ्यः सद्यएव प्रमुच्यते ॥
 यं समर्थं समुद्दिश्य लिङ्गदानं करोति यः ।
 स तन्तमर्थं प्राप्नोति मत्प्रसादान्मनोरमे ! ॥
 लिङ्गदानसमं दानं नास्ति कुत्रापि शैलजे ! ।
 तस्मात् सर्वं द्रव्यत्वेन लिङ्गदानं समाचरेत् ॥
 मन्त्रभिवोध देवेशि ! सकासाद् गदतो मम ।
 ॐ देवासुराणाममूर्तं विधाय,
 ह्याहाहलं संहृतमेव यस्मात् ॥

- १ (*) 'तज्जिह्वं' त्रिविधं ज्ञेयं अचलं सचलमपि ।
 प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ।
 प्रासादि स्थापितं लिङ्गं अचलं तच्छिवादिभ्यः ।
 स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गं अयोजितम् ।
 पञ्चाभा तत् स्थितं लिङ्गं सयंभु वैवपात्मकम् । इत्यादि जीर्णनिरुद्ध-विशेषः ।

यथा सुराणां त्रिपुरश्च दधम्,
एकेषुणा लोकहितार्थमीश ! ।

तद्रूपदानादहमप्यशेषः,
दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये ॥
यथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने,

मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥

इत्युक्त्वा मामकीं मूर्तिं दद्यादक्षिणा संयुताम् ।
एवमेव गणेशस्य दुर्गायाः सूर्य्य वेधसोः ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमां प्रतिपादयेत् ।
तत्तल्लोकमवाप्नोति सर्वत्र जयमाप्नुयात् ॥

भग्नां वा खण्डितां वापि दत्त्वा दोषमवाप्नुयात् ।
तस्माल्लक्षण सम्पन्नां प्रतिमां सर्वदाऽर्पयेत् ॥

महदैश्वर्य्य माप्नोति स्वर्गलोके महीयते ।

इति श्रीमदनन्ताचार्य्य-विरचिते-दान-पारिजाताभिधे-निबन्धे-शालग्राम-
विष्णुमूर्ति-लिङ्ग-शिवमूर्ति-दानविधानानि सम्पूर्णानि ॥४॥

इति विधानपारिजातस्य चतुर्थः स्तवकः

समाप्तः १(*) ।

— * —

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकः ।

—*—

तत्रादौ परिभाषा निरूप्यते १(✽)

(१) अत्राधिकारिणो व्यासेणोक्ताः—

वर्णानां आश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्ये प्रतिष्ठितः ।

दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

(२) स्कान्दे—

अद्भवावन् पापभीरुश्च मद-दम्भ विवर्जितः ।

पूर्वनिश्चय माश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥

अवेद-निन्दको धीमा नधिकारी व्रतादिषु ।

आदिशब्देन दानादिकं गृह्यते ।

(३) शूद्रे विशेषमाहः, जातूकर्णः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्तधर्मे न वैदिके ।

पूर्तं दानादिकम् । अन्यत्र वापी कूपतडागा दिकम् ।

१ (✽)

कश्चिन् धर्मेकले कियमानं द्रव्यं दियं तदुच्यते । परिभाष्यते विषयो द्रव्यं वा निरूप्यते ययेति । 'अत्र भाषव्यक्तायां वाचि, इत्यस्माद्वातोः परिपूर्वात् (भाष् वातोः), अ-प्रत्ययः (३-३-१०२) सूत्रात् । 'परिभाषा अपि' । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति । 'हेतुमति च' (१।१।२६) पाणिनेः सूत्रे भाष्यात् । अन्यत्र शाब्दिका बाहुः । 'अनियमे नियमकारिणी या सा परिभाषा' इति । वेदान्ते च—'धर्मराजाध्वरीन्द्रश्च परिभाषा वितन्वते' इति । वेदकी च—जीवधीनां परिभाषे 'परिभाषाप्रदीपः' इति सन्दर्भः । शिल्पशास्त्रे बहुषु यथेष्ट एवमीवाचि, -वास्तु-प्रतिमा-संगु विमान-द्रव्यादि-परिभाषेषु ।

(४) त्रैवर्णिकानामधिकारविशेषमाह, याज्ञवल्क्यः—

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।
अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥
पूर्वोक्त प्रकारश्चोच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

आर्षं च्छन्दश्च दैवत्यं वियोगं स्तथैवच ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं च्छन्दश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणांश्च मन्त्रार्थं ज्ञानं कर्मच १(*) ॥
एकैकस्य ऋषिः सोऽपि वचनात्यतिथिवद् भवेत् ।
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छन्त्यत्र न संशयः ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
मन्त्रेण तस्य तस्योक्तं ऋषेर्भावस्तदार्षकः २(†) ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव वा कृतः ।
आत्मा संच्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतौ तु यत् पुनः ३(‡) ॥
आदित्यैर्वसुभिः रुद्रैस्तेनच्छन्दांसि तानि वै ।
यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ४(+) ॥
तदाकारम्भ वेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ५(×) ।
पूरा काले समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थं मेवच ॥

१ (०) 'मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति ।

२ (†) 'ऋतिगती, ऋषन्ति जानन्ति वेदादीन् । ततः ऋषिणादिकात् 'इगुपधात्कित्' (४।१२०) ।
'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः साक्षात्कृत धर्माणः' इति निरुक्ते ।

३ (‡) 'आर्षं तु विशानं योगिणामूहं स्रोतसाम्' इति तत्त्वकौमुद्यां मिथ्याः ।

४ (+) मोमांसकाः आर्षाश्च प्राहुः । मन्त्रात्मकाः सर्वे देवाः इति ।

५ (×) अपरा शास्त्रादिपरिभाषा पश्याद् वक्ष्यते । 'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वापुनः ।

देवताया विधिः' इत्यादि ।

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 सैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणस्तदिहोच्यते ।
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् १(*) ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।
 इति संक्षेपेण परिभाषा ॥

—*—

अथ प्रतिमा(ना)दीनां द्रव्यपरिमाणानुक्तौ विशेषः ।

भविष्य पुराणे—

अनुक्त-द्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमादिषु २(†) ।
 सौवर्णीं राजती ताम्रीं वृक्षजां मार्त्तिकीं तथा ॥
 चित्रजां पिष्टलेपोत्थां निजवित्तानुरूपतः ।
 आपद्विलयपर्यन्तां कार्यां शाठ्यवर्जितै रिति ॥

अत्रैव विशेषः, पुराणान्तरे—

अङ्गुष्ठपर्वं प्रभृति वितस्त्यवधिका स्मृतेति ।
 कलश-लक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे —
 हैम-राजत-ताम्राश्च (श्म) मृण्मया लक्षणान्विताः ।
 यात्रोद्वाह-प्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
 पञ्चाशाङ्गुलं वैपुल्या उत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
 द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मूखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
 पञ्चाशेति—पञ्चच आशाश्च पञ्चाशाः ।
 अत्राशाशब्दो दशशब्द पर्यायः ३(‡) ।
 तेन पञ्चदशाङ्गुलैर्मध्ये विस्तार इत्यर्थः ।

- १ (*) चण्ड वेदानां भाष्य-टीकादि प्रारम्भेषु मीमांसाशास्त्रे चास्ति । तथैव श्रौत-धर्म-गृह्यसूत्रेषु-
 तथान्तर्जले च निधनकाले गङ्गातीर्थादीनामर्चलोकरणे पञ्चविध-योगः विधेयः । तदभावे
 गृहे तत्प्राक्काले पुण्यद्वारे पञ्चवाटिका कर्तव्या ।
 २ (†) 'प्रतिमानेषु' इति पाठान्तरमस्ति । 'वितसिर्द्वादशाङ्गुलम्' ।
 ३ (‡) चण्डाचार्यद्विदशदिग्वाचकः । 'दिशस्तु, कुम्भः काञ्चाचामाच' इति । 'चाशाश्च आदिमो-
 खियाम्' इति च शंभुव्रतः । चाशनादनुते व्यप्रीतिं पूर्वदिर्भागान् इति ।

देवी पुराणे—

कलसस्य मुखे ब्रह्मा प्रीवायाञ्च महेश्वरः ।
मूलेतु संस्थितो विष्णु मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषेतु देवता सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसेच वसन्ति हि १(*) ॥

तेच नवदेवा यथा—

महशान्तिश्च-पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेवच ।
ऋग्वेदश्च-यजुर्वेदः सामवेद स्तथैवच ॥
अथर्ववेद सहिताः सर्वे कलश संस्थिताः ।

अथ पञ्चरत्नान्युक्तानि, आदित्यपुराणे—

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।
पञ्चरत्नकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् २(†) ॥

तथा—

अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।
रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तद्धेम सर्वदा ॥

पञ्चामृत मुक्तं शिवधर्मे—

पञ्चामृतं दधि-क्षीरं सितामधुघृतं नृप ! ।

पञ्चगव्यानि तु स्कान्दे—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं सर्वपातक नाशनम् ॥

१ (*) 'कलशे नव सन्तिहि' इति पाठान्तरं दृश्यते । अत 'नवदेवताः' पञ्चादयश्चादि-आय-णा-
नां उक्ताः ।

२ (†) मतान्तरे पञ्चरत्नानि,—
'कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शितम् ।

गौडाः प्रोचुः—'कनकरजत-प्रवाल-मौक्तिक-राजपद्मात्मकं' पञ्चरत्नमिति ।
CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

तथा—

ताम्रा रूण-श्वेत-कृष्णवर्णानां गवामाह,—
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि-सर्पिः कुशोदकम् १(*) ।
 'गायत्र्या' चैव गोमूत्रं 'गन्धद्वारेति' गोमयम् ।
 'आप्यायस्वेति' वै क्षीरं 'दधिक्राव्णे'ति वै दधि ॥
 'तेजोऽसि शुक्र'मित्याज्यं 'देवस्यत्वा' कुशोदकम् ।
 एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥
 एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥

पञ्चपल्लवान्युक्तानि, ब्रह्माण्डे—

अश्वत्थो दुम्बुर-प्लक्ष-चूत-न्यग्रोध-पल्लवाः ।
 पञ्चगन्धा इति प्रोक्ताः सर्व्व कर्म सुशोभनाः ॥

चतुः समादि-गन्धानां स्वरूपमुक्तं गारुडे—

कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्यतु ।
 कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम् ॥

अत्र शशी कर्पूरः ।

कर्पूर-चन्दनागुरु तथैव कुङ्कुमांशकम् ।
 सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्त-सुखमुत्तमम् २(†) ॥

तथा—

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनन्तथा ।
 कक्कोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभि र्यक्षकईमः ३(‡) ॥

- १ (*) पञ्चमन्त्राः शुक्लयजुः संहितायां सन्ति ।—१२ अ.; मः ११२। २३ अ.; ३२ मः २२ अ.; मः १ । पञ्चगव्यमिदं प्रोक्तं महापातक नाशनम् । इति मित्रः पाठः कश्चित् ।
 पञ्च वर्णानां गवां पञ्चगव्यं याज्ञम् ।
 २ (†) 'समस्तसुखदायकः' इत्यन्यः पाठः ।
 ३ (‡) 'त्रिमधु—मन्त्रशास्त्रे तथैवास्ति ।
 यक्षकईमः, यथा—'कर्पूरमगरुकस्तूरी कक्कोलपुष्टानिच ।
 एकोक्त्यद' सर्व्वं यक्षकईम इत्येते' इति व्याजिः ।
 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरचन्दनकाया ।
 महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो यक्षकईमः' इति-धन्यवाक् ।

स्कान्देतु—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयोभागाः शशिनस्त्वेक एवच ॥
यक्षकर्म इत्येषः समस्त सुखवल्लभः ।

मधुतयमाह, कात्यायनः—१(०) ।

आज्यं मधु तथा क्षीरं मधुत्रयं समुच्यते इति ॥

सर्वोषध्य उक्ताः, छन्दोगपरिशिष्टे—२(५) ।

कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय-चन्दनम् ।
वचा चम्पक मुस्ताश्च सर्वोषध्यो दश स्मृताः ॥

सप्तधान्यानि, यथा—षट्त्रिंशन्मते—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।
श्यामाकं चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ।
अत्र धान्यं—प्रीहिः ।

अष्टादश धान्यानितु, स्कान्दे—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।
माषा मुग्दा मसूराश्च निष्पाव-श्याम-सर्षपाः ॥
गवेधूकाश्च नीवारा (वाना) आढक्योथ सचीनकाः ।
चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैवतु ॥
अत्र श्यामाः—श्यामाकाः । सचीनकाः—कलायाः ।

१ (०)

त्रिमधु, मन्त्रशान्दं तथैवास्ति । यद्वैशान्ति प्रकरणे च—मन्त्रशान्दः—‘मुरा मांसी वदा
कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वोषधिगणः स्मृतः ॥

२ (५)

पञ्चपुराणे उत्तरखण्डे—‘श्याममाषमसूराश्च धान्यकीदृश सर्षपाः । मुष्टको राजमाषाश्च
तुम्बुरी जुमुरस्तथा ॥ यवगोधूममुदगाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः ॥ गवेधूकाश्च नीवारा-
भातकाश्च कलायकाः ॥ माण्डूकी वज्रकीरः कौचकी वङ्कस्तथा । तिलकाश्चणकाश्च
धान्यानि कथितानि वै’ इति ।

सप्तदश धान्यानि, मार्कण्डेय पुराणे—

श्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुकास्तिलाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः कोरदोषाः सजी(वी)नकाः ।

मासा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः स कुलत्थकाः ।

आङ्काश्चणकाश्चैव शाणाः सप्तदशाः स्मृताः १(*) ॥

सौभाग्याष्टकमुक्तम्, पाद्मे—

इन्दवः स्तवराजश्च निष्पावा जाजिधान्यकम् ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्ब कुसुमन्तथा ॥

लवणं चाष्टमं तत्र सौभाग्याष्टकमुच्यते ।

अत्र स्तवराजः—कर्पूरं शर्करा वा ।

नवरत्नान्युक्तानि, विष्णुधर्मोत्तरे—

मुक्ताफलं हीरकश्च वैदुर्यं फलरागकम् ।

पुष्परागश्च गोमेदं नीलश्च गारुजं (तं) तथा ॥

प्रबालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव २(†) ।

षड्रसा उक्ता, भविष्यपुराणे—

मधुरोऽम्लश्च लवणः कषायस्तित्क एवच ।

कटुकश्चेति राजेन्द्र ! रसषट्कं मुदाहृतम् ॥

- १ (•) धान्यानि सप्तदशधा भिन्नानि यथा, महाभाष्ये—‘धान्यशब्देन सप्तदशधान्यानि सच्यन्ते’ । तानिच—ज्रीहि-यव-मसूर-गोधूम-सुद्ध-माष-तिल-चणक-अणु-प्रियङ्गु-कोद्व-मधुष्टक-कलाय-कुलत्थ-षठ्-सर्षप-अतसी चेति । पाणिनेः सूत्रे (१।२।४) भाष्ये ‘शाणाः सप्तदशानि धान्यानि’ इत्यवादि । ‘ज्रीहिः सामान्यधान्ये-ख्यात्’ । धान्यं ज्रीहि-साम्यकारिः’ इति च कोषज्ञतः । ‘धाने पोषणे साधु’ ४४:२८ इति सूत्रात् यत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।

- २ (†) मन्वशास्त्रे प्रोक्तानि नवरत्नानि, यथा—

‘मुक्ता माणिक्यवैदुर्यगोमेदान् वज्रविद्रुमी ।

पद्मरागं मरकतं नीलश्चेति यथास्मात्’—इति तन्त्रसारे । अन्वयवृत्तिकल्पतरी शेष-

राजीये पुञ्जलसक्ति ।

रसद्रव्याणितु स्कान्दे—

दधि-क्षीर-मथाज्यञ्च माक्षिकं लवणं गुडः ।
तथैवेक्षुरसाश्चेति रसाः प्रोक्ता मनीषिभिः १(*) ॥

अष्टाङ्गार्घ्यं स्वरूपमुक्तं, भविष्यपुराणे—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षत तिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव मर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः (२†) ॥

धातु सप्तक मुक्तं, तत्त्वैव—

सुवर्णं रजतं ताम्रं मारकूटं तथैवच ३(‡) ।
लोहं त्रपु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

अत्रारकूटं पित्तलम् । नव कौतुकानि, तत्त्वैव—

दूर्वाजवाढकुरश्चैव बालकं चूतपल्लवः ।
हरिद्राद्वय-सिद्धार्थ-शिखी च यत्रीण त्वचः ।
कङ्कलौषधयश्चैताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

- १ (*) 'तुवर-मधुर-लवण-कटु-तिक्त-अस्त्राशेति षड्रसाः स्युः । मतान्तरैतु तुषरादयः सप्त भवन्ति । 'षड्मौषिषु' इति कथनात् षडेव रसाः । 'षड्रसा, ऋतवः षट् च, षडेव रिपवः स्यात्' । इति व्याडिः । 'रसस्तु रसनायास्यो मधुरास्त्रादिकौमतः' इति न्यायविदः । अन्यद वैयक्येऽस्ति ।
- २ (†) क्षीरेक्षुरसादौ माधुर्यम्, तिन्निरिकादौ अस्त्रता, मरीचादौ कटुत्वम्, पटोलपत्रादौ तिक्तता, सैन्धवादौ लावण्यम्, हिलमीचिकामोचकादौ कषायत्वमिति । चरकोक्ता रसादि सप्त-शरीर-धातवः । भिषजासुपदेशेन षड्रसाः स्याः ।
- ॥ अतो पुराणे काशीखण्डे च पाठान्तरं यथा,—
'आपः क्षीरं कुशाग्राणि-दधि-सर्पिश्च तण्डुलाः ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्त्तितः' ॥
'आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि ।
रज्जानि करवीराणि तथारक्तञ्च चन्दनम् ।
अष्टाङ्ग एष अर्घ्यं वै भानवे परिकीर्त्तितः' ॥ आगमशास्त्रेऽप्येवमस्ति ।
- ॥ अन्यकोक्ता धातवो यथा—
'सुवर्णं रज्यताम्राणि हरितालं मनःशिलाः ।
गेरिकाञ्जनकासीसं-तथातेजसहिङ्गुलाः ।
गन्धकोऽम्बकमित्याद्या धातवो गिरि संभवाः' ॥ इति शब्दमालायाम् ।

पञ्चरजांस्युक्तानि, पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थे हि कारयेत् ।
 शालितण्डुल चूर्णेन शुक्लं वा यवसम्भवम् ॥
 रक्तं कुसुम्भसिन्दूरं गैरिकादि समुद्भवम् ।
 हरितालोद्भवं पीतं रजनी-सम्भवं क्वचित् ॥
 कृष्णं दग्ध यवैश्चैव हरितं पीत (कृष्ण)मिश्रितम् १(*) ।

दशाङ्गधूप उक्तः, गन्धयुक्तौ—

पङ्कज-कुष्ठं द्विगुणोगुरुश्च,
 लाक्षात्रयं पञ्चच तस्य भागः ।
 सुरञ्जकी सर्व्वरसः समांसी,
 भागैकमेकं त्रिलवं शिलाजम् ।
 घनस्य चत्वारि मुरस्य चैव ;
 धूपोदशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

अत्र द्विगुणौ-द्वयंशः । लाक्षात्रयं—लाक्षाया भागत्रयम् । त्रिलवं—भाग-
 त्रयम् । शिलाजं—शैलेयम् । घनोमुस्ता । मु (पु) रोगुगुलः २(†) ।

१ (*)

तन्त्रसारे च मण्डलपञ्चवर्णानि, यथा—

‘पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।

कुसुम्बचूर्णं मरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ।

विलादि पत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णकं स्मृतम् ॥

२ (†)

पञ्चाङ्गधूपो यथा, तन्त्रशास्त्रे—‘चन्दनं कुङ्कुमं च कर्पूरं गुग्गुली गुरुः । धूपोऽयं घृतसंयुक्तः

पञ्चाङ्गः समुदाहृतः’ (१) तत्रैवाष्टाङ्गधूपः—

गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुममाया ।

चष्टाङ्गः कथितो धूपः देवानां प्रीतिदः शुभः’ । तत्रैव, दशाङ्गधूपः—

‘कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् । केशरं बालकं पत्रं त्वग्जातिकोषमुत्तमम् ।

सर्व्वमेतददृष्टयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः’ । तत्र तु द्वादशाङ्गो यथा—

”

‘गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठं चागुरुकुङ्कुमम् । जातीकोषश्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम् ।

त्वग्शीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः’ ।

”

तत्रैव षोडशाङ्गधूपो यथा,—

‘सुलकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् । देवदारुजटामांसी जातीकोषश्च बालकम् ।

सुरामांसी च गुरुकं त्वग्शीरश्च केशरम् । एषा तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतददृष्टाङ्गकम् ।

”

धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्याद देवताप्रीति कारकः’ ॥

दर्भेषु विशेषमाह, मरीचिः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यान्दर्भोऽक्षयो मतः ।
अजातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुन ॥

कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।
समूला पितृदैवत्याः कलमाषा विश्वदैविकाः ॥
ह्रस्वाः प्रचरणीयाश्च कुशा दीर्घाश्च वर्हिषाः ।

प्रचरणं कर्मसु तदर्हः ।

लघुहारातः---

पथि दर्भा धितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये धृ(कृ)ता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टं प्रलिप्ते च तेषां त्यागो विधीयते १(॥*) ॥
नीवी मध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रा स्तद् विजानीयाद् यथाकायं स्तथा कुशाः ॥
अनन्तर्गभिणं सामं कौशं द्विदलं मेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

१ (*)

‘धृतेः कृते च विष्णुते त्यागस्तेषां विधीयते’ इति शेषार्हं श्लोकस्य ।
अत्र धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया, धृतैर्दंभैः पुरुषेणोपलक्षितेन ।
दर्भवटुलक्षणमाह, रत्नाकरे—‘जङ्गकेशोभवेदब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः ।
दक्षिणावर्तकोब्रह्मा वामावर्तसु विष्टरः ॥’

शान्तिदीपिकायाञ्च—

‘सप्तभिः (पञ्चभिः) वापि साहचरितयं वेष्टितम् ।

ऊर्ध्वारेण च सन्नेषे द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥

‘यज्ञवासुनि सुष्टाच सन्ने ब्रह्मवटौ तथा ।

दर्भसंख्या नविहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥ एतच्च कन्दोर्गेतराणां विषये बोध्यम् ।

‘व्रितयवेष्टित’ मित्यत्र व्रितयं वेष्टितं मिति केचन ।

तदेवं दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पन्नार्थाय तदद्रव्ये तावदेवतु १(*) ॥

परिशिष्टेच—

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ॥
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धे न तु विष्टरः २(+) ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
तत्रैव, आपद्युपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं नचो(वो)च्यते ३(†) ॥
कर्मणां प्रधानाङ्गन्तु तेषु दक्षिणाः ।
तास्तु—विज्ञेयाः कर्मणां प्राणा इति ।

कर्मसु दिगुच्यते—

यत्र दिङ्निययो नास्ति जपहोमादि कर्मसु ।
तत्र शिव-दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सोम्यापराजिताः ४(+) ॥
अत्र, अपराजिता, ऐशानी दिक् ।

कृत्याधिकारी—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहोवा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ५(×) ॥
प्रह्वेण—नम्रेण ।

वशिष्ट—

जपहोमोपवपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मोनी श्रद्धावान् विजितेन्द्रियः ६(०) ॥

- १ (*) 'आज्यस्योत्पन्नार्थाय यत्तम्' इति भिन्नः पाठः ।
२ (+) तथाच ङलायुधः,—'पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः । तदर्धे नोपयमनः तदर्धेन विजःकृतः' ॥
३ (†) 'यत्रोपदिश्यते' इति पाठान्तरमस्ति ।
४ (+) 'तत्र तिष्ठःदिशः' इति भिन्नः पाठोऽस्ति । अथ शिवदिशः शुभप्रदाः कज्जुभः ईशदिग्वा ।
५ (×) आगमेच, दिग्निययंयथैवम् । 'पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीति कौर्त्ताते बुधेः । तद्वदक्षिणं दक्षिणंस्याञ्चोत्तरं चीत्तरं मतम् ।' इष्टन्तु पश्चिमं ज्ञेयं सर्व्वमैवं प्रकल्पयेत् ।
अथ प्रह्वः—प्रणतजानुकुः ।
" तत्रैव, 'स्नातः शुक्लान्तर-धरः धौताङ्गि-पाण्यामनः' इत्यादि ।
६ (०) 'अमानःकृत' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यम लोपः स्या तपादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरे द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥
 उपवीतिना विहितं सर्व्व द्विजेन कार्य्यम् ।

तत्र कात्यायनः—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेनतु ।
 विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम् १(*) ॥

बौधायनः—

कार्य्योयुक्तोनरो नाभेरधः स्पर्शञ्च वर्ज्जयेत् ।

मनुरपि—

चण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैवच ।
 रजस्वलाच षण्टश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥
 होमे प्रदाने भोज्येच यदेभिरभिवीक्षितम् ।
 दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्य यथायथम् ॥

स्कान्दे—

पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।
 पुण्य कर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नैष्यते क्वचित् ॥

कात्यायनः—

पित्र्य मन्त्रानुद्भवेन आत्मांलभे अवेक्षणे २(†) ।
 अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत भाषणे ॥

१ (*) विष्णोः स्मरणं—‘तद्विष्णोः—परभम्’ इति । ‘इदं विष्णुरिति च स्मरेत् । अथवा उ-विष्णुरिति दशधा जपेत् । अथयं सनातनम् । तत्रैव ‘यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः’ ।

२, (†) ‘निषिद्धञ्च अवेक्षणे’ इति भिन्नः पाठः ।

” तत्रापि ‘शिखी तिलकी कर्म कुर्यात्’ । ‘गायत्र्यातु शखां बद्धा नेक्षं त्याहुः स्मरन्तुतः’ । तूर्णभूला समाधाय नो गच्छेन्न विलोकयेत्’ ।

अन्यत् पाररक्तगृह्य सूत-हरिहर-गदाधर-भाष्यादिष्वस्ति ।

” दैवात्सर्ग्ये विष्णोः स्मरणमात्रमनं दक्षिणायनं वा स्पृशेत् ।

मार्जारं मूषकं स्पर्शं आकुष्ठं क्रोधं सम्भवे ।

निमित्ते ष्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

अत्रात्मात्मन्—यज्ञादौ हृदयस्पर्शं । अवेक्षणे—यज्ञादिविहिते अधमेक्षण

इति—कचित्पदम् १(*) ।

वायुपुराणे—

कण्डणं पेषणञ्चैव तथैवोद्देखनं परम् ।

सकृदेव पितृणां स्याद् देवताया स्त्रिरुच्यते ? ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

मन्त्रेणौऽङ्गार पूतेन स्वाहान्तं च विचक्षणः २(†) ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् ध्यात्वैवं मन्त्रं देवताम् ॥

कात्यायनः—

बह्वर्णं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं भवेत् सदा ३(‡) ॥

यत्राम्नातं स्वशाखोक्तं पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भि स्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मसु ॥

अग्निहोत्रादीति,—यथा छन्दोगादिभिर्यजुर्वेद—

विहितमग्नि होत्रादि कृत्य-सकलमनुष्ठीयते तद्वदित्यर्थः ।

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् प्रमादात् कथञ्चन ४(+) ।

यतस्तत्त्वन्यथाकृतं तत्तु एव समापयेत् ।

प्रवृत्तं मारब्धम्, अन्यथा भूतं—वैपरीत्यमात्रम् ५(०) ॥

समाप्तौ यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वं कर्मणः ॥

१ (*) कचित्पदं प्राक्स्नान्दोक्तञ्चोक्तं । (?) पैवेवारमेकं देवविचारमिति श्रेयम् ।

२ (†) 'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु छन्द्यादी प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति' इति श्रुतिः ॥ 'स्वाहान्तेन' इति भिन्नः पाठः ।

३ (‡) 'कृते सर्वं भवेद्विहितम्' कचित् पाठान्तरमस्ति ।

४ (+) अत्र 'यदि होमात् कथञ्चन' । 'यदि इदम् कथञ्चन' इत्येव पाठान्तरं दृश्यते ।

५ (०) यत्तु, विहितं कृत्यमारब्धं प्रमादाद् यदि विपरीतं यातं तदैव पुनरनुष्ठेयम्, इति ।

भट्टपादः—

प्रधानास्या क्रिया यत्र साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्या क्रिया यत्तु (यातु) नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

यत्र प्रधानस्याकरणं विस्मृतेः तत्र तत्साङ्गं पुनः कर्तव्यम्, यत्र त्वङ्गस्यैवाकरणं तत्र नाङ्ग प्रधान करणं १(*) नाप्यङ्गमात्र करणम् । किन्त्वं गाकरण-निमित्ते प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्यर्थः ।

यथोक्त वस्तु सम्पत्तौ ग्राह्यं तदनु कारयेत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीहीणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमना(नोद्देशे) जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति रिति स्थितिः ॥

अनादेशे—द्रव्यान्तरा विधाने इति ।

मन्त्रस्य देवतायाश्चाविधाने प्रजापति देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च द्वेयः । सच्च महाव्याहृत्यात्मकः २(†) ।

प्रतिनिधि प्रस्तावे पैठीनसिः—

अप्राप्तं प्रथमं द्रव्यं तदभावेतु माहिषम् ३(‡) ।

बौधायनश्च—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेद् घृतम् ॥

तदभावेतु माहिष्यं आजमाविक मेव च ।

तदभावेतु तैलं स्यात्तदभावेतु जर्तिलम् ॥

तदभावेतु कौसुम्वं तदभावेतु सर्षपम् ।

जर्तिलाः,—आरण्यतिलाः । आरण्यजं जर्तिलम् ।

१ (*) 'तव न सांगप्रधानकरणं' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) हेमाद्रौ कृत्ये महावाङ्मत्यात्मक इति । अन्येतु प्रोक्तः, 'मन्त्रानादेशे गायत्री' तथाहि 'गायत्री वा इदं सर्वं यत्किञ्च' इति छान्दोग्ये । वैष्णवानां देवतानादेशे विष्णुरेव । मन्त्राणां देशे तन्मन्त्रेरेव तत् स्मरणं वेति । प्रथमद्रव्यं—गव्यघृतम् ।

३ (‡) 'गव्यघृतं घृतश्रेष्ठम्' । अजादभव आज्यं वा । अज्याः सिद्धा भवं आविकम् महिष्याभव माहिष्यम् । गोः प्रभवं घृतं गव्य मिति । साम्प्रतिकं वानस्पत्यं घृतान् कृषिमम्, तद्वैव, पैवे च अग्राह्यम् । जर्तिलास्तु शुक्रयजुः संहितायां होमि विहिताः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सुबाहुना प्रभे कृते विश्वामित्रः, तत्राह ।
 दानकाले देवतात्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनुनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्वै दानकाले तु धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
 विप्रस्य व्ययकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः १(*) ॥
 दानं सम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ।
 तत् सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ! ॥
 कुटुम्ब भरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः । इति २(†)
 अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ॥

अथ दर्शना निरूपणम् ।

भविष्यपुराणे—

अत्र सामान्यतो दानादि प्रक्रम्योक्तम् ।
 अदत्त-दक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ३(‡) ॥
 विकलं तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ॥

षट्त्रिंशन्मते—

अर्द्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानन्दद्यात् सदक्षिणम् ।
 अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

१ (*) 'व्यपकाक्षितु' इति पाठान्तरम् ।

२ (†) तथाच कृतिः 'ब्रह्मी च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
 अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्या मनुजैर्वीत' । अप कुटुम्बा मावाहयः ।

पौष्यवर्गाः—'माता पिता गुरुभार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गं उदाहृतः' इति आश्रिकाचार तत्त्व ।

२ (‡) 'अर्द्धायुर्ध्वन्तु यद् दानन्ददानमाय कल्पते' इति कृतिः । अन्यथ—

'कर्मा कर्मणि सस्युर्णे तत्क्षणा देव दक्षिणम् ।

नदद्याद् ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाशनतोऽप्यवा ।

सुहृत् समतीते तु विगुणा सा भवेद्भुवम्' । इति कृती ।

मैत्रायणी परिशिष्टे—'दक्षिणाकामि मूलाणां भक्त्यानां ददाति न त्वेव यजेत्' ।

अत्र शतपथ श्रुतिश्च—'तस्मान्नादक्षिण' हविः स्यादिति' ।

गृह्यपरिशिष्टे—

दक्षिणा लाभे मूलानां फलानां भक्ष्याणां दक्षिणान्ददातीति । विशेषविहित-गो-
वस्त्रादि दक्षिणा दान व्यतिरिक्तेषु सामान्यतो विहित-दक्षिणेषु गवादि दानेषु ।

तत्र व्यासः—

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेभ्यते ॥

रामायणेऽपि श्रीरामं प्रति वसिष्ठः—

सुवर्णमेव सर्व्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति भवेयुस्ते पूताः सदा ॥

भविष्योत्तरे—

काम्यं यहीयते किञ्चित्तत् समग्रं सुखावहम् ।
असमग्रन्तु दोषाय भवतीहपरत्रच ॥
तस्मान्न दक्षिणाहीनं विधान—विकलं नच ।
देयं दानं महाराज ! समप्रफलकाङ्क्षया ॥

दक्षिणामानानुक्तौ विशेषः १(✽)स्कान्दे—

देयद्रव्यं तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥
होतृणाञ्चैव सर्व्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ।
अध्येतृणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धत इति ॥

अयं दक्षिणा विभागोऽनुक्त—विभागविशेषेषु दानान्तत्त्वपि अवगन्तव्यः ।
तत्रैव तुला पुरुषादि प्रक्रम्योक्तम् २(०) ।

दक्षिणाच शतं चार्द्धं तदर्द्धं वा प्रदापयेत् ।
ऋत्विजाञ्चैव सर्व्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

१ (०) 'नद्यादौ दक्षिणां यतोः' इति पाठाक्षरम् ।

२ (०) लिङ्गपुराणे इति हिमाद्री पाठः ।

भावेव्यपुराणे उत्तरभागे—

ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तुतदद्धेन तदद्धेनाधमः स्मृतः ।
 मेण्याश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सुच १(*) इति ।
 अत्रान्येषु तिलगर्भादिषु ।
 एवं वृक्षे रथेध्मेच धेनोः कृष्णाजिनेऽपिच ।
 अशक्त स्यापि प्राप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः २(†) ॥
 अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ३(‡) ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥
 अयश्चात्यशक्त विशेषो(शये) ज्ञेयः ।
 शत निष्कसमोपेतं तदद्धाद्धिमथापि वा ।
 अतोऽन्यूनं नदातव्यं अधिक फलपू(कु)जितम् ॥
 इति गरुड पुराणोक्तेः ।

—*—

व्यासः—

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेववा(च) ।
 नित्यभ्रातृं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ४(०) ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वाप(ह) प्रदोहनैः इति ॥

अत्र सुवर्णादि दाने यानि, सुवर्णं दद्यात्, रजतं दद्यादित्यादिरूपेण विहितानि तान्येव
 ज्ञेयानि, नतु सुवर्णनिर्मित ब्रह्माण्डभद्रनिध्यादि दानानि तत्रच दक्षिणा विधानात् ।

- १ (°) 'महत्सु'—महादानाति दानादिषु यागान्तरेषु वा ।
 २ (†) 'रथेध्मे' 'रथेध्मे' इति च हेमाद्रादौ पाठान्तरमस्ति ।
 'कृष्णाजिनस्य' सम्यक् पाठः । 'अशक्तस्यापि क्लृप्तोऽयं, मिति सम्यक् पाठः ।
 ३ (‡) अथ 'नराधिप इति सिद्धः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्वमेतददक्षिणम्' इति पाठान्तरमस्ति । यतः 'इतो यश्चस्तदक्षिणः' । 'यष्टार'
 दक्षिणाहीन' इति च । कर्ता कर्माणि सम्पुर्णं तत्क्षणा देव दक्षिणम् ।
 नदद्याद्ब्रह्मण्येभ्यश्च इत्यादि दोष मुनि वचनैः 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इत्यं पाठः ज्ञेयान् इति ।

मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तं पितृवल्लभम् ॥
 अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
 रजतं दक्षिणा माहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥
 इति दक्षिणा निरूपम् ।

— * —

अथ द्रव्य मानम् ।

— * —

तत्र सुधर्णपरिमाणमाह, मनुः—

जालान्तर गतेभानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः १(†) ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रस रेणुं प्रचक्षते ।
 त्रसरेण्वष्टकं ज्ञेयं लिक्षैका परमाणुतः ॥
 ता राजसर्पपस्तिस्ते स्ते त्रयो गौरसर्पपः ।
 सर्पपाः षड् यवोमध्य स्त्रियवन्त्वेक कृष्णतः(लः) ॥
 पञ्चकृष्णलको माष स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।
 एक कृष्णल, एक गुञ्जा । ते सुवर्णास्तु षोडशेति ।
 ते पञ्च कृष्णलकाः षोडश माषकाः सुवर्ण इत्यर्थः ।
 अस्यैव कर्ष इति संज्ञान्तरम् ।

तथाच विष्णुगुप्तः—१(०)

प्रकारान्तरेणाह, सुक्षेत्रे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषाः । दश-
सुवर्णमाषः, पञ्चवा गुञ्जाः, सुवर्णमाषकः । ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाण—
एवं प्रमाणसिद्धस्य संज्ञाकर्ष इति । चतुः कर्ष पलमिति । ते पूर्वोक्ताः पञ्चकृष्णलका-
माषाः ।

बृहत् पराशरेच—

पञ्चगुञ्जैर्मवेन्माषः कर्षोऽष्टादशभिश्च तैः ।
तैश्चतुभिः करं प्रोक्तं दण्ड(श)मानश्च पेशसः ॥
अत्र पेशसः—सुवर्णस्य ।

याज्ञवल्क्यः—

किष्णलः पञ्चते माषः ते सुवर्णं चतुष्टयस्य निष्कसंज्ञापिच २(*) ।

तथाच विष्णुः—

राजसर्षपै स्त्रयं गौरसर्षपः, ते षड्यवः, तत् त्रयं कृष्णलम्, तत्पञ्चकं माषः,
तद्द्वादशकमक्षार्द्धं, तत् चतुर्भाषकं सुवर्णः, तच्चतुसौवर्णिकोनिष्कः इति ।

ब्रह्मप्रीक्ते—

पलानां विंशतिवींशः पञ्चवींशः स्तुला मता ।
उदतौलिकः सप वस्याद् भारो विंशति तौलिकः ॥

मतान्तरेतु—

भारस्तु विंशतिवींशः पञ्चविंशस्त्वुला मता ३(†) ।

इति संक्षिप्त द्रव्यमानम् ॥

—*—

- १ (०) विष्णुगुप्तः कौटिल्यः, तदीयाद्यं शास्त्रं । हेमाद्रौ विषयेऽभिन् परिभाषाप्रकरणे षड्-
धा वर्णितमस्ति । अत्र तु तस्मात् संक्षिप्तम् ।
अत्र याज्ञवल्क्यः—चसरेण-लिङ्गा-राजसर्षप-गौर-यव-कृष्णल-माष-सुवर्ण-धरण-व्यमाष-
शतमान-निष्कापणादीनुवाच । पञ्चरात्रे, एवमेव विष्णुश्च तौ प्रोक्तम् । एवं ज्योतिषेच—
तथेवागस्त्य शिल्पशास्त्रे षडि ।
- २ (*) कृष्णलः पञ्चते माषास्तै सुवर्णेषु षोडश ।
पलं सुवर्णायत्वारः पञ्चवापि प्रकीर्तितम् ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
- ३ (†) विष्णुगुप्तः—‘विंशति तौलिकोभारः, ऋषेव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा’ ।
‘गुञ्जाः कृताः’ इति भिन्नः पाठः ।

अथ रौप्यपरिमाणम् ।

—*—

अत्र विष्णुगुप्तः—१(०) ।

रूप्यस्य सुवर्णाद्भिन्नं मानमभिधीयते । अष्टाशीति गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ।
ते षोडशधरणं निष्पावा विंशतिर्वा । रूप्यपलञ्च । दशधरणकम्, तत्पलानां शतं तुला,
तत्तुलाविंशतिर्भार इति ।

मनुश्च—

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।

ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।

धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुः सौवर्णिको निष्क विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥

धरणस्यैव संज्ञान्तरं पुराण इति । चतुः सौवर्णिको निष्क इत्यत्र सुवर्णग्रहणं
सुवर्णपरिमाणं प्राप्त्यर्थम् ।

ततश्च सुवर्णचतुष्टयपरिमितं राजतं राजतो निष्क इत्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशशैव ते ।

शतमानन्तु दशभिर्धरणैः प(फ)ल्मेवतु ॥

निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।

अत्रापि सुवर्णपदं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

—*—

अथ ताम्रपरिमाणम् ।

—*—

मनुः—

कार्षापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः २(†) ।

१ (०) अथ निष्पावा इत्यत्र निष्पा इति पाठः ।

२ (†) इति प्रागुक्तमपि प्रस्ताव प्रसङ्गात् पुनरुच्यते ।

कार्षिकः कर्षपरिमितः, ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितः ताम्रिकः पणः, स कार्षापण इत्यर्थः ।

याज्ञवल्कोऽपि—

कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितं ताम्रं ताम्रपण-इत्यर्थः । कर्ष-शब्देण सुवर्णपरिमाण उच्यते । ते षोडशाख्यः (क्षः) कार्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्—इति निघण्टुवचनात् । ते पूर्वकृताः । पञ्चगुञ्जामाषाः । षोडशाख्यः (क्षः) स एव च कर्ष इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

ताम्रकर्ष कृता मुद्रा विज्ञेयः ताम्रिकः पणः ।
स एव निष्पावाज्ञेयाः, ताश्च पञ्चगुञ्जामाषाः । षोडशाक्षः स एव कर्ष इत्यर्थः ।
स एवाह—स एवच (यत्) पाविका ज्ञेया स्ताश्चतस्रस्तु धानक इति ।

नारदः—

कार्षापणस्तु पूर्वस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते ।
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणः सतु ॥
एतत् पणसंज्ञकः । स्वरूपन्तु, स्मृत्यन्तरे—षोडशपणः पुराणः ।
पणो भवेत् काकिनी चतुष्केण, पञ्चाहते श्रुतिभि-
र्वराटकैः काकिनी चैका ।
वराटकादि समुदयान्तानां संख्यानां स्वरूपमुक्तम् ।

आदित्य पुराणे—

एकं दशं शतञ्चैव सहस्रं चेति सत्तम ।
यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं बुधैः २(†) ।
तथा शत सहस्राणि दश नियुत मुच्यते ॥
शतं शत सहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ।
अर्बुदं दशकोट्यश्च षट्त्वं कोटिशतं विदुः ।

१ (५) अत्र 'षोडशाक्षः' इति सत्यक् पाठः स्यात् । हेमाद्रौ तथेति ।

॥ पूर्वस्यादिभिः,—प्राग्दिशि वङ्ग-प्राग्ज्योतिष्पुर-कामरूपादी ।

२ (†) 'नियुतम्' इत्यत्र सच 'प्रयुत' मिल्य च नियुतकृति केचिदिति ।

सहस्रं कोटयश्चापि खर्व्वमाहुश्च तद्विदुः ।
 दशकोटि सहस्राणि निखर्व्वमिति संज्ञितम् ॥
 शतं कोटि सहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते १(*) ।
 सहस्रं कोटयश्चापि पञ्चमात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितं तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

भास्करीये—

वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी २(†) ।
 ताश्च पणश्चतस्र इति । गोमूल्य विषयेऽपि—
 द्वात्रिंशत् पणिका गावः वत्सः पौराणिको मतः ३(‡) ।
 वृषे षट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ॥१॥
 दशकार्षापणो धेनो रश्वे पञ्च दशैव तुः ।
 हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ॥२॥
 वस्त्रे कार्षापणाश्छागेऽष्टौ पणा द्वादशाविके ।
 वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ॥३॥
 घृके पञ्चाशदेवस्याद् गजे पञ्चशतानि च ४(§) ।
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ताः दोलायां षड्रथे तथा ॥४॥
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकाः ताम्रे कर्षापणः स्मृतः ।
 ताम्रे कर्षेपि च पण इति मूल्य प्रकल्पना ॥
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं न्यूनं वित्तानुसारतः ।

इति मूल्यदक्षिणा विषयकः आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे ग्राह्यम् । अधमोह्यं
 पक्षः सति वित्ते नाश्रयणीयः ।

निष्काः पञ्चप्रदातव्या धेनोः पञ्च पौराणिकाः ॥
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ।
 निष्कं तदर्द्धं पादं च तदर्द्धार्द्धमथाऽपि वा ॥

१ (*) अन्यत्र 'शङ्कः' इति पाठान्तरमस्ति, ब्रह्माण्ड पुराणे ।

२ (†) भास्करीय लौकावल्याम् । इतीऽन्यदप्यस्ति ।

” प्रायश्चित्त प्रस्तावे गोमूल्यावधारणे ।

३ (‡) 'चतुःकार्षापणो वरः' इत्यमपि भिन्नः पठः ।

४ (§) 'वृके' इत्यत्र मृगे वृके वा इति च भिन्नः पठः ।

तुरीयां शः प्रदातव्यः पञ्च कार्षापणानि च ।

त्रयः कार्यापणाश्चैव शक्तितो मूल्यकल्पना १(*) ॥

निष्कोदीनारः । दीनारस्तु भवेत् कर्षेः शतैः कार्षापणैस्तथा ।

विष्णुगुप्तः—

दीनारोरौपकेरष्टा विंशत्या परिकीर्तितः ।

सुवर्ण—सप्ततितमोभागो रौप्यक इष्यते ॥

सुवर्णश्च, कृष्णलः पञ्चते माषा स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पणः कार्षापणः । षोडशमाषाः कर्षः सुवर्णस्य ।

सुवर्णैः षोडशपणः ।

पुराणानां भवेत्काकिनी चतुष्केण पञ्चाहृतैश्चतुर्भि-

र्वंशटकैः काकिनी चैका इति २(†) ।

पञ्चगुञ्जा भवेन्माषः ससुवर्णस्तु षोडश । माषः कर्षः ।

वराटकानां दशकद्वयश्च या(सा)काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।

तेषोडशद्रव्य(म्य)मिहैव वाच्यम् ३(॥) ।

द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ।

सुवर्णपक्ष माश्रित्य सुवर्णाद्धि मथापिवा । वाच्य इति ।

पञ्चकार्षापणानि वेत्युक्तं कार्षापणक्रमः ।

पुराण इति पर्यायः ।

सुवर्णं वाथ दातव्यं निष्कं वाप्यथ कल्पयेत् ।

१ (*)

अत्रादशं पुस्तके पाठ व्यत्ययोभसोवेत्यनुमीयते । विष्णुगुप्तोऽर्थास्त्रोऽवादीत् । कात्यायन मते—ते द्वादश सुवर्णैस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः । तेतु,—द्वादशधानकैरिति सुवर्णं स्यात् । त्रिकैस्तु दीनारः स्यात् । अगस्त्यशिल्लयथेच—‘भवेत् षोडभिः माद सुवर्णैस्ते पुनः स्मृतम्’ ।

२ (†)

कात्यायनः—

‘माषो विंशतिभागस्तु त्रयः कार्षापणस्तु ।

काकिनीतु चतुर्भागी माषस्यच पणस्यच’ इति ॥

३ (॥)

अथ पाठस्य महान् व्यत्ययो दृश्यते । धेनोः पञ्चभिराव्याणां मध्यानां त्रिपौराणिकी’ इति । ‘दीनारी रौप्यकैरष्टा विंशत्या परिकीर्तितः’ । इति विष्णुगुप्तः । ‘ते द्वादश सुवर्णैस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः’ इति कात्यायनः । ते धानका इत्यर्थः । स सुवर्णं इति, ते सुवर्णं इति च पाठान्तरम् ।

वि—

४८. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

४६६

विधान-पारिजाते ।

तथा, तदूर्द्ध्वं मथापिवा निष्काः पञ्चप्रदातव्याः ।
 धेनोः पञ्च पौराणिक इति पर्यायः ।
 दीनारस्तु भवेन् कर्षैः शतैः कार्यपणैस्तथा ।
 इति संक्षिप्त मूल्याध्यायः ॥
 तथा कात्यायनोक्त द्रव्यपरिमाणञ्च ।

—*—

अथ धान्यादि मानम् १(ः) ।

—*—

भविष्य पुराणे—

पञ्च कृष्णलकोमाषस्तैश्चतुः षष्टिभिः पलम् ।

स्कान्दे च—

पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः आढकस्तैश्चतुर्गुणैः २(॥) ।
 आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणश्च कथितोबुधैः ।
 कुम्भोद्द्रोण द्वयं सूर्यः खादी द्रोणास्तु षोडश ॥
 द्रोणद्वयस्यैव संज्ञा, ताश्च सूर्य इति केचन ।

बराह पुराणे,—

पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टि रेकपलं स्मृतम् ।
 अष्ट-मुष्टि भवेत्कुञ्चिः कुञ्चैरष्टौच पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।
 चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ३(ऽ) ॥

१ (ः) 'यव-गोधूम-धान्यानि तिलाः कङ्कु स्यादेव च ।

श्यामाकं चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥' इति षट्-विंशत्यंते ।

२ (॥) 'चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

३ (ऽ) चतुर्भिः कुञ्चैरष्टौच पुष्कलम् इति बराह-पुराणे ।

चतुर्थस्तवकः ।

४६७

विष्णु धर्मोत्तरे—

पलन्तु कुडवः प्रस्थ आढकोद्रोणएव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणः ॥

द्रोणैः षोडशः खाढी(री)विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्बाधो(क्षो) धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

‘विंशत्या’ इत्यत्र द्रोणैरित्यनु सज्यते । तेन कुम्भोद्रोणद्वयमिति पूर्वोक्तपक्षाद्
विंशति द्रोणमितः कुम्भ इत्यपरः ।

षट्सहस्र परिमितः कुम्भ इति केचित् ।

एतेषाञ्च पक्षाणां देशकालात्माद्यपेक्षया व्यवस्था ज्ञेया १(*) ।

स्कन्दपुराणेच—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुभिः कुडवैः प्रस्थ आढकस्तैतुर्गुणैः ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रव्यमाणकम् ॥

चतुर्गुणैर्भवेद् द्रोण इत्यन्यत्र पाठः ।

द्रव द्रव्यमान मित्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे च—

लाज-पायस-नालिकेर सलिले सूत्रेजले..... ।

द्वात्रिंशत्पलिकः पलैर्धृतिमितैः प्रस्थैश्च षट् सम्मतः ।

तैल क्षौद्रघृतेषु विंशति पलैर्दध्नस्तु पञ्चोत्तरैः ।

प्रस्थः क्षीरगतो बुधैर्निगदितस्त्रिंशत्पलैरेवतु ॥

अत्र धृतिरष्टादश संख्येति ।

१ (*)

तथाहि सूत्रे,—

‘देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा धम्मं’ ‘समाचरेत्’ इति ॥

देशभेदेतु च—

‘पलैर्द्वादशभिः प्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः’ । मागधे पाटलोपवादी ।

‘काकिनीतु चतुर्भांगो मागधस्य च पलस्य च ।

पञ्चनद्याः प्रदेशेतु संज्ञेयं त्यावहारिकी’ ॥

कार्वाणपणोदचिणस्यादिदिशि रीत्यप्रवर्त्तते’ । दक्षिणापणे इत्यर्थः ।

‘पणैर्निबद्धः पूर्व्वे स्यां षोडशैव पणस्यतु’ । पूर्व्वस्यां वहादी । नक्षत्राणां पञ्चनद प्रदेशे इति ।

४६८

विधान-पारिजाते ।

गोपथ ब्राह्मणेच—

पञ्च कृष्णलको माषक्तै श्वतुः षष्ठिभिः पलम् ।
 पलैर्द्वात्रिंशद्भिः प्रस्थः मागधेषु प्रकीर्तितः ॥
 आढकस्तैश्चतुर्भिः स्याद्द्रोणः स्याच्चतुराढकः, इति ।
 इति संक्षिप्तं धान्यापरद्रव्ययोः मानविधानम् १(*) ।

—*—

अथ भूमानम् ।

—*—

आदित्य पुराणे—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
 त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः अष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणुस्तु ते ह्यष्टौ बालाग्रं तत्स्मृतं बुधैः ॥
 बालाग्राण्यष्ट लिक्षातु यूकालिक्षाष्टकं बुधैः ।
 अष्टौ यूका यवं प्राहु रङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ॥
 द्वादशाङ्गुल मात्रावै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ।
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या न्यासः प्रादेश उच्यते ॥
 तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्नि स्त्वङ्गुलपर्वणि विज्ञेय स्त्वेकं विंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानितु ॥
 किष्कूः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 षण्णवत्याङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥

१ (०)

प्राग्विश्वधर्मोत्तरीकं धान्यमानमुक्ता पश्चात् स्नान्दीकं द्रव्यमानमुक्तम् । स्नान्दीकानि
 यवादि—चीनकान्यानि षष्टादशधाभ्यानि । मतान्तरे,—षट् त्विंशते सप्तविधानि धान्यानि ।
 द्रव्याणि, स्वर्णादीनि । ननु वैद्यकीक रसादिसप्तधातवः । बोद्धव्येतु त्वित्यादीनामपि
 पञ्चभूतानां धान्यमानम् ।

धनुर्दण्ड युगं नालिङ्गैर्योह्येतैर्यवाङ्गलैः ।
 धनुषा त्रिंशता नलवमाहुः संख्याविदोजनाः ॥
 धनुः सहस्रे द्वेचापि गव्यूति रूपदिश्यते १(*) ।
 अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

वृहस्पतिः—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डा निवर्त्तनम् ।
 दशतान्येव गोचर्ममं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः २(†) ।

मातृस्ये—

दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्भानिर्वर्त्तनम् ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ॥

सिद्धान्त शेखरे—३(‡) ।

परमाणु मारभ्योक्तं मानम् ।
 जालान्तरगते भानौ दृश्यादश्नन्तुयद्रजः ।
 परमाणुः स उद्दिष्टः बालाग्रं तैरथाष्टभिः ।
 बालाग्रैरष्टभिलिक्षा यूका लिक्षाष्टकेन च ।
 यूकाष्टकञ्च यं प्राहु र्यवानामुदरैस्तथा ।
 अष्टभिश्चाङ्गुलं तिर्यग्यवानामुत्तमं मतम् ।
 सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 ब्रीहिभिर्वा त्रिभिः स्याद्वै (तैः) मध्यमाङ्गुलमीरितम् ।
 मध्यमोमध्यमः प्रोक्ते(क्तं) षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
 ब्रीहिभिर्वा त्रिभिः स्तत्तैरधमाङ्गुलमीरितम् ४(+) ।
 मध्यमन्तु त्रिभिः सार्द्धैश्चतुभिस्तत्तथोत्तमम् ॥

- १ (*) 'धनुः सस्वत्सरं विजः' इति पाठान्तर मसङ्गत मष दृश्यते एकस्मिन् पुस्तके । परन्तु-
 सम्यक् पाठोविष्णु धर्मोत्तरे उक्तो यथा,—
 'यदुत्पन्न मथाश्रति नरः सस्वत्सरं विजः ।
 एकं गोचर्ममावन्तु भूवः प्रोक्तं विचक्षणैः' इति ॥
- २ (†) 'दत्ता स्वर्गे महीयते' इति आदर्शान्तर—पृथ—पाठः ।
- ३ (‡) मन्त्रशास्त्रस्यायं सन्दर्भः ।
- ४ (+) अत्रादर्श पाठे विरक्ति दृश्यते । अवमान विषये अङ्गुलानां वैविध्यमस्ति, तथा च—
 मानाङ्गुलं माषाङ्गुलं दण्डाङ्गुलञ्च । एवमेवमयमते, शिल्पग्रन्थादौ च ।
 पञ्चरात्रे तु मानद्रव्यादिः उत्पत्ति परिमाणादौनां कौटुम्भिक, तदयथा,—

मानाङ्गलमिति ख्यातं मात्राङ्गल मथोच्यते ।
 कर्तुः स्यान्मध्यमाङ्गल्या मध्यमं पर्वदैर्घ्यतः ॥
 मात्राङ्गलञ्च तच्छे (चेट्) पादोनं मध्यमं मतम् ।
 पर्वार्द्धं मध्यमं ज्ञेयं लब्धाङ्गल मथोच्यते १(*) ॥
 गृहीत-प्रतिमायामं नतालाङ्गल संख्यया २(†) ।
 विमन्यतेतु भागैकं तदाहुर्लघु मङ्गलम् ॥
 प्रासादादिषु सर्वेषु मानाङ्गल मुदाहृतम् ।
 मानाङ्गलन्तु कुण्डादौ गृहोपकरणादिषु ॥
 लब्धाङ्गलं न कुर्वीत प्रतिमावयवं बुधः ।
 एव मङ्गलमाख्यातं तद्व्यदङ्गल मानकम् ३(‡) ॥
 अङ्गलन्तु कलाज्ञेया भागः स्याच्चतुरङ्गलः ।
 पावकं चाष्टभिर्भागैर्मुखं द्वादशभिर्ममतम् ॥

—‘वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरस्मयः ।

तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्ते रेणव स्तसरेणवः ।

परमाणवस्तेऽष्टौ सूर्येण वस्तु तदष्टभिः ।

तेऽष्टौ बालाष्टकं तेऽष्टौ लिखा यूक्ता तदष्टकम् ॥

इत्याद्यारभ्य—

‘षड्व्याः साधमाः प्रोक्ता मानाङ्गलमितीरितम्’ ।

‘शिष्य—दक्षिण हस्तस्य मध्यमाङ्गलि मध्यतः ।

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गलमुदाहृतम् ॥

‘एकं द्वादशधाभागं कृत्वा तैश्चैकमङ्गलम् ।

देहलब्धाङ्गलं मास जानीयात्तस्य तत्पुनः ॥

‘उच्छ्रायः प्रतिमायास्यान्महामानाङ्गलाश्रयः ।

महामानाङ्गलं यत्तन्मात्राङ्गलमितीरितम् ॥

‘यागोपकरणान्यत्र कुर्यान्मानाङ्गलेन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं सुष्टाङ्गलाश्रयम् ॥

‘देहलब्धाङ्गलेनापि कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥’

सिद्धान्तशेखरेच,—‘मात्राङ्गलेन चानेन मेखला कण्ठनाभयः’ इत्यादि ।

१ (*) अत्रलब्धाङ्गलम्—देहलब्धाङ्गलमिति बोध्यम् ।

२ (†) ‘नच तालाङ्गलं’ तालपरिमिताङ्गलं वा ज्ञेयम् । ताल—माना संख्या प्रोक्ता ।

३ (‡) अथ पाठः लिष्टाष्टः ।

तालञ्च तत् समं ज्ञेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 चतुर्विंशति मात्राद्यः (द्वयः) किङ्कुर्हस्त इति स्मृतः १(*) ॥
 तालञ्च तत् समं ज्ञेयं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
 किषकु-हस्तेन कुर्वीत शयनासनं मानकम् ॥
 गृहं प्रासाद-लिङ्गानि प्राजापत्येन कारयेत् ।
 ग्रामखेटकपुरादीन् धनुर्मष्टिकरेण च ॥
 धनुर्महेण कुर्वीत क्षेत्रमानञ्च योजनम् २(†) ।
 अङ्गुलस्यच हस्तस्याप्येवं मानं समीरितम् ३(‡) ॥
 इति भूमिमानम् ॥

—*—

अथ मण्डपाद्युपयुक्तं प्राची साधनं मुच्यते ४(§) ।

तत्र नारदः—

एवं लक्षणं संयुक्ते क्षेत्रे सम्यक् समीकृते ।
 पूर्वोक्तलक्षणं श(स)ङ्कुं तन्मध्ये स्थापयेत्ततः ।
 तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्तं पूर्वा पराहयोः ॥
 तत्र कार्य्यावुभौ विन्दू वृत्ते पूर्वापरावधौ ।
 समं मण्डलं शङ्कुमानं परिमितं व्यासार्द्धम् ।
 पूर्वोक्तलक्षणं ऋजुत्वादिलक्षणोपेतम्,
 सूच्यमः सरलः शङ्कुः पृथुर्मले धृतस्थिरः ।
 द्वादशाङ्गुलमानः स्यात्त्रिवृत्तः प्रविशेदमुवीति ।

१ (*) 'सप्तविंशतिमात्रोच्च (नोच्च) धनुर्ग्रह इति स्थितः' एवमधिकं पाठान्तरं दृश्यते ।

२ (†) 'क्षेत्रमासनं योजनमिति' भिन्नपाठोऽस्ति ।

३ (‡) एवं लक्षणमिरीतम् इत्यन्वयः पाचोऽस्ति ।

अत्र संक्षेपेण भूमिमानमुक्तम् । पुष्कलान् वास्तुशास्त्रे हेमाद्रौ चास्ति । मार्कण्डेयेच, सूत्रं परमाणुः, भूरजस्त्रसरेणः, वालाघः, लिचाः, युका, यवोऽङ्गुलम्, क्रमादष्ट-गुणानाहु र्यवानष्ट सतोऽङ्गुलम् । षडङ्गुलं पदं, द्वादशाङ्गुले वितस्ति, एतद्विगुणो-हस्तः स्यात् । द्विवेष्टनेन ब्रह्मदीर्घम्, चतुर्वेष्टः धनुर्दण्डः, षट्द्वेष्टेन नासिक-द्विसहस्रं धनुषा क्रोशः, एतच्चतुर्गुणा गव्युतिः, तद्विगुणं योजनम्, इति संक्षेपः ।

४ (§) प्राची साधनरीतिस्तु ज्योतिषे सिद्धान्तशास्त्रे तथैव वास्तुशास्त्रेभ्यः मते, शिखरवादावसि ।

शुक्लसूत्रे, कात्यायनः—१(*) ।

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसस्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः
शङ्कुवप्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ।

अथ वास्तुवलिः ।

प्रपञ्चसारे,—

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु ।

तथाविहित वास्तुवलिः स्याद्रक्षा विघ्नो पशान्ति सम्पदः ॥

तथा बराह संहितायां वलिरुक्तः २(+) ।

मातृस्ये च—

ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तो वास्तु मध्येतु यो वलिः ।

आहारो वैश्वदेवान्ते नूनं तव भविष्यति ॥

यज्ञोत्सवादौ च वलिस्तवाहारो भविष्यति ।

वास्तुपूजामकुर्वाणः नैवाहारो भविष्यति ॥

१ (*) शुक्लसूत्रे द्वितीयसंज्ञके । तृतीय सूत्रं यथा 'तदन्तरं रज्ज्वा अभ्यस्य पाशीकृत्वा शंकोः पाशी प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्येशङ्कुरेवमुत्तरतः सोदीची' । समेति । अतः कर्काचार्यैरुक्तम् । "इह प्राञ्चमग्निमुद्धरति" इति श्रूयते । तथा—'प्रागु' शम्' इत्येवमादि दिगायत्तम् । ततो दिङ्निरूपणावेदमाह—समग्रहणं निश्चोन्नतायहणार्थम् । विषमेषु छाया वैषम्यस्यात तव दिगस्पष्टा भवति, (शङ्कुयोपरि द्वादशाङ्गुलः । षडङ्गुलोभूमिखातः, द्वाङ्गुलः परौणाहः । अस्यलक्षणं ज्योतिषि,—'समतलमस्तकपरिधिः भूमिसिद्धो हस्तिदन्तजः शङ्कुः ।

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्' । इति) तव शङ्कुं निखाय तत्सस्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखित् । तव मण्डले पूर्वापरयोर्लेखयोः, शङ्कुरय-छाया निपति इतरीदौ शङ्कुलिखनेत् । सादिक् प्राची भवति । अपरैरुक्तं यथा,—'रज्ज्वा मण्डलं च तत्परिलिख्य कृत्वा लेखयोर्मण्डलपूर्वापरलेखयो र्यवस्थले शङ्कुरयच्छाया निपतति पश्चिमरेखायां प्रविशति, पूर्वरेखार्या निःसरति, तत्रस्थलद्वये द्वौ अन्यौ शङ्कु लिखनेत् । चिह्नद्वयं वा कुर्यात् । तव प्राक्शङ्कुः प्राची । पश्चिमशङ्कुः प्रतीची । प्राचोतु सूर्याधौना, तस्योदयस्थानानां बहुलात्, प्रतिदिनं तत्रादनिययेन प्राची ज्ञातुं न शक्या । तस्मात् शङ्कुस्थापनेन प्राची साधनमुक्तम् । दक्षिणायने तु चित्रापर्यन्त-कोऽभ्युदिति । मेषतुलासंक्रान्ताह्ने प्राच्यां शङ्कायामुदिति । अतः केवलमर्कात् प्राची ज्ञानं दुर्घटम्' । अथ - उदीची साधनमाह—तदनन्तरमित्यादिना । 'प्राची प्रतीची सूत्रान्स्थितशङ्कोः तौ पाशी प्रतिमुच्य प्रविध्य द्विगुणीकृतज्ज्वा मध्यभागं चिह्नं दक्षिणस्यान्दिशि आयम्य आकृष्य, यत्र रज्जुमध्यमायाति तव मध्यचिह्नस्थले शङ्कुं निहन्ति निखनति सा दक्षिणादिक् । एवमुत्तरतो द्विगुणीकृत रज्जुमुत्तरस्यामाकृष्य मध्यभागे शङ्कुं निहन्ति सा उदीची उत्तर दिक् इति' ।

२ (+) 'सर्वदेवग्रहादिषु' इति भिन्नः पाठः । अन्तर्त्सर्वं वास्तुशास्त्रेऽस्ति । बराहमिहिरुक्तं ज्योतिषग्रन्थे ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तु पूजने तदा ।
 वास्तु यज्ञः समुद्दिष्टस्ततो विघ्न प्रशान्तये ॥
 देवायतनाद्यधिष्ठानेषु वास्तुविशेषा स्तत् प्रमाणानिचोक्तानि ।

ज्ञानरत्नावल्याम् :—

चतुःषष्टिपदं वास्तु देवानां परमन्ततः ।
 एकाशीतिपदं वास्तु गृदाणान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 नित्यं शतपदं विद्धि सुस्थिराख्यं सुसिद्धिदम् ।
 पथोदुर्गपुराट्टाल नगर ग्राम खेटके ॥
 शय्यासन विमानेषु तथा वलि गृहेषुच ।
 सिद्धिस्थाने तथा हर्म्ये वाप्यादौ परिकल्पयेत् ॥
 वापीकूप तडागादौ वनेषूपवनेषुच ।
 उक्तानुक्तेषु सर्वत्र कार्यं शतपदं शुभम् ॥
 गृहे गृह प्रमाणञ्च वास्तुदेवं प्रकल्पयेत् ।
 ग्रामे देशादि संस्थाने वापीकूप चतुष्करम् १(*) ॥
 उक्तानुक्तेषु सर्वत्र पञ्चहस्तं प्रकल्पयेत् ।

प्रपञ्चसारे,—२(†) ।

कृत्वावनि-समतलां चतुरस्र क्लृप्ताम् ,
 अष्टाष्ट कोद्यतपदाञ्च स कोण सूत्राम् ।
 तस्यां चतुष्पद समन्वित मध्यकोष्ठे ;
 ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥

अत्राष्टाष्ट कोष्ठके त्यादिना चतुःषष्टि कोष्ठकयुतं चतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र
 कोणसूत्रद्वयं दत्वा मध्यम कोष्ठचतुष्टयेतु ब्रह्माऽर्चनीय इत्यर्थः ।

१ (*) 'चतुर्विंश' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

२ () श्रीभगवत्पादकृत प्रपञ्चसारतन्त्रे इति । अथ पञ्चम पटले ६—७ श्लोको ।

दशश्लोकाःस्युः ।

प्राग्याम्य वारुणोदगिदक् कोष्ठ चतुष्पदेषु समभि यजेत् ।
आर्य्यकमथ सविवस्वत सज्ञं, अथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥

कोणद्वयार्द्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृ शक्राह्वाः ।

सेन्द्रजयरुद्रतज्जयसापश्च वत्सकस्तथाऽम्रयाद्याः ॥

अग्रे पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे शर्व्वं गुहाय्यं मणौच यजेत् ।

जम्भकपिलिपिच्छाख्यो चरकि-विदायौच पूतना प्रोक्ता ॥

अर्द्धपदाद्यन्तासुच चत सृष्टु दिक्षुक्रमेण वहिरर्च्याः ।

वासव-यमजलेशशशिनाम ष्ठावष्टौच मन्त्रेण विधिना ॥

ईशानाख्यः सपर्जन्यः जयन्तः शक्रभाष्करौ ।

सत्योभृशोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥

अग्निः पूषाच वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगोदक्षदिगाश्रिताः ॥

निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीवो वरुणस्तथा ।

पुष्पदन्तासुरौ शेषोर(रो)गौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥

वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमोभल्लाट एवच ।

अर्गलाख्योदितिस्तद्वत् अदितिः सौम्यदिग्गताः ॥

इतीरितानामपि देवतानां, चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।

पयोऽन्धसा साधुवलिः प्रदेयः, द्रव्यैश्च वातन्त्रविशेषसिद्धैः ॥

अत्र-तन्त्रविशेषश्च । कपिलपञ्चरात्रादिः । तदवहितैरित्यर्थः । एतच्च सर्व्व-
वास्तुपूजा-होम-वलिदानादिकं प्रयोगश्च गृहदान प्रकरणे वक्ष्यते ॥

इति वास्तुनिरूपणम् ॥

—*—

अत्र मण्डपादि निरूपणम् १(*) ।

—*—

पञ्चरात्रे,—२(†) ।

कनीयान्दशहस्तः स्यान्मध्यमो द्वादशोन्मितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ३(‡) ॥

विश्वम्भर वास्तुशास्त्रे,—

दशद्वादश हस्तो या कलाहस्तोऽथवा पुनः ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डप द्वयम् ॥

धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यज्ञमन्तपः ॥

अत्र कलाहस्तः—षोडश हस्तः ।

प्रतिष्ठादीपके, मण्डपं प्रक्रम्य—

हस्तात् षोडशान् कुर्वीत द्वादशान् दश एव वा ? ।

मध्ये वेदिकया युक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेतु,—षोडशहस्त मण्डपमुक्त्वाऽभिहितो दश-द्वादशहस्तोद्विद्धि-वृद्ध्या ततः क्रमादिति । अत्रहस्तौ द्वादश हस्ताविति कनीयांसौ मण्डपावुक्तौ (यातः) । ततः परं द्विद्विद्वेति दशहस्तश्च मध्यमौ । षोडशहस्तस्तु साक्षादुक्तः, एवं द्विद्वि-

१ (*) 'शुभनक्षत्रादियुते विहिते काले मण्डपम् विदध्यात् । तद यथा,—

एककलशपक्षे पञ्चहस्तं मण्डपम् । नवकलशपक्षे सप्तहस्तम् ।

अष्टोत्तरशतपक्षे नवहस्तम् । सहस्रपक्षे सप्तपञ्चकमितम् ॥

पञ्चविंशान्नमित्यर्थः । स च षोडशक्षेत्रयुतः । मध्येचत्वारः प्रान्तेऽवशिष्टाः । मध्या अष्ट-हस्तप्रमाणाः । अन्ये पञ्चहस्तप्रमाणाः । तेषांपञ्चमोऽंशो । भूमौखातकः । तत्तोरणक्षत्राः सप्तहस्ताः । तदहर्हाः फलकाः' इत्यादि ।

२ (†) विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे,—'मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयम् । धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे-यज्ञमण्डपः । दशद्वादशहस्तो वा कलाहस्तोऽथवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा मण्डपपरिमित-मन्तरं त्यक्त्वा द्वितीय मण्डपं कुर्यात् । यदा ये-धामाग्रे मण्डपः क्रियते तदा तद्द्वयपरिमितान्तरं त्यक्त्वा परतो मण्डपं कुर्यादिति' । कलापरिमितः हस्तः षोडशहस्त इति । मयमतवस्तुशास्त्रेऽपि मण्डपवृत्तमस्ति ।

३ (‡) इय शीर्षपञ्चरात्रे वैष्णवमन्त्रशास्त्रे ।

वृद्धयेति चोक्तात् षोडशात् । ततोऽपि द्विद्विहस्त वृद्ध्याष्टादशऽस्तापेक्षयातूत्तमम् । इत्युभयरूपं त्वेतत् । एवं संप्रहकार मतेतु—पञ्चविध मण्डपा उक्ताः । लिङ्गपुराणेच, तुलापुरुषमधिकृत्य विंशति हस्तमितमण्डप उक्तः ।

विंशहस्त प्रमाणेन मण्डपं कुटमेववा ।

अथाष्टादश हस्तेन कलाहस्तेन वा पुनरिति ॥

नच दशहस्त—मण्डपे त्र्यंशेन वेद (वेध) व्यासाः । कुण्डकं (पं) च मेखला दशदशाङ्गुलानि व्यासानि, वेद्यन्तरेच पादपरिमितानीति । वेद्यामाह—

प्राक्पश्चाच्च मिलित्वाष्टौ हस्तव्यासाः । उभय त्रैकैक हस्तमात्रमवशिष्यते । तत्र ऋतिवगादीनामुपवेशनादेः सौकर्याभावः । मेखलापञ्चककरणपक्षेतु नतत् सौकर्यमिति, नायं पक्षः साधीयानिति वाच्यत् ।

एकमेखलकुण्डपक्षे एकमपि विधानम्, पक्षान्तरेच दशहस्त मण्डप-स्योपयोगात् । अत्र चतुरस्र साधनमाह, विश्वकर्मा,—

कृत्वा प्राक्सूत्रमर्द्धाङ्गं दक्षिणोत्तर मत्स्योः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम् ॥

अस्मार्थः—१(✽) ।

इष्ट प्रमाणं तत् प्राचीसूत्रमास्फाल्य तन्मध्यमं कल्पयित्वा प्राचीसूत्रं, सम्पादिते रेखापूर्वोक्ते (वर्तन्ते) सूत्रस्यादिते (सम्पादिते) रेखापूर्वोक्ते सूत्र स्यादिं निधाय रेखा-मध्यमांके किञ्चिदधिकं सूत्रंकृत्वा तत्प्रमाणेन प्राचीसूत्रस्यापर पश्चिमार्द्धं वृत्तार्द्धं कुर्यात् ।

एवं प्राची सूत्रस्यापरान्ते सूत्रस्यादिं निधाय पूर्वप्रमाणेनैव सूत्रेण प्राचीसूत्रस्य-प्रागभावे, पूर्वकृतवृत्तार्द्धाभिमुखं परस्परमभेदेन निःसृताप्रद्वयं वृत्तार्द्धं कुर्यात् ।

एवं परस्परमन्तरेखाद्वयरूपौ दक्षिणोत्तरमत्स्यौ २(+) सम्पाद्य तन्मध्यां मध्याङ्केनच स्पष्टं दक्षिणोत्तरायतं प्राचीसूत्रं प्रमाणमात्रं न्यसेत् ।

१ (०) चतुर्वर्गचिन्तामणौ—‘पूर्वोक्त रेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं निधाय, मत्स्यसूत्रान्तरं परिधस्य वृत्तं रचयेत् । तस्याएव रेखायामूलं निधाय, तत्सूत्रान्तरं परिधस्य वृत्तं रचयेत् । तस्याएव रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रान्तं परिधस्य द्वितीयवृत्तं कुर्यात् । एवं वृत्तद्वये कृते दक्षिणोत्तरदिशोर्भूतं स्थलं निष्यत्येतत्, मत्स्य द्वये पूर्वोक्तेरेखा लाञ्छने चेकं सूत्रं निष्याल्य दक्षिणोत्तरा यतारेखांलिखित्’ इत्यादि । अन्यद् विश्वकर्मा शिल्पशास्त्रे ।

२ (१) ‘सूत्रोपरि सूत्रान्तरं निपातनात् स्वस्तिक मध्याङ्कविः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते’ । शिल्पशास्त्रेषु मयमतादिषु । इति हेमाद्रौ व्यक्तगतिः । सूत्र पातने मत्स्यकृतिलेखे मत्स्य इतिव्यपदेशः ।

ततः तत्सूत्रार्द्धप्रमाणेन दक्षिणसूत्रान्तात् पूर्वसूत्रान्ताच्च, अग्रे (तत) कोणे मत्स्वरूपं कुर्यात् ।

एवं नैर्ऋत्यादिकोणत्रये मत्स्यान् सम्पाद्य प्राग्दक्षकोण मत्स्ये मत्स्यद्वय-
स्पष्टाप्र-सूत्रचतुष्टययोगाच्चतुरस्रं सिद्धिरिति ।

ईदृशं चतुरस्रं साधनाशक्तौ याज्ञिक-प्रसिद्धानु (प्र) मानेन वा चतुरस्रं-
कुर्यात् १(*) ।

यथाह,—दुं डुकारिकायाम्,—

यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमोभवेत् ।

आगमार्द्धे भवेच्छङ्कुः शङ्कुवर्द्धेन निरञ्ज (ज) नम् ? ॥

अस्यार्थः—

मण्डपादिव्यासप्रमाणारज्जुं स्वसमेनागमसंज्ञकेन द्वितीयेन भागेन वर्द्धयेत् ।
तेन द्विगुणप्रमाणाच्च रज्जुः सम्पद्यते । तामेवोभयतः पा (अंशा) श्रृङ्भ्यां सह तावतो-
मेवकृत्वा तामष्टधा विभज्य पञ्चमांशांते कर्षणाय (पञ्च) षष्ठांशान्तेच शङ्कुवर्धच २(†) ।
चिह्नरूपं कृत्वा मण्डपादेः ।

प्राचीसूत्रप्रान्तद्वये शङ्कुद्वयं निखाय अन्तःपाशौ तयोरासज्य कर्षणचिह्नमाकृष्य
शङ्कुद्वयं निहन्यत् । तत ईशानामेयादि-शङ्कुषु प्रादक्षिण्येन रज्जुवेष्टनाद्
मण्डपादिषु-चतुरस्रं प्रसादयेत् ।

इति मूलागमः ।

ततोमण्डपसूत्रन्तु त्रि (निः) गुणं परिकल्पयेत् ।

पूर्वादिषु क्रमात्तस्य मध्यगर्भेतु (त्रि) वेदिका ।

एवं चेदितिकोणेषु तच्च-प्राग्वत् सुविन्यसेत् ।

१ (*)

एवं प्राचीनिरूपणादि प्रसङ्गे प्राचीनसमये यागादिषु शुल्बसूत्रद्वया-टीका-यज्ञ कुशादि-
निरूपणसमयेषु तथैव हेमाद्र्यादिषु वास्तुविद्या-मयमतदिषु ग्रन्थेषु च सर्व्वमस्ति ।

२ (†)

भविष्ये—‘वेदिपादान्तरं’ त्यक्त्वा कुशानि नव पञ्चवा ।

वेदाभ्यां तानि रुरुं रुरुं वा यथा क्वचित् ॥

अथ वेदाभ्यां,—चतुरस्राणि द्वेयाणि ।

तान्—मानस्वरूपकान् इति ।

आग्नेयादिक्रमेणैव लोकेशान् दिग्विदिक्षुच ।

इष्टक्राभिर्मुदा वापि वेदी (दीः) दर्पणसन्निभा ।

राजहस्तोच्छ्रया कार्य्या विदुषां सिद्धिमिच्छताम् ।

मण्डपसूत्र मितिः । प्राक् (श) परायत्तां दक्षिणोत्तरायत्तां त्रिगुणां त्रिभागा-
मित्यर्थः । तेनच नवभागः मण्डपः सम्पद्यते ।

मध्यभाग इति । मध्यमे नवमेशे तन्माना वेदिः कार्य्येत्यर्थः । राजेति—राजा
अत्र यजमानः । तद्वस्तोच्छ्रयेत्यर्थः १(*) । पञ्चरात्रे,—

कुर्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।

सारदारुभवांस्तम्भान् दृढान् कुर्वाद्द्वयजून समान् ॥

मण्डपाद्धौर्च्छितान् वेद संख्याश्चूडान्वितांस्तथा ।

बलिकामूर्द्धतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥

वाह्ये पीठ प्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।

कल्पयेद्विकरे द्वारे चतुरङ्गुलवृद्धितः ।

मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्यपत्रि भागतः ।

चतुर्थांशोच्छ्रितः तस्या स्त्रिसप्तपञ्चतोऽपिवा ॥

नवैकादशहारं (द्वारं) वा इष्टक्राभिः प्रकल्पयेत् ।

कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमोद्वादशोन्मितः ॥

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ।

वेदसंख्यान्-चतुःसंख्यानिति । चूडान्वितान् शिखायुक्तान् ।

बलिकामूर्द्धत—इति । तेषां चतुर्णां स्तम्भानां शिखाभिः प्रोक्तरन्ध्राणि, उभयो-
रन्ध्रद्वययुक्तानि बलिका संज्ञानि, तिर्यक्काष्ठानि स्थापनीयानीत्यर्थः ।

वाह्ये—वेदिकास्तम्भ वाह्य परिधावितियावत् ।

पीठप्रमाणेति—पीठस्यचतुर स्त्रीकृतस्य मण्डपक्षेत्रस्य प्रमाणेन तत्रसूत्र विभागतः
मण्डपक्षेत्र विस्तार सूत्रतोऽंशेन वहिःपरिधौ द्वादशचिह्नानि तुल्यान्तराणि कृत्वा
तत्र द्वादशस्तम्भाः स्वपञ्चमांशेन निरवधेयाः, इति पिण्डतोऽर्थः ।

१ (*) यागादिक्रमेणैव लोकेशान् दिग्विदिक्षुच यजमानहस्तः परिसारे पुरोहितहस्तोवा वाह्यः । परं शिल्पशास्त्रे-
युक्ति कल्पयेद्विकरे द्वारे चतुरङ्गुलवृद्धितः । पञ्चरात्रे, मण्डपस्यपत्रि भागतः ।

उक्तं हि,—

मण्डपप्रमिता रज्जुः पूर्वं कार्य्या चतुर्गुणा ।

पश्चात् कार्य्या त्रिभागा सा रज्ज्वप्रेष्वर्कसंख्यया १(*) ॥

तदेवं षोडशस्तम्भोमण्डपः सम्पद्यते ।

अत्र बाह्यं द्वादशांके चूडाः वलिकाश्च त्वनियताः ।

तदनभिधानाद्वा । न्यसेद्विकरमित्यादि मध्यमोत्तमयोरिति । चतुरङ्गुल-
वृद्धित-इत्यनेन सम्बध्यते । ततश्च कनीयसं मण्डपे दिक्सुत्र प्रमितमेकैकं हस्तं
गृहीत्वा द्विहस्ता विस्तृता । तानिच द्वाराणि कार्य्याणि ।

मध्यमे चतुराङ्गुलाधिक-द्विकराणि कार्य्याणि । अतश्च-द्वादशहस्तमण्डपस्योभय-
रूपत्वाद् द्वाराणि चतुरङ्गुलाधिक द्विहस्तानि । द्विहस्तमात्राणि वा कार्य्याणि । उत्तमे-
त्वष्टाङ्गुलाधिक द्विकराणि कार्य्याणि २(†) ।

त्रिभागतः—इति पूर्वोक्तन्यायेन मध्यम त्रिभागस्य नवमांशरूपत्वा तावम्माना-
वेदिरिति शास्त्रतः पर्यवस्यति । त्रि-सप्त-पञ्चत-इत्यादि (स्व) विस्तारस्य तृतीयेन
ःश्चमेन नवमेनैकादशेनवा भागेन तस्याश्च स्यादुच्छ्रिति रित्यर्थः ।

द्वि(ह्नी)यत—इति हारोभागः । क्रियाविशेषणं बाह्यस्तम्भपरिमाणमुक्तम्,
शारदातिलके,—३(‡)

षोडशस्तम्भ संयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यमाः (गाः) ।

अष्टहस्त समुच्छ्रायाः संस्थाप्याद्वादशाभितः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विच्छिद्राः जवः शुभाः ४(०) ।

तत् पञ्चमांशं निखनेद् मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥

१ (*) 'शङ्करि, इत्यभिन्नपाठोऽस्ति ।

२ (†) 'अथ बाह्य,—मिति । इति कनर्धिस्य सप्तं चतुष्टयापेक्षया बाह्यत्वम् । तथापि, पूर्वं
मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधौ सप्तहस्तमकं विन्यसेत् । एवञ्च षोडशस्तम्भो मण्डपः
सम्पद्यते । स्वविभागत इति, प्राक्पश्चिमायतस्य दक्षिणोत्तरायतस्य वा क्षेत्रस्य तृतीयां-
शपरिमितमन्तरालं विहाय सप्तानि निवेशनीयानित्यर्थः । कन्यसेधिकरमिति, कन्यसेमण्डपे
विहस्तविस्तारं हारं कार्य्यम् । मध्यमोत्तमयोश्च चतुरङ्गुलाभिहत्या विधेयमिति, ईमाद्री ।

३ (‡) तृतीयपटले १४८-१६० पृष्ठे ।

४ (०) 'पञ्चहस्तेति—कन्यसे मण्डपे पञ्चहस्ताः । मध्यमे षड् हस्ताः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः शारदाखाविधेयाः, ईमाद्री सुरयः प्रोचः ।'

मयमतादि वास्तुशास्त्रे, मण्डपादीनां विजयादिभ्यारिभाषिकी संज्ञा ।

(*) कन्यसे मण्डपः इति प्राज्ञावरमिति ।

नारिकेल दलर्वशै श्लोदयेत्तत् समन्ततः ।
 द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीर महीरुहाम् ॥
 स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ।
 दशाङ्गुल प्रमाणेन तत् परिणाह ईरितः ॥
 तिर्य्यकफलकमानं स्यात् स्तम्भानां मद्धमानतः ।
 शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्त मानतः ॥
 दिक्षु ध्वजान् निवधनीयाल्लोकपाल समप्रभान् ।
 वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कर्वीत मण्डपम् ॥
 तत्त्रिभाग मिते क्षेत्रेऽरत्ति मात्रसमन्वितान् ।
 चतुरस्रान्ततो वेदीं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥

षोडशस्तम्भ संयुक्तमिति — मण्डपस्य विशेषणम् । सर्वेषां स्तम्भानां स्वपञ्च-
 मांशेन भूमौ निखननम् ।

पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिरिति वास्तुशास्त्रात् ।

तत्रैव, करैः षड्विस्तु संच्छा(स्था)द्या विजयाद्या स्तु मण्डपाः इति । तोरणान्यु-
 क्तानि, मात्स्ये,—

द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि,
 चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनामिति ।

विशेष उक्तोवास्तु शास्त्रे,—

अश्वत्थोडुम्बर प्लक्ष वटशाखाकृतानितु ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
 पञ्चहस्त प्रमाणा स्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः १(*) ।
 षडङ्गुलाभिवृद्धास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ॥
 मस्तके द्वादशां शेन शङ्ख चक्र गदाम्बुजम् ।
 प्रागादि क्रमयोगेन न्यसेदेषां सुदारुजम् ।
 पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

१ (*) मन्त्रसुक्तावल्याम्—‘तोरणानि च तेष्वेव द्वारेषु स्थापयेद्बुधः’ इति ‘द्विचतुवाराणि
 विदध्यात्पञ्चमांशतः’ ।

क्रियासारीऽपि—‘द्विचतुवाराणि मध्यतः’ ।

अत्र द्वाराणि,—तोरणान्येवात्र द्वारकारणत्वाद्वारशब्देनोच्यन्ते । नतु मण्ड-
पस्य द्वाराणि । तेषां मध्यमोत्तममण्डपयो स्तोरणापेक्षयाऽल्प परिमाण स्योक्तत्वात् १(*) ।

मातृस्ये तोरणत्वेन पृथगुपदेशात् । खातानाञ्च कनीयसि मण्डपे पञ्चद्वस्तत्वाभि-
धानात् । उत्तमेच सप्तद्वस्तत्वाभियानात् । मध्यमे षड्वस्त भवन्तीत्यर्थ—सिद्धम् ।

अतएव कनीयसादि मण्डपकरणानि प्रक्रम्य त्रिकाण्डे पञ्चषट् सप्तद्वस्तानी-
त्युक्तम् । षडङ्गुलाभिवृद्धास्त्विति,—कनीयसि मण्डपे द्विद्वस्तान्तराला, मध्यमे-
षडङ्गुलाधिकद्विद्वस्तान्तराला, उत्तमे द्वादशाङ्गुलाधिकद्विद्वस्तान्तराला स्तोरणाः
(तोरणशाखाः) निखेया इत्यर्थः २(*) ।

मस्तक इति,—तिर्यक् फलकस्य मस्तके द्वादशांशेन प्रथमादि मण्डपेषु यथा
क्रमं चतुरङ्गुलपञ्चाङ्गुल-परिमितानि शङ्ख चक्र गदाम्बुजानि कृत्वा निवेश्यानीत्यर्थः,
एतेषामेव विशेषणं सारदारुजमिति ।

यद् दारु मयं तोरणं तज्जानिच चिह्नानिवा । दारुमये तत्र शङ्खादिकं कार्य-
मित्यर्थः । शैवयागेतु शङ्ख चक्रादिस्थाने परिमाणान्तरयुक्त त्रिशूलादिकं च कार्य-
मित्यर्थः ।

पिङ्गलागमेच,—

शूलेन चिह्निताः कार्य्या द्वार शाखास्तु मस्तके ।

शूले नरा(वा)ङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥

कृजुर्वै मध्यशृङ्गं स्यात् किञ्चिद्वक्रं (क्) च पक्षयोः ।

प्रथमं तत् समाख्यातं द्व्यङ्गुलं रोपयेत्ततः ।

शेषांशा द्व्यङ्गुला वृद्धिर्विशश्चाङ्गुलवृद्धितः ॥

- १ (*) सिद्धान्तशेखरे—'न्ययोधो तोरणं पूर्वं यास्येलीङ्गस्वरं मतम् । पश्चिमेऽप्यल्पसम्पूरं सप्त
प्रच तोरणम् । पूर्ववापञ्चसम्पूरं न्ययोधो तोरणं मतः' ।
तत्रैव—प्रचोडुसुर बोधिवृष्टाः पूर्वादितः क्रमात् ।
पूर्वादितः विधातव्या यथाद्यन्तविपर्ययः ॥
अनाभा दैर्घ्यवैषां सर्वाशासु निवेशयेत् ।
चतुर्दिग् वेदादि-मन्त्रचतुष्टयेन तोरणानि कुर्यात् ।
परिमाणविषये शूलवस्तुवे कात्यायनेनोक्तम्—'औगित्यादधात् परिमाणम्' ।
अन्यत्रोक्तं, 'प्राचमीङ्गुलराश्रित्य वटीयं तोरणं न्यसेत्' ।
वास्तुशास्त्रे च,—'अप्येलीङ्गस्वरपञ्च वटशाखा कृतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्' ।
२ (†) 'तोरणशाखा निदेश्याः' इति पाठान्तरम् । 'तोरणोऽस्त्री वचिर्भारम्' इति कोषकाराः ।
वि—३१

तुरीयांशेन शूलैर्घ्यचतुर्थांशेन पादद्वयङ्गुलवृद्धिः । पक्षयोः पार्श्वकीलयोः । प्रथमं कनीयो मण्डपस्य त्रिशूलं द्वयङ्गुलं रोपयेदिति । शूलस्य मूलभागीयाङ्गुलद्वयपट्टिका-विले निवेशयेदित्यर्थः ।

शेषाणां मध्यमोत्तममानानां १(*) तोरणशूलस्यच द्वय(त्रय)ङ्गुलवृद्धिः । मध्यम एकादशाङ्गुलदीर्घं उत्तमे त्रयोदशायत्तदीर्घं शूलमित्यर्थः । वेशश्चालङ्गुलवृद्धित इति । मध्यमे शूलभागीयाङ्गुलत्रयं पट्टिकायां निवेश्यम् । उत्तमेत्वङ्गुलचतुष्टय मित्यर्थः । तोरण विषये विषयान्तरमुक्तं सिद्धान्तशेखरे,—

लक्षणं तोरणानां च वक्ष्ये संक्षेपतः क्रमात् ।

न्यग्रोधतोरणं पूर्वे याम्येत्वौदुम्बरं मतम् ॥

पश्चिमे ऽध्वत्थ सम्भूतमुत्तरे प्लक्ष तोरणम् ।

पूर्वेवा प्लक्षसम्भूतं न्यग्रोधश्चोत्तरे मतम् २(†) ॥

एकमेषामलाभे स्यात्त दभावे शमीद्रुमः ।

एवं खदिर शाखाश्च शालीयाः तोरणे स्मृता इति ॥

तोरणस्थापने मन्वा उक्ताः, मूलागमे,—

मण्डपेऽथाग्निमीले'ति विन्यसेत् पूर्व्वतोरणम् ।

'इषेतवोर्जे'ति मन्त्रेण दक्षिणेच निवेशयेत् ॥

'अग्न आयाहि' मन्त्रेण पश्चिमे विनिविशयेत् ।

'शन्नोदेवी'ति मन्त्रेण न्यसेदुत्तरतोरणमिति ॥

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

लोकेशवर्णाः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किनिकायुतः ३(ः) स्यादिति । सूत्रं संप्रदेऽपि,—

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

१ (*) 'मध्यमग्रोधमानानाम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) 'मण्डपं प्रति पताकास्तु प्रीक्ताः शास्त्रार्थ—काविदैः ।

सप्तहस्ताः पताकास्तु सप्तमांशेन विस्तृताः ॥

लोकपालानु वर्णेन बलभीतु हिमप्रभा' इति संयद्धे, चिन्तामणौ च ।

३ (‡) 'पञ्चहस्ताध्वजा कार्या वैपुल्येन दिङ्मताः ।

सप्तहस्ताः पताकास्युः विंशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥

सिन्दुराः कर्पूरा धुसा धुसरा मेघसन्निभाः ।

हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभाः पूर्व्वदिताः क्रमात् ।

एवं वर्णाः शुभाः कार्याः पताकाः पञ्चहस्ताः सप्तहस्ताः ।

सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ।
 लोकपालानुवर्णेन नवमीतु हिमप्रभाः ॥
 पीतरक्तादि वर्णाश्च पञ्चहस्ताः ध्वजाः स्मृताः ।
 पञ्चहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन ता मताः ॥
 द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैश्च वंशजैः संयुतास्तथेति ।
 अत्र द्विपञ्च हस्तैर्दशहस्तैरित्यर्थः ।

लोक पालानां वर्णा उक्ताः स्मृतौ—

इन्द्रः पीतो यमः श्यामोवरुणः स्फटिकः प्रभः ।
 कुवेरश्च सुवर्णाभो ह्यग्निश्च स्वर्णरूपधृक् ॥
 तथैव निऋतिः श्यामो वायुः क्रमः प्रशस्यते १(*) ।
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमानिति ॥
 कच्चित्त्वग्निः रक्तवर्ण इत्युक्तम् ।

गारुडेतु पताकानां वर्णान्तरमुक्तम् ।

यथा—

पञ्चहस्ताः ध्वजाः कार्य्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्वंशत्यङ्गुल विस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाश द्वेशिताः ।
 सिन्दुरा कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघ सन्निभाः ॥
 हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वार्दितः क्रमात् ।
 एवं वर्णाः शुभाः कार्य्याः पताकाः पाकशासन इति ॥
मण्डपे कुम्भस्थापन मुक्तम् , मातृस्ये,—
 द्वारेषु कुम्भद्वयमत्रकार्य्यं, स्रग्गन्धधूम्राम्बररत्न युक्तम् ।

मूलागमेच,—

गन्धपुष्पाक्षतो पेतान् कुम्भां स्तेषु निवेशयेत् ॥
 ध्रुवं धरं वाक्पतिञ्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्यतु कोणेषु कलशेषु क्रमादमी ॥

अमृतोदुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्थ कुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैरिति ॥
 तन्मनूत्तमै,—स्तेषां विहित मन्त्रैः ॥

अथ कुण्डानि १(❀) ।

भविष्योत्तरे,—

वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नवपञ्च
 वेदास्त्राण्येव तानि स्युर्वत्तुलान्यथवा कचित् ॥
 अत्र वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ।

आम्नाय रहस्येतु,—

कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनाला कृतीनि वा ।
 नव पञ्चाथचैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ॥
 नव कुण्डविधानेतु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।
 नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशान दिगन्तरे ॥
 विधाने पञ्चकुण्डानां ईशाने नवमं भवेत् २(+) ।

ज्ञानरत्नावल्याम्,—

दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमन्त्रीशगोचरे ।

नारदीय-मातृस्ययोः—

यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
 वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभन्तथा ॥

१ (*)

शारदायां कुण्डनाम-संख्यायोक्ताः—‘चतुरस्रं योनिमर्द्धचन्द्रासं सुवर्तुलम् । पङ्क-
 पङ्कजाकारमष्टासं तानि नामतः । आचार्यकुण्डं मध्ये स्वाद्वीरोपतिमर्द्धन्द्योः’ ॥ अत्र
 चतुर स्नादितः अष्टाष्टास्त्राणि नवकुण्डानि भवन्ति, तेषां लक्षणनिर्माणादिकं क्रमशः
 सम्यक् तवोक्तम् ।

सिद्धान्तशिखरे,—‘पुरन्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम् ।

तदाचार्यस्य निर्दिष्टं कुण्डं ज्ञेयं शिवोदितम्’ ।

‘नवकुण्डविधानेतु दिक्षु कुण्डाष्टकस्थिते’ । इत्याम्नायरहस्ये ।

‘मानाङ्गुल—मात्राङ्गुलदेहलब्धाङ्गुलीषु मध्ये कुण्डमानेतु—

मात्राङ्गुलेन कर्त्तव्यानि कुण्डानि । तथाच, तैलान्त्यमारि—

‘मात्राङ्गुलेनैव कुण्डं कर्त्तव्यं याज्ञिकैः सदा’ । इति

‘मात्राङ्गुलेन चानेन मेखला-कण्ड-नाभयः ।

कर्त्तव्यः कुण्डं योनिषु इत्यादि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

‘पञ्चमं भवेदिति’ पाठान्तरमस्ति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

२ (†)

कुर्व्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।
कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकर सम्मितम् ॥
पीठवद्धन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्तकम् ।

प्रतिष्ठादीपके,—

वेदि-भित्ति परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः ।
हस्तमात्राणि कुण्डानि चतुरस्राणि सर्व्वतः ॥
समेखलानि कुर्व्वीत योनिवत् युतान्यपि । इति

अत्र च त्रयोदशाङ्गुलान्तरत्वस्य सपादहस्त व्यवधानस्यच, मण्डपाल्प
महद्विस्तारापेक्षो व्यवस्थितो विकल्पः । सर्व्वतः अष्टासु दिक्षु तत्तद्दिग्भेदेन कुण्डा-
कृतिभेदः । फलविशेषेच भेदोक्तः ।

कामिकेतु,—१(❀)

ऐन्द्र्यां स्तम्भे चतुष्कोणे अग्नौ भोगे भगाकृतिः ।
चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैऋते द्वित्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षट्सु उच्चाटनेऽनिले ।
उदीच्यां पौष्णिके पद्मं रौद्रयामष्टाक्षं मुक्तिदम् २(†) ॥

दिग्भेदेन कुण्डाकृति भेदोक्तः । सिद्धान्त शेखरेच ३(‡) नव कुण्डकमोत्तम
इति वर्णभेदेनापि कुण्डभेदोक्तः ।

शारदातिलके च,—

विप्राणां चतुरस्रस्यात् राज्ञां वर्तुल मिष्यते ।
वैश्यानामर्द्धं चन्द्राभं शुद्राणां त्र्यस्रमीरितम् ॥
चतुरस्रन्तु सर्व्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः । इति ।

सर्व्वेषु चैतेषु कुण्डेषु होमसंख्यानुसारेण हस्तादिमानं (मात्रं) क्षेत्र फलं
फलपनीयम् ।

- १ (❀) 'तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं कुण्डोक्तिः' कामिकाग्रमे वक्ति ।
२ (†) अथ 'षट्त्रिकोणक' इति पाठान्तरः भस्ति ।
३ (‡) 'सिद्धान्तः शेखर' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

मुष्टिमानं शताद्धेतुं शतेचारत्तिन मात्रिकम् ।
 सह स्नेत्वथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम् ॥
 द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुः करम् ।
 अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥
 अत्र मुष्टिमानमिति—वद्वमुष्टिहस्तमात्र मित्यर्थः ।

सिद्धान्त शेखरे,—

शताद्धे मुष्टिमात्रं स्यात् शते चारत्तिनमात्रकं ।
 हस्त मात्रं सहस्रेस्याद्द्विहस्तं चायते मतम् ॥
 लक्षाद्धेत्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षा वधि क्रमात् ॥
 षड्दस्तं लक्षविंशतेः कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे त्वष्टहस्तं कुण्डं प्रोक्तं तदूर्ध्वतः ॥

यत्तु शारदायिलके,—

एक-हस्तमितं कुण्डं एकलक्षे विधीयते ।
 लक्षाणां दशके यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत् ॥
 दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहो मेऽपि शस्यत इति ।
 सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुर समुदाहृतम् १(†) ।

१ (०) 'अत्रविधीयते, इति भिन्नः पाठः ।' सिद्धान्तशेखरेच,—

'लक्षाद्धेत्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् ॥

षड्दस्तं लक्षविंशत्यां कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।

मताकरेतु—'केचिद्वस्तं लक्षहोमेदिहस्तम्, लक्षहन्दे षड्विहस्तं विलक्षे ।

” होमे कुण्डं वेदलक्षेऽब्धिहस्तम् ; प्राहुर्दीप्तां पञ्चकं पञ्चलक्षे ॥

रसहस्रं रसलक्षे सप्तकरं सप्तलक्षे स्यात् ।

वसुधसं वसुलक्षे नवलक्षे नवकरं कुण्डम् ।

दशलक्षे दशहस्तं दशकरमेवेह कोटिहोमेऽपि ॥

दशहस्तावह कुण्डं परमसि महीतलेऽमुष्मिन् ॥

अन्यत्तु स्कान्दे,—

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति ॥

यदेभिरुक्तं तल्लक्षादिहोमे द्वेयकहस्तादिकुण्ड विधानम् । कोटिहोमेच दशलक्षादि-
महाकुण्डविधानम्, यथा यथं घृतादि शीघ्रदाहिद्रव्ये विषये विधानम् ।

चिरदाहि ग्रीहादिस्थले (स्थूल) द्रव्यविषयम् द्रष्टव्यम् । एतेषां च हस्ता-
(चतुरस्रा)दि कुण्डानां मध्ये चतुरस्रकुण्डे समवतुरस्रक्षेत्रनिर्माण प्रकारो मण्डप-
निर्माणे प्रागुक्त इति ।

वेदांशः—चतुर्थांशः । योन्यादि कुण्डे प्रकृति भूतपक्षे (५४) इष्ट प्रमाणस्य
समचतुरस्रस्य मध्यमे प्राचीरेखास्वपञ्चमांशेन पुरस्ताद्बद्धयेत् । वेदांशमानतः कोण-
सूत्रे विशेषः ।

तेन चतुरस्रक्षेत्र-कोणसूत्र-नैऋत्यदेशस्थ-चतुर्थांशादि देशे लाञ्छयित्वा
तल्लाञ्छने कोण सूत्रं चतु(पञ्चमां)र्थांशपरिमितस्य सूत्रस्य दक्षिणरेखामध्यात् पञ्चम-
रेखामध्यं यावन्निधाय तत् सूत्रकोटीतरेण भ्रमणाद्वह्निर्वाहं न्यसेत् ।

एवमेव पश्चिमरेखामध्यादुत्तर रेखामध्यं यावद् वृत्ताद्धं रचयेत् । ततोक्षीण-
रेखामध्यात्तदुत्तररेखामध्याच्च । सूत्रद्वयं वृत्ताद्धं द्वयामपृष्टं भवत् पञ्चमांश-प्राचीरेखाप-
यावद् (द्वित्रि) पातयेत् । तेन रेखाद्वयकरणादश्वत्थपत्राभमाग्नेय्यां दिशि योनिकुण्डं
कुर्व्यादित्यर्थः ।

इदमेव स्पष्टीकृतं शारदातिलके,— (तृतीयपटले) ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चधा विभजेत् सुधीः ।

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाद्धाद्धं प्रमाणतः ॥

भ्रामयेत् कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रन्ति ।

सूत्रयुग्मं ततोदयात् कुण्डं योनिनिभं भवेदिति ॥

इदन्तु उदगग्रं कर्त्तव्यम् । सिद्धान्तशेखरेच,—१(✽)

(योनि कुण्डम्)

योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाग्नेयामुत्तरामुखमिति ।

उदगप्रत्वञ्च—उदीच्यां मध्यरेखायाः ।

पञ्चमांश वृद्धयासादनीयम् ।

अर्द्धचन्द्र कुण्डनिर्माणमुक्तम्, कामिकागमे—

अर्द्धचन्द्रकुण्डं, यथा—

चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्वाद्यं शौचतदर्द्धकौ ।

मध्ये प्राप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमाद् इति ॥

तदेवहि शारदायाम्,—

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एक मेकन्त्यजेदंशमध ऊर्द्धञ्च तन्त्रवित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।

अर्द्धचन्द्र मिदं कुण्डं रमणीयमिदम्भवेत् ॥

इष्टप्रमाण समचतुर स्रक्षेत्रे (ऽस्य) मध्यमां प्राचीरेखां नवधा विभज्य प्रथमान्तिमौ भागौ परित्यज्य भागसप्तकपरिमित-रेखाप्रागप्र(प्र) दक्षिणोत्तरायतं तिर्यक्प्राक्सूत्रम् पातयित्वा भागसप्तके परिमित सूत्रस्यादिमध्यरेखे प्रागग्रे निधाय

१ (*) योनि कुण्डश्चाह, कादिमते,—तन्मध्यपञ्चमांशेन विकाशत्रयसूत्रकम् । पूर्वतः पश्चिम-

इन्दु कोष्ठयोर्मध्यदेशतः । विकाशितत्रयसूत्रादधिमुदयं विधेत् ।

योनि कुण्डमिदं भद्रे प्रोक्तं शास्त्रे विदाम्बरैः ॥

तथा कामिकेऽपि, 'पञ्चमांशपुरोन्त्यस्य मध्येवेदंशमानतः । भ्रमादशत्यपवासां कुण्ड-
माग्नेयमौरितम् ॥ अत्राश्वत्यपवासां योनि कुण्डमित्यर्थः ।

२ (१) अर्द्धचन्द्र कुण्डमाह, कामिकागमे,—'चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्र्यङ्गाद्यन्ती तदंशकौ । मध्य-
समांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमात्' ॥ 'ज्यासूत्रं मध्यसूत्रसन्निपाते सूत्रादिसंस्थाप्योर्द्ध-
भागे यच्छिद्मं कृतं ततो ज्यासूत्रान्तं भासयेत् । तदंशचन्द्रनिमं उत्तराभिमुखं कुण्डं भवेत्' ।
तन्मानरेतु, 'चतुष्कोणक्षेत्रे इत्यारभ्य—भ्रमाह तस्मान्नादपि शशिदलं कुण्डमिति' । अत्र
शशिदलं अर्द्धचन्द्र कुण्डं इति ।

दक्षिणावस्थित पाद(श्व)रेखासम्बद्धाप्रेण, तेनैव सूत्रेण मध्यरेखापश्चिमान्तं स्पृशता-
उत्तरावस्थित ज्यारेखां यावद् भ्रमता धनुराकार मध्यं चन्द्रकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ।

इदमपि दक्षिणास्यां दिशि वीथ्योपमानं कुण्डमुत्तराग्रं कर्तव्यम् । उद्गमप्रत्वञ्चो-
दीच्यां नवधा विभागेन सम्पादनीयम् ।

तदुक्तं सिद्धान्त शेखरे,—

याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभि मुखं तदा ।
नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा ॥
दक्षिणे चोत्तरेचांश मेकैकश्च परित्यजेत् ।
सप्तां शं समसूत्रेण भ्रमणादूर्ध्वं चन्द्रकममिति १(*) ॥

शारदा तिलकेतु,—

दशधा विभक्तस्य मध्यम [सूत्रस्य भागद्वयं परित्यज्यावशिष्ट भागात्मक- (षट्क)
मिति सूत्रभ्रमणेनार्द्धचन्द्रं कुर्यादित्युक्तम् ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।
एकमेकन्त्यजेदं शमधऊर्ध्वं(चन्द्र)श्च मन्त्रवित् ॥
ज्यासूत्रं पातयेदमे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।
अर्द्धचन्द्र निभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेदिति ॥
इत्यर्द्ध चन्द्रकुण्डम् ।

त्रिकोणकुण्डनिर्माण मुक्तं, कामिकागमे,—

त्रिभागवृद्धितो मन्त्रस्यैस्त्रिभिर्वैशा(सा)न्तरं भवेदिति । इष्टप्रमाण चतुरस्रक्षेत्रस्य
प्राचीरेखां त्रिधा विभज्य तृतीयां शेन तां रेखां पुरस्तादूर्ध्वयेत् ।

१ (*)

कामिकेतु,—चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । एकोनविंशत्या विभक्ता दशधा-
दाक्याख्यैः ॥ प्राच्यानादिभजेद्दत्तफलं सम्यग्धनुःस्थितिः ॥ तदवधिधयेत् प्राच्यातिर्यक्
सूत्रं ततोभवेत् । कुण्डमर्द्धेन्दुसदृशं सम्यग्दृष्टिमनोहरम् । इत्यर्द्ध चन्द्रकुण्डविषयः ।
'त्रिभिर्वैशाठरं भवेदिति' पाठान्तरम् ।

क्षेत्रस्य तिरश्चीन पश्चिमरेखाश्च तृतीय भागेन दक्षिणोत्तरयोर्वर्द्धयित्वा मध्येण-
रेखा प्रागप्रता (प्रागप्रतीच्यायता) पश्चिमरेखा प्रान्तद्वयं यावत् सूत्रद्वयं निपातनात्
कोणद्वय-मत्स्यद्वय युक्तं त्रिकोण-कुण्डं भवेदित्यर्थः १(†) ।

शारदा तिलकेतु,—

मध्यरेखां चतुर्धा विभज्यैकैकमेवं पूर्वोक्तेषु त्रिषु स्थानेषु वर्द्धयित्वा
त्रिकोणकुण्डं कुर्यादितुक्तम् ।

चतुर्धा भेदिते क्षेत्रेन्यसेदुभयपार्श्वयोः ।

एकैकं मंशं तन्माना दप्रतोलाब्ध्येत्ततः ॥

सूत्रद्वयं ततः कुर्यात् त्र्यस्रं कुण्डमुदाहृतमिति ॥

इदन्तु कुण्डं प्रागप्रं कर्त्तव्यम् २(‡) ।

नैर्ऋत्ये दिशि तत्कुर्याद्विषेपूर्वदिगप्रकम् । इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः ।

वृत्तकुण्डनिर्माणे प्रकारः कार्मिके,— ३(✽)

कर्णाद्दिष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम् । इति समचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोण-

- १ (†) महाकपिलपञ्चरात्रे,—वाचिशद्वृत्तं विधा तत्पात्येदध्वम् ।
पूर्वायंकुण्डकं कृत्वा त्रिकोणं प्रकाशयेत् ॥ यन्मानरेतु—
शर्व्वरी (१६।८) साङ्गं भागीकृतचेतःपार्श्वीयैर्नास्य भागद्वयं पंखितः ।
तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत्, कुण्डमेतद्वेदुदनेवासकम् ॥

- ” अन्यत्र,—‘चेचच’ शं पुरतर्था मध्योभय पार्श्वयोः ।
बद्धं धित्वा कृतेः सूत्रैः कुण्डं वासं विभिर्भवेत् ॥

तन्मानरे,—‘चतुरस्रीकृते चेत्ते चेचमष्टांशकं बद्धिः ।
विन्यसेद्वत्तं सूत्राणि प्रतीची सूत्रपार्श्वयोः ॥
सूत्राणां वितथं न्यसेत् त्रिकोणं कुण्डमौरितम् ॥

- ” चम्पु पुष्पलम्,—शूलसूत्रस्य महीधरभाष्ये पञ्चरात्र-शारदातिलक-कादिमत-कार्मिक-क्रियासार-
सिद्धान्तशेखर-आचार्यरहस्य-महाकपिलपञ्चरात्र-हयशीर्षपञ्चरात्र-कुण्डाकारिषु अस्ति ।
एषां विरोधी नीमासाच राचबभ्रूय व्याख्या नेविद्यते ।

- २ (‡) ‘नैर्ऋत्ये(दिशि) दर्शितं कुण्डं विषे पूर्ववत्क्रमम्’ ।
इति सिद्धान्तशेखरे ।

- ३ (•) ‘वृत्तकुण्डं मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भवेत् । एकांशपञ्चविंशतिं साङ्गं मंशकम् ।
बहिन्यस्य भगवन्मध्याद् वृत्तं कुण्डमिती रितम् ॥’ अन्यस्मिन्ग्रन्थे,—‘चतुरस्रपुरा कृत्वा
कुण्डचेचप्रमाणतः । नवभागं पुरा कृत्वा चैकभागं बहिन्यसेत् । तन्मानार्धं गृहीत्वा,
भगवन्मध्यात् भवेत् ॥’ सिद्धान्तशेखरेऽपि,—‘चतुरस्रे सुसंदिग्धं तद्वाच्यं भागमष्टमं ।
चेचस्य विन्यसेद्वत्तं मध्याभ्यामसूत्रतः । भगवन्मध्यात् नैर्ऋत्यं वृत्तं कुण्डमुदौरितम् ॥’

सूत्रं कर्णाः । तस्य यद्वर्द्धं तस्याष्टधा विभक्तस्याष्टमांशेन चतुरस्रक्षेत्रस्य प्राचीमध्य रेखां पुरस्ताद् वर्द्धयेत् ।

ततः क्षेत्रमध्ये सूत्रादि (नि) निधाय वर्द्धितरेखाप्रं यावत् सूत्रं प्रसार्य तन्मानेन सूत्रेण सर्वत्र भ्रमणाद्वृत्तं कुर्यादित्यर्थः । **शारदातिलके**,—(वृत्तकुण्डमाह)—

मध्यमां प्राचीरेखां साष्टादशांशेन (दशांशेन) पुरस्ताद्वर्द्धयित्वा क्षेत्रमध्ये सूत्रं निधाय, वर्द्धित रेखाप्रं यावत् प्रसार्य तेन सूत्रेण सर्वतो भ्रमणाद् वृत्तं कुर्यादित्युक्तं वर्त्तलकुण्डम् ।

अष्टादशांशे क्षेत्रेच न्यसेदेकं वहिर्बुधः ।

भ्रामयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्ड मनुत्तममिति १(†) ॥

इति वृत्तकुण्डम् ॥

अथ षड्स्रकुण्ड निम्माण प्रकार माह । कामिकागमे—२(*)

षड् भागवृद्धितोमत्स्यैश्चभिः स्यात् षड्स्रकम् । इति समचतुरस्रोपमक्षेत्रे षोढा विभज्य तस्य मध्यमा दक्षिणोत्तरायतरेखा मेकैकेनांशे नो भयतोवर्द्धयेत् । ततः क्षेत्रमध्याद्वर्द्धितरेखोद प्राञ्च, वर्द्धित दक्षिणोत्तरायतरेखाद्वपरिमितमेकैकसूत्रं निपात्य पश्चिमवायव्यान्तराले मत्स्य मुत्पाद्य (मुत्सार्य) तेनैव प्रकारेणैशान-पूर्व-दिगन्तरालेऽपि मत्स्य मुत्पादयेत्पुनः ।

[क्षेत्रमध्याद्वर्द्धितरेखा दक्षिणाप्राञ्च, पूर्वोक्तपरिमाण मेकैकं सूत्रं निपात्य, पश्चिम-नैर्ऋत्यान्तराले मत्स्यमुपाद्य, तेनैव प्रकारेणाग्रे पूर्वदिगन्तरालेऽपि पूर्वमत्स्य-मुत्पादयेत्]

ततश्चतुरस्र सम्बन्धि-पूर्वपश्चिमरेखयोस्तन्मध्यचतुष्टयानुसारेण लाञ्छनचतुष्टयं कुर्यात् । ततोवर्द्धितरेखा ग्रहणेन लाञ्छन चतुष्टयं यावत् सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च लाञ्छन चतुष्टयोऽन्तरालवर्त्ति प्राक्पश्चिमरेखाभ्यां सहरेखाषट्कं मेलनान् षट्कोणकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ॥

२ (†)

‘अथैकस्य तृतीयांशं सङ्घितानि एकीनविंशदङ्गुलानि व्यासः ।

तेन सहतरमन्तरम् । केचनेकं भागं वहिर्न्यसेदङ्गोर्द्धं तथेति शेषः ।

नवामूलपट्टेन सङ्केतवाक्यता भवति इति वदन्ति’ । इति राघवभट्टीये ।

पद्मकुण्ड प्रकारोऽपि, कामिके,—१(*)

चतुरस्त्राष्टभागेन कर्णिकास्याद् द्विभागतः ।

तद्वहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दल कोटयः ।

चतुरस्त्रां वहिः कुर्याद् दलप्राण्यपि यत्नतः ॥

अत्र-दल कोटयोदलोत्तरभागशः ।

भ्रमणात् पद्मकुण्डं स्याद्वलाग्रं दर्शयेद्वहिरिति ॥

विभागशः, इति विभाग-दिग्भागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रमणात्सूत्रस्येति-
शेषः । एतच्च पादद्वयं प्रत्यवान्तरवाम (वाक्य) द्वयंद्वयं सम्बध्यते । दलाग्रं दर्शयेद्वहिर-
रित्यनेनापि चतुरस्त्राष्टभागेनेति सम्बध्यते । वहिरिति—क्षेत्राद्वहिः पञ्चमे वृत्तइति
यावत् । ततश्चायन्तात्पर्यार्थः ।

इ—(अ)ष्टप्रमाणचतुरस्त्रे क्षेत्रस्य मध्यमां प्राचीरेखामष्टमां विभज्याष्टमांशपरिमितेन
सूत्रेण क्षेत्रमध्यं (नोत्वा) वृत्तं रचयेत् । पुनःक्षेत्रमध्यविन्यस्तेककोटिनाष्टमांशद्वयपरिमि-
तेन सूत्रेण, तद्वहिरिद्वितीयवृत्तं रचयेत् । तत्तलमध्यानि परिकल्पयेत् २(*) ।

१ (१)

‘षड्दले मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । तच्चैकैकनवांशेन त्रिशः सम्बध्यतः ॥

आमयेत्तेन षट्सूत्रं (षड्वृत्तं) तदव्यासाद्धं न लाञ्छयेत् ॥

षट् सुस्थानेषु षट्सूत्रं पातनात्तत् षड् शकम् ॥

”

‘षट्पथा विभजेत् सूत्रं मध्यसूत्रा दधोपरि । भागं न्यसेदिकमेकं पञ्च योश्चदिगङ्गतः ॥

सम्बध्य चितेष्वष्टांशं ततज्जुर्धारी तिमि ।

चेवाष्टमांशतः कुर्याद् द्विक् सूत्रे तावदङ्गतः ॥

सम्बध्य चितेष्वष्टांशं गुणेनैव मुदक् तिमि ।

षट्सूत्रौ पातयेत्तेषु षड्स्त्रकुण्डमुत्तमम् ॥ इति कुण्डय्ये ।

२ (*)

पद्मकुण्डमाह, क्रियासारे—कृत्वेवं पूर्ववद्वृत्तं तन्मध्यं वर्तुलवयम् ।

आम्येवं पद्मजाकारं कारयेत् कर्णिकादिभिः ॥ इत्यन्वयः—

पद्मलेखस्य सत्त्रयं द्वादशांशं वहिःसूचीः । तन्मध्यविभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ॥

इत्यपरञ्च, पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

भ्रमयेत् कर्णिकावृत्तं त्रिशहस्राङ्गमानतः ॥ ‘यावान्कुण्डस्य विस्तारः खननत्तावदेवहि’ ।

षड्शहस्राङ्गमान—समिहतेतु, केशराः । नवांशहस्राङ्गमाने वृत्ते स्यात्पद्ममध्यभूः ।

द्वादशांशात् वृत्ताङ्गान्तं पञ्चदश्वं भूः स्यात् ॥

दलायाणाम् वृत्ताङ्गं कृत्वा पञ्चदशांशकैः । नूनैः पञ्चभिरिकांशश्चतुषष्टांशकैः भ्रमात् ।

‘इति कुण्डय्ये’ ॥ इति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे चतुरष्ट्र (याष्ट्र) मांसं सम्बर्द्धय, तद्वहिश्चतुर्दिक्षु चतुरस्र-प्रान्तरेखा-
स्पष्टं क्षेत्र समव्यासं, क्षेत्रमध्याच्चतुर्थं वृत्तं रचयेत् । तत्र दलानामुत्तरभागान् कल्पयेत् ।

ततः पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे पञ्चम मष्ट्रमांशे सम्बर्द्ध (र्द्धय) क्षेत्रमध्यचिह्नात् पञ्चमं
(मे) वृत्तक्षेत्राद्वहिः कुर्यात् ।

तत्र च (त्य) तुलाप्रमाणान्तरालाणि दलाग्राणि रचयेत् । दलाप्रान्तरालानि परि-
त्यज्य दला ग्रैः सह सर्वं खनेत् । तथाच त्यक्तचतुरस्रकोणभूमिदलाग्रैः परिगृहीता
भवति ।

खातकुण्डाधो (मध्यप्रदेशे) विस्तारसमोत्सेधां कर्णिकां रचयेत् ।

तथाच, कामिके—

तत्सन्धिश्च तथा कुर्यात् कर्णिकाव्यासमानः । इति ।

कर्णिकातोवहिर्यथा सम्भवं केशरादीनि प्रकल्पयेदिति ॥

इदञ्च पञ्चकुण्डमष्ट्रदलं चतुर्दलं वा कर्तव्यम् । (वेददलमष्ट्रदलन्तुवेति कामि-
कोत्तरेच) अवशिष्टदलं वेददलमष्ट्रदलन्तुवा इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—

चतुर्दिक्षु चतुः पत्रं पञ्चाभं कुण्डमिति रितम् ।

विन्यस्य तत् प्रमाणेन तुर्ग्याष्ट्रमन्तु रचयेत् ॥

मत्स्यकर्णप्रमाणेन तद्भुजास्वपि लाञ्छयेत् ।

तत्राष्ट्रसूत्रसंयोगाद् अष्टासं कुण्डमुच्यते १(*) ॥ इति ।

क्षेत्रस्य चतुरस्रकृतस्य द्वादशं भागं तदन्तरे विदध्यात् ।

१ (†)

अष्टास्रकुण्डवृत्तं पञ्चादवत्येति । पञ्चाकृतौ तु,—यदधोऽयं तत्प्राग् वर्णितम् ।

अष्टास्रकुण्डमाह,—

“कुण्डेऽष्टास्रं मध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकं सार्द्धाष्टमांशाक्यसंश्लेषकं बहिर्लक्ष्येत् ॥

चतुर्दिक्षु च तन्मानाश्चतुरस्रान्तरं भवेत् ।

षट्चत्वारिंशदेकोऽष्टास्रं चतुःषष्टांगं संयुतेः ॥

समांशे लाञ्छयेद्वास्तु चतुरस्रास्त्रिपाश्र्वतः ।

दिक्षु षट्सूत्रसंख्यातादष्टास्रं समवाहुकम् ॥” तन्मानरेच,—

“कुण्डेऽष्टास्रमध्यसूत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकविंश मांशाक्यं द्वादशद्वारात् वर्त्तुलम् ॥

तन्मध्ये दिक्षु षट्सूत्रदानादष्टास्रकं सतम् । श्रीमदभास्करमते तु,—

‘वेदास्त्रितद्वार दिग्गुणयुतम्, दिक्कोण मध्ये कृताऽ-

ष्टास्रकुण्डमिदम् ॥’ इति ॥

तस्य चतुरस्रस्यान्तरे 'वहिश्रुतुर्दिक्षु' विन्यस्य लाञ्छयित्वा तत्प्रमाणेन वहि-
र्लाञ्छितस्य द्वादश (मत्स्यभागस्य) भागस्य परिमाणेनापरं द्वितीयं तुर्यासं नयेत्
प्रणयेदिति । तथाहि पूर्वं चतुरस्रस्य रहिः परितोद्वितीयं चतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ।
अत्र तुर्यशब्दः पूरणप्रत्ययान्तोऽपि चतुःसंख्यापरः । तस्येति,—तस्य बाह्य चतुरस्रस्य ।
कर्णप्रमाणेन,—कोणसूत्रार्द्धप्रमाणेन । तद्भूजासु, तस्य बाह्य चतुरस्रस्य भुजासु । दिक्-
चतुष्टयावस्थित रेखासु लाञ्छयेदङ्कयेत् ।

कर्णशब्दो यद्यपि शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रवचनः प्रसिद्धः तथापि तत्र कोणसूत्रस्य
भूजाशब्दवाच्य दिग्रेखापेक्षया अधिकपरिमाणत्वात् तेन तुलासु लाञ्छयितुमशक्यत्वात्
कोणसूत्रार्द्धपरः ।

तत्राष्टसु लाञ्छनेषु अष्टसूत्रसंयोगात् सूत्राष्टकपातेन पद्मकुण्डं समपद्यते । अत्रायं-
तात्पर्यार्थः, इष्टप्रमाणचतुरस्रस्य मध्यरेखां द्वादशधा विभज्यैकैकं भागं वहिश्रुतुर्दिक्षु
विन्यस्य तत्परिमाणेनापरं चतुरस्रं पूर्वचतुरस्रस्य परितः, कुर्यात् ।

तथा, बाह्य चतुरस्रकर्णार्द्धप्रमाणसूत्रस्यादि बाह्यचतुरस्रस्येशानकोणे निधाय तस्यैव
पूर्वपरिधि रेखायां त सूत्रं (तत्सूत्रं) प्रसार्य तन्मानेनाग्नेयपूर्वयोरन्तरालं चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणादुत्तररेखायामुत्तरवायव्ययोरन्तराले तन्मानेन चिह्नयेत् । ततः
सूत्रस्यादि-आग्नेयकोणे निधाय बाह्यचतुरस्र-पूर्वरेखायां पूर्वेशानयोरन्तराले तन्मानेन
चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि निर्ऋति कोणे निधाय दक्षिण रेखायामाग्नेय-दक्षिणयोरन्तराले
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणात्पश्चिमरेखायां वायव्य(चापस्य) पश्चिमरेखयोरन्तराले-
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि वायव्य कोणे निधाय पश्चिमरेखायां तन्मानेन पश्चिम नैऋत्ययो-
रन्तराले चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणा दुत्तररेखान्तन्मानेनोत्तरेशानयोरन्तराले चिह्नयेत् । एवं
प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयं करणादिकचतुष्टये लाञ्छनाष्टकं भवति । ततः कोणोभय पार्श्ववति
लाञ्छनद्वयं स्पृष्टाग्रं सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च प्राच्यादिचिह्नद्वयान्तरालवर्त्ति-सूत्रचतुष्टयेन सह, सूत्रात्म(ष्ट)कयोगादष्टास्र-
कुण्डं भवतीति । कुण्डरेखनेन प्रकारेण उक्तः ।

का(कु)लोत्तरे,—१(✽)

चतुर्विंशतिमं भागं अङ्गुलं परिकल्प्यतु ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्य गूढं मेखलया सहेति ।

पूर्वोक्तमुष्टया परिमाणानां मध्ये होमानुसाराद् यस्य यावत् परिमाणं कुण्डं चिकीर्षितं तस्य कुण्डस्य क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य चतुर्विंशतिभागपरिमाणं आयामं परिकल्प्य तादृशैश्चतुर्विंशत्याङ्गुलैर्हस्तं परिकल्प्य, तेन हस्तेन परिमितं कुण्डानां तिथ्यर्कं खननं विधेयम् ।

अधःखननंतु कुण्डाधः प्रदेशाकण्ठं तत्सन्निहित-मेखलाग्रं यावत् परिकल्पितं-हस्तपरिमित मूढमानं यथा भवति, तथा विधेय मित्यर्थः २(०) ।

१ (*)

‘चतुर्विंशति सोभागः कुण्डानामङ्गुलं स्मृतम्’ इति सिद्धान्तशेखरे ।

कालोत्तरे,—

”

कालोत्तरमन्त्रशास्त्रयन्यः सुप्रसिद्धः ।

‘खाताद् वाङ्मोऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ।

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् ॥’

कपिलपञ्चरात्रे,—‘चतुर्विंशतिभागेन कण्ठोवै परिकीर्तितः’ इति ।

सोमशंभुराष्ट्र,—

‘कुण्डानां यश्चतुर्विंशोभागः सोऽङ्गुल-संज्ञकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठनाभयः ॥’ इति

“व्यासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते, तिस्रश्चतुस्त्रौचण भागवित्ताः ।

समन्ततः कण्ठवद्भिस्तु मेखला, नवचतुरामांशकत्वङ्गुला मताः ॥”

आचार्याः प्रोचुः—

‘विंशदभि चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः, स्वैरेणाप्यथ परिचक्षुःश्रुतिभागम् ।

ताभिश्च (परि) प्रखनतु तावतीभिः’ इति ।

‘कुण्डं जिमाङ्गुले स्तिथ्यर्गूढं मेखलया सह ।’ इति ।

२ (०)

दिव्यसारस्वते,—

चतुरस्रं चतुः कोष्टं सूत्रैः कृत्वा यथापुरा ।

हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्निघ्रायतं खनेत् ॥

गणेशविमर्शिन्याष्ट्र,—

‘चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत् खात समन्वितम्’ इति ।

मोहुरोत्तरे,—हस्तमात्रं खनेत्तिर्य्यगूढं मेखलया सह । इति ।

एतेन यावत् परिमाणं कुण्डं विकाशितं तावत्परिमाणं तिथ्यैर्क् खननं कर्तव्यम् ।
अधः खननन्तु प्रथम-मेखलाप्रेण सह तावत्परिमाणं यथा भवति तथा कर्तव्यं मित्युक्तं
भवति । योन्यादिकुण्डेषु योयः आकारः परिकल्पित, स्तेनैवाकारेण स्व स्वप्रकृतिकृत-
चतुरस्रविस्तारपरिमितं मानमधः प्रदेशात् प्रथम मेखलाप्रेण सहितं यथा भवति तथा
यतेत ।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि,—

पञ्चत्रिमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

प्रपञ्चसारेऽपि—कुण्डं जिनाङ्गुलं तिथ्यैर्गूढं मेखलया सहेति । अत्र जिनाङ्गुलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । यत स्तीर्थं करणां संख्याः चतुर्विंशतिः ।

शारदातिलकेतु,—यावान् कुण्डस्यविस्तारः खननं तावदीरितम्, इत्येवोक्तम् ।
नतु मेखलासहेति । कुण्डकण्ठपरिमाणमुक्तं कालोत्तरे,—खाताद् वाद्येङ्गुलः कण्ठः
सर्वकुण्डेष्वयं विधि रिति ।

पिङ्गलामते,—

खातादेकाङ्गुलन्त्यत्तवा मेखलानां विधिर्भवेदिति ।

विश्वकर्म्म शिल्पशास्त्रे,—

पञ्चत्रि मेखलीच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनेत् ।

व्यासात् ख्यातः करः प्रोक्तः निम्नं तिथ्यङ्गुले नतु ।

अस्मिन् निम्नता ज्ञेया उन्नतावा नवाङ्गुलैः ॥

अपरञ्च—‘निम्नं तिथ्यङ्गुले नतु उन्नताया नवाङ्गुलैः’ इति ।

मेखलाविषये, सीमशम्भुना—

कुण्डानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखला कण्ठनाभयः ॥

‘या यातु मेखला (प्रोक्ता) पूर्वा सा सा भूमिरुदाहृता’ । इत्येतदन्वे ।

क्रियासारिच—

प्रधान मेखलीत्सिध मुक्तमव नवाङ्गुलम् ।

तदाहमेखलीत्सिधं पञ्चाङ्गुलमितिसूतम् ॥

अन्यथापि,—चतुस्त्रिंशङ्गुला यदा तिस्रःसर्वत्र शोभनाः ।

‘वासिष्ठेच,—प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविसृता ।

चतुर्विंशङ्गुलस्याशौचविध्यं समस्तम् ॥

सिद्धान्तशेखरेऽपि,—

कुण्डे हस्तमितं कण्ठं कुच्यदिकाङ्गुलन्ततः, इति । अत्र सर्वत्रैकहस्त परिमितं कुण्डे एकाङ्गुलपरिमितं कण्ठाभिधानेनाधिकं परिमाणं कुण्डेषु त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्यापिवा प्रिये ।

एका षडङ्गुलोत्सेधं विस्ताराद्विमेखला मतेति ॥

अत्र भूतसंख्या, पञ्चसंख्या ।

कालोत्तरे—

मेखलात्रितयं कार्य्यं कोण-राम-यमाङ्गुलैरिति । यदा मेखलात्रयं क्रियते तदेवं परिमाणं क्रमोक्तेः । कोणाश्च, चत्वारः । रामा, द्वयः । यमौ द्वौ ।

एवञ्च सति कण्ठसन्निहिता प्रथमा मेखला, भूप्रदेशान्नाङ्गुलोच्चा चतुरङ्गुलविस्तृतात द्वितीयातु, तद्वदिःपञ्चाङ्गुलोच्चा । त्र्यङ्गुलविस्तृता तृतीयापि, तद्वदिर्द्व्यङ्गुलोच्चाद्व्यङ्गुलविस्तृतेति उक्तं भवति ।

इदञ्च स्पष्टीकृतम्, लक्षणसंग्रहे,—

प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा (व्यासादुत्तरा) उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।

मध्यातु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीयातु यमाङ्गुलै रिति ।

अत्र प्रथमा,—

कुण्डसन्निहिता । व्यासाद्विस्तार एतद्व्यङ्गुला उपरि चतुरङ्गुला, नवाङ्गुलान्नतत्त्वं त्वन्तः प्रदेशे ।

बाह्यप्रदेशे तु, द्वितीये मेखलाया उपरि चतुरङ्गुलोच्चैव मेखलापञ्चकपक्षे तत् परिमाणमपि तत्रैव,—

मेखलाः पञ्चवा कार्य्याः षट् पञ्चाव्यधित्रिपक्षकैः इति । अब्दयः—चत्वारः पक्षो द्वौ । सिद्धान्तशेखरेतुः—

वि—३२

मेखलापञ्च(क्ष)कपक्षे परिमाणान्तर मुक्तम् ।—
 सर्वेषामेव कुण्डानां एका वा (मेखलाः) तिस्र एव वा ।
 पञ्च वा मेखलास्तासां उच्यते लक्षणं यथा ॥
 चतुर्विंशेन भागेन कुण्डानामङ्गुलं मतम् (स्मृतम्) ।
 कुण्डे च मेखलां कुर्यादेका वा (चेत्) षडभिरङ्गुलैः ।
 चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां मूर्द्धामध्या त्वधोगता ।
 तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारा दुस्तयादपि ॥
 वाणाब्धि वह्निभे चेन्दु मात्राः स्युः पञ्च मेखलाः ।
 मेखलाः कीर्त्तिताः (सर्वाः) कुण्डानामनुरूपम् १(*) ।

योन्याद्याकारेषु कुण्डेषु योमथा(न्या)द्याकारा एव मेखलाः कार्य्या इत्यर्थः ।
 वैश्वकर्म्मणा वाप्येवमेवोक्तम् , —

यादृक् कुण्डस्य विस्तार संप्रतिदिष्टः तादृग्रूपं मेखलाया विदध्यादिति ।
 द्विहस्तादि कुण्ड विशेषस्य,—

सप्तपञ्च नवाङ्गुलैः । चतुर्हस्ते मेखलाः स्युरष्टर्तुचतुरङ्गुलैः । मेखला-
 इति २(+) ।

१ (*)

‘सत्त्वपील्विक गुणान्विताः क्रमात् , द्वादशाष्ट चतुरङ्गुलोच्छिताः ।

सर्वतोऽङ्गुलचतुष्कविस्तृताः, मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः’ ॥

नानामतेषु, मेखलाः एक-द्वि-त्रि-चतुः पञ्चविधा भवन्ति । शारदातिलकेतु,—कुण्डानां
 चतुरस्रादीनां यादृग्रूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानामपि तादृशं रूपं ज्ञेयम् । एतेन च
 मेखलाः कुण्डाकाराः कार्य्याः स्युः । तिस्रः मध्यमः पक्षो बोध्यः पञ्चमेखलापञ्चसु
 उत्तमः ।

एक मेखलापञ्चः कनीयान् इति ।

द्विमेखलापञ्चसदा तु मध्यमः ।

तथाच बायु संहितायाम्,—

‘मेखलानां त्रयं वार्पि द्वयमेकमथापि वा’ इति ।

‘नाभि-योनि-समायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं द्विमेखलम् ।

कुण्डं द्विमेखलं मध्यं नीचीत्यादिक मेखलम्’ ।

‘तिस्रः कुण्डे मेखलामेखलमेव द्वे, यद्वा विद्वानेकिका मेखला वा’ इति ।

द्विमेखलं श्रेष्ठं कुण्डं त्रिमेखलं मध्यं नीचीत्यादिक मेखलम्’ इति सोमशतुः ।

अथ पाठ्यतिक्रमोऽस्ति । मेखलाः स्युः पञ्च हस्तानि द्विदिपशराङ्गुलैरिति भिन्नः पाठः ।

पञ्चहस्तनिधि द्विप शराङ्गुलैः ।

षट्करस्य च ताः प्रोक्ता उक्ताङ्गुलैश्च मेखलाः ॥

सप्तहस्तस्य रुद्राङ्क मेखला द्विपकाङ्गुलैः ।

अष्टहस्तस्य कुण्डस्य भानुवसुमिताङ्गुलैः ॥

नवहस्तमिते कुण्डे विश्वरुद्रनवाङ्गुलैः ।

दशहस्तमिते कुण्डे मनु—भानु—दशाङ्गुलै रिति ॥

अत्र गुणाख्यः । ऋतवः षट् । निधयो नव । द्विपाः सप्त । शराः पञ्च ।
रुद्रा—एकादश । अङ्का—नव । भानवोद्वादश । वसवोऽष्टौ । विश्वे त्रयोदश ।
मनवश्चतुर्दश ।

योनि लक्षण मुक्तं स्वायम्भुवे,—१(✽) ।

मेखलामध्यतोयोनिः कुण्डाद्धा त्र्यंशविस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानतो(ष्ट)त्तकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिरिति ॥

मेखला मध्य देशश्चोपरितनोद्ग्राह्यः ।

योनिः स्यान्मेखलोपमेति सिद्धान्तशेखरेऽभि धानान् । कुण्डाद्धामिति,—यावत्
परिमाणं यत् कुण्डं तदद्धं परिमाणेन दोर्घांशविस्तृता सा कुण्डतृतीयां रेणु
विस्तृता

अङ्गुष्ठमानोऽष्टकण्ठा । अत्राङ्गुष्ठशब्द कुण्ड चतुर्विंशं शरूपाङ्गुलपरः ।

ओष्ठशब्देनात्र कुण्डमध्य प्रविष्टं योन्यग्र मुच्यते । तच्चाङ्गुल परिमितं
कार्य्यमित्यर्थः । कण्ठशब्देनात्र—योनिमेखलोच्यते । तथाङ्गुलपरिमितायामेखलायाः
प्रान्तभागे परितोवेष्टिता योनिः कार्य्येत्यर्थः ।

दैर्घ्यात्तुर्याङ्गुलो (तसूर्याङ्गुलो) योनिस्त्र्यं शोना विस्तरेणतु ।

१ (•)

कुण्डानां यद्यत्रविंशोभागः सोऽङ्गुलमञ्चकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्यामेखला कण्ठनाभय' इति स्वायम्भुवे ।

'चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्तितः' इति पञ्चरावे ।

अन्यत्र 'कण्ठाङ्गुलाद्धाहिः कायां मेखलैका षड्ङ्गुला' इत्यन्यत्र ।

सिद्धान्तशेखरे,—'कुण्डानां मेखलां कुर्यादिकाचेत्षड् मिरङ्गुलैः ।

एकाङ्गुलोच्छ्रितां सातु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ।
कुम्भद्वयसमा युक्ता वाश्वत्थदलवन्मता ॥
अङ्गुष्ठ मेखला युक्ता मध्ये त्याज्याधृतिस्तथा १(*) ।

त्र्यंशोनेति—

प्रथमभागे तृतीयोऽंशन्यूनस्वदैर्घ्यविस्तारेत्यर्थः ।
एकाङ्गुलोच्छ्रितेति,—एकेनाङ्गुलेनोन्नता ।
एतेन योनिपरिमाणेन सह मेखलाद्वयङ्गुलोन्नता भवति ।
तथा एकाङ्गुलेन योन्यग्रेणाभ्यन्तरे कुण्डमध्ये सा प्रविष्टा कार्य्या ।

कुम्भद्वयसमायुक्तेति—

मूलदेशे वृत्ताद्ध्रयाकारत्वेन गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ शब्दोक्ता ।

मध्येति—

यथा सूची मूले सूत्र धारणाय विलं युक्तम् ।
तथा योनिरपि मध्ये सविला कार्य्येत्यर्थः ।
इयञ्चाश्वत्थपत्र सदृशी गजौष्ठसदृशी वा कार्य्या ।
अश्वत्थ—पत्रवद् योनिर्गजौष्ठ प्रतिमा भवेति,—
सिद्धान्तशेखराभिधानात् ।

पूर्वादि कुम्भस्य दिग्भागेन योनिः स्यात् ।

तत् पुनरुक्तं स्वायम्भुवे—

प्रागग्नि याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरू दङ्मुखा ।
पूर्वा मुखः स्मृताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिता २(†) ।
अत्र प्रागग्नि याम्यकुण्डानां पूर्वाग्नेय दक्षिणकुण्डानामिति ।
उदङ्मुखोदगप्रा दक्षिणमेखलोपरि निहितेत्यर्थः ॥
पूर्वामुख पूर्वाग्राः पश्चिम मेखलोपरि विनिहिता इत्यर्थः ।
शेषास्तु नैर्ऋत्यादि कुण्डयोनयः ।
नवकुण्डी पक्षेतु , नवमकुण्डस्य योनि रुदगप्रा कर्त्तव्या ।

त्रैलोक्यसारे च—

दक्षिणस्थाः पूर्वयाम्ये जलस्थाः पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता १(*) ॥

अत्र नवम कुण्डपक्षे, ईशानदिशि यत् पञ्चम

माचार्यकुण्डं तस्यापि योनिरुदगग्रा कार्येत्यर्थः ।

केचित्तु,—

योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डेनाभिश्च वर्जयेदिति

शारदातिलकवचनात् ।

योनौ योनिं न कुर्वीत इति सिद्धान्तं शेखर वचनाच्च ।

योनिं न कुर्यादित्याहुः ।

खातादति रिक्तस्या समस्य तद्विहीनस्यवा कुण्डस्य
करणे दोषसक्तो-विश्वकर्मणा,—

खातेऽधिके भवे द्रोगी हीने धेनु धनक्षयः ।

वक्रे कुण्डेतु सन्तापो मरणं छिद्र(त्र)मेखले ।

मेखलारहिते शोकोऽधिके वित्तसंक्षयः ॥

भाय्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपराद्धे समं प्रोक्तं कुण्डं वै कण्ठवर्जितम् । इति ।

१ (*) 'इन्द्राग्निं यमं दिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखी धृता ।'

'' क्रियासारेऽपि 'होमकृत् पुरतः स्थाप्या दक्षिणे पश्चिमेऽपिवा' । स्थाप्या—योनिरित्यर्थः ।

'' सोमं शम्भुरपि च 'पूर्वाग्निं यास्य कुण्डानां योनिः स्यादुत्तरानना ।
पूर्वाननातु शेषाणां ऐशानेऽन्यतरा तयोः' ॥

अत्रैशान्ये,—

'इति एकदर्शनं नवमं कुण्डं' याज्ञिकम् । अनेन पूर्वार्धे दक्षिणे कुण्डानि, नवमस्य
कुण्डमुत्तरायाम् । अत्रानि पञ्च कुण्डानि च प्रागुक्तानि रिति ॥

अत्र सिद्धान्त शेखरेऽपि,—१(✽) ।

मानहीने महाव्याधि रधिके शत्रुवर्द्धनम् ।
 योनिहीनेऽपस्मारो कुष्ठः कुण्ठं विवर्जिते २(†) ।
 स्थण्डिलं चापि कुर्वीत सुसिद्धैः सिकतैः सितैः ॥
 हस्तमात्रं प्रविस्तारं सुसन्मन्त्र्यां गुलोल्लतम् ॥ इति ।

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजेनानन्तदेवाचार्य्येण

विरचिते (चतुर्थस्तवके) दानविधान

पारिजाते परिभाषा प्रकरणम् ।

समाप्तिमगमच्चतुर्थः स्तवकः ॥

—*—

- १ (✽) कुण्डमण्डपादिविषये, वैदिके, कल्पशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे, ज्योतिषे, पुराणे, शिल्पशास्त्रादिषु यद् यदुक्तं तत्तन्निग्रमेभ सर्वं विधेयम् । अन्यथा करणे महदेव हानं विफलञ्च स्यात् ।
- २ (†) अशुभ साह, —मानाधिके भवेन्मृत्यु इत्यागमे । मानहीने दरिद्रता' इति ।
 न्यूनाधिक प्रमाणं यद् यजमान विनाशकृत् इति च ।
 विश्वकर्म शिल्पशास्त्रे—अपत्यध्वं सनं प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्डवर्जितम्' इत्यं पाठान्तर-
 मस्ति । न्यूनाधिक प्रमाणं यत् कुण्डं यज्जर्मेखलम् ।
 शङ्काररहितं यच्च यजमान विनाशकृत् ॥ इति क्रियासारे ।
 'अनेकदोषदं कुण्डमव न्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येदं कर्तव्यं शुभमिच्छता' ॥ इति वसिष्ठ संहितायाम् ।
- '' 'मृत्वाधिके सुहृदुद्दोषो मानहीनेतु निःस्वता ।
 वायोधः कण्डहीनेस्यात् असिद्धिर्नूनं खातके ॥
 अधिकैचा सुरीभोगोर्मानेनाधिक मेखले ।
 व्याधयः सम्पवर्द्धन्ते विभागेस्यादप स्रुतिः ॥
 उच्चाटः प्लुटितेच्छिद्रे सङ्कुले वाच्यता भवेत् ॥ इति जयद्रथयामले ।
- '' कुण्डं विना स्थण्डिलादिषु च होमोविधेयः—
 'होमे प्रशस्यते कुण्डं स्थण्डिलं वा हसन्तिका' इति पिङ्गलामते ।
 'इषु मातं स्थण्डिलं वा संचिमे होमकर्षणि' । इति वासिष्ठ संहितायाम् ।
 अथापि कार्यं वक्ष्यामि कुण्डं वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
 वेद्यां वाऽथायसि पात्रे मन्त्रयेवा नवे शुभे' । इति वायवीयसं हितायाम् ।
 स्थण्डिलं बालुकाभिर्वा रक्त मृद्वजसापिवा' इति क्रियासारे ।

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकस्य-

विषय सूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१ ।	दानानुक्रमणिका,	"	१—४
२ ।	दानप्रशंसा,	तैत्तिरीय श्रुतिः,	"
	" "	वाजसनेयकः,	"
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	मातृस्य पुराणम् ,	"
	" "	आग्नेय पुराणम् ,	"
३ ।	दानविधानम् ,	कूर्म पुराणम् ,	६—७
	" "	ब्रह्म पुराणम् ,	" "
	" "	कौर्मम् ,	" "
४ ।	दानस्वरूपम् ,	आदित्य पुराणम् ,	८
	" "	श्रीभगवद् गीता ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	९
	" "	मातृस्यम् ,	"
५ ।	दानाङ्गम् ,	हेमाद्रिः ,	१०
६ ।	दातृस्वरूपम् ,	हेमाद्रिः,	"
	" "	प्रभासखण्डः,	"
७—८	पात्रलक्षणम् ,	मदनरत्नम् ,	११
	" "	कौर्मम् ,	"
	" "	भारतम् ,	१२
	" "	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	" "	ब्राह्मम् ,	१४
	" "	पद्म पुराणम् ,	१४

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम-	पृष्ठाङ्कः,
	" "	महाभारतम् ,	"
	" "	" "	"
	" "	विष्णु धर्मोत्तरम्	१७
	" "	भारतम् ,	"
६ ।	अपात्रनिरूपणं,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१८
	" "	महाभारतम् ,	१९
	" "	भविष्यपुराणं,	"
१० ।	परिभाषानिरूपणं,	वाराहम् ,	२०
	" "	स्कान्दम् ,	"
११ ।	अग्राह्यद्रव्यम् ,	गृह्यपरिशिष्टं,	"
	" "	स्कान्दम् ,	२१
	" "	आग्नेयम् ,	२२
	" "	ब्रह्म वैवर्त्तम् .	२४
१२ ।	दानधर्मः,	भारतम् ,	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	२५
१३ ।	मूल्याध्यायः,	ब्रह्मवैवर्त्तम्	"
		(*) (नाना ग्रन्थोक्तम्),	२६
१४ ।	देयद्रव्यदेवतम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१५ ।	देयप्रतिग्रहस्थलम् ,	" "	२८
	" "	परिशिष्टं,	३०
१६ ।	दानदेशः,		३१
१७ ।	दानकालः,		३२
१८ ।	दान प्रकारः,		३३
१९ ।	दशदानद्रव्यपरिमाणम् ,	मदनरत्नम् ,	३३
	" "	महार्णवम् ,	३४
	" "	स्मृतिः,	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२० ।	तुला पुरुषदानम् ,	मातृस्यम् ,	३४
	" "	"	
	" "	पुराणम् ,	३६
	" "	"	३७
	" "	भविष्यपुराणम् .	"
	" "	वायव्यम् ,	"
	" "	यजुर्वेदः ,	"
	" "	विश्वकर्मोक्तम् ,	३८
	" "	शुक्लयजुः, ऋग्मन्त्रः,	४१
२१ ।	उत्सर्ग प्रयोगः,	"	४१-४३
	" "	ब्रह्मवैवर्तम् ,	"
	" "	मातृस्यम् ,	४४
२२ ।	रजतादितुला-	भविष्यपुराणं,	४४
	पुरुषः ,	मातृस्यञ्च,	"
२३ ।	लोहतुलापुरुषः,	स्कान्दपुराणम् ,	४६
२४ ।	नानारोगघ्न ,	गरुड पुराणम् ,	४७
	" "	देवी पुराणं,	४८
	" "	गरुड पुराणं,	४९
२५ ।	घृतादितुलापुरुषः,		६०
२६ ।	पाराशरतुलापुरुषः,		६१
२७ ।	स्वर्णरजत-ताम्रभिन्नः,		६२
२८ ।	सर्वदानमन्त्रः ,		६४
२९ ।	सुवर्णादिदानमन्त्रः,	मातृस्यम् ,	"
३० ।	हिरण्यगर्भदानम् ,	"	६५
३१ ।	ब्रह्माण्डदानम् ,	"	७२
३२ ।	कल्पपादपदानम् ,	"	७६
३३ ।	गोसहस्रमहादानम् ,		७६
३४ ।	हिरण्य कामधेनु ,	"	
३५ ।	हिरण्याश्व महादानम्	मातृस्यम् .	८२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
३६ ।	हेमहस्तिरथदानम् ,	"	८३
	"	"	
३७ ।	भागवत दानम् ,	नारदीयम् ,	८५
३८ ।	रामायण श्रवणम् ,		८७
३९ ।	वाशिष्ठश्रवणम् ,		"
४० ।	काशीखण्ड श्रवणम् ,		८८
४१ ।	ब्रह्मवैवर्त्तश्रवणम् ,		"
४२ ।	कालिकापुराण ,, ,		"
४३ ।	माघमाहात्म्यम् , (शूर्पदानम्)		८९
४४ ।	नानापुराणविधानम् ,		९०
४५ ।	वेदपारायण ,, (नवरात्रौ च तत्)	भागवतम् ,	९१
४६ ।	कार्तवीर्यदीपविधिः,	उडुमरेश्वरम्	९३
४७ ।	" कवचविधिः,	"	१०७
४८ ।	" स्तोत्रविधिः,	"	१०८
४९ ।	तरुपुत्रविधिः ,	मातृस्यम् ,	१०९
	" "	पात्रम् ,	११०
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	कान्दम् ,	"
५० ।	वापी-कृपादीनां- उत्सर्गविधिः,	सांख्यायनम् ,	११३
५१ ।	जलाशयोत्सर्गः,	"	११५
५२ ।	" कात्यायनोक्तः,	"	"
५३ ।	व्याप्यादौजलोपघातेशुद्धिः	हेमाद्रिः,	११७
	"	उशनाः,	"
	"	मातृस्यम् ,	११९
५४ ।	उपहतजलपाने प्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यर्थसारः,	१२०
५५ ।	त्वरितरुद्रविधानम्	शौनकः,	१२२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५६ ।	धान्यानि, पर्वतदानम् ,	पात्रं मातृस्यञ्च,	१२६
५७ ।	शैलदानदशकम् ,	दान विवेकः,	१३५
	”		
५८ ।	लवणाचलदानम् ,	मातृस्यं पात्रञ्च,	१३७
५९ ।	गुडाचलदानम् ,	पात्रम् ,	१३८
६० ।	सुवर्णाचल ” ,	”	१३९
६१ ।	तिलाचलदानम् ,	”	१४०
६२ ।	कार्पासाचल ” ,	”	१४१
६३ ।	घृताचलदानम् ,	”	१४२
६४ ।	रत्नाचल ” ,	”	१४३
६५ ।	रौप्याचल ” ,	”	१४५
६६ ।	शर्कराचल ” ,	”	१४६
६७ ।	शिखरदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१४८
८ ।	शिखरदान प्रयोगः,	”	१५०
६९ ।	अन्यमहादानानि ,	कौर्मम् ,	१५१
७० ।	”	स्कान्दम् ,	१५२
	आनन्दनिधि दानविधानम्	वह्निपुराणम् ,	१५४
७१ ।	भद्रनिधिदान ” ,	वह्निपुराणम् ,	१५६
७२ ।	शतमान दानविधिः,	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	१६१
७३ ।	हेमदान विधानम् ,	वायु पुराणम् ,	१६३
७४ ।	प्रसङ्गाद्भजत दानविधानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	१६४
	” ”	स्कान्द पुराणम् ,	”
	” ”	मातृस्यम् ,	१६५
७५ ।	अश्वदानम्	स्कान्दम् ,	१६५
	” ”	”	”
	” ”	महाभारतम् ,	१६६
७६ ।	तिलदानम् ,	मातृस्यम् ,	१६८
	”	”	”
	”	कौर्मम् ,	”
	”	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	”

	प्रस्थोक्तविषयः,	उद्धतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७७ ।	तिल मृगदानम् ,	हेमाद्रि ,	१६६
	"	कौर्मम् , स्कान्दम् ,	१७०
७८ ।	ऋणापाकरणार्थं कांस्य पात्र दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	१७१
७९ ।	तिलराशि दानम् ,	पाद्मम् ,	१७४
	" "	नारदीयम् ,	१७६
८० ।	तिल पद्म दानम् ,	महाभारतम् ,	१७८
	"	हेमाद्रि ,	१७९
	"		
८१ ।	रुद्रैकादश तिलदानम् ,		१८१
८२ ।	तिल गर्भ दानम् ,	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	१८१
	"	देवी पुराणम् ,	१८३
८३ ।	त्रिपद्मदानम् ,	पुराणम् ,	१८५
८४ ।	तिल पीठशनम् ,	वायु पुराणम् ,	१८६
८५ ।	तिलादर्शदानम् ,	वायुपुराणम् ,	१८७
८६ ।	देवताभ्योगजदानम् ,	शैव धर्मः ,	१८८
८७ ।	विष्णुगज दानम् ,	गरुडपुराणम् ,	१८९
८८ ।	सूर्यगजदानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	१९०
८९ ।	दासी दानम् ,	कौर्मम् ,	"
	"	वह्निपुराणम् ,	"
९० ।	रथदानम् ;	गरुडम् ,	१९२
	" "	कौर्मम् ,	"
	" "	स्कान्दम् ,	१९३
९१ ।	शिविकादानम् ,	वह्निपुराणम् ,	"
९२ ।	भूमिदानम् ,	कूर्मपुराणम् ,	१९४
	" "	मातस्यम् ,	१९५
	" "	"	१९६
	" "	महाभारतम् ,	"
९३ ।	गृह दानम्	कौर्मम् ,	१९७
	" "	गरुडम् ,	"
	" "	मातस्यम् ,	१९८

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
" "	"	१६६
" "	लिङ्गपुराणम् ,	२०२
" "	देवीपुराणम् ,	"
" "	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् .	२०४
" "	मातस्यम् ,	"
" "	"	"
६४ । मठ दानम् ,	स्कान्दम्	२१०
६५ । प्रतिश्रय दानम् ,	भविष्य पुराणम् ,	२११
"	मार्कण्डेयम् ,	"
६६ । अथाश्रम दानम् ,	वाराहम् ,	२१२
६७ । कन्यादानम् ,	भविष्यपुराणम् ,	२१३
"	हेमाद्रिः ,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	२१४
"	स्कान्दम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् ,	२१८
६८ । द्विज स्थापनम् ,	हेमाद्रिः ,	२२१
"	कालिकापुराणम् ,	२२१
६९ । राज्यस्थापनम् ,	आदित्यपुराणम् ,	२२२
१०० । कपिला धेनुदानम् ,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	२२३
"	मातस्यम् ,	२२४
"	आदित्य पुराणम् ,	"
"	कौर्मम् ,	"
"	वाराहम् ,	२२४
१०१ । अतिदानम् ,	भविष्य पुराणम् ,	२२६
"	महाभारतम् :	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् ,	"
"	महाभारतम् .	"

	ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०२ ।	गोदानम् ,	महाभारतम् ,	२२७
१०३ ।	मत्स्य पुराणोक्तगोदानम्	नन्दिपुराणम् ,	२३०
१०४ ।	समान वत्सा दानम् ,	भारतम् ,	२३१
१०५ ।	दशवर्ण धेनुदानम् .	महाभारतम् ,	२३२
	"	बिष्णुधर्मोत्तरम् ,	२३३
१०६ ।	देवताभ्यो गोदानम् ,	"	"
	"	बहिषुराणम् ,	२३४
१०७ ।	वृषभैकादश गोदानम् ,	स्कान्दम् ,	२३५
	"	भविष्यम् ,	२३६
१०८ ।	वृषभाधिक गोशत दानम् .	शिव धर्मम् ,	"
	"	बिष्णु पुराणम् ,	"
१०९ ।	स्वरूप गोदानम् , ,	"	२३७
११० ।	गो प्रार्थना		२४०
१११ ।	उभयतोमुखी गोदानम् ,	मातृस्यम् ,	२४२
	"	वाराहम् ,	"
	"	मातृस्यम् ,	२४३
	"	ऋग्-शुक्ल-यजुः मन्त्राः,	२४५
	"	ऋग्-अथर्ववेद-मन्त्राः,	२४६
११२ ।	वैतरणी धेनुदानम् ,	ब्रह्मवैवर्तम् ,	२४८
	"	"	२५०
११३ ।	प्रसङ्गाद् वृषभदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	२५१
	"	महाभारतम् ,	२५२
११४ ।	हेमरौप्य वृषभदानम् ,	बहिषुराणम् ,	२५३
११५ ।	गुडादिधेनुदानम् ,	मातृस्यम् ,	२५४
	"	"	२५५
११६ ।	गुदधेन्वादि दशक-प्रयोगः,		२५८
११७ ।	तिल धेनु प्रकरणम् ,	बिष्णु धर्मोत्तरम् ,	२६०
	"	वाराहम् ,	"
		महाभारतम्	२६१

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८ ।	सप्तब्रीहि धेनुदानम् ,		२६२
११९ ।	घृतधेनु दानम् ,	स्कान्दम् ,	२६३
	"	"	२६४
	"	"	२६५
१२० ।	एवमेव घृतधेनुरुक्ता,		"
१२१ ।	नवनीत धेनुदानम् ,	भविष्ये,	२६६
१२२ ।	जलधेनुदानम् ,		२६७
	"	बिष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	२६९
	"	स्कान्दम् ,	२७०
१२३ ।	क्षीरधेनुदानम् ,		२७१
१२४ ।	दधिधेनुदानम् ,		२७३
१२५ ।	मधुधेनुदानम् ,	स्कान्दम् ,	२७४
१२६ ।	इक्षुरस धेनुदानम् ,	"	२७७
१२७ ।	शर्कराधेनुदानम् ,	"	२७८
१२८ ।	कार्पास धेनुदानम् ,	वाराहम् ,	२८०
१२९ ।	लवणधेनुदानम् ,	"	२८१
१३० ।	कर्पूरादि धेनुदानम् ,	भविष्यम् ,	२८२
१३१ ।	सुवर्ण धेनुदानम् ,	बिष्णुधर्मोत्तरम् ,	२८४
	"	"	२८५
१३२ ।	प्रमेहघ्न सुवर्ण धेनुदानम् ,	बहिपुराणम् ,	२८६
१३३ ।	वन्ध्यात्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,	वायुपुराणम् ,	२८७
१३४ ।	प्रस्विन्न पाणिपादत्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,		२८८
१३५ ।	अथासां दानम् ,	गारुडम् ,	२९१
१३६ ।	विद्याप्रतिमादानम् ,		२९१
	"		२९६
१३७ ।	वेदविद्या प्रतिमादानम् ,		२९७
१३८ ।	स्मृतिदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२९९
	"	भविष्यम् ,	३०१
	"	वाराहम् ,	"
	"	बहिपुराणम् ,	३०२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३६ ।	पुराणदानम् ,	सौरपुराणम् ,	३०३
	"	मातृस्यम् ,	३०४
१४० ।	उपपुराणदानम् ,	वामनपुराणम् ,	३०६
	"	मातृस्यम् ,	,,
१४१ ।	वेददानम् ,		३११
१४२ ।	सामान्यतः सर्वविध दानम् ,	मदनरत्नम् ,	३१२
१४३ ।	शिवशास्त्रादि विधानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	३१४
१४४ ।	त्रिपुरुषदानम् ,	मृत्युञ्जयः,	३१५
१४५ ।	नवग्रह दानम् ,		३१६
१४६ ।	दशावतार दानम् ,		३६१
१४७ ।	लक्ष्मीनारायण दानम् ,	चतुर्वर्गचिन्तामणिः	३२२
१४८ ।	घण्टादानम् ,	ब्रह्मवैवर्त्तम् ,	३२३
	"	वाजसनेयम् ,	३२४
१४९ ।	सरस्वतीदानम् ,	वायुपुराणम् ,	३२५
१५० ।	कुवेर मूर्ति दानम् ,	"	३२६
	"	श्रीप्रश्नम् ,	३२७
१५१ ।	आत्मप्रतिकृतिदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३२८
१५२ ।	चतुर्म्मूर्त्तिदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३०
	"	ब्रह्माण्डम् ,	"
१५३ ।	पञ्चमूर्त्ति दानम् ,	" पुराणम् ,	३३२
१५४ ।	द्वादशादित्य दानम् ,	"	३३४
१५५ ।	चन्द्रादित्य दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३३६
१५६ ।	कालपुरुष दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३३७
१५७ ।	कालचक्र दानम् ,	मृत्युञ्जयः	३३९
१५८ ।	यम दानम् ,	हेमाद्रिः	३४०
१५९ ।	पापपुरुष दानम् ,	स्कान्दम् ,	३४१
	"	नागरखण्डे,	"
१६० ।	उद्दकुम्भ दानम् ,	शौनकीयम् ,	३४०
१६१ ।	सकरदानम् ,	हेमाद्रिः,	३४५

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
१६२ । लोकपालाष्टक दानम् ,	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	३४६
१६३ । अजादि दानम् ,	महाभारतम् ,	३४७
१६४ । मेघी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३४८
१६५ । अजादानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३४०
१६६ । मेघदानम् ,	हेमाद्रिः	३४२
१६७ । महिषी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३४३
१६८ । कृष्णाजिन दानम् ,	मातृस्यम् ,	३४४
"	गारुडम् ,	३४६
"	मत्स्यपुराणम् ,	"
"	कालिकापुराणम् ,	"
"	आदित्यपुराणम् ,	"
१६९ । गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ,		३६०
१७० । आर्द्र कृष्णाजिनदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६१
"	"	३६१
"	वह्निपुराणम् ,	३६४
"	भविष्यपुराणम् ,	"
"	वाराहम् ,	"
१७१ । तिथिप्रयुक्तदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६५
"	भविष्यम् ,	३६६
१७२ । वारप्रयुक्त दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
"	ब्रह्मपुराणम् ,	३६८
१७३ । नक्षत्रप्रयुक्त दानम् ,	स्कान्दम् ,	"
१७४ । योगादि-दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१७५ । करण दानम् ,	"	३६९
१७६ । संक्रान्ति दानम् ,	वामनम् ,	३७०
१७७ । मास दानम् ,		"
"	देवीपुराणम् ,	३७१
"		३७२
१८७ । ऋतु दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७३

	ग्रन्थोक्त विषयः,	ऊद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७६ ।	अयन दानम् ,	स्कान्दम् ,	३७४
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७४
१८० ।	सम्बत्सर दानम् ,	"	"
१८१ ।	आरोग्य दानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	३७५
	"	सौर पुराणम् ,	३७६
१८२ ।	रत्नदानम् ,	मदनरत्नम् ,	३७६
	"	स्कान्दम् ,	"
१८३ ।	श्रीमुक्ताफल दानम् ,		३७७
१८४ ।	आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दानम् ,		३७८
१८५ ।	अलङ्कार दानम् ,	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् ,	३८०
१८६ ।	वस्त्र दानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३८१
	"	भविष्य पुराणम् ,	"
	"	आदित्य पुराणम् ,	"
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	बाराहम् ,	३८२
	"	देवी पुराणम् ,	"
	"	नन्दि पुराणम् ,	"
	"	नारदीयम् ,	"
१८७ ।	शय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८३
	"	महाभारतम् ,	३८४
	"	स्कान्दम् ,	"
१८८ ।	देवशय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८५
१८९ ।	आसन दानम् ,	शिवधर्मम् ,	३८६
	"	लिङ्ग पुराणम् ,	३८६
	"	स्कान्दम् ,	"
१९० ।	दर्पण दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३८७
१९१ ।	व्यजन दानम् ,	मार्कण्डेय पुराणम् ,	"
	"	भविष्य पुराणम् ,	३८८

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
१६२ । चामर दानम् ,	महाभारतम् ,	"
"	"	"
१६३ । बितान दानम् ,	वायुपुराणम् ,	३५१
१६४ । गन्ध दानम् ,	कालिका पुराणम् ,	"
१६५ । ताम्बूल दानम् ,	भविष्यम् ,	३६०
"	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१६६ । पुष्प दानम् ,	महाभारतम् ,	३६१
"	नन्दि पुराणम् ,	"
१६७ । गीतादि दानम् ,	"	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६२
१६८ । कृत्रोपानङ् दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३६३
"	महाभारतम् ,	"
१६९ । पाल दानम् ,	ब्रह्मपुराणम् ,	३६४
"	कालिका पुराणम् ,	"
"	वायु पुराणम् ,	"
२०० । आलोकदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३६५
२०१ । अन्न दानम् ,	स्कान्दम् ,	३६७
"	ब्रह्म वैवर्त्तम् ,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	३६८
"	ब्रह्मवैवर्त्तम् ,	"
२०२ । आमाम्नदानम् ,	स्कान्दम् ,	"
२०३ । उदक दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६९
"	स्कान्दम् ,	४००
"	भविष्योत्तरम् ,	"
"	नन्दि पुराणम् ,	"
"	गारुडम् ,	"
"	महारतम् ,	४०१
२०४ । धर्मघट दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	"

५१६

विधान-पारिजाते ।

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०५ । अश्वत्थ सेवनम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४०२
२०६ । तरुपुत्रकविधिः,	"	४०३
"	नन्दि पुराणम् ,	"
"	पद्मपुराणम् ,	४०४
२०७ । अश्वत्थोपनयनम् ,	स्कान्दम् ,	४०५
२०८ । गलन्तिका दानम् ,	शौनकीयम् ,	४०६
२०९ । मणिक-दानम् ,	भविष्यम् ,	४१०
२१० । अन्यद्रुमणिक दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४१२
२११ । प्रपादानम् ,	गारुडम् ,	
२१२ । पान्थोपचारः,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	४१३
"	स्कान्दम् ,	४१४
"	नन्दिपुराणम् ,	"
"	भविष्य पुराणम् ,	४१५
"	आदित्य पुराणम् ,	"
२१३ । गो परिचर्या,	महाभारतम् ,	"
"	ब्रह्म पुराणम् ,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४१६
"	नन्दि पुराणम् ,	"
२१४ । यज्ञोपवीत दानम् ,	स्कान्दम् ,	४१७
२१५ । यष्टि दानम् ,	"	"
११६ । इन्धन दानम् ,	बहि पुराणम् ,	४१८
"	महाभारतम् ,	"
२१७ । अग्निष्टिका दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	४१९
२१८ । दीपदानम् ,	गारुडम् ,	४२०
"	भारतम् ,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४२१
२१९ । अभय दानम् ,	रामायणम् ,	४२३
"	महाभारतम् ,	"
"	बहि पुराणम् ,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४२४

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्काः,
२२०।	पात्र दानम्,	पाशम्,	४२५
	"	मातृस्यम्	४२६
२२१।	कल्य दानम्,	देवी पुराणम्,	४२७
२२२।	नाना दानम्,	विष्णु पुराणम्,	४२८
	"	नारसिंह पुराणम्,	४२९
२२३।	यत्यादि वपन दानम्,	विष्णु धर्मोत्तरम्,	४३०
२२४।	अश्वत्थ विवाह विधानम्,		४३०
२२५।	शालग्राम दानविधानम्,	पद्मपुराणम्,	४३१
२२६।	शालग्राम-शिलामूर्ति लक्षणम्,	गारुडम्,	४३३
	"	नारदीयम्,	४३५
२२७।	तद्दान विधिस्तु (कूर्मपुराणे)		४३७
२२८।	विष्णु प्रतिमा दानम्	कूर्मपुराणम्,	४३९
२२९।	शिवलिङ्ग दानम्,	शिवधर्मम्,	४४०—४४२।

इति विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य
संक्षिप्त विषयसूची समाप्ता ॥

—*—

अथ परिभाषोक्तविषयसूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्काः,
१।	परिभाषा निरूपणम्,	व्यासोक्तम्,	४४३
२।	दान धर्मः,	"	"
३।	शूद्रविषयः,	जातूकर्णः,	"
४।	त्रैवर्णिकाधिकारः,	याज्ञवल्क्यः,	४४४
५।	आर्यादि लक्षणम्,	"	"
	(इति संक्षिप्त परिभाषा)		
६।	प्रतिमादि द्रव्यपरिमाणम्,	भविष्यम्,	४४५
७।	अन्न विशेषः,	पुराणान्तरम्,	"

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
" "	देवीपुराणम् ,	४४६
८। नवदेवाः,	"	"
९। पञ्चरत्नानि,	आदित्यपुराणम् ,	"
१०। पञ्चामृतम् ,	शैवधर्मम्	"
११। पञ्चगव्यम् ,	स्कान्दे,	४४७
१२। पञ्चपल्लवानि,	ब्रह्माण्डे,	"
१३। चतुःसमगन्धाः,	गारुडम् ,	"
१४। सर्वगन्धः,	"	"
१५। यक्षकर्मः,	"	"
"	स्कान्दम् ,	४४८
१६। मधुतयम् (त्रिमधु),	कात्यायनः,	"
१७। सर्षपधिः,	छन्दोगपरिशिष्टः,	"
१८। सप्तधान्यम् ,	षट् त्रिंशन्मतम् ,	"
१९। अष्टादशधान्यम् ,	स्कान्दे,	"
"	मार्कण्डेयम् ,	"
२०। सौभाग्याष्टकम् ,	पाद्मम् ,	४४९
२१। नवरत्नानि,	बिष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
२२। षड्रसाः,	भविष्यपुराणम् ,	"
२३। रसद्रव्याणि,	स्कान्दम् ,	"
२४। अष्टाङ्गार्घ्यम् ,	भविष्यपुराणम् ,	४५०
२५। धातु सप्तकम् ,	"	"
२६। नवकौतुकम् ,	"	"
२७। पञ्चरजांसि,	पञ्चरात्रम् ,	"
२८। दशाङ्गधूपः,	गन्धयुक्तौ,	४५१
२९। दर्भे विशेषः,	मरीचिः,	"
" "	कात्यायनः,	"
" "	लघुहारीतः,	४५२
" "	परिशिष्टे,	"
३०। कर्मसु विदुर्निर्णयः,	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३१।	कृत्याधिकारी	वशिष्टः,	४५३
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	कात्यायनः,	४५४
	"	बौधायनः,	"
	"	मनुरपि,	"
	"	स्कान्दे,	"
	"	कात्यायनः,	"
	"	वायुपुराणम् ,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४५५
	"	कात्यायनः,	"
	"	भट्टपादः,	"
	"	पैठीनसिः,	४५६
३२।	प्रतिनिधिः,	बौधायनः,	"
	"	ब्रह्मवैवर्ते,	"
	"	भविष्यपुराणम् ,	"
३३।	अथ दक्षिणानिरूपणम् ,	गृह्यपरिशिष्टः,	४५७
	"	व्यासः,	"
	"	भविष्योत्तरम् ,	४५८
	"	स्कान्दे,	४५८
३४।	दक्षिणामानानुक्ते,	भविष्योत्तरभागे,	"
	"	गारुडम् ,	४५९
	"	व्यासः,	"
	"	मातृस्ये,	४६०
३५।	अथ द्रव्यमाणम् ,	मनुः,	"
३६।	(सुवर्णपरिमाणम्):	विष्णुगुप्तः (कौटिल्यः)	४६१
	"	बृहत्पाराशरम् ,	"
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	विष्णुः,	"
	"	ब्रह्म-प्रोक्तः,	"
	"	मतान्तरम् ,	"

	ग्रन्थक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३७ ।	अथ रौप्यमानम् ,	विष्णुगुप्तः,	"
	"	मनुश्च,	४६२
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
३८ ।	ताम्र परिमाणम् ,	मनुः,	"
	"	याज्ञवल्क्यः,	"
	"	बृहस्पतिः,	४६३
	"	नारदः,	"
३९ ।	ताम्र-	आदित्यपुराणम् ,	"
	"	भाष्करीये,	"
	"	विष्णुगुप्तः,	४६४
४० ।	अथ धान्यादिमानम् ,	भविष्ये,	"
	"	स्कान्दे,	१६५
	"	वाराहे,	१६६
	"	विष्णुधर्मोत्तरे,	"
	"	स्कान्दे,	"
	"	ग्रन्थान्तरे,	४६७
	"	गोपथ ब्राह्मणे,	"
४१ ।	अथ भूमानम्,	आदित्यपुराणे,	"
	"	बृहस्पतिः,	४६८
	"	मात्स्ये,	"
	"	सिद्धान्तशेखरे,	४६९
४२ ।	अथ मण्डपादौ प्राचीसाधनम् ,	नारदः,	"
	"	शुल्वसूत्रे, कात्यायनः,	"
४३ ।	अथ वास्तुवलिः,	प्रपञ्चसारे,	४७०
	"	मात्स्ये,	४७१
	"	ज्ञानरत्नावली,	"
	"	प्रपञ्चसारम्,	४७२
४४ ।	अथ मण्डपादि निरूपणम्,	पञ्चरात्रम् ,	"
	"	विष्णुसंहिता वास्तुशास्त्रम्,	"

ग्रन्थोक्तविषय,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ मण्डपादि निरूपणम् ,	दुन्दुकारिकायाम् ,	४७३
"	मूलागमः ,	"
"	पिङ्गलागमः ,	४७५
"	मूलागमः ,	४७७
"	मातृस्थम्	४८१
"	स्मृतिः ,	४८२
"	गारुडम् ,	४८३
"	मातृस्थम् ,	४८३
"	मूलागमः ,	"
४५ । अथ कुण्डानि,	भविष्योत्तरम् ,	४८४
"	आम्नाय रहस्यम् ,	"
"	ज्ञान रत्नावली ,	"
"	नारदीय मातृस्थयोः ,	"
"	प्रतिष्ठा दीपकम् ,	४८५
"	कामिकम् ,	"
"	शारदातिलकम् ,	"
"	सिद्धान्त शेखरम् ,	४८६
"	शारदा तिलकम् ,	"
"	स्कान्दम् ,	४८७
"	शारदा तिलकम् ,	"
"	सिद्धान्त शेखरम् ;	४८८
४६ । योनिकुण्डम् ,	शारदायाम् ,	"
४७ । अर्धचन्द्र कुण्डम् ,	सिद्धान्त शेखरम् ,	४८९
"	शारदा तिलकम् ,	"
"	कामिकागमः ,	"
"	शारदातिलकम् ,	४९०
४८ । त्रिकोण कुण्डनिर्माणम् ,	कामिकः ,	"
"	शारदा तिलकम् ,	४९१
४९ । वृत्तकुण्डनिर्माणम् ,	कामिकागमम् ,	"

५२२

विधान-पारिजाते ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५० ।	षडक्षकुण्डनिर्माणम् ,	कामिकः,	४१२
५१ ।	पद्मकुण्डम् ,	"	४१३
	"	कालोत्तरम् ,	४१५
	"	प्रतिष्ठासार संग्रहम् ,	४१६
	"	पद्मलागमः,	"
	"	सिद्धान्तशेखरः,	४१७
	"	लक्ष्मण संग्रहः,	४१८
	"	स्वायम्भुवः,	४१९
५२ ।	योनिकुण्ड प्रकारः,	"	५००
	"	त्रैलोक्यसारः,	५०१
	"	सिद्धान्त शेखरः,	५०२

विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य परिभाषायाः

संक्षिप्त सूचीपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तश्चायं चतुर्थ-स्तवकः ॥

नवीन प्रकाशित महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ

- १-पण्डितराज जगन्नाथ ग्रन्थावली । विमर्शमयी 'बालक्रीडा' हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-आचार्य मधुसूदन शास्त्री : १-५ भाग । एक खिन्दा में १२५-००
 - २-हिन्दी भरतार्णवः । नन्दिकेश्वरकृत । व्याख्या-वाचस्पति मेरोला १५०-००
 - ३-पुराणपञ्चलक्षणम् । पुराणपञ्चलक्षण-प्रतिपादक मूलसंदर्भग्रंथहास्यक ग्रंथ । हिलवाल्डकिफेल नामक जर्मन विद्वान् द्वारा संकलितः । सम्पा-डॉ० सूर्यकान्त शास्त्री । देवनागरी संस्करण ६००-००
 - ४-पौराणिक रहस्यों का समीक्षात्मक अनुशीलन । डॉ० श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी १००-००
 - ५-ब्राह्मण ग्रंथों में सृष्टि-विचार । डॉ० नित्यानन्द शुक्ल १५०-००
 - ६-योगवासिष्ठ । (ऋषि वशिष्ठ द्वारा भगवान् राम को दिखे गये आराध्य धर्मदर्शन-योग तत्त्वों का कथाओं द्वारा विवेचन) । डॉ० रघुनाथ सिंह ३५-००
 - 7-Hindu Law on Marriage (विवाहसंविधाने हिन्दू धर्मशास्त्राभिप्रायः). By Devan Bahadur R. Ragoonath 25-00
 - ८-कादम्बरी । सविमर्श 'भावबोधिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्यापेतः । व्याख्या-डॉ० जयशंकर लाल त्रिपाठी । आदितः शुक्नासेपदेशांते भागः । १००-००
पूर्वाद्ध शीघ्र
 - ९-भुवनदीपकः । पद्मप्रभुसूरि विरचित । 'दीप्ति' संस्कृत-हिन्दी टीका सहित । व्याख्या-कामेश्वर उपाध्याय २०-००
 - १०-अष्टांगहृदयम् । सटिप्पण 'सर्वांगसुन्दरा' 'आयुर्वेदरसायन' व्याख्यासहित । सम्पा-वैद्य हरिशास्त्री पराङ्कर ५००-००
 - ११-भासनाटकचक्रम् । संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । सम्पा-डॉ० सुधाकर मालवीय । १-२ भाग १५०-००
 - १२-राजतरंगिणी तथा राजतरंगिणी संग्रहः । श्री शुक्लविरचितः । सम्पा-डॉ० रघुनाथ सिंह १५०-००
 - १३-जैनराजतरंगिणी । श्रीवरकृत । हिन्दी भाष्य तथा अनुवाद सहितः । अनुवादक एवं भाष्यकार-डॉ० रघुनाथ सिंह । १-२ भाग ४००-००
 - १४-कौटिलीयम्-अर्थशास्त्रम् । (सटिप्पण शोधपूर्ण संस्करण) अनुवादक एवं भाष्यकार-डॉ० रघुनाथ सिंह । १-३ भाग । सम्पूर्ण ५००-००
 - १५-दत्तपुराणम् । (दत्तात्रेयपुराणोपनामकम्) । 'वासुदेवी' संस्कृत टीका सहित । टीकाकार, सम्पादक-स्वामी श्रीमद्वासुदेवानन्द सरस्वती २५०-००
 - १६-साम्बपुराणम् । (उपपुराणम्) । सम्पा-श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी १००-००
 - १७-गन्धर्वतंत्रम् । श्लोकानुक्रमणिका सहित । सम्पा-डॉ० रामकुमार राय ८०-००
 - १८-मृच्छकटिकम् । सविमर्श 'भावप्रकाशिका' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्या-डॉ० जयशंकरलाल त्रिपाठी ७०-००
 - १९-रघुयामलतन्त्रम् । (उत्तरतन्त्रम्) । श्लोकानुक्रमणिका सहित । सम्पा-डॉ० रामकुमार राय १५०-००
 - २०-ब्रह्माण्डपुराणम् । (मूलमात्र) । श्लोकानुक्रमणिका सहित । सम्पा-के० बी० शर्मा ३५०-००